

John Sawyer

ЮРІЙ
ЗБАНАЦЬКИЙ

ТВОРИ У ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ

ТОМ.

4

СЕСПЕЛЬ

Роман

ПОЛІСЬКІ БИЛИЦІ

У2
З-41

*В четвертый том
вошли биографический
роман «Сеспель» —
о чувашском поэте
Миши Сеспеле и «Полесские
были» — цикл коротких
юмористических рассказов
о жизни сельского учителя.*

з 4702590200—243
М205(04)—85 передплатне

© Склад,
художне оформлення,
Видавництво
«Дніпро», 1985 р.

СЕСПЕЛЬ

Роман

Тихого червневого ранку, в той час, коли ніч починає свій панічно поспішний відступ перед новим днем, немов жартома побігли на берег з тихим шипінням хвилі, подув поривистий вітер, і якимось непомітно почався шторм. На низькій евпаторійський берег все з більшою силою котилися й котилися важкими валами одна за одною із грізним гуркотом та пінявим шумовинням нестримні хвилі. З кожним новим ударом вони дедалі більше відвойовували у суші мідяво-сірої кам'яної потерті, втягували її у водоворот, пересипалися нею; все ближче й ближче підкочувалися до великого червонуватого каменя, випадково закинутого серед золотого пляжного піску. Але море не лишалося перед сушею в боргу — натомість щедро вивергало з своїх надр цілі купи зеленавих водоростей, скроплених білосніжною піною. Монотонне шерхотіння дрібної, подібної до гречаних круп гальки все наростало й наростало; буруни ставали все вищі й вищі, на крутих гребенях завивалися білі баранці, немов із якогось казкового краю на морське безмежжя впало безліч білокрилих птахів та захиталось у нестримному лебединому клекоті й танку.

Із-за далеких Кримських гір виглянуло сонце. Воно теж було неспокійне, ніби невдоволене тим, що йому не дали доспати, потурбували дочасно. Сонно поморгало золотими віями та й загорнулось надовго у сиву непроглядну млу, що затулила своїм крилом усе неозоре південне небо. Незважаючи на ранню рань, повітря виповнилося солонуватими випарами, і коли б не морський освіжаючий вітер, мабуть, його неможливо було б і продихнути.

Вітер згодом затих. Ні дихне, ні шелесне на всьому узбережжі, а море вирує все грізніше, все лютіше жбурляє на берег безперервні каскади хвиль, закучерявлених кипучою піною. Пахне сіллю, тхне йодом, до запаморочення нудить від густих випарів жовтаво-зелених водоростей. Бурхають важкі хвилі, падають на камінь, атакують його люто, заповзають на самий верх, обкидають пінявими бризками.

Над вируючим морем, то припадаючи грудьми до білих грив, то поривно шугаючи вгору, тривожно в'ються чайки, ніби просять чогось у моря. Та море не дослухається до чайного бла-

гання. Прудко й навально мчать з неозорої даліни, звідтіля, де інколи на рейді стають морські судна, грізні хвилі і тільки біля самого берега, ніби злякавшись, втрачають свою грізну войовничість, помітно осідають, змінюючи могутній рев на безсиле зміїне шипіння, падають на коліна, розсипаються, повзуть по піску і, вгамувавши свою лють, відступають назад у морську безодню.

Раніше гомінкий, обжитий курортниками евпаторійський берег був майже безлюдним. За роки громадянської війни богобоязливі обивателі непомітно розтягли все, що піддавалося їхній силі; все, що могло горіти, згоріло холодними зимовими ночами у ненаситних «буржуйках»; все, що мало будь-яку ціну, було промінняне і перепромінняне на галасливому торжищі. На березі зосталось тільки те, чого не можна було взяти,— каміння, фундаменти, на яких у свій час крикливо хизувались ажурні пляжні кафе та шикарні роздягальні сановитих купальників.

У цей ранній час на самотньому камені в непорушній позі застиг юнак. Ледь примруженими, по-східному трохи розкосими очима з-під густих смолисто-чорних брів, не моргаючи, він дивився сторожко у штормову даліну. Примостився на самому верхечку каменя, ніби в сідлі, сперся руками на коліна і так завмер, зачарований морською стихією, виповнений пошани до незборимої сили могутнього моря. Тільки гарячий погляд карих очей, в яких весь час мінилися рухливі, певно, від морських хвиль, зеленкуваті тіні, видавав те схвильоване піднесення, яким була пройнята ця людина. Юнак упивався на повні груди соляно-йодовим випаром моря, вбирав його в себе все, до кінця, з одими нестримними хвилями, з безліччю сплесків лебединих крил.

«Море, море, з краю в край зелен-чорним ти заграй!»

Море грало, море бавилось.

«Море, море, дужче в хід, кидай хвилю, другу вслід...»

Але що це? Юнак стурбовано звівсь на ноги. Він був середній на зріст, худорлявий, жилавий, його великі селянські руки стиснулись в кулаки, подались вперед.

В бурхливій морській даліні боровся із штормом корабель. Хтозна, що то було за судно: чи великий морський всюдихід, чи, може, звичайна старенька рибальська шаланда. Одне було ясно: серед грізних хвиль воно почувало себе безпомічним і жалюгідним.

Юнакові здалося, що судно більше ніж треба занурилось у воду, що воно потрапило вже у хижу ненажерну пашу моря. Юнакові очі розширились, виповнились жахом. Та за якусь хвилину далекий корабель чайкою злетів на високий гребінь,

і на мить стали видні не лише верхня палуба, а навіть днище під високо задертим угору носом. Переляк змінюється захопленням, задириливим вогником в очах.

«Що дається з боротьбою.— тільки те мені й любить».

А море, немов відчувши захоплення юнака, ревло і гарчало ще дужче, нуртувалося, з якимсь монотонним отупінням терло і перетирано золотисту дерть, кидалось на берег, захоплювало все більше кам'яної потерті і то тягло її потужними поривами в безодню, то люто вивергало на сушу.

На півдні збиралися, накопичуючи свої сили, чорні дощові хмари, з морських просторів нагло налетів буревій, огорнув усе живе нудотним соляним пахом і тропічною спекою. Немов шалені, то припадали до хвиль, то шугали вгору прудкі буревісники. Все вище задирав угору носа одинокий корабель на обрії, все важче перехилився то в один, то в другий бік.

Море, море, з краю в край
Зелен-чорним ти заграй!
Ти розгойдай грізні хвилі,
Що запінені, аж білі,
Бий у берег в буйній силі

Щохвилини, кожна мить!
Зачарована тобою,
Вся душа вогнем горить,
Що дається з боротьбою,—
Тільки те мені й любить.

Шторм досягав божевільної нестримної сили, а юнакові, який непорушно застиг на кам'яній брилі, весь мокрий, заушений морською піною, здавалося, що цього мало, що це лише початок, увертюра до збунтованої симфонії безмежного моря. Йому хотілося, щоб важкі морські хвилі ще вище збутились вгору, щоб море грало ще яріше й лютіше, щоб всі його сили були кинуті на штурм каменя, щоб можна було і йому поборотись, подібно до отих сміливців, які ведуть корабель у відкритому морі, випробувати у двобої з стихією свою упертість і силу.

Солоня вода стікала з його чола, струменіла по всьому тілу, лоскотала, а він, не помічаючи всього того, стояв непорушний на камені і гарячим поглядом широко відкритих очей кидав зухвалий виклик розлютованому морю:

Море, глянь,— перед тобою
Я, новий поет.

ЄВПАТОРІЙСЬКА СІЛЬ

*Гей, живи ж ти, новий світе,
Та назад не відступай!*

М. Сеспель

I

Старенький паровоз, латаний-перелатаний, бо побував в руках і в Денікіна, і у Врангеля, і навіть у самої Антанти і, певно, мав заслужене право за інвалідністю вийти на повну пенсію, мусив, напружуючи останні зусилля, возити з Сімферополя до Євпаторії таких же інвалідів, як і сам. Важко сопучи та чмихаючи, він ледь-ледь тягнув за собою кілька різношерстих вагонів, вщерть набитих найрізноманітнішим людом.

Курсував той ешелон не регулярно, а, так би мовити, за потребою, по необхідності, тобто тоді, коли на станції збиралося стільки різного каліччя, що вже ніде було не те що пройти, а ступити ногою, та ще хіба після тих випадків, коли над головою невразливого начальника вокзалу починали танцювати саморобні дерев'яні костури, бо слова, навіть найміцніші, не доходили до його розуміння. Правда, ще траплялось таке, що на станцію прибувало якесь високе начальство, найчастіше по медичній лінії, і тоді вслід за ним, а інколи навіть перед його появою надходив з губкому найсуворіший наказ вирушати на Євпаторію.

У Євпаторії стараннями уповноваженого Народного комісаріату охорони здоров'я по організації кримських здравниць, колишнього євпаторійського лікаря Дмитра Ілліча Ульянова, відразу ж після вигнання Врангеля були відкриті перші санаторії. Сам Володимир Ілліч Ленін дав про те вказівку, був весь час інформований про діяльність цих незвичайних для молодого республіки кузень народного здоров'я.

Немов на прощу, плавом пливли у Євпаторію хворі, особливо тяжкохворі на кістковий туберкульоз. Вагони були переповнені хворими та медперсоналом, ешелони вважались санітарними, потрапити у вагон людині без спеціальної перепустки було майже неможливо. Але тільки майже...

Від Сімферополя до Євпаторії рукою подати. Людина з цілими та міцними ногами, та ще коли її добре напружити, могла б пішки подолати ту відстань за той час, поки сонце пройде шлях від сходу до заходу. Паровоз-каліка теж майже за такий час справлявся із своїм завданням: коли виходив з Сімферополя ввечері, то на добрий сніданок переможно свистів біля євпаторійського вокзалу, коли ж виповзав на світанку, то влітню пору ще завідавав віддавав кінці на місці призначення. Отож пасажирів розташовувались у вагонах не так, як їздять у поїздах приміського руху, а так, ніби зібрались мандрувати щонайменше до Владивостока. Найздоровіші та найспритніші захоплювали верхні полиці, і їх звідтіля вже, мабуть, не викурив би й сіркою; розлягались по-буржуйському, випрягали перепрлі ноги з потертих обмоток та старих солдатських ботинок, дехто відразу ж починав перемотувати свої важкі болячки, і у вагонах не вивірювався специфічний запах. Тільки велика необхідність могла примусити людину дихати тим їдучим смородовиськом. На подив, пасажири не тільки не обурювались, а, навпаки, по всьому видно, були дуже задоволені тим, що потрапили на колеса. Ті, хто не встиг заволодіти верхніми полицями, мирно всідалися на нижніх, втискуючись по чотири, а то й по п'ять чоловік, кому ж не вистачало місця на сидінні, примощувався під стіною, скручувався де-небудь у темному кутку в три погібелі і був щасливий — як-не-як він їхав — і їхав не куди-небудь, а в те заповітне місце, де саме повітря, сонце, сама природа, не кажучи вже про лікарів, дуже швидко забирає в людини всі недуги та повертає їй одне, як чисте золото, здоров'я.

Як тільки поїзд минав приміські висілки та виповзав у степ, де швидко все ставало до набридливості одноманітне й нудне, пасажири цього незвичайного ешелону починали знайомства та розмови. Те й бач: то зустрічалися земляки — один з одного кінця губернії, а інший з другого, то, гляди, розпитуються два якихось рубаки, що в такому-то році разом служили в одному полку чи дивізії якщо не у Фрунзе, то в Семена Михайловича Будьонного. І починалися тоді спогади, розмови. Голосні, багатослівні, бо тому, хто оповідав, не соромно говорити на повний голос. Це він зараз каліка, костури оці ненависні, мов кохану дівчину, доводиться обнімати та пестити, а тоді він був орлом, на коні, як вітер, не раз пролетів оці простори від краю до краю. І його не раз рубали, як дуба, і він ворогів сік на капусту... Слухають у вагоні ті оповіді, вставляють своє, перехоплюють ініціативу, розповідають ще дивніші й героїчніші речі —

і тоді вже й степ здається не такий одноманітний, і час біжить не так повільно, як крикливий, знесилений паровозик.

Але не всі зайняті тими бойовими спогадами та розповідями. По темних кутках шепочуться якісь непевні люди з насторожено-услесливими очидцями, вдягнені по-жебрацькому, але явно не жебраки. Їх не цікавлять подвиги Фрунзе та Будьонного, вони, хвалити бога, й так натерпілися від тих подвигів, їх цікавить інше: висадять їх на заставі в Саках чи не висадять? Але, безумовно, всю дорогу шепотітись про те не будеш, бо Саки ще далеко, а день великий, отож розмова переходить на інше, власне, на те питання, яке змусило цих людей рушити в небезпечні мандри.

— Де брали? — шепоче товстун до циганкуватого.

— Знайомий є один...

— А я просто з рук... дорожнеча...

І для скріплення — солоне слово. Бо ж і мова йде про сіль, знамениту евпаторійську сіль, ту саму, яку евпаторійські солевари видобувають у озерці Майнак, а ось цим пасажирам її необхідно всіляким способом видобути на евпаторійському чорному ринку та вивезти до Сімферополя. Справа в тому, що Майнацькі соляні промисли відразу ж після звільнення Криму були націоналізовані, і дорогоцінна сіль стала надбанням всього народу, який протягом імперіалістичної і громадянської війни тремтів над щіпкою солі; приватним особам було заборонено вивозити її, спекуляція сіллю каралась законом. І все ж були такі, що під акомпанемент спогадів про героїчні походи та жорстокі бої пошепки хвастали один перед одним, як зуміли обдурити контролерів та хитромудро вивезти кілька пудів неоціненного товару.

Відтоді, як ешелон рушив з перону, біля одного з вікон прилип худорлявий пасажир. Він, здавалося, не чув гамірливих розмов, не дослухався до скрадливого шепоту людей, які примостились навпочіпки біля його ніг, він дивився в світ, видно, боячись не побачити там чогось такого, що він обов'язково повинен був побачити. Теплий літній вітер, настояний на сонці, морі та степових квітах, ласкаво розчісував його русяве волосся, пробирався у правий рукав, надував на плечах сорочку. На лівій руці молодий чоловік тримав свої немудрі пожитки, тримав їх, як буфер між стіною вагона і своїм худорлявим, трохи зсутуленим тілом.

Було йому років двадцять п'ять, а може, й під тридцять. Він, як усі короткозорі, задумливо мружив проти сонця свої красиві сірі з легенькою просинню очі, його вузькі безбарвні уста були напіввідкриті, тонкі ніздрі рівного довгого носа

нервово посмикувались — видно, дихав і не міг надихатись цілющим кримським повітрям. Дивився він на весь навколишній світ з притаманним тільки дітям щирим подивом, наче не вірюв у те, що бачив: хто б не глянув на нього — сказав би: у цієї людини й крихти гріха не впало на совість.

— Гей, парубче! — покликали чоловіка з глибини вагона. — Твій батько був склярем? Вікно застуеш...

Сіроокий спроквола оглянувся, видно, йому важко було повертатись, у його очах — повно вибачення.

— Пробачте, я не думав...

Спробував відсунутись од вікна, але побачив, що нікуди — поруч з ним примостився навпочіпки якийсь товстун.

— Го, го! Легше, чоловіче добрий, затопчеш невинну християнську душу, — замолився він.

Сіроокий і зовсім розгубився, винувато окинув очима вагон, ніби шукаючи співчуття і підтримки в пасажирів. На нього ніхто не звертав уваги — одні були зайняті розмовами, інші снідали, найбільш діяльні створили коло і різалися в дурня. Це саме комусь з них і заступав світло сутулий чоловік біля вікна.

Відтиснувшись, скільки було можливо, вбік од вікна, сіроокий знову задивився в степ. Там, втікаючи за горизонт, квітували розкішні маки. Від них було аж червоно в очах, аж відблискував малиново край неба. Навколо, скільки й зір сягав, стояли нескошені трави, заплетені квітами.

— З яких країв, молодий чоловіче? — улесливо озвався до нього товстун.

— Звідсіля не видно, — лукаво скосив він униз очі. — В Чернігівській губернії бували?

— Та ми тут більше, у Криму, в Таврії, ходили, а то ще в Донеччині...

На хвилину розмова затихла. Важко чмихав паровоз, під вагоном так дрібцювали колеса, що аж зуби цокотіли.

— А в Євпаторію по соляному ділу чи так, більше нащот здоров'я?

— Та, кажуть, ніби й мертвих тут у вас воскрешають... Вода ніби якась особлива.

— Та вода той... акуратна.

— Допомагає-таки?

— А чого ж... хто здоровий, то той...

— А хворим допомагає? — з надією дивився на товстуна сіроокий. — Наприклад, у кого спина, хребет, одним словом..

— Хворим? Не чув, чоловіче добрий, про хворих не чув...

Сіроокий знову зажурено дивився у вікно. Степ весь час ніби перекочувався, мінявся на очах. Маячили десь вдалині, у неглибоких видолинках невеличкі села з присадкуватими глиняними хатами, випиналися вгору купки дерев, то там, то тут прокидалися серед квітучих трав зелені, сизуваті лани пшениці, недалеко від колії рівними рядами побігли кудись у видолинок зелені кущі незнайомої рослини.

— Чи не виноград то, бува? — здогадався сіроокий.

Товстун ліниво випростався на коротких ногах, зиркнув з-під руки сутулого за вікно.

— Ото ж він і є... виноград тобто...

Присів знову в кутку навпочіпки, забубонів під носа:

— Хіба то виноград? Були виногради... Все прахом пішло... Які виноградники... які пшениці... а кавуни та дині? Спустошили Крим... мов чума прокотилась. Доки ти, господи, терпітимеш, многотерпеливий? Доки це буде?

Сіроокий, що чув те бубоніння, насторожено зиркнув на круглу товстунову лисину, стиснув невдоволено губи. В нього були на мить гнівно спалахнули очі, від чого враз увесь він став невпізнаним, суворим, та за хвилину погляд пом'якшився, він почав утішати товстуну.

— Головне, що війна закінчилась... І пшениці ростимуть, і виноградники.

Товстун ще нижче повісив голову, засопів.

— Та, казав той... побачимо...

Десь невдовзі після того, як пасажири пообідали, коли хто мав чим обідати, ешелон підповз до станції Саки. І що ближче було до зупинки, то говіркіший і улесливіший ставав товстун. Він до подробиць розпитався у сіроокого — хто він, звідкіля та яку хворобу їде лікувати у Євпаторію, розповів і про себе, зауваживши, що він як ніхто співчуває Радянській владі, а сам їде в Євпаторію до сина, який служить там немалим начальством у міліції, але не стільки сина йому хочеться бачити, як внука, бо таке ж там потішне та грайливе і, головне, все у діда. Ну, а в дорозі він не від того, щоб хворому допомогти. От він готовий і свого нового знайомого провести до самого санаторію, бо він цю Євпаторію знає як свої п'ять пальців, а воно ж хоч тутешнє місто й невелике, а спробуй чужій людині відшукати те, що треба, та ще коли той санаторій чортзна-де, на самій найпустельнішій околиці.

Сіроокий був дуже вдоволений, бо таки що ближче під'їздили до міста, то більше турбувався про те, як він допитається до того санаторію. А світ, виявляється, не без ласкавих людей. І крім того — в цьому сіроокий вже переконувався не

раз — якою оманливою буває людська зовнішність! Він спочатку не злюбив був цього буркотуна, а виявилось, що це добросердечна, душевна людина.

В Саках поїзд стояв довгенько. Тут перевіряли документи, отож нікого на перон не випускали. Сіроокий ждав цієї перевірки спокійно, йому все одно було, де стояти — чи на пероні, чи біля вікна, зате товстун тепер просто-таки прилип до нього.

— То я ж вас, той... значить... до самого санаторію. Хвороба — воно таке діло, не свій брат, хворому — світ не любий.. Так що не сумнівайтесь.

Похмурі, непроникливо суворі хлопці в шкіряних картузах та захисного кольору напіввійськових сорочках доскіпливо пердивлялись документи пасажирів.

— Сина мого, Зайчика Василя, часом не знаєте? У Євпаторії теж по вашій лінії служить, — запобігливо допитується в них товстун.

Ніби й не чують.

— А товариша Чорносливова в Сімферополі знаєте? Помічником начальника міліції на станції служить.

— Ваші документи?

Товстун засмикався, помацав кишені штанів, потім почав длубатись за пазухою.

— Ой, де ж воно? Казав той... в дорозі різні люди...

Ждали терпляче, видно, звикли до такого.

— Мене, значить, товариш Чорносливов... знову ж у мене син у міліції, і ось хворого до санаторію супроводжую. Йх ось...

Товстун кивнув на сіроокого.

Той якось нерозуміюче обвів поглядом присутніх у вагоні і, зустрівшись із насмішливими очима рудобородого пасажира на саморобних костурах, перепитав:

— Мене тобто?

Товстун нарешті здобув якогось папірця:

— Ось він, клятий, думав уже, що той...

Контролер повертів папірця, заглянув навіть на зворотний бік, наказав суворо:

— Пішли за мною!

Товстун обурився, запротестував енергійно:

— Яке ви маєте право? Мене сам товариш Чорносливов... Я супроводжую хворого. Ні, ви мені скажіть ваше прізвище, пред'явіть мандат, по якому праву...

— Пішли, пішли, ми тебе знаємо, спекулянтська мордо, — грізно озвався другий контролер.

— Не маєте права! Я супроводжую хворого... в мене завдання...

Сіроокий ще раз ніяково оглянувся, перепитав:

— Мене?

— Таж вас... хіба ви забули наказ товариша Чорносливова?

А сам непомітно, по-змовницькому підморгує — підтримай, мовляв.

— Та ніхто мене не супроводжує,— обурився сіроокий.— Ото ще напасть!

Товстуна, а за ним і ще кількох темних людей вивели з вагона. Через якийсь час паровоз знову натужно зачмихав, зашвистів, повільно рушив.

Степ ставав чимдалі рівніший, аж не вірилось, що земля могла бути такою рівною. Сіроокий, ніби сконфужений недавнім випадком, затиснувся в куток на товстунове місце, тільки носа висовував у вікно. Був задуманий і мовчазний. І враз якось нервово відкинувся назад, примружився.

На рівний зелений степ, переганяючи одна одну, завиваючись на самому вершечку білими баранцями, насувались високі, грізні хвилі. Здавалося, десь звідтіля, із-за обрїю, нечуваною повіддю плинула велетенська ріка, грозилася своїми нестримними хвилями залити все, що можна було залити: і степ оцей зелений, і невисокий насип, по якому стелилось залізничне полотно, і паровоз з неоковирними вагонами. Сіроокий ждав з хвилини на хвилину появи на далекому горизонті моря. Він здавна виносив у своїй уяві морську широчінь, неоглядне безмежжя. Він ждав, що море, як хмаринка, випливе із небесної блакиті, ніжне, спокійне, голубе. А виявилось, що воно зовсім інше, розлютоване, підступне, налітає грізною лавиною на покірно-безпорадний степ. Проте він одразу ж збагнув, що́ то було перед ним:

— Море! Люди добрі, море!

Той вигук був такий безпосередній і по-дитячому щирий, що навіть ті, хто вже не раз їздив цією дорогою, не посміли сміятися з сіроокого. Навпаки, всі, хто був у вагоні, потяглися до вікон.

— Штормує,— байдуже позіхнув хтось.

Нестримною лавиною море насувалось на степ. Здавалося, не ешелон наближався до нього, а воно само рвалося йому назустріч. Сіроокий занепокоєно озирнувся і мало не скрикнув від несподіванки — через протилежне вікно він теж побачив воду. Йому здалося, ніби колеса вагонів товчуться не на стиках рейок, а глухо шелестять по воді, що їх якась зла сила тягне у самісіньку морську безодню.

Море знову відступило за горизонт, знову перед очима ліг рівний піщаний степ, і сіроокий пасажир заспокоївся. Він

збагнув, що на світі бувають такі дива, про які він і не здогадувався.

Нарешті поїзд зупинився біля евпаторійського вокзалу. Невеликий перон, видно, давно метений і невідомо коли ремонтований, швидко спустів.

Сіроокий майже останній неквапно просувався по нерівній бруківці, обережно виставляючи вперед то праву, то ліву ногу. Його корпус був неприродно випрямлений, аж трохи відхилений назад. Коли дивитися збоку, то могло видатися, що цю людину змалечку привчили до якоїсь чудернацької роботи, пов'язаної з носінням вантажів на голові. На його сутулих плечах незграбно коробився зім'ятий, не по-кримському теплу шитий з домотканого сірого сукна френч з широкими кишенями на боках та грудях, штани на ньому були чи то з солдатської палатки, чи з якоїсь вицвілої парусини, на голові — звичайний солом'яний бриль. На лівій руці теліпалася біленька напівпорожня торбинка, зав'язана гузирем, у правій він тримав товсту березову палицю. Немов сліпий, він нею водив поперед себе, відкидаючи з дороги тріски та морські крем'яшки.

Проминувши тісний, густо запльований соняшниковим лушпинням вокзал, вийшов на привокзальну площу, озирнувся.

— Хто в «Талас» — прошу сюди!

— Вас куди? В один момент домчимо.

Перед сірооким стояв бородатий дядько в чорній, пропотілій до останньої нитки сорочці, яка вибивалася з-під потертої жилетки. Усім своїм одягом і смаглявістю обличчя він був схожий на цигана, але сумовитий погляд великих синіх очей видавав його як вихідця з північних країв. Сіроокий з явною симпатією зміряв його з ніг до голови, відповів винувато:

— Та нас он туди кличуть.

Неквапно підійшов до чудернацького воза. Біля підводи стояв веселоокий чоловік з клинцюватою борідкою в ще не витертих сорочці й штанях з якоїсь дивної матерії — чи то фарбованого полотна, чи то добре уваленої мішковини. Біля нього мовчки стояв уже знайомий сіроокому рудобородий супутник на саморобних милицях.

— В «Талас»? — запитав візник.

— Та, мабуть. На якусь Вовкову дачу.

— До нас, виходить, — вдоволено хитнув головою. — То будемо знайомі — здешній завгосп Яким Іванович Потопальський.

Сіроокий перекинув березову палицю з правої в ліву, потиснув завгоспові руку.

— Федір, по батькові Миколайович. А прізвище наше — Пакришень.

Рудобородого парубка на милицях звали Сергієм Івановим.

II

— Знову привезли? Та що ж це таке? Це ж не санаторій, а якась богадільня...— невдоволено бурчав черговий лікар, побачивши Пакришня та Іванова у супроводі Потопальського.

Санаторій «Талас» справді не був розрахований на ту кількість хворих, яку довелося прийняти в перший заїзд. В ньому раніше розміщалося сто двадцять, від сили сто п'ятдесят, хай навіть сто шістдесят хворих, але ж не чотири сотні. Вже й за чотири сотні перевалило, а вони їхали і їхали, ніби пів-Росії заїв отой клятий кістковий туберкульоз.

Цей санаторій був наймолодший на євпаторійському узбережжі і ні в яке порівняння не йшов з усіма попередніми здравницями, які навіть важко було назвати санаторіями.

Чудодійну силу євпаторійських лиманів ще в 1874 році першим помітив спритний бородач з Кобеляків Павло Платонович Пугач, який довгий час служив сторожем Майнацького соляного промислу. Він перший відкрив на березі лиману примітивну грязелікарню і власними методами охоче лікував хворих за досить-таки високу плату. До нього їхало лікуватись не якась там нужденна шантрапа, а грошовиті пани, що не рахувались із золотом, коли йшлося про власне здоров'я.

Через п'ятнадцять років місцеві лікарі Ходжаш та Паценовський, керуючись більше прагненням до легкої наживи, аніж гуманними почуттями, спорудили в Євпаторії за власні кошти гостиницю та грязелікарню. Довгий час вона не мала конкурентів.

Лише на початку двадцятого віку будівництво євпаторійських санаторіїв було поставлене на широку ногу. В 1905 році Лосєв спорудив санаторій «Приморський», а через сім років група євпаторійських лікарів, підстьобуваних прикладом Ходжаша і Паценовського, побудувала за всіма правилами медичної науки санаторій «Талас».

В розкішному палаці, оздобленому пілястрами, обставленому дорогими меблями, бо євпаторійські ескулапи-підприємці будували так, щоб не мати конкурентів, хворі лікувались не довгий час. Красивий зовні і дуже затишний всередині, санаторій подобався і німцям, і американцям та англійцям; його білі, поштукатурені під мармур стіни та стрункі колони привертали

також увагу денікінців і врангелівців, які заповзялися по черзі перетворювати здоровницю на свої штаби. При вимушеному розставанні із затишним штабом кожний намагався захопити та вивезти з собою щось коштовне на спомин. Отож на той час, коли Крим був звільнений остаточно, від колишнього комфортабельного санаторію zostалися тільки стіни. Дорогоцінні люстри та картини, ліжка та інші меблі, паркет з підлоги і навіть звичайні ручки від дверей попливли морем у чужі краї. Нещо вже стіни і ті були зіпсовані — подзьобані, постріляні, з кожної рани на стіні виглядав знайомий світло-жовтий черепашиник із мамайських копалень, посвідчуючи те, з чого будувався цей «Талас».

Тепер санаторій знову набрав більш-менш привабливого вигляду. Весело поблискували білі стіни, прикрашені струнками колонами, ожили на обох поверхах зручні балкони. На стінах ще виднілися сліди глибоких ран, зате в кожній палаті було повно різноманітних ліжок, кушеток, розкладушок і просто дощаних нар на козликах, опоряджених старенькими матрацями, простирадлами та потертими, посіченими міллю сірими солдатськими ковдрами. Убогим було все те устаткування в санаторії «Талас», але й так треба було дивом дивуватись, як воно все те сповзлося на голе місце та надало цьому будинкові санаторного вигляду.

Про те, якою ціною здобувалися всі ці ліжка та ковдри, білизна та кривобокі різношерсті табуретки, знав хіба що один завгосп Яким Іванович Потопальський.

Саме в той час, коли на засіданні ревкому за пропозицією Дмитра Ілліча Ульянова приймалося рішення про відкриття кістково-туберкульозного санаторію, він, повернувшись із партизанського загону Мокроусова, випадково потрапив на те засідання. І коли постало питання: кому ж доручити відновлювати таласівське господарство, — Дмитро Ілліч, який особисто знав Потопальського, запропонував його кандидатуру. Головним лікарем було призначено одного з колишніх власників «Таласу», найбільш лояльного до Радянської влади вже хоч би тому, що не втік з білогвардійцями, а зостався в Євпаторії.

З того часу і подружився Яким Іванович з своїм чудернацьким возом та старенькою шкапою, яка вже відвоювала своє і в кінноті Денікіна, і в обозі Врангеля, і тепер за вилугою та віком здатна була тільки на те, щоб транспортувати тяжкохворих від вокзалу до санаторію. До того, поки в санаторій почали прибувати хворі, коняка невтомно, чалапала по всій Євпаторії, інколи викочувала воза навіть далеченько за її околиці та, мов бджола до вулика, звозила все, що здобував Потопаль-

ський для нової кузні пролетарського здоров'я. Саме на горбі одієї, колись вороної, а зараз вилинялої, як стара ковдра, похмурої коняки потрапили в «Талас» і оді ліжка, реквізовані в міської буржуазії або виканючені в боязких міщан, і оті ковдри та простирадла, виявлені на спустошених врангелівських складах, і солома для матраців, не доточена мишами на сумовитих полях, різного розміру котелки та банки з-під закордонних консервів, які, здавалось, вже були ні до чого не придатні. Буйна фантазія Якіма Івановича знаходила всій отій мізерії призначення, і навіть заіржавілі консервні банки під його легкою рукою перероджувались на кварта, без яких вже хтозна й з чого пили б чайок у санаторній їдальні перші поселенці «Таласу».

Згодом, коли обидва поверхи санаторію вповнилися меблями так, що вже й поступитися було в палатах ніде, коли навіть у коридорах та на верандах стали вряд готові до прийому хворих ліжка, Яким Іванович і рано-вранці, і вдень, і пізно ввечері завозив до санаторних комор залишені після поспішної втечі врангелівців мішки з сухарями, галетами та борошном, консерви, ящики з шоколадом, рис. На вимогу Дмитра Ілліча Ульянова все їстівне, що було виявлене після вигнання окупантів, ревком передав санаторіям.

Яким Іванович особисто одержував ці продукти, власноручно перелічував до останньої баночки, переважував усі мішки, інколи навіть по кілька разів переставляв на вагах гирі, перш ніж розписатися на папері, де значилось, які продукти одержано для «Таласу». Притягнувши все те добро до санаторію, причепливо сам у себе приймав продукти, вписував до спеціально прошнурованої книги, акуратно розставляв на полицях у коморі, замикав на кілька замків і ключі ховав не до кишені, а носив на ший, там, де в дитинстві теліпався мідний холодний хрестик. За штатом йому належало мати комірника, бо ж сам він був завгоспом, людиною, наділеною великими правами і повноваженнями (в деяких випадках він відрекомендовувався навіть начальником санаторію). Проте ніяких помічників Потопальський не хотів визнавати. Навіть головного лікаря і то не дуже брав до уваги.

— Його діло — хвороби, — казав він переконливо. І ніколи не забував пошкодувати: — Жаль, що нас не вчили лікарському секрету, отож доводиться тепер різним гадам довіряти хворих.

Потопальський не звертав уваги на відчай лікарів, які, видно, не знали, що робити з такою кількістю хворих.

— Жах! — моргав розгублено, поправляючи золоте пенсне, головний лікар.— Всього п'ять лікарів і понад чотири сотні хворих! По сотні на лікаря.

— В нас, у партизанському загоні, бувало по десятку поранених і жодного лікаря,— розсудливо зауважував Потопальський.— А тут — ого, аж п'ять лікарів! Що їм і робити, коли не лікувати? Хай моторніше повертаються, тепер не царські часи.

Головний лікар не прислухався до порад Потопальського. Він хоч і бачив, що без Якіма Івановича не могло бути й мови про таку швидку реставрацію санаторію, але все ж у душі зневажав цього спритного і досить-таки безцеремонного мужика. Так вони й жили — потаємно ненавидячи один одного, але розуміючи, що мусять миритися, бо один без другого в тому ділі, яке їм доручено, вони ніщо.

По-різному дивились головний лікар і завгосп на справи — Потопальський радів кожному новому пацієнтові, головний лікар — жахався.

— Де ж ми їх розмістимо? — ніби сам у себе запитував головний лікар, уникаючи дивитись на Пакришня та Іванова, які винувато переминалися з ноги на ногу.

Розташовувати хворих справді вже було ніде. Всі палати, балкони, навіть коридори були заселені. Учора трьох новопрібулх, на відповідальність Потопальського, поселили в комісаровому кабінеті.

— Комісара все одно ще немає,— розсудив Яким Іванович.— Та й хтозна-коли він прибуде, кімната порожня, а людям потрібен дах над головою.

— Як собі знаєте, Якіме Івановичу,— зобиджено погоджувався головний лікар.— Мое діло — медицина. Коли комісарові заманеться зняти комусь голову, то я...

— Та не чорта ж пришлють, а комісара. От і хай розбирається, на те він і комісар.

— Важко розібратися в цьому пеклі. Хворий на хворому...

— Ті-і, заговорили,— чмихнув зневажливо Потопальський.— Це вже вам все-таки санаторій, а не мамайські катакомб. Отам би ви побачили, як нам, партизанам, доводилось,— навсидячки спали і то не ремствували!

Головлікар вважав зайвим встрявати в суперечку з невразливим завгоспом.

Пакришня й Іванова теж поселили до комісарового приїзду в кабінеті.

— Як у бога за пазухою житимете,— втішав по дорозі в палату новопрібулх Потопальський.— Комісар ще хтозна-коли

прибуде, а там воно щось наклонеться, щось витанцюється...

Взагалі в цьому Потопальському вміщалось не тільки море енергії, а ще й ціла безодня оптимізму і віри в усе добре.

III

Для Федора Пакришнія все тут було нове, незвичайне, якесь багатозначне. Здавалося, все, що він чує та бачить, йому тільки сниться. І оцей зігрітий ласкавим південним сонцем двоповерховий палац, обсаджений розкішними, незвичними для ока деревами; і низенька огорожа з жовтого черепашнику, за якою густою щіткою ростуть якісь колючі чорно-зелені кущі; і море, що гупало та шипіло монотонно і безперервно за тією огорожею. Він так і не збагнув, що йому в санаторії не дуже раді. Хоч головний лікар і говорив про це недвозначно, та Пакришень не дослухався до його слів, бо почував себе впевнено і надійно під захистом Потопальського, одразу відчувши в ньому головну особу в санаторії.

Неквапливо човгав стежкою, щедро всіяною пшеничними висівками, і думав: «Невже й справді висівками притрушують оці стежки? Оце так благодатний край! У нас би їх свині з жадобою поїли, а тут — перетираються під ногами». Та думка його мучила всю дорогу — запитати ж не зважився — ще висміють, а нахилитись, взяти ту потерть до рук не міг — важка хвороба не дозволяла. Так дивився весь час під ноги, розгрібав палицею мокрий пісок і губився в здогадках.

Санаторій «Талас» проектувався архітектором не особливо багатим на вигадку. Своєму дітищу він надав вигляду букви П, тільки розтягнув її, укоротивши до мінімуму ніжки. Середня частина санаторію відступала в глибину парку, перед нею в дореволюційні часи, видно, квітла величезна клумба, а тепер тут було порожньо, тільки недавно хтось вирівняв цей майданчик та посипав дрібною морською галькою. Бокові виступи доходили майже до загорожі, вздовж якої бігла неширока стежка, обсаджена акаціями й мімозами, що тяглися верховіттям до балконів другого поверху.

Кабінет лікаря, санпропускник і взагалі вся медична обслуга та її господарство були розміщені на першому поверсі, поряд з просторим вестибюлем, до якого приїжджі потрапляли через парадний вхід. У правому крилі було розташовано харчоблок. Кабінет комісарові Потопальський підбирав з певним розрахунком. Хтозна, що воно за людина буде отой комісар, бо хоч комісари люди й особливі, але з довгого життєвого досвіду

Потопальському було відомо, що кожній людині, хай вона буде навіть винятком, ніщо людське не чуже. Одні люблять маленькі кабінети, інші просторі, тому подай величний краєвид, а іншому напівтемну монашу келію. Потопальський вважав, що невелика кімната на другому поверсі з балконом на море, яку він особисто вибрав під комісарський кабінет, має в однаковій мірі і негативні, і позитивні якості. Отож, коли щось комісарові не сподобається, то воно обов'язково компенсується іншим, і вийде на добре.

Завернувши ліворуч, Потопальський та його підопічні потрапили до вузького коридорчика, піднялися на другий поверх і швидко стали перед дверима, на яких кривими каракулями сам Потопальський виписав на диктовій дощечці: «Комісар».

В кабінеті було все так, як і повинно бути в кабінетах. Біля стіни стояв розкішний, досить-таки потертий диван жовтої шкіри, в лівому кутку займав мало не півкімнати масивний письмовий стіл, щедро заставлений канцелярським приладдям, за столом таке ж, як і диван, шкіряне глибоке крісло, перед столом, для відвідувачів, звичайний, видно, щойно збитий емпаторійськими майстрами, ще не пофарбований міцний табурет. На вікні, за яким синіло море, вітрець похитував марлеву фіранку, двері на балкон були завішені одинарною парчевою шторою, хто вже зна де роздобутою хазяйновитим завгоспом.

Пакришень аж спинився на порозі, йому здалось, що зараз із-за столу підведеться їм назустріч суворий сивоголовий чоловік з портупеею через груди і суворо запитає, чого їм тут треба. Але господаря кабінету не було, бо Потопальський усе бідкався, що без комісара, як без хазяїна, хата плаче, а ревкоміві хоч кіл теши на голові, все одмагаються тим, що людей не вистачає. Кабінет був не порожній. У вільних кутках стояло три низеньких розкладушки — на двох напівлежали хворі, третя була вільна.

Коли Потопальський пропустив уперед Пакришня та Іванова, тимчасові господарі комісарового кабінету зустріли їх вичаючими поглядами, потім у чорнявого бровастого молодика враз засвітилися сміхотливо очі, на устах з'явилося щось на зразок лукавої посмішки:

— Комісарів привели, Якиме Івановичу?

Потопальський не звернув уваги на те кепкування, хазяйновито оглядав кімнату.

— Отож і комісари. Такі точнісінько, як оце й ти, парубче. Як маєш ото мудрувати, то познайомився б краще з людьми — разом будете болячки заліковувати.

Чорнявий голосно розсміявся на всю кімнату, хвацько струснув своїм розкішним чубом, звівся на ноги.

— Будьмо знайомі — Кирило Турган, син власних батьків, міщанського роду з Київської губернії.

— О, то ж ти мій земляк! — порадів Пакришень.

— Та не може бути? — знову застрибали бісики в Кирилових очах. — А я думав, що ми з Салагатовим тільки двоє земляків.

Другого пожильця комісарового кабінету звали Сергієм Салагатовим.

Поки в кімнаті відбувалось знайомство, Потопальський, прикинувши в думці, вирішив:

— Так ось що, хлопці, ліжок зараз у мене зайвих немає, отож цю ніч переспите один на оцьому панському чортovinні, — показав він на шкіряний диван, — а другому хоч на столі постелимо.

Пакришень стривожено видивився і на той диван, і на стіл. В його уяві ще змалечку виробилось шанобливе ставлення до таких речей — на столі люди їли, ось на такому, як цей, писали, на стіл також укладали тих, хто заснув навіки, але щоб спати... Або хоч і оця шкіряна штуковина — він точнісінько такого дивана бачив не раз у остерського лікаря Пташевського, але вважав чомусь, що навіть сидати на те диво гріх, не те що спати на ньому.

— Товаришу завгосп, а що, коли б нам по кулю соломки або сіна який оберемок — ми б і переспали, — несміливо звернувся він до завгоспа.

На хвилину Потопальський задумався. Видно, він і сам завагався — чи доцільно на комісарський стіл укласти нічліжників. Але він уже досить прижився в цій установі і твердо збагнув її закон — все для хворого. Отож і слухати не захотів про сіно, довго упирався та умовляв, пробував навіть наказувати, і врешті вони зійшлися на тому, що Іванову та Пакришню постелить поки на підлозі кілька матраців, а там воно, як казав той, розвидніється...

Тільки-но Потопальський, пославшись на свою надзвичайну зайнятість, вийшов з кабінету, за ним рушив і Пакришень. Йому не сиділося в кімнаті в той час, коли навколо лежав зовсім не розвіданий отакий чудесний світ, коли за вікном притьмом билось у берег розлютоване море, те саме море, яке стільки разів, відтоді як він довідався від Марка Сергійовича Василенка, що поїде на «теплі води», снилося йому ночами, неймовірно красивий образ якого він устиг виплекати в своїй уяві.

Як тільки вийшов за огорожу, перед його очима враз відкри-

лася чудова, недоступна розумінню новачка картина: скільки й око сягає — хвилі й хвилі, білі баранці і круговерть, та така жива, така стрімка і невловимо рухлива, що відразу й очі відмовляються все те розрізнити. Ще відчутніше вдарило солоним випаром, запахом йоду і ще чимось таким освіжаючим і незвичайним, що йому аж подих перехопило. У вуха важким молотом бив розмірено і владно прибій, все навколо шелестіло; шипіло, і вже через якусь хвилину Федорові захотілося, щоб море затихло хоч на хвилину, дало отямитись, оговтатись людині, збагнути все до ладу. Море не збиралося вгавати. Інколи Федорові здавалося, ніби голос морської стихії слабшав, спадав, що ось-ось із хвилини на хвилину, мав і зовсім затихнути, але то тільки здавалося.

Довго стояв він біля води, мов заворожений, не в силі охопити все те, що природа розгорнула перед його очима. Тільки з часом він помітив, що море не білосніжне, яким здалося на початку, а синє-синє, аж зеленаве, а під сонцем — золотаве, якесь мінливе. Небо чисте, високе, ніби шнуром відбите від моря, тільки там, над самим обрієм, стоять невисокі білясті хмари, а втім, хтозна, чи то хмари, чи, може, так високо здіймаються білосніжні крила на високих морських гребенях. І все те — і штурмуюче море, і голубіюче небо, і далекі, ледь окреслені хмари — пойняте легеньким серпанком рухливого туману. Повітря неймовірно парке, таке парке, яким воно буває тільки у передгрозовий час, а Федорові здавалось, що його обдає не жаром, а невимовно приємною прохолодою.

Призвичаївшись до думки, що море — оце диво-дивне — таки існує на світі і він має щастя його бачити, Пакришень озирнувся. Позаду — «Талас», на березі — безлюдно. Вже вечоріло, і пожилці санаторію, видно, подалися на вечерю. Потопальський і їх попереджав, щоб не запізнювались. Але хіба міг Федір віддати перевагу шлункові перед отакою красою? В його торбі ще, здається, лишився якийсь коржик чи сушена рибина — от і повечеряє, не пропадати ж домашнім харчам?

На одинокому камені він побачив юнака. І його відразу ж потягло до живої людини, він мусив заговорити з нею, висловити їй своє захоплення, почути з чужих уст ствердження того, що бачив і чому поки що вірити не смів.

Чорнявий парубок невідривно дивився на море і щось шепотів про себе, немов творив якусь одному йому відому молитву. По рисах обличчя Пакришень відразу визначив, що незнайомець десь із дальніх країв, може, китаєць або татарин. Йому ніколи не доводилось бачити представників тих народів, але всіх людей, які не належали до слов'янського роду, він

чомусь вважав або китайцями, або татарами. Хтозна, чи розуміє цей парубок хоч слово по-нашому, бо ж навіть не глянув у Федорів бік, ніби й не помічав його присутності.

Пакришень зупинився неподалеку, кашлянув. Але який слабкий, безсилий був звук, що вилетів з його запалих грудей, супроти грізної мови моря! Незнайомець, мабуть, і не почув того покашлювання.

— Гох ти ж, і розгулялося! — нарешті зважився висловити свій подив Пакришень, шукаючи поглядом співчуття у незнайомця. Але навіть сам не почув власного голосу.

Незнайомець нарешті прокинувся від своїх дум, зиркнув на сонце, що ховалось за обрій, і, обережно спустившись з каменя, затерплими ногами пошкандибав до санаторію.

Пакришень зацікавлено дивився йому вслід. Він навіть не запідозрив, що зустрівся з п'ятим пожилцем комісарового кабінету Михайлом Кузьмінім.

IV

Комісар санаторію з'явився значно раніше, аніж на те сподівався Потопальський.

Другого дня, після сніданку, мешканці комісарового кабінету зібралися докупити погомоніти про те, про се. Лікувальних процедур ніяких не передбачалось. Медперсонал, видно, не знав, з чого починати лікування всіх цих калік та напівкалік, а завгосп Потопальський вважав, що коли підопічні нагородані та мають дах над головою, то половина справи вже зроблена. Отож у цей організаційний час хворі були віддані самі собі, тільки біля лежачих вертілись медсестри.

Пакришня дуже цікавив чорнявий сусід по палаті, якого він зустрів учора біля моря. Федір спробував був заговорити про море, зауважив, що він, хоч і виріс на Десні, але подібних хвиль не бачив навіть у найбільшу повідь, та, не почувши про те думки Кузьміна, замовк. Вже тільки згодом запитав:

— А ви ж звідкіль будете, товаришу?

— З Чебоксар, — на мить відірвався від книги Кузьмін і вперше, допитливо і вивчаюче, глянув на новачка.

— А-а, — протягнув співчутливо Пакришень. — Чував від людей, що нібито є таке місто.

Кузьмін посміхнувся невловимою посмішкою і знову схилився над книгою.

Тут уже веселун Турган підхопив охоче розмову.

— Мало того, земляче, що є таке місто, воно ще й столиця. Га? Чи, може, помиляюсь, товаришу Кузьмін?

Не відриваючись від книги, той нетерпляче знизав плечима.

— Вам автономію дали, значить? Своя область. Ти що, теж, видно, при владі там, у Чебоксарах?

— При якій там владі,— спалахнули рум'янцем смагляві щоки в Кузьміна.

— А картузяка в тебе, Кузьмін, комісарський.

Над ліжком Кузьміна висів витертий, але ще акуратний шкіряний кашкет, з яким господар і влітку не хотів розлучатись. Хоч не вдягав, зате возив з собою.

— До кашкета ще треба комісарську голову,— серйозно зауважив Кузьмін і ще нижче схилився над книгою, даючи зрозуміти, що не цікавиться порожньою балаканиною.

— А ти, Кузьмін, вдягай свого кашкета та йди до нас комісаром. Ми тебе шануватимемо і охоче житимемо в твоєму кабінеті.

Обом Сергіям — Салагатову й Іванову, видно, подобався такий невимушено-жартівливий тон розмови. Пакришневі ж чомусь було жаль смаглявого юнака, йому здалося, що товариші кепкують з нього незаслужено, бо людина він, видно, серйозна, начитана, хоч і мовчазна аж до похмурості.

— То правда,— зауважив Салагатов,— врятувати від вигнання з цього комфортабельного номера нас міг би хіба що чий-небудь авторитетний кашкет.

Саме в цей час Турган, що стояв біля балконних дверей і дивився на подвір'я, помітив людину, яка повільно, з цікавістю розглядаючись навколо, прямувала до «Таласу». На голові в перехожого був точнісінько такий шкіряний кашкет, який висів над ліжком Кузьміна. Вдягнений він був у захисного кольору галіфе та гімнастерку, підперезану солдатським ремнем, на ногах — завеликі, вже трохи приношені чоботи. Цю людину можна було б прийняти за майбутнього комісара санаторію, коли б на потемнілій марлевій пов'язці не зависала права рука, притулена ніжно, мов дитина, до грудей. Турган знав, чого йдуть до санаторію з підв'язаними руками, але все ж не був би він Турганом, коли б не пожартував:

— Не думай довго, друже, вдягай кашкета та йди швидше приймай владу, бо он пішов точнісінько такий же кашкет, так і дивись випередить. А тоді — пиши пропало наше діло: збирайте, хлопці, манатки та розташовуйтеся під санаторієм...

Незнайомиць тим часом зайшов до вестибюля, причепливо окинув його оком, відшукав на дверях табличку з написом:

«Головний лікар» і, чемно постукавши лівою рукою, але не ждучи відповіді, прочинив двері.

Головний лікар саме розмовляв із завгоспом. Потопальський тільки йому одному відомими шляхами дістав ще кілька розкладушок і тепер сушив собі голову, де їх поставити.

— В коридорі я ставити не дозволю,— сопів, втупившись у стіл, головний лікар.

— Поставимо поки що в комісаровому кабінеті...

— Я сказав, що від того умиваю руки, самі будете відповідати перед... Я не бажаю наражатись на конфлікти.

Потопальський почувши незрозуміле, дуже вчене слово, б'язкувато поморщився, пошкріб ріденьку клинцювату борідку.

— То, може...

Договорити він не встиг. На порозі стояв незнайомець у шкіряному кашкеті, блідолиций, із суворо затисненими тонкими губами і ледь примруженими темно-блакитними очима. З-під кашкета рудуватими віхтями вибивалось посріблене першою сивиною волосся. Він мовчки оглянув Потопальського, потім перевів погляд на лікаря, привітався.

В Якіма Івановича тривожно тенькнуло серце — комісар. Але, побачивши підв'язану на грудях руку, він стривожився вже з іншого приводу — ото біда! Справді, де їх розташовувати, цих хворих.

— Я до вас, — якось втомлено повідомив прибулий.

— Але ж ми вкомплектувались, більше ми не можемо прийняти жодного хворого, — не відповівши на привітання, гарячково і навіть обурено заговорив лікар. — Я повідомив здоровкомісію ревкому — жодної людини не приймемо. Хто вам видав ордер?

Прибулий неквапливо, без запрошення сів на стілець, якось ніби неохоче підніс до грудей здорову руку, вийняв з кишені папірця.

— Комісаром у вас працюватиму.

Лікар розгублено переглянувся з Потопальським — вони обидва потрапили в скрутне становище. На якусь хвилину запала мовчанка. Тільки тепер і Яким Іванович, і головний лікар помітили на грудях прибулого орден Червоного Прапора, що був прикритий блідими довгими пальцями правої руки. Збагнули — це не жарт, це суцзя правда. Потопальський мимоволі виструнчився, а лікар схопився з крісла, закашлявся:

— Пробачте... вибачаюсь за нетактовність... знаєте, нерви...

Комісар лінивим рухом скинув з голови кашкета, п'ятірнею розправив рідкувате біляве волосся, що в'юнилося біля ушей, порадив спокійним тоном:

— Нерви у нас повинні бути міцними — чому? В такій установі працюємо. Коли не помиляюсь, ви — головний лікар?

— Так, істинно так. Ревкомом доручено...

— А ви?

— Здешній завгосп Яким Іванович Потопальський, червоний партизан! — відрепортував по-військовому не на жарт переполоханий завгосп.

— Прізвище моє Антоненко. Ну, так що ж ми маємо на даний період часу в санаторії?

Лікар закліпав очима, благально глянув на Потопальського:

— Залежно по якій лінії. По медичній — я відповідаю, а по господарчій — ось Яким Іванович відають.

— І по медичній, і по господарській... Давайте підсумуємо... Ви сідайте, товаришу завгосп, розмова буде довга. Чому? Організаційний період закінчився, з цього моменту починаємо інтенсивний наступ на ворога людського роду — різні там хвороби та хворості...

Ніхто не чув тієї довгої, не для всіх учасників приємної розмови, що вигнала чимало поту з Якіма Івановича і не раз примушувала завмирати від переляку головного лікаря.

Як тільки комісар об'явив, що на сьогодні розмова закінчена — а чому? — бо слід від розмов переходити до діла, — Потопальський був прожогом кинувся до дверей. Куди він біг і чого — не знав і сам, але головний лікар, який під кінець розмови збагнув, що його становище тут не таке вже й хитке, вирішив дошкулити цьому самовпевненому мужикові, який був свідком його приниження.

— Якиме Івановичу! Хвилиночку...

Потопальський так і закач'янів біля дверей, відчуваючи, що справжня гроза над його головою тільки збирається.

— Ви ж проведіть па... пробачте, товариша комісара до його кабінету, покажіть його житло.

Єхидними очима головлікар дивився на зніченого Потопальського. В того язик приріс до піднебіння — вже бачив, що йому перепаде на гостинці за таке самоуправство, бо комісар — людина крута, панібратства не дозволить. Хотів був щось сказати в своє виправдання, з його пересохлого горла вирвались були якісь нечленороздільні звуки, але те, що він почув, знову ошелешило його не менше попереднього.

— Кабінет? Чому кабінет? Комісар — що? Бюрократ? Комісарів кабінет там, де сам комісар. Ясно?

Потопальський тільки хитнув у знак згоди головою. Лікар застиг з розкритим від подиву ротом.

— А жити буду разом з іншими. Чому? До речі, в мене теж...

Подлубавшись у кишені, він видобув ще одного папірця. То був ордер на лікування в кістково-туберкульозному санаторії.

— Ось так. Підвела мене рука, друзі. Чому? Розривною кулею гади заокеанські плече роздовбали, а воно й загноїлося. Одним словом, вам, лікарям, те видніше. Чому? На те ж ви й науки медичинські проходили. Ясно?

V

Звістка про прибуття комісара миттю рознеслась по санаторію.

Тимчасові поселенці в комісаровому кабінеті переполохано посхоплювались на ноги, вирішивши, що Яким Іванович з'явився до них разом із санітарами не в гості, а щоб витурити кудись у напівтемний коридор. Хоч і знали, що живуть тут тимчасово, але вже звикли і до кімнати, та й один до одного — не хотілося кидати нагрітого кубельця.

— Тягніть, молодці, оцю бандуру, — командував Потопальський санітарам, — тягніть у прийомну, бо там не стіл, а чортзна-що. Хай краще там стоїть, аніж у того... розумного...

Потопальський згадав, що цього стола просив у нього головний лікар. Тоді Яким Іванович відмовив йому, посилаючись на комісарів авторитет. Тепер без будь-якого пояснення не дасть цього стола лікареві, та й по всьому, хай замислиться над своїми діями, може, й зрозуміє, що заїдатися із завгоспом мало користі.

— А нас куди ж, Якиме Івановичу? — підступив до завгоспа Турган.

Потопальському явно подобалось і таке величання, та й те, що цей чорнявий студент за якихось два дні вже встиг запам'ятати його ймення та по батькові. Але він вдав, що не почув питання, навіть не глянув на Тургана і взагалі ніби й не помічав, що хтось тут живе в цій кімнаті, командував підлеглими:

— Обережно! Стін не пооббивайте. Врангелівська наволоч не догризла, то глядіть, щоб ви не пооблуплювали.

В кімнату занесли спочатку одне ліжко, а потім ще одне. Шкіряного дивана й стола винесли кудись на перший поверх.

— Ось так, хлопці, розташовуйтеся, значить, як вдома, та й живіть собі спокійненько.

— А комісар?

— Ге, комісар! Комісари, хлоп'ята, різні бувають. Одному кабінета подавай, іншому цілого особняка, а наш — не те, хлопці. Каже: «Мій кабінет там, де я сам». Во, який чолов'яга.

— Так і сказав? — не то серйозно, не то жартома перепитав Турган.

Потопальський підозріло зиркнув на нього, вже аж губи в нього були затрусились, видно, хотів сказати щось образливе, потім відмахнувся, рушив до дверей.

— Ну, нічого тут теревенити, ділов — угору глянути ніколи.

— А який він з себе? — поцікавився Турган.— Це той — у шкіряному кашкеті?

— А хоч би й у шкіряному? Не поспішай поперед батька в пекло — познайомишся, то й узнаєш.

— Видно, ділового комісара прислали,— зауважив Салагатов після того, як Потопальський зник за дверима.

— А це ще ми побачимо,— став у театральну позу Турган.

— Вже те, що ми лишаємось на місці,— факт, який говорить на його користь.

А комісар тим часом віч-на-віч розмовляв з головним лікарем.

— З чого думаєте починати лікування?

— Жду ваших вказівок.

Він з готовністю дивився комісарові в очі, намагаючись якнайвиразніше посвідчити поглядом готовність служити тій справі, яка йому доручена. Але, не дивлячись на це, все ж якийсь там чортик вертівся і вертівся в очах, ніби дражнився з комісаром, то показуючи йому язика, то перекривляючи. Комісарів погляд ставав усе важчим і важчим, він невідривно дивився на лікаря, а його темно-блакитні очі все сіріли й сіріли, аж поки стали зовсім олов'яними, нещадно суворими. Мов загіпнотизований, дивився в ті очі лікар, і чим більше дивився, тим неспокійнішим ставав його погляд, вже якийсь тваринний жах пробивався з глибоких зіниць. Нарешті не витримав, опустил додолу очі.

— Ви один із власників санаторію в минулому?

Лікар ошкірився, мов кіт, загнаний у тісний кут.

— Коли це має якесь значення... Коли це є причина... недовір'я, то я, як лікар і як джентльмен...

— Ні, це не має ніякого значення,— звівся на ноги комісар, заходив по кімнаті.— Чому? А тому, по-перше, що ви зараз тут не господар, а просто лікар, так званий радянський спец, а по-друге, на речі треба дивитись об'єктивно. Чому? Санаторій ви будували з якою метою? Щоб лікувати хворих...

— От іменно! — з готовністю згодився лікар. З єдиною метою — допомогти страждальникам... як голівний закон лікаря...

Комісар не звертав уваги на ті слова.

— Це з одного боку. А з другого — щоб мати прибуток, зиск або наживу.

Лікар відразу знітився.

— Зовсім незначні, мізерні прибутки. Повірте моєму слову, слову лікаря.

— Вірю. Чому? Бо ще не було в світі жодного приватника, який би задовольнявся власними прибутками, — йому завжди мало.

Лікар зовсім розгубився, так і сидів з розкритим ротом, не знаючи, що сказати, як оборонятись.

— Ви пробачте, що я так все просто... без дипломатії, розумієте, звик так говорити. Чому? Краще в очі найгіркішу правду, аніж у очі — хвалу, а заочі — хулу.

— Істинно так! — поспішно закивав головою лікар.

— Так-от... Що ж ми маємо на сьогоднішній момент? Санаторій існує. Ви в ньому — лікарем... Чому? Бо перемогла революція, революційний народ став господарем життя. Ви маєте право, як спец, безумовно, працювати, але прибутків з цього діла не буде, — тут зарплата...

— Це я добре усвідомив... З цим я змирився...

— Отож у вас половина турбот звалилась із плечей. Чому? Вам треба думати лише про хворих і забути про будь-який зиск... Тільки на такій основі ми з вами порозуміємося, товаришу...

— Я вже думаю тільки про це...

— То чому ж виглядали вказівок? Хіба ви не догадувались, що комісаром буде призначений зовсім не лікар?

— Але ж... зважаючи на своє походження... минуле...

Комісар проникливо зиркнув на лікаря — щось схоже на правду забриніло в його голосі. Може, і справді минуле, тяжіючи над людиною, дійсно зв'язувало їй руки?

— Знаєте, що Ленін сказав по цьому питанню? Чесною працею можна завоювати все — довір'я, пошану, майбутнє...

— Рад працювати під вашим... ем... керівництвом. Постарайсь доказати... свою вірність обов'язку лікаря.

Комісар ніби й не чув тих запевнень. Подікавився:

— Ви знаєте, кого будемо лікувати в санаторії?

— Ми ще не встигли завести історій хвороби... Ми тільки зареєстрували, розташували... Перевантаження неймовірне.

— Колись було менше?

— Ну, що ви! — з готовністю вкинувся у спогади лікар. — Наш санаторій був розрахований максимум на півтори сотні хворих, а лікувалось не більше сотні...

— Чому?

— Ну, як сказати... напочатку, видно, то було нове, нікому не відоме діло, потім...

— Ви хочете сказати, що не кожний міг платити за лікування?

— Можливо, що й так...

— Лікувались більше пани? Вірно?

— Імущі люди, в усякому разі.

— Ось і воно, товаришу. А тепер Радянська влада всіх, поголовно всіх хворих лікуватиме. І безкоштовно. А коли прийняти до уваги, що бідноти хворої більше... Чому? Хто швидше захворіє: пан чи бідняк? — то й виходить, що до санаторію потягнеться дуже багато людей. Зараз прибули люди найбільш цінні для держави — хворі воїни, активісти, а згодом — всіх-всіх, хто потребує лікування, покличемо сюди.

Лікар з подивом і навіть острахом дивився на комісара.

— Так що, лікарю, діла вам вистачить на все життя. Тож на перевантаження скаржитись не треба.

— Будемо виходити з становища...

— Якими засобами ви збираєтесь лікувати?

Тільки тепер, почувши запитання, що стосувалося його глибоко потаємного професіонального секрету, лікар відчув себе впевненим і всесильним — хай хто не буде перед ним: чи радянський комісар, чи денікінський офіцер, чи навіть заморський окупант — всі вони безсилі, ніщо перед його лікарською таємницею, перед потайністю хвороби і невблаганним лицем смерті.

— Медицині відомо чимало методів лікування кісткового туберкульозу. В наших умовах найефективніше впливають на хворого: сонце, повітря, море... Коли зволили помітити — все це у нашому розпорядженні є навіть з лишком, треба тільки уміло використати всі ці фактори для кожного індивідуума, залежно від стану організму хворого...

Комісар слухав мовчки, уважно, жодним рухом не перебиваючи лікаря.

— Майже всім хворим доведеться робити гіпсові накладки — тільки таким чином можна досягти відносного спокою організму і особливо ділянки, враженої хворобою. Крім того, цей засіб має і чисто психологічний вплив: з одного боку, хворий наявно бачить, що його лікують, а з другого — він охочіше лежатиме або змушений буде лежати на одному місці.

Лікар, здавалося, забув, хто сидів перед ним, забув про своє недавнє розгублення і навіть переляк, говорив тепер самовпевнено, з апломбом, з почуттям власної вагомості і невразливості.

— Окрім того, в нас є дуже багато трофейного препарату кальцію. Внутрішньовенне вливання розчину кальцію дуже ефективно діє на хворого. Я впевнений, що весь цей комплекс благотворно впливатиме на наших пацієнтів.

Лікар замовк, ждав, що скаже комісар.

— Все?

— Поки що нових якихось засобів медичній науці невідомо.

— Гаразд,— комісар глянув на годинник.— Через годину давайте зберемо весь медперсонал, зробите доповідь про все те, що мені говорили... Чому? Кожен лікар, кожна медсестра повинні знати своє завдання, добиватись здійснення поставленої мети. А зараз я хочу оглянути приміщення, господарство санаторію.

Коли комісар і лікар вийшли з кабінету, на них уже ждав завгосп Потопальський.

— З чого ж почнемо огляд? — запобігливо допитувався лікар.

— З чого вважаєте за потрібне.

Через годину вони повернулися до вестибюля санаторію, де на них ждав уже весь медперсонал.

VI

Ішов другий день санаторного життя, а Федір Пакришень ніяк не міг оговтатись. Він пильно приглядався до людей, що його оточували, і ніяк не міг їх збагнути: то йому здавалося, що і Турган, і обидва Сергії, і цей мовчазний смаглявий чуваш Кузьмін прості й хороші люди, то були моменти, коли він готовий був схопити свою торбину, насунути бриля на очі та йти проситися до Потопальського — хай переведе куди завгодно, хай навіть у коридорі десь поселить, аби серед звичайних людей, з якими можна було б жити і говорити по-людському. Хіба ж то життя йому було в оцій кімнаті з людьми, що, видно, мали неабияку освіту, бо й ставили себе хтозна-як високо, не помічали його, простого дядька з Вовчої Гори! Вдома він мав з ким поговорити, його слухали, до нього йшли на пораду, а діти, то вже просто проходу не давали — розкажіть що-небудь цікаве, дядьку Федоре! А тут що виходило? Кузьмін мовчить, мов води в рот набрав, або читає книгу якоюсь

незнайомою мовою, або думає щось, похмуро насурмивши свої густі, аж кошлаті брови. Іванов — той ніяк не виспитья, а спробуй потривожити — сердиться. Ніби йому ночі мало, ніби він рік не спав до цього. Салагатов — той без пуття крокує по кімнаті, все вичукикує свою хвору руку, немов дитину, бо, видно, болить вона в нього, і краще не займай його, і не звертайся — так блисне білками, мов карбованця подарує. Один Турган — людина як людина, не сидить без роботи: то гудзики для чогось на одязі перешиває, то хустину пере на балконі та сушить, то насвистує тихенько якусь незнайому пісеньку під носа, а тільки зачепи його — так і почне тебе висміювати. Та ще так гарно висміє, що спочатку й не зрозумієш, що то тебе роздягли прилюдно. Видно, всі вони вважають Пакришня за некультурну людину, неотесаного мужика, з яким ні про що говорити, з якого можна хіба що насміхатись. Дивні то зібралися хлопці — паночки якісь, видно, гімназисти бундючні, впливли на поверхню революційних подій, а тепер хизуються, над мужиком потішаються...

Обурений до глибини душі, ховав у очах грім і блискавки, якнайтісніше змикав тонкі губи, обережно, немов боячись розхлюпати, виносив свою образу з кімнати, йшов шукати розради на людях.

Море ще й досі сердито жбурляло хвилі на вичовганий берег. Але Федір уже не помітив у ньому вчорашньої люті, воно гралося хвилями немов знічев'я, без азарту, видно, по інерції, — розгулялося, а тепер уже й само було не раде, ніяк не могло вгамуватися. Була передобідня пора, і в повітрі стояла така спека, що неможливо було встояти на відкритому місці. Мабуть, саме тому на березі було мало охочих до морських споглядань, видно, новачки не поспішали смажитись під невмолимим кримським сонцем.

Пакришень сонця не боявся. Він тільки зручніше натяг на голову бриля та розстібнув на грудях легкого полотняного френча, сорочку і підставив морському диханню свої ще на Чернігівщині добре засмаглі груди.

Уважним поглядом окинув берег, море, бо відчував, що в природі щось мало трапитись, що це був час якогось непевного затишшя перед чимось значним, величним. Море було, як і вчора, синє, зеленкувате, лише подекуди здіймались на ньому якісь анемічні навкісні баранці, над морем синіло непорушне, без жодної хмаринки небо. Зате з півночі, із-за Федорової спини, вже пливли кучугуристи, грозові хмари-розвідники, а за ними, закриваючи весь небокрай, вставала темна дощова хмара, і Пакришень одразу ж відчув її приймний подих. Коли за

якийсь час знову кинув погляд на море, то зовсім не впізнав його. Воно посіріло, ніби ніколи й не було синьо-зеленим, обнялося з небом на обрії, насупилось, нетерпляче і сторожко чогось ждало.

З санаторних воріт вийшла ціла делегація — Потопальський, головний лікар, ще якісь лікарі, людина з підв'язаною рукою і в шкіряному кашкеті. «Комісар»,— здогадався Пакришень і, не ждучи наближення санаторного начальства, з достоїнством, так, як учили колись батько-мати, повільно підняв над головою бриля, шанобливо кивнув головою, привітався.

Ніхто не звернув уваги на ту селянську церемонію вітання, сперечаючись про щось, усі пройшли стороною і тільки комісар помітив його, доторкнувся здоровою рукою до кашкета, відказав:

— Здрастуйте, товаришу.— З цікавістю, але без тієї зневаги, яку часто вловлював у таких ситуаціях Пакришень, комісар зміряв його очима, посміхнувся лагідно, мов давно знайомому: — Лікуватись приїхали?

Пакришень, радий нагоді поговорити, хотів був пояснити все комісарові з належною точністю та ґрунтовністю, але той, видно поспішаючи, попередив його:

— Пробачте, ми ще з вами поговоримо, товаришу, а зараз треба вирішити одне діло...

Вони ходили по берегу, щось міряли та вираховували, щось доводили Потопальському, а той чухав голову, певно, ніяк не міг збагнути, чого від нього вимагають. Нарешті він, видно, второпав:

— Навіси такі, кажете? Як оті, що тютюн сушать?

— Щось схоже, тільки вище трохи.

— То так би й говорили, а то морочать голову... Хіба не знаємо, як такі речі робляться?

А тим часом на морі й ознаки не лишилось від отих яскравих барв — ніде ані синього, ані фіолетового, ані дзеркально-сліпучих зайчиків. Сонце загорнулося в хмари, з степу дихнув поривисто-гарячий вітер, пригнав цілі сувої рудої пилюки, похилив на кам'яну загорожу санаторні дерева. Комісар і всі, хто його супроводжував, пішли з берега, а Пакришень, так і не второпавши, для чого вони тут будуватимуть тютюносушилки, лишився стояти під грозовим небом.

Морська далина видавалася сіро-рожевою; впали перші великі краплини, зашипіли на гарячій гальці, загомоніло листя на деревах, і враз, чи то від неба до моря, чи від моря до неба, нап'ялись вертляві золоті жили, посмикались-посмикались

і погасли. І в ту ж мить над усім узбережжям пролунав такий тріск, якого Федір ніколи не чув за все своє життя.

Море стало зовсім сиве, якесь задумливе, спокійне, вдоволене з того, що зараз мусило трапитись. А трапилось тільки те, чого давненько вже ждала спрагла земля: немов із відра хлюпнув такий дощ, що в одну мить сховав від очей і морську просторінь і навколишні дерева, тільки санаторні стіни біліли якось неприродно, ніби просвічувались із дна морського. Дощ був густий і навальний, хлюпотливий, приємно освіжаючий. Федір таки добре змок, поки дочовгав до санаторної стіни та сховався під балконом. Тепер, протираючи хусткою груди та обличчя, вдоволено спостерігав, як з ринв гомінливо струменила вода, як радісно захитали дерева своїм обважнілим віттям. Спрагла земля упивалася вологою, і Федорові було жаль, що дощ відходив, відступав на море, лив туди, де й без нього було мокро. Охоче, коли б мав силу, зупинив би ледачі хмари, повернув би їх з моря до суші, бо всю дорогу, від самого Києва до Харкова і від Харкова через Донбас до Сімферополя, та й тут, на полях біля Євпаторії, угадував, про що волала порепана земля: дощу, подайте дощу!

Минуло п'ять, десять хвилин, може, півгодини. В повітрі шириться приємна післядощова прохолода, напоєне листя дерев шепечеться про щось із дощовими краплинами, і Федорові вже здається, що то не дерева шепечуться, а закохані воркують десь на перелазі, щасливі, раді, що зійшлися на побачення. Дощ поступово затихає, з кожною хвилиною все більше цілющого озону розливається над умитою землею, і враз дали знати про себе квіти — їх ніде не було видно, а вони запахи так п'яно, що Федорові захотілося будь-що розшукати та довідатись: які то незвичайні квіти ллють отакі дивні пахощі. За огорожею безвільно лежало розімліле, заспокоєне море без жодної хвильки, тільки рябе якесь, ніби подзьобане дощовими краплинами, і вдоволено потягалось під вологим простиралом сірого неба. Хмара посіріла, піднялась угору, обнялася з небом, застигла в нерішучості: стояти на місці чи мандрувати далі? Дощ і зовсім затих, тільки парувала під ногами мокра земля та в ринвах ще щось пухирилося й цебеніло, розспівалися пташки, спуко роняло краплини обважніле листя.

Короткочасна гроза, мов привид, налетіла, хлюпнула щедро водою і розтанула в морській далині. Пакришень був зачарований тією красою, шепотів щось сам до себе. То враження від усього баченого й чутого виливались у схвильовані поетичні рядки. За всю тяжку дорогу з дому до Криму чутлива Пак-

ришинева душа мовчала так, наче він ніколи й не складав віршів. А зараз вона співала...

Але раптом Пакришень почув над собою знайомі голоси. Зиркнувши вгору, він побачив, що сховався під балконом своєї палати. На балконі йшла мова ні про кого іншого, а саме про нього.

— А де наш Федір Миколайович? — почувся голос Кузьміна.

Відповів Турган, і, як завжди, — жартом.

— Гляди, Кузьмін, щоб цей дядечко не обскакав нас. Дивись, уже десь до дівчат або молодиць ушелепкався.

З Пакришня чудовий настрої немов рукою зняло — так і є, з нього насміхаються, його зневажають у цій палаті! Ні, він того не дозволить, він зараз же забере своє манаття, і нога його більше не буде між отих насмішкуватих людей.

— Мені здається, товаришу Турган, ви даремно взяли такий тон в поводженні з товаришами, — голос Кузьміна спочатку був несміливий, ніби винуватий, потім він все міцнів і твердішав. — Мені здається, що Федір Миколайович ніяковіє від наших жартів, починає уникати товариства. Негоже так поводитися з товаришами...

— Кузьмін правду каже, — озвався Салагатов.

Тільки Іванов мовчав, мабуть, як завжди, дрімав.

Турган заговорив не відразу, видно, розгубився. Голос його був глухий і тихий:

— Пробачте, хлопці, не помічав... Мені здавалось... Жарти... Але, видно, в наших умовах жартувати не вільно...

— Дивлячись як жартувати, — повчально озвався й Іванов, і Пакришень переконався, що ніхто не підтримує Тургана.

— Прийємо до відома і виконання, — все ж не вдержався від дотепу Турган.

В цю мить пролунав сигнал до обіду, і Турган запропонував:

— Товариші, ходімо знайдемо нашого комнезамівського голову і підемо разом обідати. Слухали? Постановили? Прийнято одногосно!

Пакришень пальцями розтер на устах посмішку.

VII

Коли п'ятірка знайомих вступила до їдальні, тут уже йшла повним ходом санаторна трапеза.

Не дуже затишно було в тій, устаткованій наспіх стараннями Потопальського, санаторній їдальні. У двох просторах,

найбільших у санаторії, кімнатах стояли довгі, нашвидкуруч збиті з почорнілих, погано виструганих дощок, нічим не заслані столи. Біля тих столів тулилися низенькі, досить-таки незручні лави. Їжу подавали не в тарілках, а в звичайних солдатських котелках. І перше, й друге їли з тих самих котелків дерев'яними, роботи сільських майстрів, ложками, бо виделок була така мізерна кількість, що Яким Іванович не хотів і соромитись перед своїми підопічними. Чай та різні узвари подавались у кварттах із закордонних консервних банок, до яких евпаторійські жерстяники, на прохання санаторного завгоспа, поприпадавали акуратні вушка. Ті квартали були просто-таки гордістю Потопальського.

Зате годували в санаторній їдальні, як на той час, навіть розкішно. Кожному подавалася досить переконлива пайка хоч і сіруватого, але справжнього пшеничного хліба — такого м'якого і запашного, що в перші дні багато хто із зголоднілих санаторців, не дочекавшись, поки подадуть суп або борщ, за одну хвилину з'їдав ту пайку.

Видно, Потопальський непогано знав і евпаторійських кулінарів, бо санаторна кухня варила такий запашний та апетитний борщ із перепрілими консервами, а інколи навіть і з свіжим м'ясом, що від нього й за вухо не відтягнеш.

На друге бували котлети з рисовою кашею або макарони з консервним м'ясом, смажені на олії чорноморські бички або м'які білі пампушки, помащені справжнім коров'ячим маслом. Запиваючи добрячий обід солодким узваром із абрикосів та кримських груш, кожен з хворих, не звертаючи уваги ні на убогі столи, ні на тісноту та інші незручності, думав тільки про одне: хто і де, в якій країні, після такої розрухи, перед страшним лицем голоду, що кістлявою рукою тягнувся до горла молодій республіки, хто ще, крім Радянської влади, міг отак потурбуватися за них, напівмерців, хоч і гордих, але нещасних калік, засуджених на мученицьке животіння?

З їдальні виходили не лише ситі, а й упевнені: хвороби відступлять від них, не посміють не відступити.

На подив санаторцям комісар обідати прийшов у їдальню разом з усіма. Зупинився біля одного столу, запитав — чи смачно?

— Смачно! — вигукнули охоче.

І почали запрошувати.

— Сідайте з нами обідати!

— Їжте на здоров'я.

До комісара підбіг Потопальський.

— Товаришу комісар! Вам обід подано в палату.

Хворим уже стало відомо, що комісар і ту кімнату, яка була відведена йому під квартиру, передав санаторцям. Наказав перенести кількох чоловік з коридора до себе — і тепер ті щасливці не знали, як себе й почувати: пощастить-то пощастило, а чи не вилізе те щастя боком? Це ж з комісаром жити — тут вільно себе не відчуєш ні на жодну хвилину.

— Накажіть мені обід подавати, як і всім, у їдальню. І в останню чергу. Чуєте, Потопальський?

Яким Іванович нерозуміюче розвів руками, поморгав зобиджено в'ями:

— Як накажете...

І, зсутулений, подався до кухні.

Комісар відшукав собі вільне місце, сів на кінець вузької лави, почав терпляче ждати свого обіду. Він розговорився з хворими, що сиділи поблизу. Мова йшла про дощ, про спеку, про морський шторм, про тряску їзду на лінії Сімферополь — Євпаторія, і аж не вірилось, що ця худорлява, блідолиця людина, нічим не відмітна в оцьому зборищі калік, така ж каліка, як і інші, є отим самим комісаром, який ще вчора уявлявся грозою для кожного.

Коли ті, кому пощастило першому пообідати, вже зібралися виходити з їдальні, комісар попросив:

— Всіх комуністів прошу залишитись після обіду. Чому? Порадитись треба.

Пакришень помітив, як змінився на лиці Кузьмін. Не доніс до рота ложки, опустив назад у котелок, побліднів, аж смагляве обличчя стало жовтим, як віск.

Коли Пакришень, пообідавши, вийшов з їдальні, він побачив у коридорі Кузьміна, що збуджено походжав сюди-туди.

— Михайле, ти залишаєшся?

Кузьмін відповів не одразу. Підійшов ближче до Федора і майже пошепки промовив:

— Так, я залишаюсь.

Після обіду навколо комісара зібралося чимало людей. То все були комуністи, люди, яким сувора доля влаштувала в житті неймовірно важкий іспит, а це ще й поставила віч-на-віч зі смертю: зуміють подолати чи не зуміють?

Останнім зайшов Кузьмін. Переступив поріг, пройшов кілька кроків у напрямі до гурту і, відчувши, що ноги відмовляються служити, сів на першу зустрічну лаву.

Комісар вивчаюче спостерігав за Кузьмінім.

— Ви комуніст? — запитав нарешті.

— Так.

— То підходьте ближче.

— Зараз... я зараз... ногу судомить...

У комісара збіглась на лобі болісна зморшка, він сховав під повіками очі, похитав головою, ніби вибачаючись, що забув, з ким у цьому домі має справу.

З адміністрації санаторію на партійних зборах був присутнім один Яким Іванович Потопальський.

Виждавши якусь хвилину, ніби не був упевнений, що вже всі зійшлися, Антоненко сказав:

— Ну, ось бачите, зібралась нас тут ціла рота... хвороба, виходить, і нашого брата не минає...

Комуністи загомоніли, заусміхались, обмінювались поглядами, повними співчуття і доброї насмішки один над одним.

— Не минає, хай їй грець...

Антоненко подолав на блідо-синюватих устах посмішку, очі в стіл. Присутні зрозуміли той жест — замовкли.

— Про партійний осередок в санаторії ще питання не вирішено, але я гадаю, що повітком дозволить нам створити свою організацію. Чому? Думаю, що навіть там, де є два три комуністи, повинна бути між ними спілка, а нас тут півсотні...

— Правильно!

— Тепер, значить, так. Губком призначив мене до вас комісаром. Чому? Не вистачає людей у губкомі. А мене зобов'язали лікуватись і комісарити. А який з мене комісар?

На обличчі Антоненка народилась така щира і добра сонячна посмішка, очі стали такими молодими і незвичайно красивими, що всі, хто був тут, і собі посміхнулись.

— В армії командував бригадою, не словом, а клинком агітував, кого було треба, до комісарської роботи в мене не було, видно, хисту. Та ось одержав білопанський гостинець у плече — ловко вціпив, падлюка, от рука повністю й вибула в безстрокову, вже не до клинка, тут хоч би в цілості трималась. Чому? Хвороба підключилась.

Комісар ледь доторкнувся здоровою рукою до хворого плеча, потім, видно, розгубився, засоромився власного розчулення, окинув задерикуватим поглядом присутніх:

— Та, мабуть, не вам розповідати про такі речі — чому? Кожен має свій гостинець. Головне — позбутися всіх хвороб, ось наше завдання. Країна все робить для того, щоб ми були здоровими. Навіть у буржуїв продукти для хворих закупляє. Всім відомо, що в нас тепер найголовніші вороги — недобиті самураї та різна там імперіалістична шпана з великої дороги, а також розруха й голод. Важко республіці. А нас, як бачите, Потопальський годує непогано. Га? Чи, може, я помиляюсь?

Очі комісарові так і прискають лукавими іскринками, а уста вигинаються вдоволеною посмішкою.

— Годують акуратно!

— Як буржуї, наїдаємось!

— Медицина в нас теж на висоті,— згодом вів далі Антоненко.— Не на тій висоті, безумовно, що хотілось би. Чому? А де ж набратися лікарів з робочого класу? Лікар-комуніст явище дуже рідкісне. От і мусимо лікуватись у старорежимних елементів...

— Вірити їм не віриться...

— Вовк у ліс дивиться...

— А це ж людське життя...

Комісар терпляче вислухав усі сумніви та зауваження комуністів, розсудив:

— Все це безпідставно, товариші. Чому? По-перше, треба знати, що Радянська влада перемогла назавжди, і стара інтелігенція, котра розумніша, безумовно, це добре знає і, відома річ, старатиметься довести свою відданість пролетаріату; по-друге, існує лікарський закон, закон честі, коли лікар повинен лікувати навіть свого найзапеклішого ворога; а по-третє, товариші, придивляйтесь до всього треба. Чому? Бо на те ж ми й комуністи зібрались у цьому домі...

Комуністи заусміхались, закивали схвально головами, переглянулись: «Таки він, цей комбриг Антоненко, видно, комісаром народився — метикована голова».

— У губкомі мене запитали: політпрацівників тобі в допомогу треба? По штату записано: окрім комісара, в санаторії повинні бути ще й політпрацівники. Газети, значить, читати, політроз'яснювальну роботу проводити... Що б ви відповіли, товариші, будучи на моєму місці?

Антоненко лукаво примружив очі, завертів головою то в один бік, то в другий — як хто реагує на запитання?

— А чого ж — не завадить і політпрацівника...

— Аби грамотні тільки, з образованием...

— Щоб марксизм та політику розуміли...

Комісар прикрив рукою скупу посмішку, зітхнув:

— Не потрапив я, значить, товариші. А я відмовився від політпрацівників. Чому? Та, по-перше, бачу, що тих політпрацівників у губкомі немає, шукати їх треба поодиноці, а по-друге, здогадувався, що зустріну в санаторії отаку силу, як оце ви. Ось зібралося нас стільки комуністів — і що ж, нам агітатора якогось треба?

— Та на біса він здався!

— Та на біса не на біса, розумного агітатора і послухати не гріх, а ось так думаю, що обійдемося без платних агітаторів. Чому? Кожен комуніст повинен бути у своїй палаті агітатором, зразком і прикладом для безпартійної маси. Правильно я говорю?

— Правильно!

Кузьмін трохи оговтався, відчув силу в ногах, непомітно підступив до гурту і незчужся, як злився з усім колективом, швидко забув і про всі свої сумніви. Він був такий же, як і всі інші, впевнений у собі і в своїх друзях, а головне — зачарований простотою і якимось надзвичайно гнучким розумом комісара. Він відчув — усі комуністи одразу визнали Антоненка своїм вожаком не тому, що того сюди призначили, а визнали серцем, розумом, полюбили його як людину і як керівника. І, розуміючи це, Кузьмін радів, що і його серце виповнене такими ж, як у всіх, ширими і схвильованими почуттями.

VIII

Десна, видно, таки вирішила доказати, що вона не звичайна собі поліська річка, Дніпрова помічниця, а всім рікам ріка, і коли захоче, то може навіть морем стати.

Стоїть Пакришень на найвищому горбі під Вовчою Горою, дивиться вдалину, туди, де зеленіє влітку безмежна деснянська заплава, де біліють високі піщані береги під Виповзовим, і нічого не може збагнути. Немає ні берегів, ні Виповзова, навіть Остра не видно — скільки око сягає, довкола вода й вода. Не Десна, а море котить грізні зеленаві хвилі, закучерявлені білими баранцями зверху, грізно б'є у вовчегірський піщаний берег. Знає Федір Миколайович, що то не вода хвилюється вниз, що то звичайна трава завивається білявими кучерями, а от враження таке, що вода, та й годі. Навіть плюскоче по-морському, шелестить по пісочку.

Вже й зовсім страх обіймає вовчегірського голову комнезаму, коли він помічає, що вдалині бореться з хвилями, нап'явши усі вітрила, велетенський корабель. І мчить той корабель з неймовірною швидкістю просто на трав'янисті луки. Таж від нього й цурпалків не залишиться, коли вдариться з такою силою об берег! Але що це? Корабель уже мчить по високій траві, розсікає могутніми грудьми не траву, а морські хвилі, бурунить воду, випикує перед Вовчою Горою красиву дугу і на всіх парусах підлітає до берега, віддає кінці.

На пароплаві — ані матросів, ані пасажирів, тільки один капітан у шкіряному кашкеті спокійно попихує люлькою, проникливими, чорними, як ніч, очима дивиться на Пакришня.

— Кузьмін! — дивується Федір Миколайович.

Кузьмін ледь помітно усміхається куточком рота, привітно здіймає над головою руку.

Пакришень кидається згори вниз, до корабля. Він забув про все, навіть про те, що хребет у нього вражений страшною хворобою, він біжить прудко, переплигуючи через ями та якісь кологи так, як тільки бігав у далекому дитинстві.

— Кузьмін! — гукає він на все Придесення.

Вже коли прибіг до причалу, то раптом згадав, що чинить неймовірну дурницю — адже ж йому не можна так бігати, він повинен човгати, мов спутаний, адже він тепер засуджений лихою долею все своє життя тільки човгати. Не через ями, не через корчі — тільки по рівній-рівній стежці. Згадав — і відразу ж як приріс до одного місця. Стоїть, мов укопаний, хоче посунути вперед ногу, а до неї мов каменюку прив'язали, мов прип'яли до землі.

Пакришень стоїть розгублений, прислухається до неприємного ниття в спині.

— Що з вами, Федоре Миколайовичу? — чує він голос Кузьміна. І здригається. — Вам погано?

Пакришень прокинувся. Ніякої Вовчої Гори, ніякої Десни немає тут і близько: за вікном шумить справжнісіньке море, він лежить на ліжку в санаторії «Талас», а поряд — заклопотане обличчя Кузьміна.

— Я, мабуть, кричав уві сні? — запитує.

— Мене кликали.

— То сон я бачив...

Пакришень охоче поділився б тим, що приснилося, він і ждав від Кузьміна запитання — адже кому ж не цікаво почути, що наснилося сусідові? Та Кузьмін його сном не зацікавився. Придивившись, Пакришень побачив, що він як сів вчора нероздягнений на своє ліжко, то так і сидів, схиливши донизу голову, охопивши її руками. Ніби вона в нього розвалювалась, а він намагався її стулити, будь-що втримати цілою.

До самого світанку вже не спав Пакришень. Він не міг заснути при чужому безсонні. Але разом з тим боявся й потурбувати товариша — дуже вже суворим, замкнутим і якимось незвичайним був цей мовчазний чуваш. Тільки ранком, коли в кімнату почало пробиватися сиве світло, сон знову поборов Федора. Спав він чи не спав, а коли розплющив очі, Кузьмін уже був на ногах, в підперезаній широким поясом сатиновій

сорочці. Очі його горіли хворобливим вогнем, обличчя посіріло, вуста тісно ступені. Видно, якась нерозв'язана дума залягла важким тягарем у його голові, бо на високому чолі пролягли не по літах глибокі зморшки.

— Куди це так рано? — поцікавився Пакришень.

— До моря, — кинув і поспішно зашкунтильгав з кімнати.

Цей день був особливо напружений, не схожий на попередні санаторні дні. В «Таласі» все кипіло, все прийшло в рух.

На морському березі за санаторною загорожею мовчазні майстри старанно забивали в землю стовпи, зводили каркас, шалювали чудернацькі будови, схожі на навіси, під якими сушать в кримських селах тютюн. Тут же, але трохи збоку, інші теслі збивали із шалівки похватні тапчани. На березі час від часу з'являвся, щоб відразу ж кудись зникнути, Яким Іванович. Він тільки дивився за тим, щоб жоден гвіздок, який, видно, нелегко йому діставався, не був забитий по-дурному, щоб тапчани робились на совість. Він був страшенно невдоволений роботою, галасував на весь берег:

— Це чортзна-що, а не робота! З такою роботою... До революції, голубчики, ви на тих паразитів хіба ж так старались, а тепер для свого брата-трударя як робите? Це справжня контрреволюція!

Майстри, видно, добре знали невгамовну натуру завгоспа, гупали, як вважали за потрібне, своїми сокирами, ліниво виправдовувались:

— Та що ти, Якиме, яка ж ми контрреволюція? Контрреволюцію в морі потопили, але ж і ти не колишній буржуй. Ті хоч гвіздки давали, схожі на гвіздки, а ти ж що даєш? Глянь сам. Хіба ж таким гвіздком тапчани збивати?

Яким Іванович губився, але лише на якусь соту частину хвилини:

— А яких тобі гвіздків треба? Перша артіль, створена Радянською владою, виробляє із трофейного лому. То, виходить, коли радянська артіль кує гвіздки, то, значить, вже й гвіздки не гвіздки?

— Та кинь ти, Якиме, чіплятися, робимо ж на совість...

— Видно вашу совість...

Побурчавши ще трохи, Потопальський зникав, — мабуть, його ждали більш невідкладні справи на підвір'ї санаторію, — але через деякий час він знову з'являвся, щоб почати суперечку вже з іншої причини.

Поставлений був на ноги і весь медичний персонал. В кожному кабінеті, а їх було три, сиділи лікарі — приймали хворих. На кожного писалася історія хвороби, після недовгої наради

визначалися засоби лікування, коли ж хворий був тяжким — призначався консиліум.

Вся наша п'ятірка була викликана до кабінету за номером два на прийом до молодого лікаря Горбова. В кожного на руках був аркуш паперу, на якому значилося його прізвище і вказувалась година й хвилина, в які треба було з'явитися на прийом. Але справа була настільки незвичайна і значуща для кожного, що пішли всі гуртом і всі гуртом, приєднавшись до багатьох інших, терпляче ждали під дверима.

Першому випало йти Пакришневі. Він урочисто обсмикнув поли полотняного френча, критично оглянув свої досить просторі, повчегірського пошиття чоботи, що на той час вважались неабиякою розкішшю, і тільки тоді пішов до кабінету.

Лікар Горбов, світловолосий, молодий, але в окулярах, хворобливого вигляду чоловік, почувши прізвище хворого, заявив, що буде його лікувати весь час, поки той перебуватиме в санаторії, а тому мусить зараз завести на нього історію хвороби і разом з колегою Зібером встановити, по можливості, точний діагноз.

Колега Зібер ніби й не бачив хворого, грався срібним годинниковим ланцюжком, що звисав на його великому животі, дивився кудись за вікно і солідно сопів. Це був досить оригінальний гібрид, виведений на кримському благодатному березі німецьким колоністом і дорідною донькою купця-татарина, людина, що зуміла на подив твердо зберегти німецьку акуратність, пунктуальність, перейняти весь спосіб життя від предка-тевтона і ввібрати в себе всі зовнішні риси матері, круглоvidoї, вилицюватої татарки.

Горбов, наказавши роздягатись, засипав Пакришню запитаннями:

— Чим хворіли в дитинстві?

— Чим тільки можна... всім хворіли.

— А точніше?

— То ж і точніше... Тиф був... Ну ще отой... дьохтяриком у нас звуть...

— Дифтерит?

— Він, клятий. Аж двічі душив, та не взяв.

— На що скаржитесь?

— Та коли б не спина, то на що ж скаржитись? Життя те-пер, можна сказати,— аби жилося...

— А що ж з вашою спиною? Ану поверніться...

— Та отож і з спиною... Пташевський каже, що гниє, значить... хребет ніби гниє... А воно й справді — прислухаєшся ото, та й чуєш — ніби шашіль ото дерево, кістки ті точить.

Горбов тонкими пальцями якось легко немов піаніст по клавішах, пробігся по всіх видутих на сухій Пакришневій спині хребцях, скривився невдоволено від одному йому відомих наслідків огляду.

— І відколи воно у вас стало?

— Таж відколи... Скільки й пам'ятаю, значить,— нема ладу в моїй спині, з самого дитинства кволюся...

— А не пам'ятаєте — удару не було?

— Щоб хто палицею, значить би то, або чим іншим? Не пам'ятаю такого. Хіба, може, коли ще в колисці був, то із сестер котра впустила — їх у мене до дідька, сестер тих, а я один. От мене дуже жаліли, як одинака, носилися зі мною, то, може, котра й впустила... Все могло бути.

Лікар Горбов, видно, слухав усе лише з обов'язку, а сам оглядав хворого, повертав його то сюди, то туди. Нарешті запропонував Зіберу:

— Ваша думка, колего?

Зібер, не перериваючи сопіння, ліниво зиркнув на вигнуту, навіть для недосвідченого ока помітно вражену хворобою спину, провів пальцем по хребту, наказав роззявити рота, сказати кілька разів «а», недбало підніс стетоскопа до ребристих грудей і якимсь нудним, безапеляційним тоном проказав кілька незрозумілих Пакришневі слів.

Пакришневі було відомо, що лікарі, окрім людської мови, знають ще свою, нікому із смертних не відому, таємничу мову, і добре розумів, що вживається вона тільки тоді, коли справи хворого дуже погані і говорити йому про це не можна. До того ж і з виразу обличчя Зібера він зрозумів, що той не наворожив йому нічого втішного.

— Може, Івану Івановичу його показати? — запропонував Горбов.

— Не варто. Картина ясніше ясної. Коли б рентген...

Горбов, висловлюючи почуття жалю, розвів руками.

— То що ж — гіпсову накладку? — зиркнув на Зібера невпевнено.

— Мабуть, це єдино можливе,— сопнув той.

— Кальцій?

— Теж не жалко...

— Повітря, море...

— Було б просто варварством не використати цих факторів.

І як присуд Пакришневі:

— Покладемо вас у гіпсовий каркас, друже, доведеться полежати. Без руху, терпляче...

— Що завгодно, аби на ноги стати...

Горбов пообіцяв:

— Зробимо все від нас залежне.. Медицина теж здатна лише на те, що їй дано наукою... А решта — залежатиме від вас, хворий.

За Пакришнем пішов Кузьмін. З ним говорили менше, але Федорові здалося, що тримали його там мало не півдня.

— Ну, що вам сказали, Михайле? — запитав Федір, дочекавшись товариша.

Кузьмін знизав плечима, відмахнувся.

— Сказали, що ногу загіпсують... Море, повітря, кальцій... Все, що залежне від науки...

— Ну, а той... на молодицю схожий... по-своєму лопотів?

— Зібер?

— Ну да.

— По-латині висловлювався... думав — я не розумію... Напроорокував.

— Що він? — просто завмер від цікавості Пакришень.

— А що він скаже про нашого брата? Видно, добра буржуйська шкура, не встигли поставити, гада, до стінки, от і лікує тепер нашого брата, пророкує...

Але скільки не допитувався Пакришень і тепер, і пізніше — так Кузьмін і не відкрив йому Зіберового пророкування. Згадав він про нього не скоро і зовсім в інших умовах.

В наступні ночі Кузьмін теж не спав. Це помітили в палаті і всі інші, почали допитуватись, співчувати, радити.

— Попросив би якихось порошків, так і збожеволіти можна від безсоння.

Це Турган радив.

— А ти не сиди, а ляж, з головою накрийся, і ні про що не думай.

Це Іванов.

— Не можу я не думати, друзі...

— А ти не думай.

— В мене голова розколюється від тих думок, сумління мене точить, рве душу мені, хлопці...

Аж дивно було слухати — так багато говорить мовчазний Кузьмін.

— Хай коні думають — у них голови великі, — жартує Турган.

— Не до жартів мені, товариші!

— Та що трапилось? Ніби злочин якийсь учинив чоловік?

— Гірше злочину...

— Ну, вже й гірше... Та що ж таке?

— Неправду... Неправду, вам коли-небудь доводилось говорити?

Надовго замовкли хлопці, почувши те питання. Вже хто-зна — чи стільки в кожного за душею було тієї неправди, чи, може, навпаки, жоден не міг пригадати такого випадку, та тільки не знали, що відповісти своєму незвичайному товаришу.

IX

Антоненків кабінет справді був завжди при ньому, там, де він зупинився. За комісаром, мов за кометою, весь час тягнувся хвіст — у багатьох були якісь справи до нього. В того особисте щось, той вже газет давно не читав, а в Євпаторію вони приходили з величезним запізненням, та й то в такій кількості, що днем з вогнем не знайдеш московської газети. Сімферопольська газета «Червоний Крим» багатьма ігнорувалась — «Известия» йому, бач, подавай!

Комісар ні від кого не відмахується, кожного вислухає, порадить, а коли то стосувалося санаторних справ,— одразу ж знайде кого треба і питання вирішить.

Вже через день усі хворі мали місця під просторими навісами на березі моря. Кому не вистачало тапчанів — виносили похватніші ліжка з палат, але за наказом комісара весь вільний час між сніданком і обідом, «мертву» годину, передвечірній час санаторці мали проводити на свіжому повітрі. Чому? Так радила медицина.

Комісарове «чому» стало улюбленим серед санаторців, по тому питанню довідувались, про кого йшла мова. Антоненка всі називали любовно «наш».

— Давай усіх на берег,— пронеслося одного ранку по санаторію.

— Обов'язково?

— «Наш» наказав.

Хто міг пересуватись, той сам ішов під навіс, лежачих хворих винесли санітари, і незабаром усі чотири з гаком сотні таласівців розмістились на березі моря.

Антоненко був уже тут. Якийсь урочисто-піднесений вигляд комісара і те, що перед навісами з'явився стіл, засланий червоним, кілька стільців і навіть карафка з водою, свідчило про те, що зараз тут мало відбутися щось незвичайне. Теплий морський вітрець ласкаво ворухив на голові Антоненка, який на цей раз був без свого невід'ємного кашкета, ріденький льонавий чуб, комісарове чоло було урочисто насуплене — видно

було, що він щось напружено думав, зважував, до чогось готувався.

Коли Потопальський доповів, що зібралися всі, комісар приступив до столу. Якусь хвилину він дивився на червону скатерть, обережно розгладив її здоровою рукою і тільки тоді неквапно обвів поглядом різношерсту масу людей, які — хто сидів, хто напівлежав, а хто й лежав на тапчанах та ліжках. Поморщився. «Треба буде добитись, щоб санаторії мали певну форму. Не санаторій, а збіговисько якесь лахмітне», — подумав.

Вже збирався починати розмову, коли йому в очі впав сонячний зайчик. Невдоволено звів брови, але побачив: то хтось із лежачих хворих пристосував дзеркальце не для жарту, а щоб бачити, що робиться навколо нього. «Треба буде порадити іншим».

— Товариші! — почав він міцним голосом, і на березі враз усе замовкло, навіть море перестало плюскотіти об берег. — Розпочнемо збори, присвячені відкриттю санаторію «Талас».

Пролунали спочатку ріденькі, ніби недоречні, оплески, але одразу ж вони переросли в цілу бурю — дійшло до таласівців, при якому моменті вони присутні.

Обрали президію. Порядок денний — «Про поточний момент та наші завдання». Доповідь робив комісар.

«Поточний момент» був багатющим на події, було кого й похвалити в світі за співчуття і допомогу молодій Радянській республіці, а ще більше було кого полати. Антоненко не скупився на прокльони японським самураям, заокеанським любителям поживитися на пожежі, всім тим, хто заповз на радянський Далекий Схід та й думав собі, що окопався там навічно.

— Ми звільнимо всю нашу землю до останнього вершка — така воля радянського народу, — упевнено заявив Антоненко, і його підтримали напівживі таласівці бурхливими оплесками.

Довго говорив комісар про поточний момент, бо, видно, боявся не висвітлити якогось питання. Зате про завдання таласівців, які витікали з «поточного моменту», було сказано небагато. Бо й справді — які могли бути у хворих людей завдання, що стосувались би міжнародної політики? А виходить, що були.

— Наше завдання: використати всі можливості, які створила нам революція, і вийти звідсіля здоровими на всі сто. Чому? Бо багатьох із нас жде Далекий Схід, а всіх інших чекає натхненна робота на трудовому фронті.

Плескали в долоні, аж ті починали пухнути. Кому не хотілося повоювати за владу Рад, кому не хотілося попрацювати?

— Нас тут лікарі назвали хворими. Чому? Бач, хвороба до кожного з нас прив'язалася, з ладу вивела. Але ми не бажаємо бути хворими. Ми всі швидко одужаємо, ми вже одужуємо. Я наказав нікого в санаторії не взивати хворим. Чому? Чути-меш одне — хворий, хворий, гляди ще й повіриш у те, що хворий.

Хлюпотить море сміхом, людські очі — веселі, живі, як морські хвилі. Подобаються санаторцям такі слова.

— А хворіти нам не до лиця. Ось дивлюся на вас — молодці ж які, один до одного. Чому? Бо комуністи, комсомольці, воїни, партизани, актив усе радянський. То чи ж нам зватися хворими?

Справді, не всякі хворі зуміли б так аплодувати та сміятися. Можна було подумати, що це зібрались здорові, повноцінні люди, зібрались на короткочасний перепочинок — трохи відлежаться, відпочити перед новим польотом — адже він тільки почався, адже крила ще не зміцніли.

— Зватимуть нас у санаторії не хворими, а видужуючими, ясно?

— Ясно!

— Чому? Бо ми не хворіти сюди приїхали, а видужувати, ремонтуватися, набиратися сил до нової боротьби за новий, соціалістичний світ.

Вже навіть ті, що лежали, не могли влєжати. Душа кожного сповнювалась бадьорості, рішучості будь-що перемогти свою хворість. Кожен пробує спертися на лікоть, хоч одним оком глянути, що воно за комісар такий появився в «Таласі», який краще всіляких лікарів уміє відгонити недуги.

— Радянська влада і Володимир Ілліч створили для нас, товариші, просто-таки розкішні умови. Чому? Бо хворобу треба виганяти ласкаво, догоджаючи. Хто з нас жив коли-небудь в отаких палацах? — жест лівої руки на санаторій. — Кого з нас оглядало відразу стільки лікарів? — короткий погляд у бік медперсоналу, що табунцем білих гусей збився під загорожею. — Кому з нас доводилось у житті відгодовуватись отакими котлетами-компотами, якими частує нас товариш завгосп Потопальський? — дружня посмішка Якимові Івановичу. — А море, а Крим — хіба це жарти?

«Видужуючі» сидять урочисто-піднесені, горді за самих себе і за свою молоду державу, відданими очима дивляться на комісара, схвалюють кожне його слово.

— Отож я пропоную таку резолюцію, товариші...

Антоненко дістав з кишені папірця, поклав його на стіл, розправив, прочитав урочисто:

«Москва, Кремль, Володимирі Іллічу Леніну. Ми, видужуючі, медичний та адміністративний персонал кістково-туберкульозного санаторію «Талас», в день відкриття санаторію, в подяку за батьківську турботу, об'їмаємо в найкоротший строк всі до одного видужати та повернутися в лави будівників соціалізму і всі свої сили до останньої краплини крові й до останнього подиху віддати боротьбі за справу світової революції і світового пролетарського інтернаціоналізму».

Що тут тільки зчинилося, на цьому тихому евпаторійському березі! І сидячі, й лежачі на всю силу своїх легенів закричали «ура», потім, хто мав силу, схопились на ноги і евпаторійський берег, можливо, вперше почув слова «Інтернаціоналу», які, вилетівши з окремих грудей, швидко підкорили собі не лише одужуючих, а навіть білосніжний табунець медиків, які чи то й справді співали, чи тільки робили вигляд, що співають, але разом з усіма відкривали й закривали роти.

Бажаючих виступити на зборах було багато. Але говорили всі коротко, бо, видно, комісар висловив загальну волю.

— Приєднуюсь до сказаного комісаром. Хай наша медицина докаже свою відданість пролетарській революції і поверне нам здоров'я, а ми його до останньої краплини віддамо справі пролетарської революції.

— Приєднуюсь до резолюції. Хай живе товариш Ленін!

Мабуть, у той день з промовами охоче виступили б усі, коли б не надійшов обідній час, і, щоб не порушувати режим, який цінувався в санаторії над усе, довелося закрити збори.

Після зборів комісара відразу ж оточили кілька десятків одужуючих. Серед них був і Михайло Кузьмін.

Для Кузьміна ці збори були надзвичайною подією. Він якось по-новому глянув на власне призначення в житті, все минуле життя комісаровими словами було освітлене якось ізсередини, і він його побачив зовсім не таким, яким воно йому здавалося до цього часу. Мало того, що важка хвороба роз'їдала Кузьміну ногу, ще важчий біль безперервно точив його серце, холодив душу. Йому здавалося важким сном, хворобливим кошмаром все те, що сталося в його житті. Він з тривогою і якоюсь болючою мовчазною упертістю весь час, навіть уві сні, ждав, що страшні чари, наслані на нього ворожою силою, спадуть, і він знову повернеться до дійсності, стане активним будівником того життя, яке він вимріяв, без якого він не уявляв собі свого майбутнього.

Сьогодні, коли він слухав комісара, коли перед ним ще — який уже раз — постали незабутні зустрічі в Москві з Воло-

димиром Іллічем Леніним, на якусь мить була відкрилась важка завіса, він одним оком був заглянув у світ правди, відчув, що ще хвилинка — і з його знесилених плечей спадуть оті важкі чари. Але до кінця завіса не відкрилась, і чари не розвіялись. Він переконався в одному — самі собою вони їй не розвіються. Їх треба позбутися власними зусиллями, треба шукати правди, треба боротись не за себе — власна особа його не цікавила, — треба боротись за місце в лавах борців, бо тільки серед них він міг бути до кінця щасливим, впевненим і спокійним.

Всі сумніви, як здавалось Кузьміну, міг розвіяти лише Антоненко. Дуже вже розумною, справедливою і до кінця принциповою людиною здавався він Кузьміну.

— Мені з вами необхідно поговорити, — якось навіть вимогливо сказав Кузьмін, коли, нарешті, пробився до комісара.

— В будь-який час...

— У мене довга розмова... Я повинен розповісти...

— Часу в нас вистачить на найдовшу розмову.

— Дякую вам, — розчулено прошепотів Кузьмін і мимоволі схопив комісарову руку, вдячно потиснув її.

Х

День клонився до вечора. Чудовий, безвітряний день на чорноморському узбережжі. Море синє, безмежне, величне і таке ніжне, що, здається, грізним йому вже ніколи їй не бувати. Сонце грає у хвилях, прокладає золоту доріжку. Ніжно так, ласкаво, немов вибачаючись, полощуться дрібні хвилі — немає їх, немає, а потім так несміливо — хлю-у-п, хлю-у-п... Вдалину, туди, ген за горизонт, пролягли дві широкі дороги через усю морську широчінь. Очей від того відвести неможливо.

Кузьмін дивиться в морську далину, але не бачить там ані морських доріг, не чує ніжного плюскотіння хвиль об берег. Він навіть не цікавиться — слухає його комісар чи не слухає. Його душа за останній рік виболіла до кінця, в ній визріла така важка болячка, що мусила прорватись, витекти, бо інакше все те, що скупчилось у душі, задавило б його, помутило б розум.

Антоненко, відчувши, що Кузьмін не випадково хотів виповісти йому все, що затаїв на серці, — по очах побачив, — після обіду сам розшукав його. Вони влаштувались на невисокій кручі — було дуже зручно. Можна їй сидіти, сягаючи ногами до піску, можна було схилитись на лікоть або їй взагалі розпластатись усім тілом на гарячому черені.

— Краса! — мовив мрійно комісар, коли вони всілися.— Життя майже прожив і не помітив, що навколо отак красиво. Часу не було всім оцим любоватися.

Кузьмін не перейнявся ліричним настроєм комісара. Навпаки, йому якось навіть образливо стало від тої мови. Сказав сухо, майже різко:

— Коли зможете, то пробачте, бо я вас обдурих, комісаре.

Антоненко ніби не почув сказаного, дивився в морську долину.

— Так, краса неймовірна.

— Але все одно, я прошу вислухати мою історію, і... певно, зробити якісь висновки.

— Висновки? — зітхнув комісар.— Висновки робити легше за все.

Проникливо, ніби аж з глибоко захованим докором, пильно дивився в очі Кузьміну. Той не відводив погляду.

— В чому ж той обман?

— Я зараз не належу до партії...

Антоненко звів угору брови, потупив очі.

— І назвали себе комуністом?

— Так. Мене виключили з партії.

На кілька хвилин запала важка мовчанка. Кожен з них дивився в землю, ніби мовчазно вшановували чийсь пам'ять.

— Яка ж була потреба говорити мені неправду? — нарешті з докором зиркнув на Кузьміна комісар.

Той ще нижче схилив голову, заговорив майже пошепки:

— Це зверх моїх сил. Розумом знаю — виключили, значить, вигнали, відкинули, а серцем — не можу з тим змиритись, комісаре. Ну хто, яка сила з мене, комуніста, може зробити ганчірку, непотріб, викинути мене за борт, викреслити з життя?

Він говорив все гарячіше, все підвищуючи й підвищуючи голос. Тепер уже не ховав очей від комісара, навпаки, намагався своїм гарячим зором проникнути йому в душу, вилити все те, що накопало в серці, що не давало ані спокою, ані розради.

— Адже комуністом або не комуністом людина не стає лише тому, що її назвали так або інакше. Можна людину вбити, посадити до тюрми, вивезти і кинути в пустелі, можна їй оголошити обструкцію, поставити поза суспільством, але ніяк не можна її душу, коли вона була білою, зробити чорною, коли вона була щирою, зробити безчесною, коли людина була відданою, зробити її продажною... Ви слухаєте мене, комісаре?

— Говоріть, говоріть, я слухаю...

— Я в партію вступив за велінням серця... то була потреба мого життя, інакше я жити не міг, існувати не міг.

Згадав минулі дні, коли він, напівголодний семінарист Тетюшівської учительської семінарії, довідався про Жовтневу революцію. Повідомив йому про те товариш по семінарській науді, найзадушевніший друг Павка Бекшанський. Кілька днів семінаристи ходили по Тетюшах з червоними знаменами та транспарантами, на всі голоси вітали революцію, але далі привітань не йшли, бо не знали, чого, власне, від них могла ждати революція. Отож, коли через кілька днів було оголошено, що учительська семінарія реорганізується на трирічні педагогічні курси і повідомлено, що семінаристи можуть продовжувати навчання, майже вся колишня семінарська братія знову сіла за парти, бо навчалася тут переважно бідняцька дітвора.

Але жити лише інтересами свого навчального закладу студенти вже не могли. Разом з Павкою Бекшанським пішов Кузьмін у повітком партії більшовиків. Від імені друзів запевнив повітком, що вони зроблять усе, що тільки від них вимагатиметься. Було дозволено створити при педкурсах осередок співчуваючих РКП(б). У грудні вісімнадцятого року Кузьміна прийняли в Комуністичну партію.

— Чим я був раніше? Хто я такий? Виходець із найзатурканішого, найглухішого чуваського села, в якому тільки злиднів і було досталь. Хіба я знав дитинство? Воно не пройшло, а промайнуло, як блискавка, яскраво, привабно, але вся та яскравість, оте дитяче світло відразу ж і зникло, розчинилося в неймовірній бідності. Не встиг на ноги стати — сиротою лишився. Батько, якого я любив більше всього на світі, рідного брата сокирою зарубав, на довічну каторгу пішов. Зосталася мати з чотирма хлопцями, я — найстарший, а мені всього лише дванадцять. Урядник з попом і нас хотіли з села вислати, та вже добрі люди порадили матері — продала останню корову, купила горілки, три дні піп з урядником пиячили, ну й змілувались, лишили нас у батьківській хаті. Потім наука, роздуми, болі, страждання, прагнення боротьби, література... І нарешті — партія. Я відчув себе таким могутнім, сильним, звільненим від сімейних, релігійних і громадських забобонів. Разом з пролетаріатом, я відчув себе господарем життя. З того часу моя свідомість стала ясною, як безхмарне небо, мої думки — могутніми. Я — комуніст!

Нові, незабутні картини заповнили уяву Кузьміна. Не пощастило йому закінчити педагогічних курсів, не довелося вчителювати. Молодій республіці потрібні були кадри й кадри, потрібні були чисті, як сльоза, самовіддані люди, а хіба не такими були оті неймовірно голодні і неймовірно гарячі юнаки з тетюшівських педагогічних курсів?

Одного січневого похмурого дня, коли, здається, весь світ збирався потонути в снігу, що сипався й сипався з бездонного неба, Кузьмін біг до гуртожитку з повіткому в такому настрої, ніби вже була весна і не снігові пушинки, а запашні пелюстки підвітаючих вишень кружляли в повітрі. Його та ще двох курсантів — молодих комуністів — посилали в Москву на курси радянських і партійних працівників. В ту Москву, де билось могутнє серце революції, де жив Ленін.

Кузьмін вірив, що він обов'язково побачить Леніна. Він жив, він снів цією мрією, і вона не могла не збутися.

— Я бачив Леніна! — промовив він так тихо, ніби не комісарові, а цьому зачарованому морю повідомив свою найсерdecнішу таємницю. — Я слухав Леніна...

Здавалось тоді Кузьміну, що не поїзд несе його назад до рідної Чувашії, а крила могутні. Прокинувся вранці — поїзд стоїть серед снігів у лісі. Роз'їзд Кумашка. Вже скоро й станція Шихани, і звідтіля видно на горі село Шихазани. Це там він вперше людиною став, з Пушкіним, Некрасовим познайомився, почав складати перші вірші рідною мовою. За Шихазанами, десь там, серед убогих полів, причаїлися Казаккаси, рідне село Кузьміна. Як би йому хотілося побувати там, глянути на рідну школу, розповісти всім знайомим і незнайомим: «Я бачив Леніна. Я слухав Леніна».

За вікном — неходжені ліси. Берези такі ніжні, тендітні, такі дружні, що ростуть по десятку з одного кореня, обнімаються своїм гнучким гіллям. В болотистих низинних місцях — вільшаники, переплетені чернолозом. То там, то тут промайне за вікном купка хат або одинокий, почорнілий від часу та негоди, роз'їзд. І знову — то кущі ліщини, то сизокорі вербники, то цілі масиви дубів.

Чувашія... Тут звідав він стільки горя, така біда підточувала тут його під корінь, ще в дитинстві нагородивши страшною невщойною хворобою... Здавалось би, що малої часточки всього того цілком досить, щоб навіки зненавидіти цю землю, плюнути на неї і не дивитись у той бік. Але він навіть у найважчі дні свого життя любив цю землю, любив людей, які коротали на ній свої невітніші дні, бо розумів, що не земля винна в його особистих стражданнях, в муках усіх бідних чувашів.

Він повертався тоді додому сильним і мудрим. Він бачив Леніна. Ленін говорив з ним. Ленін учив його. Ленін вірив у нього. Ленін надіявся на нього...

— Повернувшись до Тетюшів, я відразу ж став до роботи. Збирався вчителювати, а повітком командировав мене на посаду слідчого в повітовий суд.

Пара коней, візник-татарин у передку, повільно повзе під- вода по грязюці, везе Кузьміна все далі й далі від Тетюшів, по сумовитих полях у говиту серпанком далечінь. З неба сіє дрібний дощик. Свинцеві хмари низько-низько повзуть над го- ловою. Дорозі, здається, не буде кінця, але він не нудьгує, йому так тепло й приємно від дум, трепетних мрій, надій...

Грустью овееяна, нежно-печальная,
В грустных мечтах утонувшая,
Вы так прекрасны, как греза минувшая,
Как звездочка ясная, ясная, дальняя¹.

З морської глибини на нього допитливо і ніжно, з ледь по- мітною тінню докору глянули дорогі, найдорожчі в світі очі... Душа його ширяє десь високо-високо, в самісінькій блакиті, серед яскравих, сліпучих іскринок і завмирає, завмирає... і трі- поче, переповнена глибоким і ніжним почуттям. Як це сталося, що він майже забув за щоденними тривогами про свого найдо- рожчого друга? Невже почали стиратися з його пам'яті оті, морської синяви, прекрасні очі, отой усміх вуст, неville з серця почало вивірюватись те, що так владно і невідступно володіло ним, примушувало серце шалено стукотіти в грудях, неville часові властиво пожерти те, що породжене найпотаємнішою, най- глибошою і наймогутнішою силою юного серця?

До болю яскравий образ коханої, що, мов Афродіта, був по- рожений його уявою серед морських хвиль, відступає, гнаний невмолимою свідомістю: не час, не час зараз думати про коха- них, не час давати серцю волю...

— Приїдеш, бувало, в найглухіше село, забрюханий, про- моклий, стомлений як чорт. Голова розвалюється. Відпочити б з дороги, але куди там — справ сила-силенна. Хліснеш пів- склянки холодного чаю — і за роботу. З ранку до пізнього ве- чора — допити, розслідування. Намагаєшся все вияснити, бо- ішся пропустити щось важливе. Справи бували дуже замороч- ливі. В одному селі, пам'ятаю, восьмеро, ніби зводячи особисті рахунки, накинулись на двох, били по-звірячому, криваве гуль- бище справляли, а потім живими закопали в яму. Яке звірст- во! Десятки людей допитав. Розвиднілось трохи — рахунки-то особисті, а основа політична... Отак сидиш ночами при блима- ючій лампі, слухаєш одного, другого і думаєш: коли ж він на- стане, той час, коли люди будуть кращими, душевнішими, доб- рішими, щасливішими...

¹ М. Сеспель писав вірші чуваською і російською мовами. Цей та інші наведені в романі російські вірші подаються в оригіналі.

За весь час розповіді комісар не проронив ані слова, він, мов і жак, згорнувся весь, сховався в себе, слухав мовчки, наче боявся втручанням перебити плин думок оповідача. Він тільки час від часу міняв позу, вибирав найзручніші положення, але все те, видно, не переривало його уваги.

— Вам цікаво хоч трохи все оце, комісаре? — запитав Кузьмін.

— Розповідайте,— хитнув головою у відповідь.

— Восени на повітовому з'їзді комсомолу заступником голови повіткому комсомолу обрали...

Скільки днів засідательських, скільки вечорів у суперечках, у мріях пролетіло тоді! Скільки радостей, скільки надій і скільки розчарувань записано в пам'яті! Коли Колчак загрожував зі сходу, він, Кузьмін, з власної ініціативи організував загін комсомольців-лижників, сам готувався з ними на фронт. І про хвору ногу забув, і розлуки з коханою не боявся. Жив весь у ясных видіннях, бачив себе у наступних боях, про смерть не думав, хоч і готовий був померти кожної хвилини.

Мабуть, то вперше його самолюбству було завдано такого болю. Повітком РКП(б) рішуче заборонив йому йти на фронт. Йому довелося підкоритися партійній дисципліні, він навіть не пробував оборонятись, але пережив те дуже важко. Було боляче, що мусив розстатися з виплеканою мрією, а головне — почував себе зрадником, відступником перед товаришами. Що тільки вони подумают, що подумают!

Згодом ця важка душевна рана загоїлась, ніколи було упитатися сердечними болями, треба було працювати, мотатися з місця на місце, агітувати, наводити революційний порядок, організовувати допомогу фронту, вселяти в людей віру в перемогу над ворогом.

А там і незабутня подія в житті. Була створена Чуваська автономна область. Кузьмін, який ще до цього був обраний членом бюро чуваської секції Казанського губернського комітету комсомолу, призначається головою революційного трибуналу області.

— Як же, юрист з мене вийшов. Юрист вийшов, а от діячі не вимололось. Видно, молодість далася взнаки, тільки ж двадцять один сповнилось, а крім того,— вірив я в правду безоглядно, людям вірив, а люди, виявляється, є різні. Дано мені було дуже багато. І от у той час, коли мені вручили меч класового правосуддя, удари якого треба було вміло спрямовувати в ціль, заповзла в мою душу змією невпевненість. Що, коли я не впораюсь із покладеними на мене велетенськими завданнями? Що, коли не виправдаю виявленого мені партією

довір'я? Але я себе заспокоював: я комуніст. А для комуніста немає неможливого. Я навіть і подумати не міг про те, що колись принижу звання комуніста. Адже кар'єризму і безчестя не було в моїй натурі.

Кузьмін мав час опісля оцінити власну поведінку і проаналізувати своє життя на посту голови ревтрибуналу. Він був неможливий і чесний. Він був нещадний до самого себе й до інших. Він був скромний. Шкіряний кашкет, захисний, напіввійськовий костюм, потерта кожанка, недоноски чоботи, старенький портфель для справ — ось усе його рухоме й нерухоме майно і багатство. Харчувався в їдальні для радянських і партійних працівників. Жив з братом у шестиметровій кімнатці-конурі в дерев'яному будинку, що ось-ось мав зірватися в урвище, вирите річечкою Кайбулкою. Він був невтомний і невсипущий, непідкупний і уважний навіть до тих, кому виносив найсуворіші вироки. Він навіть найближчих не милував — хай тільки хто спіткнеться. От хоча б випадок з братом Гурієм. Він вчився на курсах, харчувався разом з Михайлом у їдальні. Їжу одержували по спеціальних бляшках. З якогось часу Кузьмін помітив, що брат приносить додому більші, ніж раніше порції: «Чому так багато супу?» — «Порції збільшили». Аж ось виявилось, що хтось бере їжу по фальшивих бляшках. Кузьмін одразу ж запитав Гурія: «Ти підробляєш бляшки?» Той перелякався, мовчав. «Для чого це ти зробив?» — «Я не наїдаюсь!» — виправдувався Гурій.

Кузьмін походив, походив по кімнатці, потім сів до столу, щось написав і наказав братові: «Віднесеш оцього папірця в тюрму та й відсидиш там десять днів. Думаю, що на все життя запам'ятаєш, як бути нечесною, підлою людиною».

Гурій відсидів призначені десять днів.

Кузьмін був товариський, простий у поводженні з друзями, акуратний у виконанні всіх своїх обов'язків. На його плечах лежало забезпечення безквартирних житлом. То була дуже важка справа. Кузьмін сам не мав де жити, а за інших турбувався. Інакше він не уявляв свого обов'язку перед революцією і партією.

В Чебоксарах тоді якого тільки не жило люду. Раніше багатьох і чути не було, а то враз стали такі революціонери, такі активісти, такі ревнителі справедливості і порядку. Були й такі, що не зуміли перефарбуватись, перебудуватись на новий лад і нерідко потрапляли під руку голові ревтрибуналу. Той чинив правосуддя, як йому підказувала партійна пролетарська совість, а по місту повзали глухі чутки, якісь наговори, невдо-

волення, писалися анонімні папірці, звинувачувалось, натякалося...

А тут ще одного разу, коли Кузьміна не було в місті, прибув новий голова обласного виконавчого комітету. Не встиг ще й справ прийняти, як йому вже звільнили один з кращих чебоксарських житлокоопівських будинків. Коли Кузьмін повернувся додому, то застав біля ревтрибуналу цілий ярмарок — кілька робітничих сімей, виселених з того будинку, ждали Кузьміна: знали про його обов'язок поселити бездомних.

Довідавшись, у чому справа, Кузьмін наказав виселеним іти за собою. Привіз їх на квартиру голови облвиконкому. Того не було вдома — виїхав чи у Казань, чи до Москви, застали саму дружину. «Яка у вас сім'я?» — запитав Кузьмін. «Нас двоє». — «Вам потрібен увесь будинок?» — «Для нас вистачить однієї кімнати».

Кузьмін для голови по справедливості залишив на другому поверсі дві кімнати, а в решті знову розмістив виселених.

Через день його викликав до себе секретар обкому РКП(б) Ельмен. Цієї людини, відомої своєю революційною діяльністю і крутим норовом, Кузьмін побоювався, але побоювався з поваги, а не від того, що був знайомий із почуттям страху.

«Ви — хлопчисько!» — крикнув на нього розлютований Ельмен. «Хлопчисько — на посту голови ревтрибуналу? Що ж тоді можна сказати про тих, хто «хлопчиська» призначив на цю посаду?» Ельмен побуряковів, аж затрусився: «Ми призначили, ми й виженемо». — «Я не ганяюсь за посадами».

На тому їхня розмова й закінчилась. Минали дні, і Кузьмін почав забувати той неприємний інцидент.

Його не зняли з поста голови ревтрибуналу. Його пересунули на іншу посаду. При облвиконкомі створювався відділ юстиції, і вже ж кому було його очолити, як не Кузьміну. Юрист він досвідчений, хоч і молодий, а справа це дуже серйозна і, до того ж, нова... Тут все треба починати спочатку, на голому місці. Ось тобі, Кузьмін, дерев'яна, напівзотліла хата та ще бабуся за сторожа, оце поки що і все господарство, а як діяти далі — сам міркуй, ти ж комуніст.

Як глянув Михайло Кузьмін на ту хату, то тільки чуприну почував та сказав жартома: «А щоб вона була згоріла, оця контора!»

Сказав ті слова та й поїхав до Казані: треба було одержати печатку нової установи, штатні розписи. Та чи мало у начальника новоствореної установи справ?

Днів через десять підплив він пароплавом до чебоксарської пристані. Не вперше йому доводилось повертатися до рідного

міста, але жодного разу його ніхто не зустрів, ніби й не був таким високим начальством. А на цей раз зустріли... зустріли, провели і... посадили в ЧК.

Спочатку він думав, що це жарти, навіть сміявся з тієї гри — адже зустрічали його знайомі співробітники, та коли гра ця затягнулась, коли до нього в камеру заглянула ніч, почав протестувати, лаятись. Нічого не допомогло.

Другого дня його викликали на допит.

«Скажи, Кузьмін, це ти підпалив будинок юстиції?» — «Я підпалив!» — вигукнув обурений нерозумною грою Кузьмін.

Вони з цілковитою серйозністю писали протокол допиту.

«Бюрократи ви прокляті, казенні душі! І я з отакими йолопами мав нещастя працювати?»

Не звертають уваги.

«Скажи, Кузьмін, як ти спалив будинок юстиції?» — «Прийшов, витер сірника і запалив».

Крутять головами, не пишуть.

«Не мороч голови, Кузьмін. Ти був у Казані. Ти наказав сторожисі спалити будинок. Наказав? Не відмовляйся, люди чули». — «Наказав».

Пишуть.

«Яку плату обіцяв сторожисі за таке діло?» — «Обіцяв одружитися з нею...» — «З старою?»

Крутять головами, дивуються, а пишуть. Написали. Підсовують під руку.

«Підпишись». — «Я таких дурниць не підписую».

— Всім було зрозуміло і ясно, що я ні в чому не винний, що все це — наклеп, підла інсценіровка, а я тим часом продовжував сидіти в ЧК. Мною оволодів відчай — не те лякало, що про мене хтось подумає погано, — ні! Я-то себе добре знаю, я сам бачу й розумію, де правда. Боляче, неймовірно боляче було від того, що побачив життя іншим, ніж звик у нього вірити, відчув, що до великої революційної справи прислалися п'явки, нечесні люди, а нечесні, погані люди, які приховують своє справжнє обличчя під личиною правдивості, — то є найстрашніші вороги. І тоді я злякався по-справжньому, стривожився за революційну справу, за Леніна. Адже він говорив при зустрічі — як вогню, треба боятись людей нищих, людей продажних, прихованих ворогів нового ладу, треба виховувати нові, до кінця віддані революційні кадри. Мені здалося, що справа революції загинула. А коли загинула справа революції — чи варто мені, породженому революцією і для революції, жити? Я сам себе проклинав за те, що був безплідним мрійником, ідеалістом, розтяпою. Ідеалізм у наш час — злочин.

Мрійники, які створили в своїй уяві якусь ніжну гармонію, небесні симфонії в людських душах,— платяться життям. І я вирішив укоротити собі життя. З'їв сірку з цілої коробки сірників, але не вмер, намучився, та й годі...

Комісар тільки тепер ніби прокинувся від власних думок, співчутливо зиркнув на оповідача:

— Оце вже даремно.

Кузьмін якусь хвилину дивився в морську далину. Море ледь-ледь хвилювалося, пересипалось золотими камінцями на сонячній доріжці.

— Може, й так. Але повірте мені, комісаре, що в моєму становищі смерть була найрозумнішим і найреальнішим виходом. Хіба я міг би жити по-старому, тихо, спокійно, без боротьби, без усього того, що я полюбив усією душею, що відчув і прийняв як смисл усього мого життя. Адже революція принесла не лише матеріальне розкріпачення, людина стала не лише вільна від усіх пут капіталу, вона звільнилась від духовних пут, вона прокинулась від страшної духовної сплячки, вона відчула себе діячем, вона побачила велику правду свого діяння. І раптом — отака несправедливість. Повірте, комісаре, але я це добре відчув, відчув на власних нервах, що немає нічого страшнішого, як недовір'я товаришів, як їхній несправедливий осуд. Коли б вороги те чинили наді мною, я гордо зносив би всі муки, я, як революціонери, як Чернишевський, як Ленін, пішов би на найстрашніші тортури, для мене навіть смерть була б солодкою за революційну справу. А тут зовсім інше — тут свої... Учора разом з тобою робили одне діло, ти для них був взірцем, вони тобі вірили, підкорялись навіть, а сьогодні визнали тебе за ворога, побачили в тобі не ту людину, якою тебе вважали. І що найстрашніше — перед ними не виправдаєшся, їм не доведеш. В їхні серця заповзала разом з недовір'ям ще й образа на тебе за те, що ти, мовляв, скористався їхнім довір'ям, добрим ставленням, і ця образа засліпила їм очі, вони вже не можуть розібратися об'єктивно, вони вже будь-що хочуть тебе осудити, принизити, розчавити.

Комісарові важко було заперечити проти цих, може, й занадто різких висновків, але, безумовно, винесених із суворой практики життя. Він вислухав усе те мовчки, а потім промовив:

— І все ж комуніст повинен боротися за справу до кінця.

— Пізніше і я прийшов до такого висновку. Але в той час я був абсолютно безсилий перед брехнею. Все складалося проти мене — і люди, і обставини. Я не міг змиритися з тим, що мене отак ні за що оббрехали, запроторили у в'язницю. Весь час згадувалось життя в Тетюшах. Як там було добре! Всі

товариші по партії були такі щирі, хороші. З якою любов'ю і енергією я працював тоді! Навіщо я поїхав у Чебоксари? Треба було відмовитись від отих посад і їхати вчитись у художню школу, куди завгодно, бо ж мені так треба вчитись.

Над морем з'являється табунець чайок, вони плывуть велично, повільно, гострим оком оглядаючи кожну морську хвилю. Співрозмовники якийсь час мовчки спостерігають за чайним польотом, ніби забувши, для чого відокремились від гурту.

— Стан мого здоров'я дуже погіршився, загноїлася нога. Звинувачення в підпалі було настільки сміхотворне і безпідставне, що тримати мене під арештом не було ніякої рації. Випустили...

Кузьмін глибоко зітхнув, але в тому зітханні не чулось полегшення.

— Повірте мені, комісаре, що така воля була для мене важчою за тюрму. Справа повисла наді мною, мене мали судити, а тим часом заборонили ходити на партійні збори, заборонили будь-куди виїжджати. Коляшні знайомі й товариші по роботі при зустрічі відверталися, не помічали. Одним словом, опинився я в немислимому, в нестерпному становищі. Набрали ми в нашу юстицію колишніх спеців-юристовів, от вони й розперезалися, старорежимну бюрократію перенесли, паразити, в наше правосуддя та так витончено її спрямували проти революції, що збоку й не помітиш нічого, як не прудивляйся — поборники нових революційних законів, та й годі.

Мабуть, і десятої частини не міг передати Кузьмін словами того, що йому довелося пережити за цей останній рік життя. Відчував себе хворим, розбитим, ні до чого не здатним. Здавна хвороба підточувала його і до того ослаблений організм. Просто було дивно, як ще душа трималась у виснаженому почорнілому тілі. Самі кістки, обтягнуті шкірою, — оце було все, що лишилось від людини. Йому захотілося кинути все до біса, податися з своєю безпросвітною тугою на село, замкнутися там, спробувати забути про той шалений революційний вир, що і його викинув наверх, поставив у свій час біля великих справ. Та, видно, не для нього ті справи, видно, не закроєний він по типу державного діяча. Але ж при ньому залишався хоч невеликий, але щирий, непідкупний талант поета, вміння художника, а головне — ніщо, ніяка сила не могла витравити з його душі тієї невсипущої любові до людей, до рідної землі, яка жила в ньому, видно, народжена разом з його кволим, хворобливим тілом.

Віхати не дозволили. Трохи оговтавшись та відсапавшись від півторамісячного сидіння в камері, взявся був за віршу-

вання. Але вірші виходили не ті, що треба. Коли людину б'ють, вона неспроможна співати. Вона плакатиме. Ридала в ті дні муза молодого поета. І він їй наказав — замовкни! А сам, щоб не бути бездіяльним, пішов працювати в перекладацько-видавничу комісію при Чуваському обласному відділі народної освіти.

— Толстого перекладав, Лермонтова. «Хаджи Мурат» мене окрилював. А «Мцъри»?.. Боже мій, та це ж бездонна криниця поезії, безмежний, невимовно чудесний світ прекрасного! На ноги мене поставили російські письменники, ожив я, народився наново. Вирішив про свою долю, про долю народу чуваського людям розповісти. Роман почав писати... А тим часом лихо вже знову чигало на мою душу. Судилище наді мною влаштували. Сором один, дикунство. Мене й слухати не захотіли — не при людях же судили, все намагались довести, що я той відділ юстиції спалив. Не вдалося це їм зробити, бо єдиний «свідок» — бабуся-сторожиха з обуренням заявила: «Я його вперше бачу». Провалилось обвинувачення. І все ж — чим, ви гадаєте, закінчилася моя справа? За образу слідчих органів — я їм не мовчав, правду мушу сказати, — засудили мене на п'ять років заслання в Архангельську губернію. Звідкіля така логіка, яким кодексом вони керувались?

Кузьмін і зараз не може опам'ятатись від всього того, що з ним тоді сталося.

— І що найдивніше — замість заслання другого ж дня відправили мене в Нижній Новгород у шпиталь, бо таки, видно, й самі побачили, що підсудний довго не протягне, видно, побоялись, що не стане над ким тішитись. А вже з шпиталю оце сюди, комісарє, у ваш «Талас»...

Надовго запала мовчанка. Кузьмін висповідався, розповів усе, що каменем давило душу, і сидів тепер знесилений, хоч і відчув певне полегшення, але тягара з душі не зняв до кінця. Та, видно, його вже й неможливо зняти.

— Отака моя історія, комісарє, хочете — вірте, хочете — ні...

Схвильований і збуджений, Антоненко нервово крокував по берегу. Він, видно, так близько до серця прийняв цю розповідь, що спочатку не міг говорити.

— Не вірити вам, Кузьмін, у мене немає підстав... Я вірю, я знаю, що в нашій практиці ще бувають щонайдикіші випадки. І це дуже добре, що ви мені розповіли, довірилися в такому, в чому рідко довіряються.

Він нарешті заспокоївся, зупинився перед Кузьмінім, дружньо поклав йому руку на плече, заглянув у вічі.

— Ви поет, Кузьмін?

— Поет без таланту. Але не можу мовчати.

— Пишіть, Кузьмін! Забудьте про все, пам'ятайте одне — вам потрібна і фізична, і духовна сила. Тільки сильні духом, тільки сміливі серцем перемагають. А ви — поет. Ви повинні бути силою цілого народу. Пишіть, Кузьмін, судіть словом своїх несправедливих суддів, добивайтесь правди. Адже правда є на землі, бо є в нас Ленін.

Зблідлий, ошчасливлений Кузьмін став на нетверді ноги, гарячим поглядом обійняв комісара. Тиснув йому руку, слухав його мову, і здавалась вона йому голосом правди, голосом, що виправдував його і перед людьми, і перед самим собою.

— Ми тебе вважатимемо комуністом, Кузьмін, і під час твого перебування в санаторії доручатимемо тобі, як комуністові, роботу і ставитимемо вимоги, як перед комуністом. Зрозумів, друже?

— Спасибі, велике спасибі вам, комісарє! Ви переконаєтесь... Ви переконаєтесь... Ви не помилитесь...

XI

Мов святиоруського богатиря, спорядили Федора Пакришню в гіпсові лати та й звалили, як на полі брані. Лежи, Пакришню, не ворущися, не турбуй своїх кісток страждених, хай вигоюються в спокої, може, ще з тебе люди будуть.

Лежав Федір, ні на кого не ремствував, ще й вдоволений був з того катування, бо інакше й не можна було назвати таке лікування. Коли б здоровому наліпити на живе тіло оту холодну, тверду оболонку — збожеволів би. А Федір терпів. Бо мусив терпіти. Бо надіявся, що стане після всіх мук людиною, як усі. Вірив, що замість оцих гіпсових пут виростуть за плечима крила, що зможе потім літати, як орел над світом, а не сидіти прикутим до своєї Вовчої Гори.

Його навіть не ображало те, що мусив цілими днями самотою лежати на балконі. Кузьміну загіпсували ногу, обом Сергіям — руки, але ж руки й ноги — не хребет! Хоч яка важка, нековирна та рука, а ти її підчепив на пов'язку та й пішов, лови тебе, як вітра в полі. Навіть з ногою можна приловчитись: підставив під пахву костура та — шкутильг, шкутильг. Ого, скільки можна за день нашкутильгати! А Тургана, того й зовсім не гіпсували, в нього така кістка псується, що ніяким гіпсом її не дошкулиш. Гуляє собі вільним козаком по чорноморському берегу, жартує чоловік та сміється, нібито й хвороби в нього ніякої — уродиться ж ото, бува, така весела людина!

Що вже з нього було б, коли б ото кістки не боліли, коли б чорна жура не сушила весь час голови?

Заходив до Пакришня комісар. Теж загіпсований. Все плече в броні, а ходить браво, щó то військова людина! Розпитав, щó та як, пообіцяв, щó недовго одинцем на балконі лежатиме, щó йому місце біля моря знайдеться. А поки щó поради дзеркальцем користуватися. Ось так. Настав дзеркальце на море і лови неспокійну хвилю. Навіть тих, хто подвір'ям до моря проходить, можна побачити, ось тільки спробуй кого-небудь впізнати. Та все ж є у людини якась забавка: лежить собі непорушно, ловить дзеркальцем морські хвилі, а думки весь час у рідній Вовчій Горі.

От якби, повертаючись додому, вже здоровим звичайно, можна було хоч шматочок оцього моря з собою захопити та комнезамівцям вовчегірським показати! Ото було б дива! Бо чують люди, щó є десь на кінці світу Чорне море, навіть були такі із односельців, щó й на кораблях служили, а тільки хто його може уявити собі, те море? Це тобі не Десна, це не Остерка, яку вони кожного базарного дня під Старгородкою возами переїжджають. Це море. Це таке, щó й уявити собі неможливо...

Але це буде потім. Тоді, коли він їхатиме додому. Коли одужає. Вже моря додому привезе чи не привезе, а розповіді назбирається повна торба. Вилежить їх на оцій твердій перині, щó, бодай вона щезла, мов ніж, у плечі в'їдається. Ех, доле, доле, ех ти, доле злая, чом ти не така, як доля чужая...

І сам не помічав, щó думає вголос, бо так веселіше. Щó не кажи, ніби ти не один, а є поруч з тобою жива душа, є з ким словом перекинутись.

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни...

За власним голосом не почув, як хтось тихенько вступив до палати, завмер біля порога. Читав, вкладаючи у слова всю душу, бо любив Шевченка, так любив, як міг ще любити сонце, весну і рідну матусю. Він знав напам'ять майже всього «Кобзаря», читав його, коли на душі було важко, читав і поливав сльозою читане, завмирав душею, весь палав, і хвилювався, і в ті хвилини відчував, щó живе не на землі, а витає десь високо-високо в небі, де тільки непроглядна блакить та чарівна краса Шевченкової поезії.

Так і треба! Бо немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падаєте
Та якогось раю
На тім світі благаєте?
Немає! немає!

Не дише той, що застиг біля порога. Його смагляве обличчя без жодної кровинки, його тонкі ніздрі роздуті, очі палають, а серце стугонить у грудях. Що це? Звідкіля це?

А вам нудно! Жалкуєте!
Йй-богу, не чую,
І не кричіть! Я свою п'ю,
А не кров людськую.

Теплі сльози струменіли з очей, котились за вуха, змочували рудувату санаторну білизну. А відповідати за псування казенного майна хто буде — Шевченко? Тільки тоді схаменувся та витер ті сльози долонею, коли почув знайомий скрип милиці, поспішне наближення людини.

— Це ти, Михайле?

Над Пакришнем схилився якийсь незвичайний, ніби аж незнайомий Кузьмін.

— Хто це? Чиї вірші?

— Шевченкові.

— Тараса Шевченка?

— А хто ж його не знає?

Кузьмін забув, за чим прийшов до палати.

— Яка поезія! Яка могутня сила! Доводилось читати «Заповіт» російською мовою, знаю, що Шевченко — геній, але щоб така поезія?..

Він не знаходив слів, щоб висловити свої почуття, він був готовий усе віддати, щоб ще раз почути те чарівне слово.

— Коли ще щось знаєте... Федоре Миколайовичу, — благаю вас! Я знудьгувався за поезією, а ви відкрили для мене новий світ...

Пакришень з кривою посмішкою стежив за Михайлом. Що з ним трапилось? Чому він такий збуджений, ніби п'яний? Невже його справді так зачарували вірші Шевченка?

— Так ти ж нашої мови не розумієш.

— Але я чую поезію.

— А то так... Ось я, наприклад... Для мене поезія — те ж повітря. То читати, кажеш? Я майже всього «Кобзаря» напам'ять знаю.

Прощай, світе, прощай, земле,
Неприятний краю,
Мої муки, мої люті
В хмарі заховаю...

Пакришень нанизував і нанизував рядок на рядок, читав з глибоким почуттям, видно було — не тільки розумів, а й переживав кожне слово, а про Кузьміна й говорити нічого. Як прихилився до одвірка плечем, як задивився в морську далину — то не моргне, не дихне, ні слова не проронить. Як воно йому проникає все оте в душу, як його почуття і переживання перегукуються з почуттями поета! Чому б то? Чи не уламки старого світу, того самого світу, що гнобив, м'яв і терзав Шевченка, здавили за горло і його, юного, ще майже безкрилого чуваського співця? Так, то вони! І чи ж здатися їм без боротьби, на милість, визнати себе переможеним? У той час, коли народився новий світ, який стоїть горою за нього і за мільйони таких, як він.

Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?

Шевченко в свій далекий час вірив, що впаде царство тиранії, зникне панство, настане і правда, і воля. То чи ж йому, новому поетові, хилитись, никнути безмовному, в той час, коли світові новому загрожують вороги, коли революція потребує захисту? Не мовчати, боротись, боротись, як бореться все на світі — правда з неправдою, світло з мороком.

Гей живи ж ти, новий світе...

І враз все навколо заграло, задзвеніло, завирувало й здибилось, немов з небесного простору докотились чарівні слова Шевченка:

Лети ж, моя думо, любя моя муко,
Забери з собою всі лиха, всі зла.

Він забув, де він, що з ним, він ще ніколи не переживав таких неймовірно солодких хвилин, в його душі ще ніколи не шумувало таке море поезії.

Море, глянь,— перед тобою
Я, новий поет.

Вже десь чув усе це — і шум штормуючого моря, вже бачив десь, як безсилий корабель стійко бореться з оскаженим морем, вже відчував одного разу — тільки те йому по серцю, що

дається в боротьбі. Чи не тоді хлюпнули йому в серце одні слова, одні думки, коли сидів самотній на камені, готовий викликати на двобій розлютоване море?

Прокульгав до столу, тремтячими руками взяв клопоть паперу, дістав з кишені огризок олівця, замислився. Мов пшоно, впали на папір слова, розсипалися легко, щедро, неначе хвилі морські напливали на берег.

Море, море, з краю в край
Зелен-чорним ти заграй!

На балконі, забувши про те, що читає для Кузьміна, задумливо розмовляв із Шевченком Пакришень;

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Злі сусіди...

XII

З кожним днем життя в санаторії «Талас» набирало все розміренішого темпу, того темпу, яким живе кожен санаторій — ніхто нікуди не поспішає, кожен знає свої обов'язки, знає, що йому робити, і старається виконувати все акуратно, точно, ніби й справді від додержання режиму залежить головне: здоровим він звідсіля вийде чи й далі буде хворіти.

Прокидалися хворі о восьмій — незалежно від того, всім спалося чи кого мучило й безсоння, о дев'ятій — хто міг рухатися — йшли до їдальні, а всім прикованим гіпсовими пов'язками до ліжок дівчатка розносили їжу в палати. Відразу ж після сніданку починалися процедури — вливали у вени кальцій, вислуховували, кого було передбачено вислухати, вистукували і мацали, кого необхідно було вистукати. Але всім без винятку доводилось на день переселятися з палат на берег, під прохолодні навіси, і тут, розташувавшись на тапчанах, шукати собі розваг. Розваг було чимало — спогади, веселі історії, дотепи так і сипалися звідусіль, і на березі весь час панував веселий настрій, лунав сміх, задержувати голоси. Навіть прикованих до ліжка виносили до моря. Тільки частина хворих залишалась на балконах — ті, що не хотіли, щоб їх трусили по коридорах.

Між хворими поважно, впевнено так і чинно, з відчуттям власної значимості походжали лікарі, час від часу зупинялись то біля одного, то біля іншого хворого, брали за руку, втуплювались надовго в циферблат годинника, Мгукнувши під носа

щось таємниче, рушали далі — тихо, неквапливо, ніби підкреслюючи кожним рухом, що хвороба поспішності не любить, що поспішністю її не виженеш, що треба вичікувати й вичікувати — впевнено, терпляче, довго.

Одна тільки людина в санаторії не дотримувалась цього неквапливого темпу життя. Це — завгосп Яким Іванович Потопальський. Його одночасно можна було бачити на кухні і в коморі, він і на подвір'ї за щось сперечався з майстрами, що прокладали від санаторного корпусу до морського берега колю — комісарова, безумовно, вигадка.

Не було такого дня, щоб Яким Іванович по кілька разів хоч на хвилину не заглянув до тридцять другої палати, де жили наші друзі. То він мусив довідатись, чи не муляють ліжка, то приносив щіпку тютюну Кирилові, то цікавився сьогodнішнім обідом, просячи відверто, без будь-яких задніх думок, сказати йому правду, бо за поваром не встежиш, хоч би й очей з нього не зводив. Кожного разу в Якіма Івановича знаходилась причина для того, щоб побачитися з Кирилом.

Хитрючий веселун Кирило зумів завоювати серце Потопальського. Поряд з тисячею найкращих людських якостей в душі Якіма Івановича жила одна людська слабкість: любив похвалу чоловік. От хай хтось хоч найменше словечко похвали викаже на його адресу, одразу ж, як віск, розтопиться його душа, і вже він готовий сльозу пустити, готовий цілувати того, хто сказав те добре слово.

Кирило швидко намацав ту вразливу ахіллесову п'яту в Потопальського.

— Якиме Івановичу! Вам не завгоспом, а наркомом треба бути. У вас не голова, а палата казенного ума,— сказав він якось Потопальському жартома, без будь-якого умислу, бо справді був захоплений невсипущою діяльністю завгоспа.

Треба було бачити, як розквітнув, як порадив тим словам Потопальський. Засоромився, немов дівчина, почервонів, очі зволожились, місця собі не знаходили.

— Таке вигадав. Уже й нарком. Грамота, брат, у мене не та, шук ніяких я, товаришу, не проходив. Ого, коли б нашого брата, дарма що робочий, та повчив, та дав йому просвіт, ого, брат, чи ще такими наркомами були б...

З того часу мов магнітом тягло Потопальського до Тургана. А той хитрий, як диявол, парубок відразу збагнув, у чому справа, не скупився на те, в чому, видно, Яким Іванович мав особливу потребу.

— Казна-що діється на білому світі, Якиме Івановичу. Хіба це діло, коли медицина ні к чорту? Вже ось тиждень ллють

у мої жили, мов у кишку, якусь воду і хоч би тобі що — не чую ніякої поправки. Не лікарі, а чоботарі. От коли б ви, Якиме Івановичу, були лікарем, я знаю, переконаний, що кожного на ноги поставили б, не лежали б отут люди поліняччям. Відразу видать, де своя, пролетарська, рука діє, а де буржуйські прихвосні. Не бійсь, коли за їжу Яким Іванович відповідає, то нас, як панів, годують, вже он чую, що сало на пузі почало наростати, а коли лікує якась буржуйська душа, то хвороба не хоче з мене виходити, та й годі — сидить, паскуда, в кістці й сміється...

Потопальському ті слова, мов бальзам до рани.

— Що правда, то правда. Еге, він тобі, отой головний або хоч і отой Зібер, якраз так і думає, щоб пролетаріат був здоровий. Та він би йому, отому пролетаріату, останню кулю б у потилицю, коли б його воля, конешне. Еге, а то ж чому вони нашого брата до науки не допускали? Чому все панки та різні буржуйчики в науку лізли, особливо котора по медичній часті? Щоб і руки й ноги нашому братові зв'язати, щоб ти, значить, — куди не кинь, туди й клин, щоб ти ніяк з-під них не вивернувся.

Яким Іванович починав крутити цигарку, щедро частуючи тютюнцем і Тургана. То була повна ознака того, що завгосп готовий був надовго забути про свої буденні завгоспівські діла, віддаючи себе в повне розпорядження справі духовній. Пофілософствувати, пошукати правди Потопальський був великим любителем.

— Отож хоч і «наш», вже на що голова, на три аршини крізь землю бачить, а головного до рук прибрати безсилий. Не може. І що ти думаєш — такого чорта голими руками й не візьмеш. У нього, брат, голова, а в голові вся медицина під десятьма замками, як Кошцієва душа, схована. Ти вільний ту голову з плечей зняти, а ключа все одно до медичинського секрету не підбереш. А він, гад рябопузий, по-доброму не передає. То «наш» теж мусить хитрувати. Ох і людина! То ж хист треба мати, щоб з кожним найти раду. Ось хоч би й з цим гіпсуванням. Головний каже: «Вам, комісарє, першому плече загіпсуємо». А він йому: «Тільки останньому». Ну й хитрющий чоловік. Брехати не стану, а ви теж на такі діла не промах, а до такого б не додумався. Або їсти. Першим нізащо не пообідає там чи не поснідає. «Я — останнім». «Чого б то він, думаю, такий собі ворог?» А в нього, виходить, своє в голові. Коли, бач, його першого нагодують, то за решту можна й не думати. А тут, брат, дудки. Поспіши всіх нагодувати, бо ж незручно комісарові ввечері обід подавати. Голова!

— Ну, за таким політиком, як ви, Якиме Івановичу, кожна голова мудруватиме. От хай би без вас спробували дати лад у такому санаторії, отоді й було б видно, хто чого вартий.

Бісів Турган хоч би тобі посміхнувся, хоч би тобі бровою повів — от просто в душу людині зі своїми солодкими словами заповзає, та й годі. І Кузьмін, і Пакришень, і обидва Сергії ж бачать, що кепкує з старого, а той за найщирішу правду приймає, скромничає:

— Та що там ми... ми, як казав той... нам що накажуть, те й зробимо, тому що дисципліну розуміємо, і для чого й для кого робимо — теж бачимо. А тільки комісар наш — голова, він, брат, кожного повертатись примусить, зачучверіти на корені не дасть. Оце хоч би й учора. Зустрів і каже. «Ти мені, Потопальський, для одужуючих представлення організує. Хай люди повеселяться». Ну, представлення так представлення, у мене є знайомі артисти з тих, що танці всякі та частушки представляють. Це мені сотворить, одним словом, що раз плюнуть. Так йому, виявляється, цього замало. «Ти, каже, Потопальський, ще й доповідь сочини, спогади згадай, як воював у партизанах». Ну, ти чув отаке? Щоб мені, значить, спогади згадувати. Та я ладен ще одну партизанщину від самого початку і аж до кінця пройти, ніж оту доповідь сочиняти. Але, гадаєте, що мені вдалося відкрутитись? Якраз у «нашого» відкрутишся: «Треба, Якиме Івановичу, та й точка. Люди одужувати повинні, значить, для них все подавай, навіть спогади». А коли заговорив про вашого брата, що мучиться в одних гіпсах та рипсах різних, то так у мене серце стиснулось, так сльоза шугонула в очі, що, ну тобі, просто до неможливості. Як же тут відмовишся, як сперечатися будеш! Так що ввечері, хлопці, і представлення, і спогади... Одним словом, все для пролетаріату, все для людей робочого состояния... Ну, заговорився я, заблакався. А ще ж справ-справ... То не забудьте ж — увечері до деякої степені, значить...

Тільки тоді, коли Яким Іванович побіг з палати, Турган став самим собою: засвітив на товстих губах посмішку, лукаво блимнув на хлопців.

— І тобі не сором кепкувати з людини? — докоряє Салагагов.

— Яке ж тут кепкування? Хіба я неправду говорив? Тим більше, що Якиме Івановичу все це — мов медом по губах. Для чого ж позбавляти людину того, що її так тішить? Тим більше, що зробити цю приємність не так уже й важко...

Антоненко таки знав, що робив — не стільки того концерту було, скільки радості, веселощів та пожвавлення прийшло в санаторій.

Ще задовго до вечора на санаторному подвір'ї стараннями Потопальського був зведений просторий поміст з дощок — справжня сцена. Завіси та куліс, як не мудрував завгосп, поставити не пощастило, отож для артистів нап'яли відразу ж за помостом щось схоже на шатро. На поміст витеребенили старого рояля, поставили стіл, засланий червоною скатертиною, принесли карафку з водою та склянку для промовців.

Відразу ж після вечері одужуючі потяглися до літнього театру. Лежачі підняли в палатах гвалт — що ж, тільки для ходячих концерт? Що це за порядки такі, куди дивляться комісар та завгосп?

Але та тривога була даремною. Ще зарані комісар розпорядився винести на концерт усіх до одного. Отож навіть Пакришень нарешті залишив свого балкона та помандрував на концерт.

— Нічого собі, — кепкував добродушно Турган, — дожився комнезамівський голова, мов той китайський мандарин, в силах пересувається. Що сказали б комнезамівці, якби свого голову в отакій ролі побачили?

Пакришень не ображався. Навпаки, йому й самому було незручно і навіть смішно з того, що носяться з ним, немов з писаною торбою.

— За буржуяку почитали б, це вже й казати нічого, — згоджувався він, щасливо посміхаючись у лад своїм думкам.

На концерт, крім видужуючих, прибула вся медицина. Сяк так обдавши окропом металеві кварта та котелки, прийшли на концерт кухарі та офіціантки, повдягавшись хто в що мав святкове, стали позад усіх, якісь ніби чужі, незнайомі серед цього зборища. Хто вже зна відкіля довідавшись (мабуть, не обійшлося тут без турбот Якіма Івановича), на таласівське подвір'я несміливо почали заходити гості. Задовго до призначеного часу в санаторному подвір'ї зібралося стільки людей, що яблуку впасти було ніде.

Не було тільки доповідача та артистів. До якогось часу Яким Іванович вертівся тут, командував, хвилювався, сердився і раптом як крізь землю провалився.

— Мабуть, дав задній хід наш доповідач, — жартував Турган, примостившись на краю Пакришневого ліжка.

Але Потопальський був не такою людиною, щоб давати задній хід. Він з'явився хвилин за десять до початку вечора, урочистий, надзвичайно схвильований, трохи розгублений і трохи щасливий. Вдягнений був по-святковому, в довгу чорну сатинову сорочку, підперезану шовковим поясочком, у люстринові штани з напуском на, видно, ще довоєнні чоботи з халявами-пляшками.

З міста прибули артисти — десятків два хлопчаків та дівчаток на чолі з якимсь розторопним і досить безцеремонним молодим чоловіком — керівником. Привітали їх гучними оплесками і, мабуть, довго аплодували б, якби Яким Іванович не здогадався сховати гостей у просторі шатро.

На поміст піднявся комісар, обвів поглядом присутніх, виждав, поки настане тиша, і об'явив, що з сьогоднішнього дня для видужуючих почнуться нові дні, що вони повинні жити, як і всі люди: весело, розумно, з користю для себе. А тому адміністрація санаторію організовуватиме якнайчастіше лекції, бесіди, концерти, вечори самодіяльності.

Розповівши про все те, що намічалось робити в оцьому просторому санаторному театрі, покритому небом, підшитому вітром, а прикрашеному синім морем, комісар нагадав і про обов'язки санаторців:

— А наша справа — слухати, дивитися, цінувати все те та, знай своє, сил набиратись, одужувати. Правильно я кажу, товариші?

Потопальський, коли йому було надане слово, кинувся бігцем на поміст, спіткнувся на сходах і мало не впав. Почервонівши від збентеження та досади, підійшов до столу неквапливо, навіть занадто повільно. Схоже було на те, що він, як той плавець, який не дуже вміє плавати, стояв над виром і ніяк не зважувався в нього кинутись. Кілька разів відкривав рота, ворухив губами, а заговорити ніяк не міг. Він навіть стривожено помацав себе рукою за горло, перелякано зиркнув на комісара. Той ласкаво посміхнувся доповідачеві, налив у склянку води, подав Якимові Івановичу.

Комісарова увага чомусь розсердила Потопальського, і він відразу ж оволодів собою, до нього повернувся втрачений голос.

— Значить, товариш комісар наказали мені, як колишньому червоному партизанові, спогади згадати, — почав він досить твердо. Що ж тут, товариші, можна сказати при такій ситуації, значить? Згадувати воно, конешно, можна, але хіба все пригадаєш, коли було всього стільки, що не збагнути. Подумати тільки, товариші люди добрі, якого тільки біса та чорта не

лізло на нашу голову! І кайзери різні, і антанти всякі з американами та якимись греками, і денікіни, й урангелі, хай вони показяться. Їх — як собака скажених, а пролетаріат один. Тільки й того, що в союзі з котрим біднішим селянством...

З тієї схвильованої, уривчастої промови Потопальського в уяві слухачів постали недавні буремні події.

...Весною 1918 року приплуганились до Криму кайзерівські лигоминці. Спочатку вони галасували, нібито прийшли сюди з єдиною щонайгуманнішою метою — відновити самостійну самодержавну Російську імперію хоч у Криму, коли вже вона безнадійно впала на безмежних просторах самої Росії. Нашвидкўруч створили маріонетковий уряд із запеклих монархістів, що втікши з палаючого Петрограда, опинилися на сонячному березі Криму.

У листопаді закінчився для кайзерівців бархатний курортний сезон, вони поспішно, як мовиться, змотали вудочки, подалися до власного, палаючого дому. Але вслід за ними, згідно з таємною угодою, до Криму вдерлися американо-англійські та французькі непрохані гості. Пожадливо доїдали все, що потрапляло на зуби, допивали все, що лишилося від попередників, вивозили в трюмах пасажирських пароплавів усе, що можна було вивезти.

Та народ не хотів миритися з таким порядком. Недалеко від Євпаторії збиралися всі, хто кинув виклик окупантам. Це були переважно каменярі та солевари. Колись тут випилювались акуратні світло-рожеві плити з морського ракушника. Тепер ці плити нікому не були потрібні — Євпаторія не будувалась, а, навпаки, руйнувалася з кожним днем. Повстанців очолив робітник-каменяр Іван Петриченко разом з більшовиком Олександром Находкіним. Зібралось їх чимало, щось близько трьох сотень, вдягли вони на голови каменярські каски, пофарбували їх у червоний колір і стали рубати не камінь, а голови ворогам. Так і звався партизанський загін — «Червоні каски». Життя не стало німцям та представникам «кримського уряду» від тих «Червоних касок». Але окупантам було вже не до війни з партизанами, вони думали про те, як би живими винести ноги з цього невдячного краю. Зате американці разом з англійцями та французами відразу ж, як тільки прийшли на кримський берег, вирішили показати, на що вони здатні. В грудні проти партизанів було кинуте півтисячний загін карателів. Мало хто з них повернувся від каменоломень.

Окупанти розгубились, а партизанам ця перемога піддала впевненості й відваги. За перші два тижні січня 1919 року Петриченкові хлопці провели кілька відчайдушних операцій.

Під самим містом вони знищили понад двісті білогвардійців та окупантів.

До Євпаторії підійшли французький, грецький та два англійських міноносці.

15 січня інтервенти кинули проти мамайських партизанів понад дві тисячі відбірних військ, відкрили вогонь з кораблів.

Три доби під землею, в лабіринтах катакомб, точився запеклий бій. Окупанти нічого не могли вдіяти з «Червоними касками». Але й партизанам далі неможливо було триматись під землею. Вороги замурували майже всі входи до підземелля, в людей паморочились голови. Та головне, що поставило партизанів на краю поразки, була вода. Чи то хтось виказав підземний колодязь, чи окупанти випадково натрапили на нього й завалили, але партизани лишилися без води.

Та все ж, замуровані під землею, вони були неприступні для ворога. Тоді окупанти запропонували партизанам мирно вийти з підземелля і розійтись по домівках. Кожному партизанові гарантувалися життя і повна безпека.

Виходу не було. Петриченко й Находкін, порадившись з партизанами, пішли на ризик. Понад сто чоловік разом з Іваном Петриченком вийшли з каменоломень. Находкін з рештою людей лишився в катакомбах, щоб переконатися: чи здійснять карателі своє слово.

Окупанти підло зламали свою обіцянку — всіх партизанів тут же через кілька хвилин було розстріляно з кулеметів, а Івана Петриченка та його красуню дружину Марію піддали неймовірним тортурам і закатували на смерть.

Находкін вночі пробив потайний хід і разом з рештою партизанів степами пройшов у Керч. Згодом з новою силою звалилися «Червоні каски» на ворога.

У квітні 1919 року зійшло було над Кримом ясне сонце — Червона Армія вигнала окупантів з кримської землі. 8 квітня у Євпаторії було створено революційний комітет під головуванням Дмитра Ілліча Ульянова.

Але недовго на цей раз протримались Ради. Уже в червні, мов відьмак на мітлі, влетів до Криму на англійських та французьких міноносцях Денікін, і разом із своїм послідовником — чорним бароном Врангелем — більше року вони, мов чорти з відьмами, справляли свій кривавий шабаш.

8 листопада 1920 року за наказом Михайла Васильовича Фрунзе Червона Армія форсувала Сиваш і за якийсь тиждень назавжди визволила Крим.

...Раннього літа 1921 року Євпаторія нагадувала собою виснажену голодом і безсонням істоту, в якої у всі боки стирчала

ковтунаста, забруднена шерсть. Не було навіть ознак на те, що вона швидко почне линяти. Євпаторії, як і всьому Криму, довелося зазнати важких випробувань, що просто дивним було, як це воно ще й лишилося стояти на землі, оте місто, як воно ще й жило і навіть посміхалося скупкою усмішкою до сонця.

— То ото я й звертаюсь, значить, від імені всіх моїх друзів червоних партизанів, як тих, що живі знаходяться, так і тих, що життя своє за нас віддали, давайте ж любити Радянську владу і зміцнювати її, як тільки хто може, незалежно від того, чи ти простий візник, чи ти головний лікар на своєму посту. А всім хворим...

— Одужуючим,— посміхнувся комісар.

— Так я ж і говорю, щоб усі, хто, значить, прибув до нас із тимчасовими хворобами, щоб поїхали від нас здоровими, як дуби, здатними на любе діло, на яке тільки закличе наша партія і дорогий Володимир Ілліч Ленін. Хай живе і міцніє пролетаріат, і хай перемагає пролетарська революція в усьому світі!

Хоч концерт був і бідненький, виконавців зустрічали і проводжали так, ніби вони були щонайменше професіоналами столичного масштабу. Подавалось у різних варіантах «яблучко» — танець, пісенька, сатиричні частівки. Під акомпанемент гітар та балалайок парубчак так витинали «бариню», що аж поміст гнувся. Якийсь довгочубий студент довго вибивав етюда на розладнаному роялі, а ясноокі дівчата задержувато виспівували смішні частівки про Антанту та самураїв. Розходились неохоче, коментуючи концерт, сперечаючись. Трохи зніяковілий Потопальський крутився біля Тургана.

— Мусив-таки промову завдати. Ну й комісар...

— Та ви ж ніби родились, Якиме Івановичу, для промов! Оратор!

— Який там оратор,— відмахнувся Потопальський.

— Недооцінюєте ви самі себе, Якиме Івановичу,— пасся біля щедро розкритого завгоспівського кисета хитрюга Турган.

— Знать та образвань нам не дано, а то хіба ж так би.— І, зіткнувши, Потопальський заговорив зовсім про інше.— Кажі ж ти — яка людина. Про все думає, про все дбає, кожного вміє на ноги поставити, а сам... одужуючими всіх називає, а сам чи й видужає... Це я про «нашого» кажу... Ох, яка він хвора людина! Навіть лікарі стурбовані, сам чув, як говорили. Вже хтозна, що вони в душі носять, може, й раді тому, сволочі, а на словах тривожаться... турбуються. Та й те подумати —

хіба не він і про них, прихвоснів буржуйських, думає, на путь революції прагне наставити...

Турган більше в той вечір не сказав жодного жартівливого слова.

XIV

Не головою комнезаму бути б цьому Пакришневі, а учнем другого чи третього класу. Допитливий, до всього цікавий, він був би улюбленцем свого вчителя.

І хвилини спокійної не дає Федір Михайлові Кузьміну. Все його цікавить — і що то за земля ота Чувашія, і хто вони такі є — чуваші, і як вони живуть, і що їдять, і якому богу моляться.

— А хати у вас теж є чи, може, як інакше, як ото чув я, негри є різні та індієці, що на човнах живуть та в куренях таких?

Кузьмін непомітно для самого себе пригорнувся до цього залюбленого в поезію українця, відчув, що тягне його до людини, та й годі. Якось легко і приємно йому було в товаристві Пакришні, все горе забувалося, ніби й не було позаду нічого поганого. А надзвичайна цікавість Федора до життя його народу приємно хвилювала, брала за душу. Відповідаючи на запитання, він думками перекидався в Чувашію, до щему в серці підчував, що вже встиг засумувати за рідною землею, за рідним словом. Отож сам захоплювався тим, про що оповідав, маював перед щедрою уявою Пакришні картину за картиною.

— В хатах живемо. Убогі наші хати. Ще й досі, особливо в глухих селах, переважає хура пюрт, ну, як би це сказати... хура пюрт значить чорна хата, без димаря, з манюсінським віконечком. Коли треба піч затопити, тоді двері навстіж відчиняють, щоб дим виходив...

— І зимою теж?

— І зимою. Нічого не вдієш, дим очі виїдає, душить людину...

— Відомо вже... Значить, куди дим, туди й дух?

— Не розумію...

— З димом і тепло виходить?

— А де ж воно втримається, виходить. А світло в такій хаті теж первісне. На такий гачок навішуються смолисті скалки, під них ставиться цеберка з водою, щоб вуглинки в неї падали. Палає смолова скалка, димить на всю хату — ось тобі й освітлення.

— Та й у нас недавно від тих скіпок відмовились — на каганці перейшли,— зітхнув Пакришень.— Всюди, видать, для бідноти світло однакове.

— Як зараз бачу: поморгує скалка, мати коноплі пряде — хто вже її зна, як вона те волокно бачить, видно, просто пальцями намагає: батько ближче до світла — постолі з липового лика виплітає. В нас постолі — бідняцьке взуття. Постолі робочі, постолі святкові. Коли в кого багато постолів у домі, той уже не бідняк, уже багатством своїм постолиним хизується...

— А то таке воно... таке... І в нас теж. Все літо, від ранньої весни до пізньої осені, ходимо в постолах-соколиках, дешево і вигідно.

Нічим не може здивувати Кузьмін Пакришня. Тому гадалося, що в чувашів зовсім інші звичаї, життя інше, не таке, як у його Вовчій Горі, цікавіше, самобутніше, а воно, виходить, всюди біда однакова.

— А Волга, видать,— то велика і швидка річка?

Кузьмін примружує вдоволено очі. Волга! Що казати про Волгу? Які слова можна знайти про неї? В кожну вільну хвилину виходив він на високий берег, повертався спиною до Чебоксар і довго дивився в заволзьку далину, туди, де на сотні кілометрів розстигалася, втікаючи кудись у невідомість, рівнина, заквітчана лісами та перелісками, полями та нивами. А вниз, під горою, там, де тулилася до берега дерев'яна пристань, важко несла свої води ріка. Грізна в негоду, повновода весною, мовчазна взимку, лагідна та привітна літньою порою. Ні, він не бачив, не знав нічого в світі прекраснішого за Волгу.

— Волгу, Федоре, треба побачити. Про неї не розкажеш — слів у мові не вистачить, щоб про неї розказати.

Пакришень з цим цілком згодний.

— А то так. У нас Десна, здається, вже на що невеличка та тиха, а спробуй про неї розповісти? Коли вона, як саме щастя,— голуба та ласкава, тиха та покірна, вийдеш влітку ранньою годиною на берег, станеш над кручею, задивишся, як ото вона причепурюється, водовороти на ямах закручує, глянеш вдалину — і от наче не стоїш ти, а летиш просто на крилах, і щось таке радісне та велике тобі груди щастям розпирає, аж дихати стає нічим, та й годі. А дівчата у вас вечорами пісень співають?

— Дівчата? — відривається від власних видінь Кузьмін.— Що ж дівчата... Дівчата в нас теж хороші... Вдягаються барвисто. Особливо у свята. Кебе вдягають. Це плаття таке з оборками у два поверхи. А на шиї — шюльгене. Це така в'язанка із срібних грошей. Теліпається розкішне шюльгене в дівчини

на шиї — значить, багатого роду дівка, коли ж одна чи дві монетки бряжчать або й нічого немає — не виходить та дівчина з наймів, не вилазить із злиднів. А на голові — тух'я, така красива шапочка. На ногах — постоліки.

— А в нас дівчата все літо босяком бігають, особливо ввечері.

Кузьмін з недовір'ям зиркнув на Пакришня.

— Зовсім босі? Не може бути!

— Чого ж не може... Дуже зручно й дешево виходить.

Кузьмін посміхнувся загадково.

— Ну, а в нас такого не буває. В нас боса дівчина — це найбільший сором. Дівчина навіть з хати не сміє на хвилину вибігти боса. Ще малим був, коли в нашому селі трапився такий випадок. Одна дівчина, не знаю вже, що з нею сталося, видно, в гарячці чи, може, в випадку божевілья, вийшла босяком на вулицю. Її побачив сільський староста, побачили люди. Що тільки зчинилося! Мов на пожежу, збіглося все село, схопили ту дівчину, прив'язали до верби та почали на неї холодну воду з криниці лити. Сорок відер треба було вилити на бідну. За неї заступився якийсь хлопець, видно, любив ту дівчину. Але нічим їй не допоміг, а тільки сам потрапив у біду. Його на другий же день віддали в солдати. Отакі, друже, в нас дикі звичаї.

Пакришень слухав, дивився кудись у небо немигаючими очима — він умів усе те, про що чув, уявити до найменших подробиць. Отож він бачив і ту зелену вербу, до якої була прив'язана бідна дівчина, відчував на власних плечах холод криничної води, замість того парубка кидався на захист нещасної, а потім з гордо піднесеною головою йшов у ненависну солдатчину.

— І у вас, значить, в солдати...

Крались злидні із-за моря
В удовину хату.
Та й підкралась... Стали хлопців
В кайдани кувати
Та повезли до прийому
Битими шляхами.
Пішла вдова з матерями
З дрібними сльозами.

— Шевченко?

— Шевченко.

На якусь хвилину замовкають, кожен, видно, думає про своє.

— А музика у вас грає?

— Ну, аякже. Музика є. Кесле називається. Гуслі, значить.

— Всюди, виходить, по-своєму. Ех, коли б оце мені не спина, коли б не гнуло до землі — вже й не знаю, що зробив би... Повісив би торбину на плечі, взяв палицю до рук та й пішов би по землі, куди очі дивляться. Дуже мені хочеться знати, як живуть різні люди на світі білому. То ж як цікаво! Бо от подумаєш тільки — для чого живе людина на світі? Хоч би от і ми у своїй Вовчій Горі? Що ми бачимо? Половина ж наших далі Остра не бували, про Київ тільки чули, що нібито є такий. Сам говорив з однією бабусею — сліпнути вона почала, — в Київ до лікарів радив поїхати, а вона мені й каже: «Ат, вигадуете ви все. Який там Київ. Ніяких Київів немає, вигадка то людська, та й тільки!» Ну, ти чув, Михайле, отаке?

— Чи чув я таке, Федоре? Та в нас у самих пів-Чуваші на трахому хворіє, дим людям очі повийдав у чорних хатах, а спробуй ти довести, що ту хворобу вилікувати можна? Я не раз бував у селах, з лікарями їздив. І слухати не хочуть: «Діди наші хворіли, батьки посліпли, і ми від них не кращі». Мало не силоміць доводилось робити добро людям.

— А то так, — радо згоджується Пакришень. — Темнота неймовірна. А чому? Бо світу не бачили люди, не знають, що в других землях робиться. Коли б ото були такі мудрі люди, щоб за труд не пощитали та походили по землі, видивились усе чисто та й описали потім у книгах, розказали красиво, от би воно й запало людям у душу, голови просвітило б...

— При Радянській владі так воно й буде. Для того й революція відбулася...

— А то так. Тільки хочеться вже, щоб швидше воно було.

— Буде.

Їхню розмову перервав прихід комісара.

— Ви чому, товариші, не біля моря? — запитав докірливо Антоненко.

— Та ось... лежу ж... — виправдовувався Пакришень. — А Михайло, значить, біля мене, та й той... заговорились...

— Моря ігнорувати не можна, — стояв на своєму комісар.

— Та воно ж правда... як казав той...

Комісар звернувся до Кузьміна:

— В мене до вас прохання, Кузьмін.

— Будь ласка. Завжди готовий.

— Організуйте літературний вечір у нашому клубі.

Кузьмін аж перелякався.

— Літературний вечір? Як саме?

Комісар загадково посміхнувся.

— Кому ж те й знати, як не вам?

— Боюся, що нічого в мене не вийде...— засумнівався Кузьмін.

— Це вам партійне доручення.

Кузьмін мимоволі виструнчився, помітно зблід.

— Єсть, товаришу комісар. Організую.

— Ну ось і чудесно. Чому? Література — могутній фактор у вихованні людей. Вона настроїв підіймає, тонус, як кажуть лікарі, підвищує, так? А нам зараз, як ніколи, потрібний хороший настроїв. Правду я кажу, товаришу Пакришень?

XV

Потяглися для Кузьміна дні — то радісні, то тривожні, то навіть важкі, сповнені гіркоти і неймовірної туги.

Кілька днів прожив він мов у якомусь сні — готував літературний вечір. Літературу він любив над усе в світі, розумівся на ній, за своє коротке життя прочитав дуже багато, знав, що читати йому вистачить на тисячу літ. І те багатство його радувало. Адже кожний день приносив щось нове, незвичайне, сонячне. Ось хоч би й Тарас Шевченко. Йому доводилось чути про цього великого поета, він навіть знав про те, що саме Шевченко, після перебування в Чебоксарах, так тепло і співчутливо висловився про чувашів, став на захист поневоленого царатом чуваського народу, але поезію його знав мало. Федір Пакришень спочатку переказував йому Шевченкові вірші напам'ять, а тоді, коли самої пам'яті не вистачило, — витяг з своєї бездонної торби «Кобзаря», хто вже й зна якого видання, бо була та жовта книга і без оправи, і без перших та останніх сторінок, видно, читана і перечитана до того, що навіть сам власник книги боявся до неї доторкнутись. Михайло зрозумів — то тільки для нього відкрив Пакришень ту книгу. І оцінив цю жертву високо.

Ідея про організацію літературного вечора захопила багатьох таласівців. До Кузьміна, що раптом став у центрі уваги, підходили знайомі і незнайомі санаторці — одні пропонували декламувати вірші Пушкіна, Лермонтова, були й любителі Надсона, прихильники Маяковського. Знайшлися навіть поети — поезія справа народна; де гурт людей, там обов'язково виявиться поет.

Кузьмін запропонував Пакришневі читати «Сон» Шевченків. Той, соромливий по натурі, і слухати не захотів.

— Мені в артисти? Та ти що, Михайле, смієшся? Я хіба що так, знайомим коли почитаю, а тут на весь кагал читати? Та ще лежачи? Ні, ні, хай он Кирило читає.

Турган з охотою згодився не тільки почитати щось із Шевченка, а й розповіді його біографію, «просвітити», як він висловився, «непросвітених».

Десять днів за два чи три програма вечора була складена. Кузьмін пішов з нею до комісара. Антоненкові щось нездоровилось, він рідко показувався на люди, але вимагав, щоб ті, кому було треба комісарової поради, сміливо йшли до нього в палату.

Він лежав — худючий, жовтий, схожий на мерця, безвільно відкинувши голову на високу подушку. Тільки очі, знайомі комісарові очі, горіли живим, непогасним вогнем та ще скупа посмішка ледь кривила тонкі, посинілі уста.

— А-а, Кузьмін! Заходь, брат, заходь.

Михайло так і застиг біля порога — його важко вразив комісарів вигляд.

— Чому розгубився? Ти пробач, брат, що я в такому положенні... Не своєю волею, друже, лікарі примушують, а лікарі є лікарі... Чому? В їхніх ми руках. Це в санаторії, а не верхи на коні.

— Що з вами, комісаре?

В тому питанні було все: і тривога, й пошана, й любов до цієї німеччої людини.

— Всі ми тут на одному положенні. Наказано лежати — мусиш... А в тебе як справи? Виходить щось із твоєю літературою?

Кузьмін, побачивши тяжко хворого комісара, раптом відчув такий тягар на серці, і такими дріб'язковими здалися всі його організаторські турботи, що навіть наступний вечір, яким він уже встиг захопитись, втратив будь-який інтерес і фарби.

— Та що ж вечір... вечір організувати не важко... А ось що вам погано... Я не знав...

З комісарового обличчя враз зникла посмішка, воно стало замкнене і суворе, на жовтому лобі збіглися до купи рудуваті брови, між ними лягла глибока подвійна зморшка.

— Мій стан нікого не повинен обходити й турбувати, — якось роздратовано і навіть жорстоко сказав він. — Життя санаторію, так само, як і погода на морі, вимірюється не моїм і не твоїм, Кузьмін, фізичним станом.

Якусь хвилину він мовчав, ніби зважував, — говорити йому з Кузьмінім далі чи, може, на тому й закінчити. Видно, таки перемогла цікавість і доброта сердечна:

— То що ж у тебе там вийшло? Коли буде вечір?

Кузьмін зрозумів, що комісар — не та людина, якій можна висловити своє співчуття. Люди сильні, вольові, такі, як Антоненко, співчуття не вимагають. Для них головне — загальна справа, а не особисті інтереси. Збагнувши це, подумав: а може, мені саме й подобається комісар тому, що він такий, а не інший?

Довгенько вони обмірковували програму, складену Михайлом. Комісар враз ожив, на його сухих щоках запалав плямистий рум'янець, чоло густо вкрилося краплинами поту. Він схвалював майже все, тільки радив не обмежувати в часі виступу самодіяльних поетів.

— А вас чому не бачу? Чому ви нічого не читаєте?

Кузьмін зашарівся.

— Незручно... Організатор і... просто неетично вийде.

— Чому ж неетично? Якраз навпаки — коли справжній поет не читатиме — отут уже ніякої етики.

— Може, з Пушкіна щось або з Лермонтова...

— Пушкін і Лермонтов самі за себе скажуть, Кузьмін, а ви скажіть за себе — нового, пролетарського поета.

— Але ж я пишу по-чуваському...

— То й що? Думаєш, росіяни, українці та й інші люди не розуміють? Не турбуйся — розуміють. На те, брат Кузьмін, і революція, щоб ми один одного розуміли. Чому? Без інтернаціонального розуміння, друже, ми безсилі, ми ніщо. Отож не сумнівайся, Кузьмін, справжнього поета, якою б мовою він не говорив, люди розуміють. Чому? Бо немає, це добре знаю, слова міцнішого, дійовішого і переконливішого за поетичне слово.

Вийшов Кузьмін від комісара бадьорий, повний наснаги, наче й не у хворого побував. Ні, такі люди не хворіють. Може, в них і болять, і ниють важкі рани, й смерть у них уже стоїть за худими плечима, але вони здорові духом, вони думкою своєю не здаються ніякій хворобі, отож, чи можна про них думати як про хворих, безсилих, далеких від життя? І він одразу ж з головою пірнув у свої справи, ходив від палати до палати, збирав поетів і читців на березі під навісом, радився, прикидав і ськ і так, бо йому дуже хотілося догодити комісарові.

Літературний вечір, що відбувся другого дня після зустрічі Кузьміна з комісаром, пройшов успішно. Кузьмін сказав коротеньке вступне слово, потім читали Пушкіна, інших поетів. Кирило Турган, якийсь незвичний, несхожий на самого себе, дуже серйозно, без найменшого натяку на якісь жарти, довго розповідав про страдницьке, сповнене боротьби й непокори життя Тараса Шевченка, досить майстерно читав напам'ять «Кавказ».

Читали свої вірші й молоді поети. Всі ті вірші були дуже схожі між собою, в них було багато почуттів, багато гарячих слів про революцію і, безумовно, ні крихти поезії. Але слухачі щедро нагороджували виступаючих аплодисментами — на емоції діяло те, що самі творці читали власні творіння, читали, червоніючи і соромлячись, заздалегідь просячи пробачити їхню зухвалість.

Пакришень не міг влєжати в своєму прокрустовому ложі. Дзеркальце, в яке він намагався ловити обличчя виступаючих, його зовсім не задовольняло. Йому хотілося підбігти до кожного з поетів, схопити за руку, потиснути широко, гаряче, розповісти, що він теж уміє складати вірші, що деякі з них навіть на Тарасові скидаються, хоч, безумовно, далеко їм до Шевченкових; що й він теж прочитав би, коли б не оця йому халепа, коли б не звалили на ліжку, як гнилу ушулу, та не обліпили глиною, як димаря ото обліплюють восени баби. Коли ж було оголошено, що зараз виступить чуваський поет Сеспель Мішші, Пакришень затамував подих. Виходить, не один Кузьмін тут з Чувашії.

І як же він був здивований, коли в уламку дзеркальця побачив схвильоване обличчя Михайла Кузьміна! Поет почав читати не одразу, він, очевидно, хвилювався, все поглядав туди, де серед багатьох ліжок стояло й комісарове.

Кавак сутаран шератна акапус.
Туртите хушшинче ташлатъ.
Сен Кун — шевле сарриле Илтан пус —
Чаваш уйне ака тума тухатъ¹.

Першу строфу Кузьмін проказав несміливо, якось навіть боязко, але серед слухачів одразу ж запанувала така тиша, яка настає тільки тоді, коли люди чують щось незвичайне, значиме і прекрасне. Михайло зрозумів, що хвилювання його було даремним, що його зрозуміли, відчували поетову душу, що він заволодів серцями слухачів. Голос його враз набрав сиди, задзвенів клично, в ньому проснувся поет-трибун, той самий, що за останній час вже був заснув чи, може, занімів. Він знову відчув себе бійцем і зрозумів, що ніхто, ніяка сила не перешкодить йому боротись до кінця за те, що любе серцю, за те, що живе в його душі і за що він готовий віддати своє життя.

¹ Наш плуг з зорі розплавленої кугий.
У шлеях сонце весело іде.
То День Новий в загравах, тугогрудий.
В чуваськім полі борозну веде.

Залізо плуга — червоне-червоне:
А День Новий — прекрасен і велик,
Він горе й злидні скибою пригорне —
Безповоротно, глибоко, навкі!

Пакришневі хотілося кричати, сміятись, радіти, мов дитині.
Оце так відкриття! Ну, як він, біс вовчегірський, не здогадався
одразу, що цей Кузьмін не просто Кузьмін, а отака сила, отак
кий поет... Ну, геть тобі Шевченко. Бач, як складає:

То Дня Нового плуг наш сонцесяйний.
Він пустирі переорав навкруг
І вод ясних потоки жеттедайні
В поля пустив через зелений луг.

То День Новий іде в поля безмірні
І з повних пригорщ рук своїх стальних
Щедרותно висіва зерно добірне,
Мов сотні тисяч зірок золотих.

Не вірші, а власні заповітні мрії кидав слухачам збуджений
Сеспель:

Настане час — і зйдуть буйні сходи
В полях розлогих, де шумів полин.
І все життя чуваського народу
Звучатиме, як гусел дивний дзвін.

І велетень — чуваш доби нової —
Незваної досягне висоти.
І перед ним, мов з райдуги живої,
Проляжуть дружби ковані мости.

І тільки тоді, коли гучні оплески покрили останні слова, Сес-
пель знову став соромливим і непомітним Кузьмінім, поспішно
залишив поміст і, затиснувшись у натовп, вислизнув за сана-
торну огорожу. Пішов до моря, до самотного безлюдного
кам'я і, ошчасливлений, мов знов народжений, довго сидів на
ньому, охопивши гарячу голову обома руками, прислухаючись
до монотонного плескоту хвиль і приглушеного перестуку роз-
бурханого серця.

XVI

Не довго квітло щастя в душі поета, дуже скоро зловісна
тривога стерла його із замріяного Михайлового обличчя, по-
селила в очах глибоку зажуру.

Передвісники того жахливого, небачено важкого горя, яке спіткало молоду Радянську державу в двадцять першому та двадцять другому роках, з'явилися й у Євпаторії, на гарячому курортному березі, хоч, здавалось би, тут не було ніяких умов для їхньої появи. Санаторції жили на хлібах Якіма Івановича Потопальського, мов у бога за дверима, щоденно кожний одержував два фунти — аж цілих вісімсот грамів — хліба, а до хліба смачну та поживну їжу. І головне — вдосталь.

Спочатку санаторції, що з'їхалися з усіх кінців країни, але однаково всюди жили надголодь, з'їдали все те, що їм подавалось у санаторній їдальні. Згодом то один, то другий залишали на столі недоїдений шматок хліба або недосьорбаний борщ з котелка. Люди помітно покруглішали, стали жвавішими й веселими.

Та не минуло й двох тижнів з часу, як почав діяти санаторій «Талас», як до нього зачастили з міста «гості». Спочатку це були виснажені діти та бабусі, простягали руки — дайте, Христа ради. А потім якісь зовсім не голодні люди появились. Нишком пропонували санаторцям у обмін на хліб, на цукор, особливо ж на закордонний шоколад, дорогоцінну євпаторійську сіль, саме ту сіль, якої так не вистачало в усіх закутках країни, за яку люди віддавали найнеобхідніше. Ті гості нашіпували санаторцям, що слід, поки не пізно, вимінювати, заготовляти сіль, бо повернутись додому без солі — ганьба, адже кращого подарунка домашнім не вигадати.

Клюнуло! Та й не важко було клюнути на такого манка. Сіль! Про все можна було забути, але не про сіль. Без здоров'я і солі з Криму повертатись було неможливо.

Непомітно санаторний берег перетворився на справжнє торжище. До хворих приходили євпаторійські гендлярі, заявлялись із ближніх сіл татари, приносили в ганчірках пригорщі солі, торгувались, лементували, аж поки Яким Іванович, подібно до Ісуса Христа, який витурив мінял з храму, не розігнав хапуг з санаторного берега. Після того вони не зважувались ходити табунами, але прокрадались поодинці, вже без галасу, без зайвої торгівці віддавали свою сіль і гребли все — хліб, цукор, шоколадні цукерки.

Голод! Страшною кістлявою рукою поволі затискував він людське горло, добирався до серця. І от деякі людиці, відчувши його всевладний наступ, кинулися здобувати, не гребуючи ніякими способами, все, що могло згодитися про чорний день, для спекуляції.

...На другий день після літературного вечора Кузьмін саме розмовляв з Пакришнем, коли йому принесли листа. Той лист,

що прийшов з рідних країв, був довершенням тріумфу і радості поета. Тримаючи в руках легенький чотирикутничок, Михайло знову відчував себе щасливим і повноцінним, яким був ще так недавно. Там, у Чувашії, поета полюбив народ, його вірші друкувалися в газетах, передавались з рук в руки, на нього рівнялися юнаки, яких революція підняла до життя і розбудила в них поетичне мислення. Учора його як поета привітали друзі-санаторці, а сьогодні весь ранок висловлювали своє захоплення, пророкували йому велике майбутнє. Та чи не найбільше радів успіхові Кузьміна Федір Пакришень.

Пізно вчора повернувся від моря Михайло — хотів, щоб у палаті поснули, бо таки побоювався гострого на язик Кирила Тургана. Але марні сподівання — приспати товаришів йому не пощастило. Як тільки переступив поріг, уся палата за командою вигадника Кирила притишеними голосами трічі прокричала «ура», без будь-якого кепкування привітала поета.

— А в тебе того... почуття є,— заявив авторитетно Турган.— І образом володієш.

— Молодець Кузьмін! Гвоздём вечора був! — похвалив Сергій Іванов.

— Я спочатку навіть ушам своїм не повірив,— зізнався Салагатов.

І тільки Федір Пакришень нічого не сказав. Він, сам поет по натурі, людина з тонкою, чутливою душею, тамував у горлі сльози замилювання. Тільки гарячим поцілунком та обіймами міг би висловити свої почуття, але зробити того не міг через ненависні гіпсові лати, хоч невідомо, чи посмів би він те зробити, коли б їх і не було.

Зате ранком вони говорили довго, прочулено, і Федір висловив свої думки, мов перед дівчиною, зізнався в своїх почуттях до Кузьміна, як до людини, як до поета, як до представника далекого і незнамого народу, запевнив, що ніколи-ніколи не забуде Михайла, поки й житиме на світі.

Кузьмін був дуже радий все те чути, бо теж, незважаючи на зовнішню замкнутість, був людиною душевною і товариською. Він і сам відчув, що, мов старшого брата, полюбив цього добросердного, трохи наївного, допитливого, як дитина, чоловіка, і тільки тепер зрозумів, чому його так тягло до Пакришина. Але про те він нічого не сказав, тільки віддано дивився в очі Федорові та ще руку його потиснув дружньо, немов скріпивши тим свою клятву вірності.

Здавалося, більшого щастя людині не можна було й ждати. А тут раптом ще й лист від брата Гурія та матері, його багато-

страждальної матері, яка все своє життя знала одне — біду та горе безпросвітне. Як її любив Михайло! Мовчазну, сувору, завжди чимось заклопотану, завантажену роботою, бо хто ж усе по господарству робитиме? Їх же чотири сини було в неї, а допомоги не жди. Розійшлися, розлізлися, як ото в Шевченка сказано, «межи людьми, мов мишенята». Він, найстарший, одинадцяти років пішов у сусіднє село Шихазани в двокласне училище, а менші — хто куди. Треба було на хліб заробляти, отож було їх і в наймах, біля чужих корів та свиней, і на шляхах курних. Ждали все батька, та й не діждалися — вже після революції одержали звістку: не ждїть, не прийде, помандрував так далеко, закопався так глибоко, що звідтїль вже ні ходу, ні виходу.

І не надивилась на Михайла мати. Ще поки в Шихазанах учився — хоч на літо додому наvertався. І коня пас, і орав у полі. А потім заvertило, закрутило ним життя, мов циган сонцем, де тільки не довелося побувати. Потім улюблений учитель з Шихазан, Іван Опанасович, переїхав до Тетюшівської учительської семінарії. Він запросив туди Михайла та ще чотирьох учнів із Шихазан, своїх улюбленців. З того часу рідко наvertався Михайло в свої Казаккаси. І виріс у людах, і змужнів. Уже коли головою ревітрибуналу Чувашії став, заїхав якось до матері. І не впізнала. Куди ж там — у кожанді, в кашкеті шкіряному, в чоботях — комісар червоний, та й годі. Ніяк не могла збагнути — чого це він завітав до неї в убогу, тісну хату. А коли впізнала — впала на груди, дивилась і надивитись не могла, плакала б, так сльози в горлі застряли, кричала б, так голос відняло, раділа б, так радіти за життя своє важке розучилась. Дивилась тільки на сина немигаючими очима, тримала тільки міцно в обіймах, наче маленького, немов боялась випустити з рук.

— Мішші... мій Мішші...

Коли нещастя трапилось, про одне просив,— щоб матері не казали. Вона ніколи, ніколи не повірить у те, що її син — нечесна людина, зловмисний палій, тож для чого їй мучитись, переживати? Хай краще думає, що син робить революцію, що син, як і людські діти, йде своєю дорогою.

І ось зараз у його руках лист. Лист від матері.

Він не міг його читати одразу, як взагалі читаються листи. Хіба можна було листа від матері ось так собі недбало відкрити, розгорнути і ліниво пробігти очима по нерівних, схвильованих рядках?

Вибачившись перед Федором, він неквапливо пішов з палати. Вийшов на берег моря, окинув морський простір уважним

зором. У Михайлових грудях вміщалося стільки теплоти й щастя, що, мабуть, води у морі було менше.

Пішов берегом, а море привітно віталось, шепотіло гарячими хвилями, мінялося на очах — то посміхнеться сонячно, то насупиться, ну тобі точнісінько як людина. Сміявся в душі і супився Михайло. Він ніс того листа, як найдорожчий скарб, біля серця, спогади — то приємні, хвилюючі, то важкі невідрадні — огортали душу. Як там живуть вдома? Що діється в рідній Чуваші?

Відійшов далеченько, на те саме місце, де мав недавно довгу розмову з комісаром, усівся якнайзручніше і тільки тоді, тамаючи подих, тремтячими руками розірвав конверта. Лист, писаний Гурієвою рукою, був від матері. Гурій навчався в Чебоксарах в радпартшколі, а влітку мав можливість побувати у матері — от і писали.

Які вони приємні в далекому краю, оті традиційно-казенні звертання в листах до рідних, вироблені, мабуть, царською солдатчиною протягом багатьох років. «Лист пущений такого-то червня... од відомої тобі матері... до дорогого сина...» Матінко рідна, я розумію, я відчуваю твої справжні почуття за цими сухими, чужими словами!

«Як ти там живеш, сину мій, бо ми, дякувати богам, ще живі й здорові, але як далі буде, не знаємо, бо надії ніякої порятунку не видно нізвідкіля...»

Ось воно й прийшло, те страшне, що досі було тільки тривозною догадкою, яка ворушилася десь у глибині душі. Ще коли з Чебоксар виїздив, то вже відчувалося, що голод чатує на Поволжя, але тоді в людей була якась надія. Хоч не всю землю засіяли, але засіяли, весною картоплю та городину посадили — коли вродить, голодові доведеться відступити. Але доля, видно, готувала людям найважчий іспит.

«У нас тут стоїть така спека, що все, мов огнем, випалило, жодного дощу не було від самої весни, все, що із зими було вийшло та зазеленіло,— мов на сковороді скрутилося, пожовкло, згоріло...»

Уявив собі поля за рідним селом. Червонуваті суглинки, що не люблять зайвого сонця, невисокі пагорби, порізані густо глибокими ярами. Як вийдеш з хати, вибіжиш за хлівчик, а перед тобою широка долина, річечка без назви, що тільки весною шумує, вирує, несе червонувату воду кудись під гору до села Атікового, що по сусідству з Казаккасами терпить нужду й злидні. На горбі — вітряк, купками дуби, на городах подекуди — липи, а на вулиці, біля глинища, — верби. Напевне, вже й ті дві берізки, які він посадив матері на згадку, досі потяглися

вгору, зашуміли зеленим шумовинням. І все те враз уявилося мертвим, випаленим, неживим. Гарячий вітер котить рудим полем хмари куряви, ніде жодної стеблинки, жодного зеленого деревця...

«Люди розбігаються, худоба дохне з голоду та безводдя, пустиля страшна та ще холера якась насувається на нашу землю, і хтозна, де шукати порятунку. Бережи себе, сину, хай доля твоя буде ласкава та не допустить тебе до голодної смерті».

Важко, неймовірно важко було читати ті слова. Страшна примара голоду, що так навально сунула на його рідний народ, приголомшила Михайла. Ніби й не було отого недавнього щастя. Ніби й не читав він своїх полум'яних віршів.

Закам'яніло сидів над морем. Не чув його гомону. Не бачив чарівної краси. Не чув власного болю — чужий біль, чуже горе паралізувало всю його волю. Десь нешвидко втішив себе думкою:

«У Москві є Ленін. Він врятує моїх чувашів».

І ще подумав:

«Але йому потрібна допомога. Від кожного з нас, бо він — це ми».

І тільки тоді на серці трохи полегшало.

XVII

А тут ще наснилася Туся... Не наснилася, а привиділась живою, привабливою, безмежно рідною, побувала біля нього, погладила непокірне, шорстке волосся на стриженій голові, шепнула: «Люблю», — зникла за дверима. Він схопився, простяг услід руки, покликав її одними вустами, гарячими очима. Тільки вітрець війнув у відповідь по палаті від щойно зачинених дверей. Була вона тут чи не було її? Звичайно, що не було. Але чому ж тоді так скажено тріпоче серце, чому воно ниє, болить і плаче, мов негодована дитина, як сказав Тарас Шевченко?

Вже не міг більше заснути. За вікном спить ніч, в темне небо загорнена, зорями прихорошена, чути, як море зітхає сонно і ліниво. Видно, морю теж не спиться, хто вже зна, які в нього турботи?

Перед очима весь час вона. Його кохання, його єдина в світі тиха і ніжна радість і його невимовна мука. Скільки й пам'ятає її — тиху, мовчазливу, таку незвичайну, завжди якусь урочисту, зовсім не схожу на інших людей, якусь неземну, — стіль-

ки й борються в ньому суперечливі й однаково гострі почуття — безмежного щастя і безмежної муки. Щастя від того, що вона є на світі, що він її зустрів, що безтямно любить, що вона називає його своїм другом. Муки — бо знає, що вона ніколи не наблизиться до нього, що вона далека йому і чужа, і хтозна, може, оте почуття дружби проявляє до нього не широко, а тільки як жест, граючись, а може, й справді від доброти співчуваючого серця.

Вийжджаючи з Нижнього, він її написав останнього листа. Писав, перебуваючи у неймовірно пригніченому стані. Писав лежачи. Йому здавалось, що живе на світі не останні дні, а навіть останні години. Відчував себе знищеним, приниженим і таким нещасним, що нещаснішого вже не можна собі й уявити. І йому соромно стало за те багатство, яке в нього, злидаря, напівмерця, жило в душі. Умираючи, він думав про неї, він любив її, він страждав через неї. Хто він такий? Убогий, невихований ведмідь з найглухішого села посмів покохати таку незвичайну, таку неземну жінку! Ждав від неї у відповідь почуттів — нещасний! Хоч на смертному одрі схаменися, кинь турбувати її, затисни свої почуття в серці, мовчи про них!

А скільки її було сказано! Як тільки той папір міг увібрати в себе всю гарячу силу його ніжності, його щирого зізнання, його благань, його надій і душевного трепету! Забути все те треба, знищити до останнього слова, щоб і сліду не лишилося ніякого. Для чого воно їй?

І він написав їй коротко, надзвичайно коротко, зовсім не так, як писав колись. Він просив про одне:

«Мої попередні листи знищ, бог з ними. Хай не лишиться в світі жодної крапки, жодної рисочки, що нагадували б про дні безплідних страждань, непотрібних мук і т. д.

Я хочу забути все. Я хочу любити тебе як брат».

Він був переконаний, що це його останній лист. Відчував, що смерть стояла за плечима з косою, а мертві не пишуть. Він не хотів їй докоряти словом, але знав — вона дуже розумна і чула людина. Вона збагне справжній зміст листа, відчує той важкий докір, з яким він, не зазнавши щастя, пішов у могилу.

Смерть не посміла махнути косою. Вона чогось злякалась, відступила геть. І вже не про смерть думає зараз Михайло. Він відчуває, як з кожним днем його тіло наливається соками життя, твердіють мускули на його довгих, ніби витягнутих непосильною працею руках, його нога кріпне і все рідше будить серед ночі гострим болем.

Цієї ночі розбудив його інший біль, той, що жив поруч з фізичним недугом, — Туся.

Як йому хотілося побачити її! Хоч на хвилину, хоч на одну мить. Бо уві сні він і розгледіти її не встиг. Вона ж була тут, тепло рук її відчув на своїй голові, а роздивитись і не встиг. Чому вони, отакі чудові сни, бувають завжди недовершені? Чому вони обов'язково перериваються на найважливішому, на найцікавішому?

Знав, що ніколи доля не зведе їх до купи, що ніколи він не погасить у грудях того вогню, що палав ось уже підряд кілька років, але вдіяти нічого не міг. Запевнив самого себе, що, поки вона перша не напише йому, не обізветься — він не подасть більше про себе вістки, але відчував, що не дотримає того слова.

Може б, він і дотримав його, може б, і забув про неї, коли б вона сама про себе не нагадала, коли б не привиділась йому серед ночі. А так що ж мусив робити — не власною волею порушив обіцянку, вона того вимагає, кличе, нагадує про своє існування.

Вже складався в гарячій, бурхливій уяві новий, може, тисячний лист. Вже спливали на уста найніжніші, найпоетичніші слова. І раптом усе змішалось. Зринули в пам'яті слова матері: «Все, мов вогнем, випало... мов на сковороді скрутилось, пожовкло, згоріло... люди розбігаються, худоба дохне... хтозна, де шукати порятунку».

Все те уявлюся зримо Михайлові, й одразу ж відступив у темінь ясний образ Гусі, завмерли ніжні слова на устах. Він дивився немигаючим поглядом на вікно, але не бачив того, як рожевий кримський ранок непомітно заглянув на подвір'я «Таласу», не чув, як він розбудив молодих півників, звезених, видно, з усієї Євпаторії до санаторної «птахоферми». Він бачив перед собою руді, випалені сонцем рідні поля і намагався дізнатись — чи надовго прийшло до людей оте горе?

Новий день, погожий, привітний, підбадьорений плескотінням моря, вступив до палати. Спали Михайлові друзі.

А Кузьмін томився у безсонні. Він бігав би по кімнаті, перевертав би милицею стільці, не сидів би й хвилини спокійно, коли б не сонні товариші. А так мусив навіть зітхання тамувати, прикидатися, що й собі спить непробудно в цю ранню годину.

А перед очима — випалене поле. Невже це кінець прийшов чувашам, невже не буде нового щасливого дня, невже не буде справжньої радісної оранки на вільній землі? Невже буйний урожай не заколоситься на знайомих нивах, невже пісня хліборобська не полетить над полем з краю в край? Ні, це небачене лихо минеться, люди на те і є людьми, щоб вистояти, пе-

режити найважчий іспит. Адже царя скинули, буржуїв різних перемогли, нове життя завоювали — то чи ж тепер гинути від якогось голоду? Ні, ще буде радість, ще буде новий день, ще буде на рідному полі й нова оранка, і небачений урожай...

Із-за Кримських гір встало веселе сонце, бризнуло промінням на чорноморській берег, освітіло полум'яно вершини дерев за вікном. Небесна синява розкинулася, мов поле неозоре. І бачиться йому плуг, із сталі кутий, і сонце, впряжене у золоті шлеї, і сівач, — дужий, в розтоптаних постолах, — він бачить: не злидні і горе він сіє із свого липового коша, а добірне золоте зерно кидає щедро, мов сотні тисяч зірок золотих.

За Днем зоря рушала яснокрила
І золотаву борону тягла, —
Всна чуваську землю скородила,
Що в сотнях тисяч зірок розцвіла.

Чи то, може, ранкова прохолода пробилася з балкона через відкриті двері, чи, може, що інше йому вчинилось, а тільки весь бився в дрібному ознобі, стискував зуби, щоб не цокотіли, ніяк не міг угамувати розбурханого серця. Він бачив День Новий, вірив у його прихід.

Відкинувся на подушку знесилений, але якось радісно схвилюваний, щасливий. Його повні, порожевілі вуста комусь привітно і щедро всміхаються. Над ним знову схиляється винувато і смиренно Туся. Але він рішуче відводить свій погляд убік.

— Не жди... — ледь ворухить губами. — Не жди...

XVIII

В газетах і до того прокидалися то повідомлення, то статті з закликами боротися з невідворотним стихійним лихом — голодом. Але Михайло якось на те не звертав уваги — він не звик до ситого життя, скільки пам'ятає — жив завжди надголодь, отож не вважав за потрібне надавати тим повідомленням особливого значення чи тим більше робити з того якусь трагедію. Тепер йому здавалося, що газети тільки й пишуть, що про це, тільки й тривоги в людства, що перед голодом.

Комісар доручив йому читати газети в своїй палаті і взагалі відповідати за політичне виховання своїх сусідів. Це було сирійнято з самого початку як належне, хоч Турган і не пропуслав нагоди пожартувати з Михайла.

— Кузьмін! — інколи гукав він до Михайла тривожно.

Той аж здригався від несподіванки.

— Та що ж це робиться в світі білому? Та які ж це до біса в нашій палаті порядки? Я вже три дні ходжу без будь-якого агітаційного впливу. Так я можу чортзна-куди забейкатись у своїх мислях? Тобі доручили систематично чистити та освіжати мій мозок, а ти залишаєш мене напризволяще!

Газети приходили в санаторій нерегулярно — інколи по п'ять днів не було. Зате, коли агітаторові Кузьміну вручали їх з півдесятка одразу, — отоді вже було що читати. Хлопці розбирали по газеті, всідалися кожний якнайзручніше, і починалося читання, «про себе».

Михайло швидко прочитував у газеті все те, що стосувалось болючого питання, і вже не міг читати про інше. Він непомітно обмінювався газетою з Федором Миколайовичем — той тепер якимось інтуїтивно відчував кожне Михайлове бажання, намагався догодити йому.

Коли газети були прочитані, починались розмови, розгортались такі суперечки, ніби тут щонайменше сотня чоловік зібралася на пекучу злободенну дискусію. Шумів найбільше Турган. По кожному питанню поточної політики він мав власне судження і ні з ким не хотів згоджуватись, ні з чією думкою не рахувався. Навіть агітатор Кузьмін не був для нього авторитетом. Особливо коли заходила розмова про голод.

— Який там голод! — кричав Кирило. — Гляди, он які морди понаїдали хлопці, а ви про голод! У нас завжди так: ледь з'явиться на горизонті якась небезпека — відразу газети шум підіймають, ніби шамани оті, щоб злого духа налякати. Що нам голод! Тут он дай самурая розбити, а голод мені не страшний. Я все життя голодую. На картоплі виріс, на сироватці формувався, на квасолі розуму набирався...

— Отож-то й видно, що такий мудрий ти, Кириле, — ідко зауважував Салагатов.

Турган, коли розходився, ні на чій зауваження, навіть на найдошкульніші, не звертав уваги.

— Поки, братці, не переможе світова революція, нам і думати не варто про сите життя. Не вперше робочому класові ремінцем живіт підтягати — переживемо й це. Подумаєш — неврожай! А коли воно було на цій землі таке, щоб завжди з урожаєм? Скільки й на світі живу, тільки й чути: жито не вродало! Картопля зачучверіла! Сіно погнило! Худоба виздила! Яка-небудь біда обов'язково кожного року на людські голови звалиться, а дивись — живуть люди...

— У нас, у Чувашії, — геть вигоріло... до останньої билінки. Турган і слухати не захотів Михайлової мови.

— Сім літ мак не родив, і голоду не було. Ну що ж з того, що в твоїй Чуваші вигоріло? Ну спіткало, значить, стихійне лихо. Могло не Чувашію, а когось іншого спіткати. Що, на Україні рідко посухи бувають?

— Все Поволжя висушило... Мільйони людей голодують...

— Там висушило, в іншому місці виросло — поділяться. Не старі часи. А от як того гадюку-самурая з Далекого Сходу викидати — ото проблема.

Все ж Турганові ніяк не щастило відвернути увагу співрозмовників від того, що так хвилювало Кузьміна.

— А наші тут хліб промінюють... обіжрались... розбагатіли,— злостиво пробубонів швидше сам до себе, ніж до інших, Сергій Іванов.

Слід віддати належне тридцять другій палаті — тут жоден не займався торгом, ніби ці люди ані самі не вживали солі, ані вдома в них не було нікого, хто порадив би тому дорогоцінному подарункові.

— Коли заборонено з Євпаторії вивозити сіль — значить, то злочинне діло,— суворо говорив Турган.— Контрабандистом я ніколи не був, краще подохну без солі, а закону радянського не порушу.

Обізвався Федір Пакришень:

— А я оце думаю, хлопці, а може, й справді той... незручно якось у такий час, коли голод, значить, коли брати по класу голодуху терплять, нам, хоч і в санаторії отут, по два фунти хліба в день уминати? Це ж подумати тільки — два фунти! Хто його з нас їв по стільки? У нас вдома, бувало, ото й нового діждешся, а не дуже наїдались. Відріже мати до борщу там по скибці та й хоч їж; хоч дивись. Бо де ж його настанчити, того хліба? А тут тобі — по два фунти, аж з горла преться...

Слухали мовчки, обмірковуючи сказане кожен про себе. Кузьмін уже не раз про те думав, тільки сказати все не зважувався. Ну й молодець же цей Федір, такого й розцілувати варто. Справжній друг, справжній однодумець.

— То й давайте скажемо сьогодні всім: зав'яжіть, хлопці, трохи пельки, вгамуйте апетит, перестаньте роздувати спекулянтську контрреволюцію. Давайте по-братськи підтримаємо голодних людей, за це нам революційний пролетаріат не скаже нічого іншого, крім великого спасибі.

— А що ти думаш — думка ділова,— сказав Турган.— Якось воно противно їсти отой хліб, коли весь час відчуваєш, як тобі свердлять потилицю голодні очі.

— Треба тільки з комісаром поговорити...— радив Салагатов.

— Доручимо Кузьміну, — запропонував Іванов.

Михайло схопився на ноги.

— Спасибі, товариші, — забринів його голос. — Я знав... я думав... вірив.. я зараз... я поговорю...

Розхвильований наймовірно, він пішов з палати.

ХІХ

До багатьох справ Якіма Івановича Потопальського дода-лася ще нова — щоденно передавати в фонд допомоги голодним пожертву від санаторців. Виконуючи той обов'язок, він не про-минав нагоди побурчати, але в тому чулися схвальні нотки.

— Теж мені звичку взяли — від власного рота законний па-йок відривати. Коли тобі, як хворому, надісланому на все готовеньке, на казенний, одним словом, кошт, дається два фун-ти хліба та ще приварок — то їж мовчки та й одужуй, сил на-бирайся, бо, може, воно тебе вилікувати дорожче коштує, аніж прогодувати. Хоч би й комісара нашого взяти — кістки та шкі-ра, аж світиться весь, а хліб майже кожного дня залиша. Це вже зараз хоч на голодних іде, а то, кому тільки не лінь було, жрали комісарів хліб. Ще дійшло б, чого доброго, що й на сіль почали б міняти...

Яким Іванович заочно вмів покритикувати комісара.

— Ніяк не збагну, що воно за людина. Коли отак про себе турбуватиметься та дбатиме — ляже в домовину, от не зійти мені з цього місця, не брешу, хлопці. Якби ж то тільки кістки в нього точило, а то ж хвороба ота і в легені, кажуть лікарі, перекинулась. Йому б за собою дивитись, а він про те й слу-хати не хоче. Полежить день-другий — та й знову за справи. Золота він людина, наш комісар, не знаю тільки, як його зро-бити, щоб не побивався за ділом отак, щоб побачив, що й ми ж не чужі тут і недаремно державний хліб їмо. Бач, яка люди-на — прочитав у газеті, що десь там голодують, хтозна й де — і не чувати, і не видати звідси — одразу ж заболів за тих лю-дей серцем, «допомогти, каже, хлібцем треба». А мені що, хлоп-ці, чи важко передати добрим людям те, що від щирого серця віддано? Та про мене — я й на саму Волгу одвіз би той хлібець своїм тарантасом, аби тільки люди були ситі та з голоду не мерли.

Любив Яким Іванович похвалитися й тим, що таласівці пер-шими в Євпаторії почали збирати допомогу голодним і що вже вслід за ними й інші взялися за розум, бо все більше і біль-ше стає хліба в комітеті допомогу.

Комісар Антоненко теж, видно, був дуже вдоволений тим, що його підопічні проявили таке високе патріотичне почуття.

Коли до нього з'явився Кузьмін і почав здалеку, видно, боячись, що не зуміє переконати комісара, він у той час і сам думав, як би не лишитися осторонь загальнонародної справи. Слухав мовчки, вже здогадуючись, до чого веде співбесідник. Потім Михайло згадав про листа, одержаного від матері, і комісар спохмурнів, вирішивши, що Кузьміна турбують справи суцього інтимні, а не загальні. Коли ж нарешті комісар дізнався, що тридцять друга палата вносить пропозицію організувати допомогу голодним, він ще більше спохмурнів і повісив голову, картаючи себе за те, що подумав таке про Кузьміна.

— Ми знаємо, що це справи не вирішить,— завагався Михайло, помітивши комісарів настроїв,— але просто вважаємо це своїм обов'язком... так би сказати, моральною підтримкою...

Антоненко окинув співбесідника ясним і добрим поглядом. — Помиляєтесь, Кузьмін. Якраз це й вирішить справу. Коли всі люди нашої республіки думатимуть і діятимуть так, як вирішили ви, ніякий голод на Поволжі не буде страшним для ваших земляків. Це якраз і є та дія, на яку здатні лише люди країни, в якій перемогла революція. Я вітаю ваше рішення... ви правду сказали — це буде не лише підтримка для тих, хто терпить від стихійного лиха, а й моральне вдовolenня для людей, які проявляють справжні почуття гуманізму.

Відразу ж після обіду сходили митинг. Сам комісар зробив повідомлення про стихійне лихо, що насувалося на деякі райони радянської землі, повідомив, що партія і держава, Володимир Ілліч Ленін роблять усе для того, щоб хоч якось допомогти населенню Поволжя. Про матеріальну допомогу він нічого не сказав, а лише запропонував резолюцію, в якій санаторції висловлювали своє співчуття і солідарність поволжцям, закликали зберігати спокій і силу духу і, в свою чергу, обіцяли якнайкраще одужати для того, щоб віддати всі свої сили справі перемоги світової революції.

— Мало того! — крикнув схвильовано Кирило Турган і став поруч з комісаром.

Михайло Кузьмін, мабуть, тільки тепер збагнув, що в цього жартівника добра, глибока душа. Він готовий був його розцілювати.

— Я пропоную: скоротити наш санаторний пайок на чверть і півфунта хліба віддавати щоденно в фонд допомоги голодним. Ми вже, можна сказати, віділися на державних хлібах, вже де в кого фотографія стала такою, що й апаратом не охопиш, можна й цукру якусь грудку відкинути — нам не в помітку, а голодній людині — порятунок дорогоцінного життя. Правильно я говорю, товариші санаторції?

— Правильно!

Яким Іванович спочатку дуже стурбувався за своїх підопічних — він же перед комісаром пообіцявся відгодувати їх, як кабанів на сало. Вже прикидав собі — а може, пощастить ті двісті фунтів вициганити десь у повітових установах? Йому поки що ніде відмови не було — турбувалися власті евпаторійські за хворих. Але висловити свого припущення він так і не встиг — одноголосним рішенням санаторці відмовились від чверті свого хлібного пайка.

— Товаришу комісар! — вдався Потопальський після мітингу до Антоненка. — Це що ж воно виходить — від одного хворого взяти, а передати іншому? Хіба ж наші не такі голодні або ще й гірше? Там же хоч здорові люди недоїдають, а в нас же каліка на каліці... — Що ж там ті двісті фунтів у такому ділі?

— Двісті фунтів — це двісті людських життів, Якиме Івановичу. А ви подумали б про те, що й адмінперсоналові теж незручно лишатися збоку від такого діла.

— Да чого ж... не залишимося... ми той... але хворі... лікуватись же треба.

— Не хворі, а одужуючі, товаришу завгосп.

Потопальський нарешті змахнув рукою, розсміявся:

— Хіба з вами зговориш? Коли б вам здоров'я та поставити б вас комісаром від Радянської влади по ліквідації отого голоду — то про нього й чутки не було б ніякої...

— Ох, не такі, Якиме Івановичу, це прості речі, — зітхнув комісар і перевів розмову на інше.

Михайло Кузьмін почував себе так, ніби він оце щойно повернувся з небаченої битви, в якій здолав страшну, непереможну силу. Він був упевнений, що тепер наступить у світі повний порядок, що оте страховисько, яке суне на його рідну землю, обов'язково зупиниться, злякається, втече. Не може не відступити. Бо проти нього підіймаються мільйони мозолявих рук по всій безмежній країні.

XX

Починаючи з другої половини липня і до чорноморських берегів докотилась посушлива, гаряча хвиля, можливо, та сама, що спустошила за весну все Поволжя. Сонце пекло так, ніби заповзялося висушити все живе, що тільки було на землі. За кілька днів на санаторних акаціях та каштанах пожовкло і покрутилося листя, в саду пожухла і лягла на землю трава, згорнулися квіти, стояли в роздумі: жити чи вмирати?

За день так нагрівались кам'яні стіни «Таласу», що вночі спати в палатах було неможливо, як у лазні. Хворі обливались потом, повзали по підлозі, шукали порятунку на балконах. Але порятунку не було ніде. На балконі ще можна було жити, бо піч, хоч ліниво, але дихала морською прохолодою, зате напосідалися такі лихі та в'дливий комарі, що не можна було втриматися. Хтозна, звідкіля вони тут і набралися. Старожили запевняли, що вперше переживають цю халепу.

Залітали комарі й до палат, здіймали такий дзвін та зум, що ні про який сон не могло бути й мови. Світилося світло, і починалася запекла війна, йшли в хід рушники, сорочки, простирадла.

Лише на світанку, в той час, коли ще не встигла прийти спекота і вгамувались перед лицем нового дня ненажери комарі, весь санаторій поринав у короткий важкий сон.

З якогось часу Михайло Кузьмін запов'язався одним із перших ходити на море зустрічати сонце. Опісля втомлюючої війни з комарами всі засинали непробудно, а він тихо виходив з палати і тяг свою гіпсову гирю до моря. Всідався на холодний одинокий камінь і, мов запеклий рибалка, насторожено починав чогось ждати.

Навколо стояла неймовірна тиша. З сивої ранкової мли насувалась безмежна зеленава просторінь моря, сонного, безвільно розпростертого під його ногами. Тихо, спокійно було і в нього на серці. Якось непомітно розвіялись всі оті тривоги, відступив кудись неспокій, все більш упевнено і спокійно дивився Михайло на своє майбутнє. Море, добре ставлення комісара, тепла дружба з Федором Пакришнем, товариські стосунки з усіма санаторцями окрилили його, він знову відчув себе людиною, поетом, повноцінним громадянином, необхідним для революції.

Навіть страшне стихійне лихо вже не так лякало і тривожило його. В газетах все більше й більше з'являлося заміток про те, що в усіх кінцях Вітчизни почався масовий збір пожертв у фонд голодаючим.

Умиротворений, чатує Михайло на ранок — коли і звідкіля він прийде на сонний чорноморський берег?

Вітер теж спить. І вже хтозна-яка то сила жене по морю дрібні-дрібні, густі хвилячки. Море стає блідо-дзеркальним, помережаним різнобарвними смугами — смуга біляста, смуга желена, смуга волошкова... Вони то сходяться, то розходяться, то ширшають, то вужчають, міняться велетенською райдугою, повисають над безоднею легкими мостами.

І раптом в одну якусь невловну мить все те зникло, морська гладь стала зовсім іншою, рожево-блакитною, рухливою, блискучою. То на сході, там, де вже давно стояла висока багряно-синя стіна, з'явився золотий пружок сонця, бризнув сніп проміння, запалив морські простори.

В захопленні Михайло підняв густі чорні брови, дивився на всю ту чарівну красу, ніби хотів запам'ятати на все життя. Кожної миті море ставало зовсім іншим, ніби хтось незримою рукою підливав у нього фарби. Ось яскрава синька, швидко розчинившись, погасила пурпурові барви, надала воді волошкового відтінку, густого-густого, приємного для людського ока. Серед того волошкового оксамиту заграла під сонцем, прославшись до самого виднокраю, широка багрянисто-золота поляна, вона ще не встигла оформитись у те, що зовуть сонячною дорогою.

На обрії, там, де море сходиться з небом, стояла якась сива, невиразна завіса, вона зовсім стирала лінію моря, і як Михайло не вдивлявся в далечинь, не міг бачити кінця морської гладі, здавалось, не було ніякої різниці між морем і небом, здавалось, що небо є продовженням моря. В тій сивій млі пливла низька чорна хмара, мабуть, то судно якесь тягло за собою хвіст диму.

Йому аж війнуло в ніс тим димком, вдихнув у себе гіркувате повітря, але швидко збагнув — то димить санаторна кухня, досмажуючи сніданок таласівцям...

І незчувся, як сонце підбилося ген-ген угору, стало маленьким, білим, гарячим. Глянув на море, а воно ніби й не було ніколи волошковим, густо-синім. Мінилося, поблискувало матовим сріблом, здавалось, у нього можна дивитись, як у дзеркало. На широкій сонячній доріжці гралися весело міради золотих метеликів, тріпотіли крильцями, сідали на воду, тонули в безодні і знову витанцьовували свій безконечний сонячний танок.

Тепер уже небо було синішим за море, розвіялась непомітно сива завіса, ледь невловимою лінією накреслився далекий обрій. Мініатюрне суденце поспішало за той обрій, викидаючи клуби чорного диму.

Відразу втекла кудись ранкова прохолода, в повітрі дихнуло спекотою, навіть море було безсиле її прогнати.

Михайло ліниво сповз із холодного каменя, підійшов до води, неквапливо зняв з себе сорочку, почав умиватись. Вода була теплішою за повітря. Набирав повні жмені, лив собі на голову, змочував йоржисте чорне волосся, що вже встигло відрости після госпітальної стрижки, лив на шию, на груди, за-

доволено пирхав, був щасливий і тим що на світі було оце велике, безмежно ніжне, виповнене бархатистої води море, і оце сонце, гаряче, ласкаве, і що жив на світі він, оновлений, сповнений сили і радисних надій.

Все частіше Кузьмін думав про своє майбутнє. І якщо раніше ці думки його лякали, кидали в дрож, бо одразу наштовхувались і неминуче зв'язувались із спогадами про оце неймовірно дике, вкрай несправедливе недавнє минуле, то зараз він не хотів поєднувати одного з другим. То була страшна помилка. Не може того бути, щоб там, у Чебоксарах, досі з цим не розібрались. Невже в обкомі не зрозуміли — де правда, а де брехня? Відіжджаючи на курорт, він написав туди якнайдетальніше, якнайпереконливіше пояснення. Хай спочатку не змогли розібратись, погарячилися, але тепер настав час проаналізувати все спокійно, об'єктивно. Невже там не розкусять отих людей, які тремтять за власну шкуру, які воліли б усіх чувашів поставити на одну дошку — всі, мовляв, нещасні, пригноблені, а Кузьмін до них ставиться, як до буржуїв. То хіба ж не видно, що й чуваші є різні: на сотню злидарів, дивись, один чи два таких глитаї знайдеться, що все живе, як оця посуха, проковтнути здатні.

Йому аж дивно тепер, що в перший час він був ображений на всю Чувашію. Важко було усвідомлювати, що там, у рідній стороні, його так несправедливо образили, зневажили. В тій самій Чувашії, якій він готовий віддати всі сили, всього себе до кінця! В Тетюшах він жив і працював разом з росіянами, татарами, його там любили, цінували, підтримували, коли треба було підтримати, вчили, і ніколи, навіть тоді, коли помилявся, він не відчував недружелюбного до себе ставлення. А вдома, на любимій батьківщині, довелося зазнати такої кривди, такого підступного удару.

Тепер розумів — не Чувашія в тому винна. Винні ті, хто не задумуючись, не лише йому в спину ножа всадили, а з насолодою задушили б і всю Чувашію. Є там такі, він переконався в цьому. Та прийде на них час. А він, Михайло Кузьмін, якщо не потрібний Вітчизні як громадський діяч, бо й справді з нього діяч нікудишній, то необхідний їй як Сеспель Мішші, її новий поет, як перший весняний пролісок, хоч і безсилий, але чистий, справедливий, як сама совість пригнобленого і закутого чуваського народу.

В мені живе мільйон сердець,
Я сам — мільйон, не сирота,
Мільйона чувашів співедь,
В мільйони вірш мій проліта.

Він відчував себе не тільки здоровим, а й могутнім перед цим невимовно красивим морем, він відчував себе велетнем перед лицем свого майбуття. Ні, Чувашія від нього не відвернулася і не відвернеться. Він — поет, він — борець, він не має права відступити, він мусить довести свою правоту, бо в нього на совісті немає ані краплинки вини перед своїм народом. Швидше б уже зняли йому з ніг оці гіпсові пута, пустили його на волю, бо вже засидівся тут, занудьгувався від безділля.

Сонце повисло над морем, заплелось в нижній серпанок випарів. Морська гладінь — синя з прозеленню, покрита від берега до горизонту блискітками. На берег наповзають дрібні-дрібні, ледь помітні хвилячки. Спекота з кожною хвилиною стає все нестерпнішою, і тільки море не боїться її — дихає прохолодою.

На подвір'ї — рух, голоси.

— Кузьмін! — гукає Кирило Турган з балкона.— Час сні-дати!

Так мати колись кликала його з поля, де він випасав корову. Так радісно було чути той голос. І в голосі Тургана він зараз вловлює тепле, рідне, доброзичливе.

«Ні, таки можна жити на світі серед добрих людей»,— вирішує він і, щасливий, шкандибає на санаторне подвір'я.

XXI

Літній день — рік. Але в санаторців на весь той день знаходилось діло. Снідати, обідати, вечеряти — це тобі раз, поспати вдень, бо вночі бісової матері заснеш,— це тобі два, приймати кальцій, ходити на огляд — це тобі три, паритись під сонцем, обливатись піотом під навісом — це чотири, сперечатись, читати газети — це п'ять, співати пісень та теревені правити — це шість, а в кожного видужучого зокрема було своє і сім, і вісім, і дев'ять. Пакришень та Кузьмін майже весь вільний час проводили разом. Федір на прохання Кузьміна переказував йому Шевченкові вірші та навчав свого чуваського друга української мови.

— Як умру, то поховайте,— заплющивши очі, шепотів Михайло,— мене на могилі, серед степу широкого, на Україні милій... Як просто, як схвильовано... Федоре, як чудово сказано!

— У нього все так,— стверджує Пакришень.

— Щоб лани широкополі... Федоре, лани — це що таке?

Потім Михайло брав олівця, роздобував десь клопоть паперу і, сховавшись у куток, починав щось шепотіти незрозуміле Пакришневі.

— На чуваську мову Шевченка перекладаю, — повідомив якимось він. — Жаль тільки, що паперу немає, а то не полінувався б — усі його вірші переклав би. Настав час і чувашам знати про Шевченка.

Федір захотів почути, як звучить «Заповіт» по-чуваському. Трохи повагавшись, Кузьмін почав читати:

Эп вилсесен — сесенхирек
Варрине питарар,
Чун нератна Украинаи
Таприне хуплайар.

У Федора сльози виступили на очах. Він просто влжати не міг у своєму прокрустовому ложі — хай воно западеться, доки вже воно його триматиме в своїх лабетах! Щось радісне, хвилююче приступило йому до горла, здавило і не дає вільно дихнути. Це ж подумати тільки — Шевченко до чувашів мандрує! І він, простий вовчегірський комнезамівець, безмежно закоханий у Шевченкову поезію, посприяв тому. Жодного слова знайомого в устах Кузьміна, а все одно — серцем чує Пакришень — то звучить «Заповіт», такий самісінький, як у Шевченка, і хто розуміє по-чуваському, той одразу знає, хто такий Тарас.

— От, їй-богу ж, усе зрозуміло! — переконував він опісля Кузьміна. — І де «реве ревучий», і де «кайдани порвіте» — все зрозуміло. А паперу я, може, десь роздобуду, перекладай тільки, Михайле, добре діло зробиш.

Того ж дня мав Федір таємну нараду з Кирилом Турганом. Він не боявся, що веселун Кирило кепкуватиме з його затії. Як людина веселого норову, він знав ціну жартам і добре розумів, що за жартами та дотепами швидше ховається щира та добра душа, аніж за похмурістю та вдаваною серйозністю.

Вислухавши Федорове прохання, Турган почухав голову.

— Чому ж ти мені не сказав тоді, як я на курорт збирався? Та в мене вдома того паперу — хоч греблю гати.

— Вдома в мене й жінка є, — в тон відповів Федір.

Кирило перестав жартувати, діловито засопів та почав перекладати в плетеній лозовій корзині свої пожитки. Знайшлося там кілька аркушів, але те, видно, не вдовольнило невгамовного Тургана. Після обіду він перетрусив усі пожитки Салагатово та Іванова, але, видно, й тепер наслідки збору його не втішили.

Раптом він ударив себе долонею по лобі, вигукнув: «Еври-ка!» — і почав натягати штани на свої сухі волохаті ноги.

— Вік живи й вік учись,— бубонів сам до себе.— І що в мене за дурна вдача: кому женитись, а я повинен наречену шукати?

Кузьмін тільки підозріло поглядав на Кирила, не розуміючи, чим він так стурбований.

Яким Іванович завжди був під рукою, коли мав комусь стати в пригоді. Він саме шпетив кухарів за те, що, видно, несмачного борщу з молодію капустою наварили, бо в багатьох котелках лишилися недоїдки.

Турган вніс ясність у суперечку.

— Борщ — на всі сто. Але порція — коняча. Люди вже підхарчувались, ужиріли, от і не добираються до дна. Якиме Івановичу, як ви могли припустити, що у вашій їдальні — несмачний борщ?

Яким Іванович відразу повеселішав, але, видно, не збирався давати потачки кухарям.

— Ви його послухайте. Він, видно, тільки і їв борщ, що з материні печі, отож куди там йому судити. Ви слухайте, чого я командую,— я, брат, не з одної печі хліб їв, не з одного котелка борщ сьорбав. Мені видніше — що годиться, а що не годиться. В борщику вашому все є, то правда, нічого не вкрали, все вкинули, а ось душі й пожалкували. А коли будь-яке діло робиться без душі, толку виходить мало.

Відпустивши кухарів, Яким Іванович почав дорікати Турганові:

— Не знаєш, парубоче, де казати «будь здоров», а де «здрас-туй». Теж мені помічник об'явився. Я з підлеглими ділову розмову розмовляю, інструктую, одним словом, а він своє — «борщ на всі сто».

— То що ж я, виходить, збрехав?

— Хто тобі каже, що збрехав? Сам знаю — борщ добрий. А мусить бути кращий. Видно, ти, хлопче, не ходив у керівництві, не командував кашоварською братією, от і не кемсаєш у цьому ділі. Та їх, лежебоків, весь час треба тримати на цугундері, бо тільки дай відчути слабину — одразу на голову сядуть. Біля котла ходить, гад, нахватається вершечків, наситить власну утробу та й на бокову. Так що ти, Кириле, мотай на вус та вчися, як з підлеглими поводити себе, може, пригодиться.

— Та то так, ви, Якиме Івановичу, тут праві на всі сто, діло відоме. Просто я не збагнув, у чому справа, але ви мене знаєте — за правду повіситись готовий. Мені здалося, що ніби вас

звинувачують у тому, що борщ нікудишній, от я й того... тільки так... вам у підтримку.

Диявольські Кирилові очі та й грають, так і прискають лукавством, а в голосі стільки покори, стільки наївного каяття, що Яким Іванович і зовсім розтає, почувши ті слова.

— Ну, за мене ти, хлопче, можеш не турбуватись, я, брат, тримаю вуха сторчаком, мене не обдуриш, а борщ смачніший варитимуть на злість всіляким головним лікарям та всій мировій контрреволюції, що погибелі нам бажає. А ти ж чому не відпочиваєш після обіду?

— Та одне, що медициною не рекомендується, поскільки, значить, деяке ожиріння намітилось, а до того ж дільце до вас, Якиме Івановичу, підвернулось.

— Яке ще там дільце? — насторожився Потопальський. Його, бач, хлібом не годуй, тільки дільце йому подай.

— В нас є один дуже письменний чоловік, то він кожного дня щось і пише, й пише, ну Пушкін тобі, та й годі, видно, «Тисячу й одну ніч» хоче написати. А паперу чортма...

— Це не чуваш отой чи татарин, не знаю, хто він?

— Чуваш же, Кузьмін.

— Так все пише, кажеш? А що він пише? Путне щось чи, може, саме порожнє пустодумство?

— Вірші пише, такі, брат, вірші...

— Та чув я, коли він читав одного. Якщо не бреше, що сам сочинив, а не вичитав де з книги, то чого ж — ловко складено.

— Ого, він би ще й не таке склав, та, кажу ж, паперу немає.

— А з папером тепер нелегко. Он на цигарки ледь добуваєш.

Турган ангельським поглядом уп'явся в очі Потопальському:

— На вас, Якиме Івановичу, єдина надія...

Потопальський вдавав, що не розуміє Турганової мови.

— А я тут до чого? Віршів змалечку не складав... а на старість тим більше.

— Добудьте паперу...

— Та що я, паперовий фабрикант? Вигадуєш ти, Кириле. Де ж я здобуду того паперу? Бачив он, на чому повітком директиви виляпує? Отож-то. А ти — дістань.

Турган чи то вдавано, чи й справді похнюпився.

— Жаль. А він Шевченка на свою мову перекладає. Так складно виходить. Ще ж жоден чуваш не читав Шевченка.

— Почитають. До того йдеться.

Турган бачив, що Яким Іванович уже гарячково думає над тим, де б роздобути паперу, і тільки вдавано відмагається, комизиться. І він вирішив добити старого фразою, прихованою в резерві.

— Жаль, дуже жаль. А ми так на вас надіялись... Доведеться до головного лікаря звернутись, хоч і не хотілося...

Потопальського мов варом обдало.

— Чого ж... можна звернутись... Там буде... аякже... Ну, досить мені з тобою тут патякати, діла не ждуть. Завів одне — папір, поезія... Багато вас в писателі лізе, пишете тільки щось таке, що й на голову не налазить...

Роздосадуваний, не попрощавшись, подався Потопальський у своїх справах. Турган провів його лукавим поглядом і почва- лав додому — був упевнений, що зерно впало на сприятливий ґрунт.

Два дні Яким Іванович не показував носа до їхньої палати. Не потрапляв Турганові на очі ні в їдальні, ні на березі моря. І тільки на третій день зайшов ніби ненароком перевірити, чи не жарко в палаті, чи вимітають та миють підлогу прибираль- ниці, почаствував Тургана свіжим тютюном і тільки тоді оки- нув недбалим поглядом палату.

— Щось я у вас паперу не бачу.

Турган прикинувся вкрай засоромленим, повісив голову.

— Чи, може, стільки дав головний, що й не донесли до палати?

Голос Потопальського повний кепкування і торжества.

— Ой, Якиме Івановичу, не допікайте... Коли знаєте, то й не смійтесь. Якраз у вашого лікаря чогось випросиш — то- рішнього снігу допроситись легше в щедрої людини.

— Отож-то! Молоді, зелені, без почуття класової міри... Сунетесь в воду, не спитавшись броду... В отієї контри він па- перу захотів. Ех ти, голова!

Потопальський неквапно розстебнув комір своєї витертої са- тинової сорочки, витяг із-за пазухи цілу пачку білого, в синю лінійку, видно, дивом збереженого з довоєнних часів канцеляр- ського паперу, подав Кузьмину.

— На, пиши, голубе, перекладай. Та тільки добре пиши, з душою, бо на такий папір просто гріх всяку нісенітницю ри- гувати.

Яким Іванович переможно зиркнув на Кирила Тургана.

— Од головного твого подарунок. Політика!

І, безмежно вдоволений, пішов з палати.

XXII

На початку серпня почали «лупитись курчата». Це з жар- тівливого вислову Кирила Тургана пішла жити ота крилата фраза.

Справді, визволення таласівців із своїх гіпсових шкаралуп дуже схоже було до того, як вилуплюються одне за одним курчата під квочкою. Носив-носив чоловік на носі, руці чи на спині білу тверду гіпсову одежину, і ось вона раптом тріснула, відпала, людина з'явилась оновленою, щасливою, ніби щойно народилась.

Тієї радості оновлення першим зазнав Сергій Салагатов. Коли йому напередодні об'явили лікарі, що настав час знімати гіпс, за кілька хвилин про те знав увесь санаторій. Адже цим актом завершувалось велике діло, заради якого він їхав до Євпаторії. Та й набридли-таки всім оті гіпсові закови, хотілося швидше позбутися їх, вивірити свої оновлені руки та ноги, рушити в мандрівку по місту, зануритись нарешті по-людському в тепле, привабливе море.

Салагатова проводжали на ту операцію всі. Ніхто не пішов до моря, ніхто не сховався в тіні від пекучого сонця, всі, хто міг рухатись, хто на милицях, хто спираючись на здорове плече товариша, зійшлися на санаторному подвір'ї, тихо перемовлялися, тривожно заглядали один одному в очі, ждали.

Неподалеку причаїлось море, хлюпотіло тихо, лагідно, ніби й воно просилося до гурту, ніби й воно було зацікавлене в тому, що ж дала Салагатову ота гіпсова пов'язка.

Сергій Салагатов пішов у корпус схвильований, аж трохи зблідлий, з очима повними тривоги. Турган не пропустив і тут нагоди, щоб не пожартувати:

— Сергієві не біда: спав і вночі, спав і до обіду, й після обіду, до вечері й після вечері — режим він виконав на всі сто — йому повинно допомогти.

Ніхто не підтримав жартуна, ніхто не засміявся — виходить, є на світі речі, над якими не жартують.

Прибіг на ту подію і Яким Іванович Потопальський. Просто дивно було, як ото він запізнився. Він мало вірив, що оті гіпсові накладки, оте лежання в твердих лещатах дасть хворим якусь користь. Так собі, тільки зайва м'юка хворим, болючим кісткам. А чого ще можна було ждати від таких, як їхній головний лікар? Хіба, коли вовка годувати, він перестане бути вовком? Народ не даремно сказав мудрі слова: як його не гудуй, все одно в ліс дивитиметься. Отак і той головний. Як ти його не гладь за шерстю, як ти його не величай, яких почестей йому не виказуй — буржуй був, буржуем і залишиться. Ти тільки глянь на нього, який напрінджений — в усьому чорному, новенькому, сорочка білосніжна, під комірцем якась собачка, борода розпушена, щоки — кров з молоком. Ніби й революції не було, ніби й кров робочого класу не пролилася, ніби

Й не гинуть кращі люди в обох земних півкулях за світову революцію. Він лікує... Знаємо те лікування. Лікує, а самому так і сниться власний санаторій, так і дзвенять в ушах золоті черв'ячки. Либонь, колись панів у своєму «Таласі» не так лікував, мабуть, не заковував їх, як отих арештантів, у кам'яні сорочки. Де ж таки видано, щоб отак лікували? Додумались же — на хвору, можна сказати, майже зотлілу ногу та ще й — отакі лещата, отаку вагу, отакі кайдани! Та де ж воно тобі лікуватиметься, коли й шкіра без доступу повітря обпариться, і кістка ота на порошок може розсипатись!

Яким Іванович всі ті свої сумніви висловив якось комісару. Той про медичні знання Потопальського не сказав нічого, а тільки порадив завгоспові не турбуватись за методи лікування, бо, мовляв, там є відповідальні за те діло люди, тобто лікарі. В Потопальського від тих слів серце кров'ю обкипіло. Нічого не відповів, а тільки дуже йому стало прикро, що оті буржуйчики в білих халатах облутали своїм лицемірством і таку людину, як комісар. Він зобиджено тоді насупився, попросив вибачення, що зі своїм мужицьким розумом у такі справи сунувся, і, натякнувши на те, що час покаже, де правда, повільно пішов до свого тарантаса.

Зараз він прийшов сюди ніби ненавмисне, розмовляв з санаторцями про се, про те, ніби й не знав, що тут відбувається така важлива для всіх подія. Хоч і мав право, як особа, наділена немалими адміністративними правами, зайти до вестибюля — не пішов. Ніби намагався тим підкреслити, що він ні в якій мірі не причетний до того лікування, що з лікарями ніяких стосунків у нього немає, і він душею й тілом пов'язаний з тими, хто оце неспокійно тупцюється на подвір'ї, жде якогось дива.

Диво сталося. З вестибюля головного корпусу вийшов Сергій Салагатов у супроводі комісара та всього медичного синкліту. На його довгообразому, сухуватому обличчі, в карих розумних очах було стільки вдовolenня і щастя, що всі, хто ждав його на подвір'ї, мимоволі зауспіхалися, затамували в грудях радісний подих.

Радіти справді було чому: туди шкутильгав Салагатов на милицях, тяг за собою круглу, як колода, хвору ногу, а звідтіля вийшов без милиць, на нормальних людських ногах, вийшов вільно, ступав на ногу сміливо, навіть визивно — от вдар отут музика, й парубок, не задумуючись, притупне зціленою ногою та піде в бурхливий танок.

Вираз торжества першої перемоги був виписаний на обличчях всього медперсоналу. Головний лікар заклопотано проти-

рав полою білосніжного халата пенсне, а сам сито жмурився чи то проти сонця, чи від переповнення радісним почуттям; палатний лікар Горбов радів, як дитина, і зовсім не соромився перед сторонніми виявляти свою радість; навіть товстючий Зібер і той був у добром настрої.

Та найбільше, видно, радів видужанню Салагатова комісар. Його радість і вдволення виказували самі тільки очі — в них було стільки світла, людської щедрої доброти і ніжності, що навіть неймовірна худизна й жовтявість обличчя, глибокі зморшки на лобі і безсило опущені донизу брови не могли сховати його світлого душевного стану. Як тільки Салагатов опинився серед санаторної братії, його відразу ж обступили з усіх боків, потяглися до нього руками, ніби очам не вірили, що то він — живий і здоровий.

— Ну, як воно?

— Не болить?

— Аніскілечки?

— Йдеш як своїми ногами?

Його засипали найрізноманітнішими питаннями, інколи навіть незрозумілими, а він тільки посміхався у відповідь та час від часу повторяв:

— Та хіба ж ви не бачите?

Його примусили поставити ногу на підвищення та закотити вище коліна холошу. Він, правда, довго й не сперечався, видно, й сам хотів ще раз глянути на свою оновлену ногу, бо, мабуть, не до кінця вірив у власне щастя.

Нога була як нога. Кістлява, сухувата, із червоно-синіми плямами на місці вигоєння виразок. Якби він не знав її посиною, спухлою, важкою, як колода, то ніколи б і не повірив, що вона в нього була такою.

До Салагатова протиснувся Яким Іванович. Він не міг повірити у зцілення, аж поки сам у тому не переконався. Оглянувши салагатівську ногу, він лишився вдоволений, хоч про себе мрукнув щось невиразне й подумав:

«Туману в очі напускають. Знають, що не поздоровиться, коли не покажуть себе, от і чаклюють. Побачимо, що воно далі буде».

Салагатова, хоч він уже й просився, не випустили аж доти, поки всі цікаві не оглянули його оновленої ноги. Тільки тоді всією юрбою рушили до моря. Адже Салагатов сказав, що йому дозволено купатись у морі. І він не бажав втрачати дорогоцінних днів, які йому ще відведені медициною, хотів використати їх якнайефективніше.

Мов зграя мурашок, сунули таласівці до морського берега. Швидко повсідалися — хто на тапчані, хто на гарячому пісочку, мовчки спостерігали за тим, як щасливий Салагатов неквапливо готувався прилюдно ступити в морську купіль. Адже нікому з них, закутих у гіпсові панцирі, така розкіш не була доступна. Ця картина чомусь нагадувала глібовську байку про синицю, що пообіцяла море запалити: отак, як оті зіваки, що прийшли до моря з ложками, надіючись поласувати дармовою юшкою, сиділи біля моря санаторці, нетерпляче ждали, коли Салагатов «запалить море».

Він неквапно раздягнувся, ще раз показуючи всім свою щойно повернену до ладу кістляву ногу. Примруженим оком зиркнув на сонце, мов зважував: спалить його шкіру на сухих лопатках чи пожаліє, потер руками груди, плечі. Мерзлякувато горблячись, смішно піднімаючи ноги, Салагатов пішов у воду.

Євпаторійський берег пологий, море тут мілке, ніби природа його готувала спеціально для дитячих купалень. Для того, щоб дорослому зануритися з головою, треба далеченько йти від берега.

Салагатов не поспішає. З особливим вдовolenням бурунить ногами воду, розсікає її, тішиться білосніжною піною, що закипає довкола ніг. Іде повільно, крок за кроком, все далі й далі від берега. Навколо грають сонячні блискітки, і весь він, оточений світлим сляйвом, ніби золотавим пушком, звідсіль, здалеку, здається таким беззахисним і навіть втішно-смішним.

Отоді саме й кинув свій жарт Кирило Турган:

— Перше курча вилупилось.

Всім, хто ще носив важку гіпсову шкаралупу, ті слова здалися дуже смішними, бо кожен зримо уявляв себе в ролі курчати, яке мало вилупитися з гіпсового яйця на білий світ. Усвідомлення того, що цей процес буде швидким і радісним, викликало гучний, хоча дещо нервовий сміх. І берег не засміявся, а якось ніби відригнув розкотистим сміхом, аж той сміх вивів Салагатова з стану замилування, повернув до дійсності і одним рухом вкинув у гарячу морську воду.

XXIII

Настав нарешті і Михайлів день.

Медсестра принесла йому виклик ще зранку, перед сніданком. По тому, як у неї сяяли очі, з якою поспішністю подала того папірця, він зрозумів, що нарешті позбудеться свого тягаря.

— Зніматимуть,— по-змовницькому шепнула дівчина і, щаслива, понесла іншим щастя.

Час до дванадцяти з чвертю тягся повільно, Кузьміна здавалося, що й кінця не буде тим кільком годинам. Він не міг всидіти в палаті, хоч його радість щиро ділив Федір Пакришень, виходив на подвір'я. Йому здавалось, що його щастя пригнічує Федора, про якого ніби забули, який, видно, що не скоро «вилюпиться» з свого панцира. Отож незручно було мозолити очі другові. Але й на подвір'ї він не знаходив собі місця — плигав-плигав на своїй милиці та й знову повертався до палати. Брався за папір та олівець. Але жодне слово не трималося голови, думки стрибали одна за одною, якісь збуджені, дріб'язково-особисті, жодної кованої рими, жодного вагомого образу. Він механічно черкав олівцем, і на аркуші все яскравіше і яскравіше вимальовувався профіль найдорожчої в світі людини.

Федір уже давно помітив цю Михайлову звичку: коли хвилюється, то руки ніби самі собою малюють портрет Леніна. Впевнено, чітко, сміливо. Федір робив висновок, що його друг не лише здібний поет, але й чудовий художник. В усякому разі, такий художник, якого Федорові ще в житті не доводилось зустрічати.

— Дивлюсь я оце на тебе, Михайле, та й думаю,— озвався до приятеля Пакришень,— учитись тобі треба, на художника вчитись...

Кузьмін аж здригнувся, почувши ті слова. Звідкіля Федір дізнався про його заповітну мрію? Адже не раз, ще в дні свого тетюшівського життя, він думав,— а чи не кинути все та не майнути в художню школу? Тим більше, що цю думку подала йому Туся. А кожне її слово він вважав тоді найбільшою мудрістю, в кожній пораді вбачав багатозначну і багатообіцяючу турботу про свою особу. Майже зовсім визріло рішення про навчання в той час, коли лишився самотнім, відкинутим усіма, чужим серед своїх. Як людина поетичної натури, якій притаманна мрійність, вміння бачити те, чого ніколи не побачить звичайна людина, він поступово був виробив собі чіткий план на майбутнє. Він ні перед ким не стане на коліна, не проситиметься, але й так просто не піде з життя. Він народився, виріс і збагатив себе думками й ідеями не для того, щоб вони безслідно, разом з ним загинули. Він все те багатство, що було в його серці й голові, обов'язково передасть людям у вигляді віршів та яскравих художніх картин, які, ще не намальовані, вже жили в його багатій уяві, сяяли прекрасною веселкою фарб. Адже досі ніхто не зумів так яскраво, як це виділось

Михайлові, відтворити на великих полотнах неповторно прекрасну природу Чувашії, її тихих, роботящих і добрих людей. Ніхто того не зробив, а він обов'язково зробить. Ось тільки повчитися треба хоч трохи, бо без науки ніякий природний талант не врятує.

Тільки б на ноги йому стати. Тільки б сили набратись хоч трохи. Тільки б від болю важкого — і фізичного, і душевного — врятуватись. А там він дасть собі раду. В Москву поїде, на край світу забереться, а знайде таке училище. Рік, два, п'ять, десять вчитиметься. Аж поки стане великим і визнаним художником. Тільки тоді повернеться у Чебоксари. Якщо вони не визнали його на посту голови трибуналу, то змушені будуть визнати як поета і художника, як співця народного.

Ті мрії, ті сподівання додавали сил, тримали на світі.

Тепер, коли дихалося легко, нога не боліла, з голови вивітрились тяжкі переживання, коли серед добрих друзів він знову відчув себе людиною і чи то не хотів думати про недавнє безчестя, чи, може, й не вірив, що все те з ним було в дійсності, він забув і про свою палку мрію. Він був тоді тяжко хворим, і все, що з ним трапилось, тепер уявлялося йому хворобливим сновидінням, а відомо, що, видужавши, людина швидко забуває всі кошмари.

Тепер він думав про те, що йому, здоровому, треба якнайшвидше їхати додому, адже там він дуже потрібний, особливо в такий грізний і важкий для народу час. Він мусить поділити з чувашами і голод, і всі злигодні, він повинен нести їм своє слово і слово Шевченка, якого він полюбив безмірно, якого сприйняв рідною мовою і вірив, що Шевченкове слово буде для чувашів таким же дорогим і необхідним, як і отой хліб, який вони, санаторці, щоденно відривають від своїх не так уже й переобтяжених пайків.

Ні, в такий час він мусить бути вдома, їхати вчитись — це все одно, що втекти з поля бою в найвирішальнішу годину.

— В нас он у Києві є таке училище, художників випускає, — не знаючи Михайлового настрою, навертав на своє Пакришень.

— Ти звідкіля, Федоре, знаєш? — все ж поцікавився.

— А он в газетці прочитав. Набір об'являють...

Михайло пожадливо перебігав газетні шпальти. Прочитав те оголошення раз, вдруге, зітхнув глибоко.

А Пакришень, знай, своє:

— Як наш Тарас Григорович став художником? Спочатку паркани та дахи у пана фарбував, а там, гляди, знайшлися люди добрі та й наставили на вірну дорогу. Академію в Петер-

бурзі закінчив. Які картини малював! А хтозна, може, й у тебе не менший талант...

Коли б ті слова говорились устами Кирила Тургана, Кузьмін сприйняв би їх як насмішку. Федір Пакришень був щирим, як дитина, чистим, як голуб, і з його язика не зривалось жодне пустопорожнє слово.

— Коли б то мені хоч краплину Шевченкового вогню...

— Хтозна, Михайле... А може, в тебе його й не менше.

Аж дроз пройняв Михайла. Але він своєчасно згадав, що вже, мабуть, час іти до Горбова. Попросивши на всякий випадок припильнувати газету з оголошенням, він, неспокійний, збурений суперечливими почуттями, подався на лікарський виклик.

Горбов неквапливо вислухав пацієнта, випитував про самопочуття, про сон та сновидіння, про апетит та інше і тільки про ногу все забував спитати. Аж Кузьмін затривожився — «вилупиться» він сьогодні чи не «вилупиться»?

Позаписувавши все до картки, лікар, нарешті, наказав урочисто:

— Ну, а тепер покладіть ось на цього стільця свою ляльку.

З душевним трепетом виконав Михайло лікарський наказ. Горбов ще оглядав загіпсовану кінцівку, а вже з'явився в кабінеті гіпсувальник з якимись металевими інструментами, видно, готовий хоч з ногою відняти оту гіпсову насадку.

Кузьміна ніхто не зустрічав на подвір'ї, як колись Салагатов, і лікарі не проводжали його всім синклітом. Звикли до таких справ. «Курчата вилупювались» щоденно, і це вже ввійшло в побут, у звичку. Отож він міг скільки завгодно походжати по подвір'ю сюди-туди, ніби вивіряючи — а чи на совість відремонтували йому ходулю?

Тепер він, як і інші щасливці, міг скільки завгодно мокнути в солоній воді — на березі стояло таке спековисько, що евпаторійці вже побоювались за море — от-от закипить, та й годі! Але він не побіг одразу до моря. Він був би просто нечемною людиною, поганим товаришем, коли б, перш ніж втішитись самому, не порадував свого друга, не підтримав його добрим словом, бо йому ще хтозна-скільки часу доведеться ждати того, чого він оце щойно діждався. Він попрямував до Пакришнія.

Та в цю мить його покликали. Оглянувся і побачив комісара. Антоненко тільки-но вийшов з вестибюля санаторію, стояв біля сходів, ніби не зважаючи на них ступити.

Кузьмін поспішив до нього.

— Позбулися? — очима вказав комісар на Михайлову ногу.

— Спасибі, ніби на світ народився.

— Вітаю... Проведіть мене до покою.

Вони рушили через санаторне подвір'я, обійшли санаторій, прямували до флігеля, в якому жив комісар. Говорив усю дорогу комісар, а Кузьмін дивився на його сутулу, зовсім висохлу постать і не смів запитати, що діється з Антоненком.

— Швидко, значить, і додому... — роздумував комісар. — Що вам з дому пишуть?

— Був лист від брата та матері... не порадували. А це й зовсім не пишуть. Другові в Чебоксари написав — жду відповіді.

— В Чебоксари поїдете?

— Дим вітчизни і солодкий, і приємний.

Антоненко зупинився перепочити. Піт рясно вкрив його чоло, жили на скронях пульсували, напинались струною. Він задихався — не довго йшов, а вибився зовсім із сил.

— Ви погано себе почуваете?

Ніби й не до нього те питання. Інше цікавить комісара:

— А недругів, переслідувачів не страшно?

Кузьмін спохмурнів. Його за живе зачепило те питання. В останній час розучився думати так просто.

— Недруги, то така категорія, що, видно, не відстає од людини до останку. Тільки перед гробовою дошкою вгамується.

Комісар криво усміхнувся — сподобалась відповідь.

— Так-то так, але приємного в тому мало.

— Думаю, що тільки люди слабовольні та фізично недолугі пасують перед труднощами. Я тепер чую за плечима крила.

Антоненко подав йому суху довгу руку.

— Бажаю успіху. Вірю в перемогу. Інакше бути не може, Кузьмін. Комуніст не має права здаватись, не повинен відступати від правди. До останнього подиху, до останнього руху. На те він — комуніст.

І швидко зник за дверима. Зовсім хворий, безсилий тілом. І незламний духом.

Кузьмін ще якийсь час стояв перед комісаровими дверима. Не все, ой, не все він сказав комісарові. Але він йому все те ще докаже. В думках. У мріях. У всіх своїх наступних ділах. Він буде достойним довір'я цієї незвичайної людини.

Федір Пакришень позбувся своєї гіпсової обшивки, мабуть, найостаннішим з усіх санаторців. У лікувальний корпус його понесли з ліжком, а назад він не вийшов, а просто-таки витанцював сам. Порожнє ліжко понесли в палату.

Федора ждали біля вестибюля Кузьмін, Турган і Сергій Іванов. Салагатово не було — той останнім часом ніби з ланцюга зірвався, де й сонливість у людини поділась! То він у морі, мов нерпа, годинами брѳохався, то йшов у місто; відвідав він і ма-маївські каменоломні, бував і на Майнацькому соляному промислі — все хотів бачити, знати. Бувало, що й на обід або вечерю запізнявався, а то й зовсім залишався без їжі. Зате не було в місті такого клубу, в якому б він не побував на концерті і не познайомився з якоюсь із евпаторійських дівчаток, що, мов троянди, розцвіли в те перше мирне кримське літо.

Коли Пакришень з'явився на дверях, то навіть не всі одразу впізнали, що то за юнак такий стрункий, з таким радісним виразом на обличчі — ну тобі ні очей в людини, ні портрета, сама тільки посмішка від вуха до вуха і така радість, що не описати.

— Ну, запалось би воно, — махнув рукою. — Ніби з черепахи ото зняли панцира. Вже думав, що й не одірвуть його від спини.

Безмежно радий і тому, що нарешті став на ноги, і товаришам, які не забули його, прийшли привітати, став таким говірким, що й не зупинити:

— Лежав я на тому чорті, як на броні лежав, думав, що, може, як-небудь звикну, але хіба ти до чортзна-чого звикнеш? Лежу ото й прислухаюся. І чую — зростаються мої кісточки, зростаються так, ніби їх хто дратвою зшиває та стягує, аж тріщать, та до купи злазяться. Та тільки чую — і гіпса колюча до них приростає. От приростає, та й годі. Або ото ще на-сниться, буває, бо як тільки склепиш очі, так і верзеться чортівня різна, що гіпса ота до хребта приросла. Ніби нагнало такого горба на всю спину, як Карпатські гори, і нічого не можна вдіяти. Так ніби і їду до себе у Вовчу Гору. Як уже добираюся до села — не сниться, а тільки бачу, ніби плазую рачки вулицю, ну чистісінька тобі бронтозавра, що ото в книгах по історії походження Землі і різного життя на ній змальована. Лізу-лізу, сопу-сопу, а поруч комнезамівці мої йдуть, ридма ридують та все приказують: «Доконали нашого Федора». А котрі, значить, багатші, всі оті, що ще назад поглядають, аж

качаються зо сміху, аж за животи, падлюки, беруться. «То його бог покарав»,— горляють.

Кузьмін щасливий не менше за самого Пакришнія. Він бачить, що зовсім чоловік переродився, зникла ота його невпевненість, хиткість, йде рівно, ступає твердо, навіть палицю свою під рукою несе. Ніби й забувся чоловік, що в нього хребет — уважай сама основа організму — пошкоджений.

Сам з себе кепкує. А коли оті сни йому отруювали існування, коли гіпс до кісток приростав, у живе тіло в'їдався, тоді й словом не обмовився, навіть натяком не поскаржився.

Кузьмін мимоволі зітхнув. Яких людей він тут зустрів, які серця йому відкрилися, дружбою своєю збагатили! І ось незабаром доведеться розставатись, певніше всього, що й назавжди. Бо й справді — коли і як він зможе ще раз у житті зустріти оцього сільського філософа Федора Пакришнія, безмежно закоханого в Шевченка і власну немудру поезію? Або чи зведе ще колись їх доля з Кирилом Турганом, веселуном і жартівником, людиною, яка так багато знає і може бути такою серйозною, коли треба. А два Сергії? Такі різні і разом з тим такі однакові своїм мовчазливо-ніжним ставленням і один до одного, і до всіх інших.

Боляче стає Михайловому серцю. Хоч він, може, й наймовчазніший серед усієї своєї п'ятірки, але добротою своєю і товариськістю ні перед ким не поступиться.

А Пакришнія ані переслухати, ані зупинити.

— Го, це нам, хлопці, Радянська влада просто життя вдруге подарувала. Це ж подумати такого не мислимо — щоб був, значить, чоловік ніщо, каліка, старець вічний, а тут йому раптом повними пригорщами нагребли здоров'я! Боліла в тебе спина,гнулась, як однолітня лозина під вітром, а тут піддержали тебе, як у лещатах, місяць-другий, і диви, спина твоя й окріпла. Мені й казав Марко, та я не вірив... Еге, хіба одразу в таке повіриш?

— А що це за Марко такий прозірливий? — поцікавився Турган.

Він, видно, вже давненько вичікував, за що б його вхопитись та перевести розмову з мрійливого тону на жарти.

Та тільки, видно, не вгадав Кирило, за що смикнути. Як почув Федір те питання, то аж зупинився, почав оповідати.

— Марко? Не знаю, може, хто не чув про нього, а тільки людина він знаменита, на всю Україну відома, бо й сам Григорій Іванович Петровський з ним не раз за руку вітався, і в президію відповідальних зборів не раз обирали. Нашого Марка Сергійовича Василенка всі знають. А ми з ним так ще

з дитинства... Пасемо ото, бувало, корови — я з Вовчої, значить, а Марко з Виповзова, це рукою від нас подати, тільки що за Десною,— то зустрінемося на Десні, ну закуримо, бувало,— відомо, пастухи,— або окупів у норах ловимо та печемо, або ще граємося. Він і хлопчаком був ого яким свідомим, без отих дуращів, значить, щоб битися з чужосельцями або вкрасти що. З головою був хлопець. Тільки що бідність, конешне, недостатки різні, то мусив і по наймах, і по заробітках тинятись. А тоді в моряки його призвали, ну він на Балтиці служив довго, там і в партію вступив, і Зимовий у Петрограді брав. А коли взяли Зимовий, то їх, таких, значить, вірних хлопців, котрі партійні та одчайдушні до безчисла, та ще воєнне діло знають, викликав сам Ленін та й каже: «Ідіть, хлопці, на Україну та й робіть там революцію, бо без революції в усьому світі, значить, нам ніяк неможливо...»

— Так і сказав Ленін?

— Ну, я там не був, на жаль, не чув, чи так, чи інакше, а Марко мені передавав. А Марко — чоловік-кремінь, той кидати слова на вітер не буде. То вони й поїхали по домівках. Чимало їх було. З Чернігова — Юрій Коцюбинський, оцей же, що й зараз при високому ділі, син отого письменника, що «Фата моргана» надрукував. З Вовчка Сидір Чорновус — теж моряцюга такий, що сам любого Врангеля у морі втопив. Ну й Марко Василенко в Остер, значить, вернувся. І відразу — революція...

Тепер уже цікаво всім, слухають.

— Прибув Чорновус у Остер, ходить, значить, по вулицях, а навколо ще стара власть. Заходить в суд, а там — портрет Миколки і суддя, як колись, судить когось. Ну, в моряка душа закипіла. Мовчки став на підмостки, судді тільки дивляться на нього, зірвав царського портрета та торох ним об стіл, аж судді, мов навіжені, посхоплювалися. З портрета тільки цурки, а він як гаркне: «Стара власть — розійдись! Об'являю революційний порядок». Того ж дня й ревком створили. Марка, значить, головою, Чорновуса — заступником, свої, міські революціонери з підпілля вийшли — почалась революція. Ого, наш Марко — справжній орел! Коли різна наволоч ішла — партизанським загоном командував. Таких чортів давав кайзерам та директорії, що аж пил курів.

Пакришень журно зітхнув.

— От тільки я не зміг як слід революції послужити. Хребет в'язав мені руки. Так ото в Марка був, значить, за розвідника, через мене зв'язок вони тримали, але що то — дрібниця...

Кузьмін не переставав дивуватись, відкриваючи все нові

й нові риси в біографії й характері Пакришнія. Що ти про нього скажеш? Каліка, тяжко хворий чоловік, партизанським зв'язковим був, а сам жалкує, що нічогосінько не зробив для революції. А чи не на таких і тримається революція, чи не зусиллями всіх отих гнаних і голодних повернутих з темряви до сонця світ?

Коли вийшли до моря — хтозна й звідкіля з'явився Сергій Салагатов. Збуджений, юний, повний завзяття і сил, він, не стримавши почуття, обняв за плечі Пакришнія, привітав з «вилупленням».

І тільки тепер сталося те, про що завжди мріяв Турган — друзі розвеселилися, посипались дотепи, жарти. Хтось запропонував урочисто обмити «нововилупленого» Пакришнія, але Салагатов гукнув:

— Хвилиночку! Ви думаєте, я даремно забарився? Ану, гляньте, кого я припровадив на наш берег?

Тільки тепер хлопці помітили неподалеку людину з розкішною кучерявою бородою і фотоапаратом на тринозі.

— Наші історичні фізіономії, друзі, повинні бути увічнінені, — роз'яснив Салагатов і потяг товаришів до фотографа.

Швидко всі вони розташувалися так, як хотілося бородатому, на них блимнуло сміхотливе вічко великого ящика, запнутого чорною попоною, якусь хвилину вони посиділи не дихаючи і, безмежно задоволені подвигом Салагатова, подалися купатись.

Через два дні бородатий приніс фотокартки. Всі п'ятеро вийшли дуже добре, сиділи, злившись в дружний, братній віночок, готові в першу-ліпшу хвилину весело розсміятись.

Кузьмін відразу ж написав на згадку Пакришневі:

«Безсилах геть з сталевого корабля революції. Тільки сміливі й бадьорі достойні народженого бурєю Жовтня Нового Дня».

XXV

Люди кажуть: радощі й горе, як брати, ходять обнявшись. Цю істину Михайло Кузьмін встиг вже добре пізнати у свої двадцять два роки. Але, мабуть, ще ніколи доля не жартувала з ним так підступно, як на цей раз.

«Талас» став невпізнаним. Вже рідко можна було побачити в його палатах та коридорах людину з білою лялькою, рідко хто лежав чи вихитувавсь на скрипучих милицях. Тільки-но в санаторій заглядав новий день, все тут ставало на ноги, з смі-

хом та жартами, з радістю на посвіжілих, засмаглих лицях йшло на берег моря, брело в теплу воду, пірнало, відпирхувалося і відсапувалося, здіймало каскади бризок, плавало, переверталося, гукало, кричало, починало пісню і взагалі всіляко воздавало хвалу морю, сонцю, життю і людському здоров'ю.

У ті вранішні години море було особливо ласкавим і ніжним у поводженні з одужалими санаторцями, воно тихо сміялося шиплячим сміхом, то набігало на берег дрібненькими хвилями, то втікало назад, ніби піддавало охоти, ніби кликало погратися, попустувати. Вода в такий час була значно тепліша повітря, майже гаряча, бо серпень ранками вже давав знати свій характер; море ніби загортало людину в коштовну оксамитову ковдру, ніжно пестило і ніяк не хотіло випускати зі своїх обіймів.

Потім був сніданок. Яким Іванович уже й не знав, чим догодити своїм пожилцям. На столі з'являлися то червонобокі кримські яблука і груші, такі, як глеки, то горіли вогнем достиглі, солодкі, як мед, кавуни, то красиві виноградні кетяги, зелені, як смарагди, або чорно-сині, аж золотаві, тішили веселе око санаторців. Сам Потопальський походжав збоку, вдоволений, добрий, хитрим оком поглядав на таласівців — ну, як, мовляв, хлоп'ята, горе не біда жити за таким завгоспом? Еге, отож воно й еге, повиджували б ви на тих кальціях та гіпсах, коли б завгосп вам інший трапився!

Санаторці — хитрючий народ, недовго тут жили, а норів кожного як свої п'ять пальців вивчили — то від одного столу, то від іншого кличуть Якіма Івановича:

— Товаришу завгосп! За кавуни вам подяка.

— Їжте на здоров'я.

— Зроду не їв нічого подібного.

— Це ще й не диво. Ось пообіцяли мені...

Потопальський по-змовницькому підморгував співрозмовникам, мовляв, чекайте, хлопці, ще й не таким вас почастую.

В Чорному морі саме гуляла скумбрія. Невідомо, хто і якими снастями перетинав її шлях, викидав до своїх баркасів, а тільки частенько потрапляла вона й на стіл до санаторців. Потопальський відчував тоді себе, як кажуть, на сьомому небі. Переходив від столу до столу, цікавився:

— Як рибка, хлопці?

— Розкішна!

— То-то бач, що розкішна. А я боявся — ну, думаю, роз'їдуться мої хлопці, скумбрійки не скуштують. Пізно в цьому році пішла скумбрія.

Одним словом, сама природа і всі люди, скільки їх не було, слугували тому Потопальському, сприяли, щоб він творив небачене в той неможливо тяжкий час.

Після сніданку — знову на море. Ще нічого не було чувати про виїзд з санаторію, але його пожилці вже відчували себе тут гостями. Видно, так птахи відчувають себе в чужому далекому краю напередодні того, як почати важку, але жадану дорогу — дорогу додому. Все частіше між санаторцями заводились розмови про домівку, все частіше групами позували перед бородатим фотографом, все частіше злітали з чийх-небудь вуст слова:

— Нічого вже нас тут маринувати, додому відправили б.

Більш розсудливі одказували:

— Встигнеш з козами на торг.

Зранку Пакришень, Кузьмін, Турган та обидва Сергії йшли на море разом. Разом і снідали. Але пізніше, коли море закипало від бовтанки, а на березі кипів справжній мурашник, спочатку зникав кудись Салагатов, потім ішов шукати веселішого товариства Кирило Турган, Сергій Іванов годинами не вилазив з моря — він умів навіть спати на воді, перевернувшись на спину. Отож разом залишались Федір та Михайло. Тепер вони взагалі один без одного не могли кроку ступити, так здружились та побратались, що їм було страшно подумати, що ось-ось доведеться розлучатись.

Сонце палило нещадно. Навіть море, вічно синє та зеленаве, вічно мінливе, в такий час ніби линяло, ніби втрачало будь-яку силу боротися зі спекою і лежало безвільне, безбарвне, ніби хтось розстелив у степу вимочене полотно, щоб білилось. Тільки десь там, удаліні, де море сходилося з небом, ще доцвітала ніжним слабеньким синьоцвіттям вузьенька смужка — ніби фацелії там хтось кинув на втіху невтомним бджолам.

Федір з Михайлом забиралися в холодок і коротали свій час до обіду. Без діла не сиділи. Кузьмін переписував собі вірші Шевченка чи Лесі Українки, — до речі, вони прочули, що Леся Українка теж лікувалась у Євпаторії, і Кузьмін враз зацікавився її поезією, а то слухав Федорові розповіді про Україну, про його друзів, про народні звичаї та обряди. Дуже часто й Михайлові доводилося оповідати своє — і тоді на березі Чорного моря враз виростали стрункі чуваські берізки, стогнали велетні дуби, прикрашені воловими та баранячими кістками, біля яких нехрещені чуваші-язичники справляли свої древні, напівдикунські обряди — «кіреметі». Ще підлітком Михайло пробрався був якийсь задля цікавості на те видовище. Язичники, збуджені, в якомусь релігійному екстазі, несли до священного

дуба все, що під руку потрапляло, вели худобу і тут же її різали, обливали гарячою кров'ю коріння того дуба. Ледве ноги виніс звідтіля Михайло, так нажахався.

Федір не відводить очей від свого друга. Все йому подобається в Михайлові. І його чоло, високе, опукле, і розльотом пухнасті брови, і кругле підборіддя, і великий рот з ніби припухлими, випнутими вперед губами. За час перебування в санаторії відросло на голові густе, як моріг, чорне, аж лискуче, волосся. Та найбільше чарували Федора другові очі. Чорні, живі, розумні, добрі, вони для нього стали рідними, очима брата, якого ніколи не мав Федір. Коли Михайло, розповідаючи щось, захоплювався, його трохи задертий вгору ніс посмикувався, ніздрі тремтіли, і по тому не важко було взнати настрої співрозмовника.

Часом вони тихенько самі собі наспівували пісень. Федір промугикав досить-таки приємним голоском майже всі чернігівські пісні, ті, які чув од матері, які співала молодь на вечорницях, не забув і тих, що були складені революцією і співались партизанами Марка Василенка.

Не раз лунали над Чорним морем і незнайомі слова та мотиви. Федір слухав усе те побожно, переконував Михайла, що йому геть-геть усе зрозуміло, а на голос чуваські пісні дуже подібні до українських. Та й справді: чи велика різниця між піснями, що народились на Волзі і на придеснянських луках?

Я вийшла до лісу,
Коли сходила зоря,
Але ти не прийшов.
Я не знаю, чи любиш
Ти мене, чи ні.
Прийди швидше й скажи
Мені про це.

Нерідко на обох находили безпричинні веселощі, і тоді вони кидали свій затишний холодок, приєднувались до якого-небудь гурту, сміялися разом з усіма, співали, бігли в море, хлюпо-сталися там, обливалися водою, просто-таки казилися, немов маленькі.

Відомо, що тільки люди хворі та хворобливі піддаються поганому настрою, весь час ниють, не знають, на якому світі живуть: і тут гаряче, і там боляче. Поки в Кузьміна боліло все тіло, він не бачив просвітку і в тому, що його оточувало. Тепер, коли він оклигав, коли тіло налилося здоров'ям, він і думати покинув про будь-які неприємності. Недаром кажуть: в бадьорому тілі — бадьорий дух. Він уже мріяв швидше потрапити до Чебоксар — тепер у нього вистачить сили й мужності

довести свою правоту, а декого й просто закликати до порядку. Правда є правда.

Але в житті, як і в природі,— то все сміється і грає сонячно, то раптом налітають хмари, вітри та бурі, і часом надовго наступає непогода.

Важким жалем огорнулась Михайлова душа при звістці, що комісар Антоненко зовсім зліг і ніби немає ніякої надії на те, що підійметься. І що ніби вже їде до санаторію новий комісар... Правда, згодом він трохи заспокоївся. Вже не раз важка хвороба валила комісара в ліжку. Іноді злі язика плескали що це вже прийшов йому кінець. А він вставав, йшов поміж люди, розмовляв з ними, але навіть слухати не хотів про свою хворобу. Встане й цього разу. Такі люди не здаються і не помирають. А щодо іншого комісара — то це вигадка...

Але добрий настрої до Михайла так уже й не повернувся. Відлетів він у той день геть, немов перелітний птах у вирій, немов тепле літечко за безкрає море.

Пошта в ті дні ходила не за якимось певним розписом, а залежно від того, скільки газет та листів збиралося в поштовій сумці. Листоноша зважував у руці кореспонденцію і на власний розсуд приймав рішення: нести чи не нести? Був той листоноша, видно, людиною працюювитою, перевагу віддавав солідним вантажам, отож і носив ту пошту хоч рідко, але щедро, було над чим тоді розгулятися санаторній братії.

Газети забирали в канцелярію — там уже, за вказівкою комісара, розподіляли між агітаторами, а листи потрапляли безпосередньо в розпорядження самих санаторців. Їх захоплював хтось найметкіший, його відразу ж брали під охорону любителі веселих розваг, і тоді починався справжній спектакль.

Кожен лист вручався адресатові урочисто, під схвальні вигуки всіх присутніх, але не одразу, а після веселої церемонії. Той, хто заволодів листами, брав до рук чергового листа і, як на весіллі, крикливо вигукував:

— Є в нашому санаторії Кирило Турган?

Турган десь задлявся біля моря, не почув того голосу.

— То, може, сродственники його об'являться?

— Є!

— Хто: він сам чи сродственники?

— Я сам ось тут.

Той, у кого в руках лист, лукавим оком озирає натовп.

— То що ж, люди добрі, хай танцює?

— Хай!

— Та що ви, хлопці, майте бога в серці.

— Танцюй, враже, як пан каже.

— Який же з мене танцюрист?

— То співай!

— Оце інше діло.

Кирило Турган мав таки непоганий голос. Любив він у свій час поспівати, ще як студентом був. А потім, коли страшна хвороба змолотила, вже не до пісень було.

— Якої ж вам заспівати?

— Якої вмієш, тієї й давай.

І вже не добереш — чи то листи санаторції ділять, чи концерт самодіяльності проходить на березі моря. Лист за листом, пісня за піснею, танок за танком, — ніхто з тих, кому пощастило одержати листа, в боргу не лишався.

Михайло Кузьмін слухав той концерт, і в його грудях жевріла потайна надія — а може, хоч на цей раз йому напишуть?

Згадка про Тусю примушувала стискуватись то болісно, то солодко його тривожне серце. Веселитись, як і всі, він не міг — перед очима весь час стояв блідочолий, з сумовитим поглядом комісар.

В той час, коли він почав уже втрачати надію на лист, почувся вигук:

— Михайлу Кузьмичу Кузьміну!

Йому аж подих перехопило. Аж озватися не міг. Вже Пакришень відгукнувся за нього.

— А це — поет!

— Вірша хай прочитає!

Він не примушував себе умовляти. Став на тапчан, окинув гарячим зором натовп, почав читати:

Ніч. Так душно мені.
Згиньте, тіні сумні!
Все старе хай згорить у вогні!
І зоря днів нових
В пишних барвах своїх
Розцвіте у полях золотих.
Зійде сонце ясне,
І нове й вогняне
Слово в серці, як день, спалахне,
Хто ж тих днів огнецвіть
Не зуміє любити,
То такому не треба і жить,
Хай таких промені
Спопелять у вогні,
Розметуть їх громи весняні!
Всі, хто духом ослаб,
Той, хто серцем лиш раб,—
Хай обернуться в бруді на жаб!
Зорянице, заграй,
Путь нову осявай

І квітками життя заквітчай,
Путь нова приведе
У життя молоде.
Світ новий — він іде, він іде.
Сонце! Шли промені
І в звитяжній борні
Все старе спопели у вогні

Величний, якийсь ніби незнайомий, він стриманим жестом взяв листа і під схвальні вигуки поспішно вийшов з тісного кола.

XXVI

Важко судити про людину з першого погляду, з першого її кроку, але новий комісар санаторію «Талас», видно, не визначався ні тактом, ні кмітливістю, коли навіть не збагнув того, в який час йому краще познайомитися з санаторцями. Видно, йому дуже не терпілося показати їм і свої жовті хромові чоботи, щойно зняті з колодки, і рипучу портупею поверх військової гімнастерки, і розкішне галіфе, а найперше — самовдоволену посмішку на юному, червонощокому обличчі. Такому б залишатися до дівчат на вечорницях, а не комісарувати в санаторії, переповненому каліками.

Новий комісар з'явився в супроводі похмурого Якіма Івановича в ідальні саме в той час, як було подано суп з галушками. Котелки парували, санаторці про щось жваво перемовлялися, і в їхніх голосах чулася тривога. Справа в тому, що ще до сніданку пройшла чутка, ніби прибув новий комісар, що Антоненкові дуже погано і нібито його вже забрали чи тільки мають забирати в евпаторійську лікарню. Цьому ніхто не хотів вірити.

І раптом до ідальні зайшов молодий красень, веселий, квітучий. Грайливо поблискуючи очима, привітався.

Відповіли неохоче, врізнобій.

— Як життя-буття, друзі? На що скаржитесь?

Санаторці мовчали. Хтозна, що воно за один, може, з санаторного управління інспектор, а може, той самий новий комісар?

— Пробачте, а з ким маємо честь бесідувати? — лукаво блиснув очима Кирило Турган.

— Я — новопризначений комісар санаторію, — не без вдоволення і самолюбубання відрекомендувався молодик.

Санаторці переглянулись. Усе — і квітуче здоров'я, і випещене обличчя, і чоботи, галіфе та портупея, — все їм не сподобалось. Хтозна, може, й розумний, і добрий, і досвідчений

чоловік цей новий комісар, але він буде комісаром хіба для тих, хто прийде сюди пізніше. Серця ж перших таласівців були віддані Антоненкові — він для них був і залишився справжнім і законним комісаром.

Сухо відказавши, що скарг немає, санаторці схилились до котелків. Тим вони давали знати, що розмова з новим комісаром закінчена і йому тут робити нічого. Новачок, видно, збагнув, що тут щось не так, облишив у спокої санаторців, заговорив до Якіма Івановича і, не подаючи вигляду, що втікає, все ж таки досить швидко покинув їдальню.

Тільки перебовтали того ранку суп таласівці, без апетиту їли й котлети з лапшею, більшість не дїждалися чаю. Іншого разу Потопальський розніс би кухарів, із світу б їх ізжив, а то нічого не сказав, ніби ще аж вдоволений був з того, що таке трапилось.

— Ось що-то воно, значить, справжня людина, — бубонів він, заглядаючи в посуд. — Іншого — чи жив на світі, чи не жив — і не помітять, інколи ще й радіють, коли зникає з-перед очей, а коли справжня людина... То ніби вона тобі й ніхто, і не зробила тобі чогось такого, щоб ти на все життя пам'ятав, а ти все одно запам'ятаєш... Ех, мало ще серед нас справжніх людей, брат, обретається, все, гляди, шувшаль якась більше вештається.

Невдоволено махнув рукою і пішов з кухні.

Та ніхто, мабуть, не був у такому пригніченому настрої, як Михайло Кузьмін. Він ще від одного удару не встиг вичухатись, а тут нова неприємність.

Отой лист, якого він ждав з таким нетерпінням, на який покладав найсвітліші надії, приніс йому важке розчарування і з рожевих снів знову повернув на буденну і клопітну землю.

В Чебоксарах у нього в свій час було дуже багато друзів. Більшість з них виявились друзями до першого іспиту. Прогуркотів грім над головою Кузьміна, трапилась йому біда, став він не грізним головою трибуналу, а людиною, яка сама опинилась під слідством, і ті, хто раніше запевняв його в своїй дружбі, відсахнулися, не вітались, при нагоді й без нагоди переконували всіх, що вони вже давно помічали за колишнім головою трибуналу всі його злочини. Але були й справжні друзі — вони мовчали, вони переживали товаришеву біду, але вірили в його невинність, були переконані, що Кузьмін був і залишається справжнім комуністом. Одному з друзів Михайло їй написав листа, просив ради: що йому робити, з чого починати свою реабілітацію, чи варто повертатись до рідного міста?

Він був переконаний, що друзі покличуть його в Чебоксари, що за цей час там уже все вияснилось, всі зрозуміли, що стала важка помилка, прикре непорозуміння. Але даремно... В Чебоксари йому повертатись було рано, бо там, виявляється, ретельні поборники законності почали вже підкопуватися й під тих, хто, замість спровадити його в Архангельськ на поселення, відправив у Крим на теплі води та під ясні зорі!

Михайлові краще перебути десь той час, поки його справу розгляне ревтрибунал. Друг також повідомляв, що, крім ворогів, у нього в Чебоксарах є і друзі, які теж не дрімають і роблять все для того, щоб довести його чесність, добитись справдливості...

Що ж — то все добре. Але не легше від того було Михайлові. Треба доводити... А він то ж краще за всіх знає, що ні в чому не винен, що спаплюжили його чесне ім'я ні за що ні про що, чесну людину перетворили у злочинця, а тепер мусив шукати будь-де притулку, уникати повернення до рідного дому...

Про зміст листа він навіть Федорові нічого не сказав. Той помітив його пригнічений настрій, але Михайло звернув на голод, який в ті дні тривожив кожного.

Сьорбнувши кілька разів чаю, Кузьмін пішов з їдальні. Не хотілося ні з ким говорити, не хотілося нічого чути, нікого бачити, і взагалі йому нудно було в цей час снувати по світу білому.

Вже на подвір'ї до нього підбігла санітарка — молода сухорулява дівчина.

— Ви — Кузьмін?

— Я Кузьмін.

— А я вас шукаю, шукаю. Йдіть швидше, вас кличуть...

— Хто?

— Комісар вас хоче бачити, Антоненко.

Серце шалено калатало, він поспішав. Переступив поріг тісної палати і завмер біля дверей. На простому ліжку, на високій подушці лежав комісар. Не комісар, а те, що було ще так недавно комісаром. Високий восковий лоб, безсилі руки, безкровні уста. Щось важке, неймовірно важке підкотилося до серця, здавило горлянку, він би скрикнув на всю кімнату, коли б вистачило сили.

Комісар повільно розплющив очі, повернув обличчя до гостя. Він знову став тим комісаром, якого знав Кузьмін і всі санаторці.

— А, прийшли, Кузьмін?! Здрастуйте.

На його тонких безкровних устах застигла посмішка,

в очах — розум і доброта. Він одразу ж став живим і діяльним, він уже не був схожим на мерця.

— Вам погано, комісарє?

Ледь помітно ворухнув сухою рукою.

— Видно, відтоптав я, товаришу Кузьмін, своє. Відвоювався і відкомісарствував. Ну, що ж... пора, як кажуть, і честь знати. Як там Ленський у Пушкіна каже: «Благословен и тьмы приход».

Все те він сказав з гіркою посмішкою на вустах. Потім спохмурнів, ніби розсердився сам на себе за прояв людської слабості, заговорив роздратовано:

— Та що ми про це... Поки людина жива — мусить про живе говорити й думати. Ми, комуністи, до останнього подиху повинні жити для справи... Так, Кузьмін, ви ще дуже молода людина, отож запам'ятайте, що скільки б кому з нас не було відведено днів під зорями, їх все одно не вистачить, щоб зробити все те добро, яке мусить зробити людина. Адже інакше, коли не творити добрих діл на землі, — і жити, й народжуватись було не варто.

Він весь горів, пламеніли його очі, здавалось — мине хвилина-друга, і Антоненко стане на ноги, відкине геть важку недугу, розсміється весело, по-молодецькому і піде твердим кроком по землі, піде робити ті добрі і необхідні діла, яких він не встиг ще зробити. Мов зачарований, сидів Михайло на стільці біля комісарового ліжка, безсилий відвести погляд від розумних, живих очей хворого.

— Це все філософія, Кузьмін, а я вас хотів бачити по суто діловому питанню.

Михайло тривожно звів густі брови.

— Ви, здається, збираєтесь після санаторію в Чебоксари?

— Так... Тобто — ще не точно...

— Не точно? — запитально видивився на нього комісар. — Значить, ви сумніваєтесь?

— Так, комісарє, сумніваюсь...

Антоненко відвів убік очі.

— Що ж... ви маєте рацію. Я оце одержав учора листа з вашого обкому. Ви мені пробачте, я хотів вияснити ваше становище, — тут він вибачливо глянув на Кузьміна, — не тому, безумовно, що не вірив вам, навпаки — хотів допомогти видряпатися з цього непевного стану. І ось мені відповіли... Справді там до вас явно упереджене ставлення. По листу бачу — не певні вони у справедливості такого ставлення до вас, але висновки роблять категоричні.

На хвилину він замовк, потім заговорив про інше.

— Важко нам ще буде, Кузьмін. Завоювати Радянську владу — це половина справи. Ленін правду говорить. Втримати її, організувати ідеально — от що буде важко. Кадри виховати — справа не одного дня. Нам треба людей і людей. Треба чесних, чистих і душею, й помислами, а воно ж припливає до нашого берега і кар'єрист, і дурень, і замаскований ворог. Як солітер, присеться до живого організму й отруюватиме. Таке ось і вам випало, Кузьмін. Я розумію вас, вірю вам. Такі люди, як ви, кров по краплині віддадуть за революцію. От ви і неугодні всій тій наволочі...

— Але ж там багато є чесних, відданих людей?

— Так, можливо, навіть більшість. Але тут, друже, вже діють інші закони. Може, в душі по-людському вони й розуміють, що ви не винні, але по формі... формулювання вони не знайдуть такого, щоб вас виправдати. Хата згоріла? Згоріла. Відповідати хтось мусить? Мусить... На вас упала підозра? Впала. От і відповідайте. Тільки тому, що по закону всякий злочин має каратись. Не важливо, кого покарати, аби покарати, аби по формі все було правильно.

Кузьмін дивився на комісара, як на якогось мага. Та звідкіля він міг все знати? Адже ж саме так воно було, не інакше...

— Те, що ми вас тут вважали, Кузьмін, комуністом, — це ще не все. Безумовно, що був би я дурнем, а не комісаром, коли б вам, хворій людині, яку треба підтримати всіма засобами, коли б я сказав, що не вірю вам, що подавайте справки, довідки й так далі. Тим більше, що ми на облік тут нікого не брали. Я і в душі вас вважав, і зараз вважаю комуністом. Переконалий — ви свою правоту доведете. Але в Чебоксари зараз не їдьте. Під гарячу руку можуть там скрутити вам в'язи...

— Де ж мені подітись?

— Вчитись вам треба. Їдьте в Москву. Чуваші дуже потрібні вчені, освічені люди. А тим часом — прояснітьсЯ. В ЦК зайдіть. Безумовно, Ленін навряд чи зможе вас прийняти, а він би розв'язав це питання, в Леніна на ці справи тонке чуття...

За вікном заперхав мотор, загарчали гальма.

— О, це вже по мене, — хитнув головою Антоненко. І знову до Кузьміна:

— Головне, Кузьмін, не панікувати, не сповзати на дрібниці, не розчаровуватись, не ображатись. У тому, що вам доводиться переживати, — не партія винна...

— Я розумію.

— То дуже добре, що розумієте. Партія у нас одна-єдина.

Ті, хто чинить не по-партійному,— не мають до неї ніякого відношення.

В коридорі — кроки.

— Дуже жалкую, товаришу, але, видно, я вже нічим не зможу вам допомогти... Відробив своє...

В палату зайшли секретар повіткому, Потопальський, санітари. Михайло встав. Ніби не помічаючи тих, що зайшли, комісар простяг безсилу руку Кузьміну.

— Бажаю успіху... Вітайте всіх санаторців, скажіть, що жалкую, розлучаючись з ними.

Кузьмін і сам незчувся, як його залили сльози, як у пориві глибокого й ніжного почуття рвучко схилився над комісаром, поділував його холодюче чоло, запалі щоки, безкровні уста. І тільки тоді, натикаючись на людей, вибіг із задушливої кімнати.

Через кілька хвилин важкохворого винесли з палати, обережно поклали в трофейну, заморського походження, легкову автомашину. Весь санаторій вийшов проваджати Антоненка. Машина проїхала повз мовчазний стрій санаторців з привітно піднятими для прощання руками, начаділа димом, нагурчала в уші і зникла за рогом.

Одинокий Кузьмін безцільно побрів берегом кудись за місто.

XXVII

Як непомітно зібралися у свій час мешканці «Таласу» до гурту, так швидко і непомітно почали роз'їздитись по своїх димівках. Першим зник з тридцять другої палати Сергій Салагатов. За ним — Кирило Турган. Виїхав уже й Сергій Іванов. На чотирнадцяте серпня випало їхати з Євпаторії і Кузьміну з Пакришнем.

Останню ніч перед від'їздом вони провели в розмові.

— Яюсь уже й забулася мені Вовча Гора,— вже який раз висловлював свої почуття Федір Пакришень.— Навіть не можу уявити, яка вона й є. І що там тільки робиться? Чи збрали вже урожай? Чи не задощило? Ілля ж саме, хай він скажеться. А в нас кажуть: Ілля наробить гнилля.

Довго і смачно розповідає Федір про те, як у їхньому селі справляють обжинки, як він пастушком не раз підстерігав «бороду». Дожинає господар ниву — на обніжку обов'язково кущик жита чи пшениці лишить. Зав'є його гніздечком, такою бородою викладе, а на ту бороду — паляницю та яблук, груш, а то ще й цукерок. Просто розкіш для пастуха, втіха вже така, що й вигадати краще неможливо...

Видно, не цікаве все те Кузьміну. Свое щось думає, важке, нерозв'язне. Вже давно до нього приглядається Пакришень, відчуває — важко на серці в друга, а запитати якось незручно, сам знає — не завжди-то приємно, коли сторонні в душу лізуть.

— Скучив за своїми Чебоксарами?

— І не питай, Федоре, — відразу стрепенувся Михайло.

— Нічого, — зітхнув Федір. — Скоро повернешся, налюбуюешся, от воно сум і розвіється.

— Не розвіється, Федоре...

В тому голосі стільки жалю, такою скаргою прозвучав він, що в Пакришня заніло біля серця.

— Що трапилось, Михайле? Тебе ніби хто підмінив останнім часом.

Такий щирий і відвертий, такий рідний погляд у Федора, що не витримав Михайло. Опустив очі, почав розповідати. Тужно, скаржно, з безнадією в голосі звучала та розповідь.

— Не можна мені в Чебоксари... Шлях туди заказаний.

Другій людині — першою був комісар — розкрив свою душу Михайло. Федір слухав активно, то протестуючи проти несправедливості, то співчуваючи, то просто охкаючи. І коли Кузьмін подав усю свою невтішну історію, Федір заявив категорично:

— Поїдемо у Вовчу Гору. Ото ж ще — гордий ти який, Михайле, відразу не розповів. Та коли я викладу все це Маркові — він їх виведе на чисту воду. То такий чоловік — наш Марко, за правду, брат, голову покладе.

— Що ж я робитиму в тебе у Вовчій Горі? — посміхнувся безнадійно Кузьмін, розчулений до глибини душі такою турботою з боку Покришня.

— Що робитимеш? Та в нас там справ... Та ми такі там діла... Та хіба ж тільки у Вовчій? При твоїй грамоті в самому Острі Марко тобі найпершу роботу дасть.

Побачивши, що перспектива жити у Вовчій Горі чи навіть у самому Острі не дуже приваблює Михайла, Федір поспішив його заспокоїти:

— Не вік же ти в мене житимеш. Побудеш трохи, ну хоч би й погостюєш — невже тобі не цікаво подивитись, як Федір живе? А там опам'ятаються в твоїх Чебоксарах, Марко їм голови прочистить трохи, то самі покличуть, пробачення попросять, на найвищу роботу поставлять.

— Спасибі, Федоре, за доброту твою, — розчулено подякував Кузьмін. — Коли б усі такі, як ти, люди були на світі — легко б жилося...

— Та що там ти говориш? Які там люди? Звичайні люди... Більшість нас таких, як ми з тобою, і є... То поїдемо?

— Подумаю, друже...

Не хотілося йому відразу завдавати прикрості другові. Вирішив твердо — поїде в Москву, у Леніна шукатиме правди...

Спали чи не спали — незчулися за розмовами, як промайнула їхня остання евпаторійська ніч. Ледь затремтів світанок — подались прощатися з морем.

В ті часи з морем прощались зовсім інакше, ніж сьогодні. Не кидали тоді Нептунові дрібних грошей, бо ще не знали отого курортного повір'я про те, що кожний, хто кине в море гріш, обов'язково й наступного року побачить море. Та хоч би й відома була та істина, наші друзі все одно не змогли б вчинити того морського обряду, бо металевих грошей ще не було, а паперових, та ще таких легких, як у той час, море не прийняло б, викинуло б на берег. Одним словом — так чи інакше, але, по всьому видно, не судилося більше бачити моря ні Кузьміну, ні Пакришню. І вони це, мабуть, добре розуміли, бо як застигли на березі, зачаровані і трохи зажурені, то так і стояли, не зводили очей з тихої безмежної морської гладі.

Море цього ранку теж було якесь не таке, як в усі попередні ранки. Воно також здавалось схвильованим і зажуреним від скорої розлуки. Синє-синє, аж чорне, ніби одрізано від крайнеба, а небесна далечінь кришталево чиста, прозора, тільки ледь-ледь рожева на сході. Неподалеку від берега — широка зелена смуга, мов дорога, скатертиною розкинулась перед нашими друзями. Вода за ніч відстоялась, стала така прозора, що видно було на дні кожну піщинку. Котяться до берега дрібні, ледь помітні хвильки, розсипаються на піску, ласкаві, ніжні, неначе просяться на берег відпочити хоч трошки, бо їм, видно, теж набридло все своє життя тремтіти, кудись бігти і безупинно хвилюватись.

З степу подихає духмяний вітер, доносить аж сюди, на берег, ніжний аромат дозрілого винограду та динь, запах пшениці та долину і ще чогось такого особливого, терпкого, незнайомого ані Михайлові, ані Федорові. Вони жадібно донюхуються до того кримського аромату, ніби хочуть набрати в свої легені і зберегти на все життя.

Не хочеться їм обом прощатися з морем. Прощатися, розуміючи, що вдруге вже не пощастить їм сюди потрапити. Тим більше разом...

— От і закінчилось... немов сон...— мрійно сказав Пакришень.

— Закінчилось...— тихо зітхнув Кузьмін.

На санаторному подвір'ї — якийсь рух, тріск сухого морського піщаника. Хтось там по-справжньому хрипло відкашлюєть-

ся, позіхає на весь рот. Видно, теж проснувся до схід сонця та йде з морем прощатися.

То був невсипущий Яким Іванович Потопальський. Він, зрозуміло, з морем прощатись не збирався, він взагалі на нього особливої уваги не звертав — чи є воно, те море, чи його немає, — але, побачивши на березі хлопців, підійшов до них. Звично кинув оком у морську далечінь, задер голову, глянув на небо, озирнувся на степ і, перш ніж привітатись, зауважив: — Знову паритиме, як у лазні.

Він розумів настрої від'їжджаючих.

— Жаль, хлопці, з морем розлучатись? А то так — ніби воно й ніщо, оце море, так собі — мокре місце, багато води, до того ж, гіркої та солоної, що ані напитися, ані борщу з неї зварити, тільки й того, що пилюку можна нею змити, а диви ж ти — зникає людина. Особливо котрі нетутешні. Побуде місяць-другий, та так уже прилипне до того моря, ніби він і народився моряком, ніби він і виріс разом з чайками. А так як до нас — то воно чи є, чи немає — не помічаємо...

— А жити, Якиме Івановичу, в степу захотіли б?

Це Кузьмін з усмішкою.

Яким Іванович глянув на нього осудливо, похитав головою.

— Вигадаєш отаке, хлопче. Хто ж це тобі з морського берега та в степ полізе? Та я там би й тижня не прожив... Я, коли партизанили, то поневолі в горах мусив довгий час жити... Ну, от скажу вам — так тягло до моря, ніби до матері рідної. Воно мені навіть у сні ввижалось. Хлюпає й хлюпає, кличе, значить.

— А кажете, що воно вам ні до чого...

— Та то ж тільки мовиться так, бо воно ж, конешне... коли, значить, що в тебе є в повному достатку, на те вже й уваги не звертаєш, аж ніби воно тобі набридати починає. А коли його немає...

Втрюх якусь хвилину зачаровано вдивлялися в море.

— Як комісар, не чули, Якиме Івановичу?

Потопальський зітхнув. Махнув рукою. Спихмурнів і опечалився.

— Що ж комісар... забрали. Може, в лікарні вилікують. Хоч я вам так скажу, хлопці, всюди вони однакові, оці коновали в білих халатах. Еге, хотів ти з нього добра, коли він тобі буржуйську лінію гне. То йому наш брат носив за всяку болячку й гроші, і яйця, і курей, і все, що тому забажається, а тепер? На дурницю має лікувати, бо що йому оте жалуван-

ня? От наш головний, то він і носа верне від тих грошей. Хоч воно, правда, тільки хворобу за те жалування й можна купити, але коли тобі його дає пролетарська держава, а ти її чесний слуга, то не верни, псино, морди, не кривись, щоб тебе на каліку скривило.

Яким Іванович сів на свого улюбленого конька.

— Але ж, Якиме Івановичу... стількох на ноги поставили... вилікували, — зауважив Кузьмін.

— Вилікували! — видихнув сердито Потопальський. — Море вас вилікувало, та Крим, та сита їжа, яку щедро дала держава. Думаєте, оті гіпси помогли? Чи, може, ота вода, що в жили заливали? Якраз! Просто хлопці здорові підібралися, виснажені тільки, поранені... Таких можна лікувати. А от комісара... Людина він немолода, а хвороба серйозна. І гіпс не допоміг, і жили не допомогли... Кивають тепер на якусь пухлину. Нібито всередині в нього, в печінці, розпухло там щось, а від того й апетиту ніякого, і взагалі повний розлад в організмі. Бач, куди загнули? А коли ти такий розумний та бачиш, що в печінкою там не порядок, то як лікар, відданий пролетаріату і світовій революції, візьми та й уйми ту пухлину, дай людині дихати на повні груди, врятуй їй життя. Та ще якій людині! Тут за такого чоловіка власного життя не пожалів би, руки б підклав, а для них — ноль уваги. Помирає комісар — і хай помирає. Він, отой хоч і головний, ще й радується. От щоб я пропав — радується. По очах його бачу, серцем відчуваю...

Потопальський, видно, настільки впевнений у своїх припущеннях, що переконувати його в протилежному зайве. Ні Кузьмін, ні Пакришень і не намагаються цього робити. Навпаки, вони самі обурені за комісара, бо лікарі ж таки нічого не зробили корисного цій чудовій людині.

Посопівши кілька хвилин від обурення, Потопальський несподівано повідомив:

— Не можу я так далі, хлопці. Оце відправляю вас по домівках, та й будь здоров «Талас». Хай хто завгодно турбується й годує новеньких, а я не можу. Понад мої то сили. Воно хоч як подумаєш, то й обкипає серце кров'ю — ну, хто ще так за тих бідолах, як оце і я, потурбується, але несила більше... Не можу дивитися на оту самовдоволену пику головного, не зносить моя душа отієї байдужості. Та хіба ж він лікує? Та хіба ж у нього серце болить за хворих? Як баришник копей, обмацує людей, а в самого навіть серце співчуттям не здригнеться...

— Якиме Івановичу, як же воно буде? Без вас же й санаторій не санаторій? — затурбувався Пакришень про долю «Таласу».

— А отак як буде, так і буде,— з тугою і невимовною злобою в голосі відказав Потопальський.— Не люблю я кривити душею. Так і в заяві написав. І рапорта такого подав: або — я, або — він. На одній стежці ми не розминемося... так-то, хлопці.

Із-за обрію вийшло сонце. З степу війнув запашний вітрець. По морю заграли золоті блискітки, від берега в синю далину потяглися дзеркальні розводдя.

Яким Іванович, як завжди, згадав, що на нього ждуть ще тисячі справ, заспішив з берега.

— Купайтеся, хлопці, та збирайтесь у дорогу,— порадив на прощання.

І вже дійшовши до самих воріт, раптом щось пригадав, повернувся. Наблизився за кілька кроків до Кузьміна й Пакришня, притишено запитав:

— Як у вас із сіллю, хлопці?

Було відомо, що вивозити з Євпаторії сіль суворо заборонено. За спекуляцію карали. Кузьмін, почувши це питання, обурився.

— Ми радянських законів не порушуємо.

— Так,— підтвердив і Пакришень.— Совість на пригорщ солі не міняли.

Потопальський аж розгубився, чуючи такі заяви. Досадливо почухав потилицю.

— Та не те, хлопці. Ви мене не зрозуміли... Ну, як же ви приїдете додому, з Криму повернетесь — і з порожніми руками? Знаєте ж, що колись із ваших країв до нас чумаки по сіль приїздили? — пожартував навіть.— То які ж у бісової матері з вас чумаки, коли й солі матері на борщ не привезете?

Кузьмін, зневажаючи ту мову, мовчав, а Пакришень похитнувся. Його домашні й справді наказували: «Федоре, без солі не повертайся».

— Не наміняли, Якиме Івановичу, на жаль, не наміняли. Потопальський порадів тій мові.

— То так би й говорили. А то завели... От, значить, і одержите від мене на гостинець по півпуда...

Кузьмін ніби й не чув, а Пакришень затурбувався:

— Але ж на заставі... За спекулянтів пошитають.

— Не турбуйтеся. На заставі свої хлопці. Спекулянта від таласівця відрізнять...

— Значить — подвійні закони? — сердито блиснув Кузьмін. Потопальський не розсердився. Лагідно глянув на чуваша.

— І смішний же ти чоловік, Кузьмін. А що ж я тобі дам на

дорогу, якщо не кілька фунтів солі? Що в мене — банк, щоб я вас грошима забезпечував чи продуктами на всю дорогу... Та ти ж два тижні до своїх Чебоксар добиратимешся, з голоду дохнеш... Невже ж я, як завгосп, не повинен за тебе потурбуватись?

Кузьмін розгублено опустил очі, почервонів.

Потопальський зверхньо, як батько на сина, зиркнув на нього, поплескав по плечу, ласкаво посміхнувся.

— Потопальського, брат, на незаконному ділі не ввіймаєш... Потопальський сам є не що інше, як радянський закон. Так-то, братці.

XXVIII

За вікном поплив перон, зник урочисто-привітний Яким Іванович Потопальський, замелькали станції та міські будинки, кілька разів виблиснуло в просвітах вулиць невимовно красиве море — і все. Євпаторія, рідна серцю Євпаторія, яка дала їм снагу і силу, лишалась позаду. Паровоз неквапливо, якось особливо по-діловому, тягнув санітарний ешелон, тільки їхали в ньому вже не каліки, як у Євпаторію, а здорові, засмагли на південному сонці люди.

Михайло з Федором влаштувались на нижній полиці, бо пасажирів було порівняно негусто. Сиділи мовчазні, якісь урочисті, ніби незнайомі, тільки час від часу обмінювалися багатозначними поглядами, зітхали й сумовито похитували головами. Що не кажи, а жаль було розставатися з тим місцем, де тебе поставили на ноги, де ти, дійшовши вже до відчаю, знов почув у собі людину, здобув молоду завзятість і силу.

Сидіти було зручно, бо лікоть спирався на клунок з м'якою хрумтливою сіллю. Яким Іванович таки дотримав свого слова — всім від'їжджаючим уже на привокзальній площі вручив цей дорогоцінний вантаж. І навіть упертий противник «соляних проблем» Кузьмін був змушений підкоритись прояву турботливості за живу людину з боку всепередбачливого завгоспа.

Тепер, мабуть, ніхто так не тривожився, ждучи наступної перевірки на заставі, як він. Йому все здавалося, що на заставі доведеться червоніти за ту сіль або, чого доброго, ще й перед законом відповідати за порушення існуючого порядку. Коли б той акуратно зашитий мішечок лежав тільки в його торбі, він би вже давно його викинув за вікно. Але такі мішки були у всіх. Як хліб. Як гроші. Як подарунок Якіма Івановича.

Справа синіло море. Зліва — біліли купки майнакської солі. Праворуч — морська рівнина, ліворуч — степова. Пасажири

мовчки вдивлялися в ту, вже знайому їм, землю, урочисто мовчали. Прощай, благодатна евпаторійська земля, прощай, морська гладь неозора!

— Якби ж хоч у жменю можна було захопити того моря,— зітхнув Федір.

Михайло його підтримав легеньким кивком голови.

І знову надовго мовчанка. В таких випадках не хочеться говорити. В таких випадках друзі розуміють один одного з погляду.

Поїзд стишує хід, зупиняється. Ось воно, те найнеприємніше, що примушує Кузьміна здригнутися,— не від страху, від невдоволення самим собою.

Працівники застави не поспішають. Вони ніби навмисне хочуть вивірити міцність Михайлових нервів, ніби навмисне його катують. Перевіряють десь в інших вагонах, про їхній наче й забули.

У вагоні коли-не-коли хтось перекинеться словом. Видно, всім не дає спокою ота злополучна евпаторійська сіль.

Та ось зайшли суворі хлопці в шкіряних кашкетах і до їхнього вагона. Дивляться пильно, допитливо. Стоїть Кузьмін, вивувато потупив очі, не знає, де сховати очі. Проклинає себе за те, що допустився звичайної людської слабості — не бажачи робити прикромість товаришам, сам впіймався на іржавого гачка.

— Що тут у вас? — запитують ті, із застави.

— Сіль,— відповідає хтось із таласівців.

— Де взяли?

— В санаторії дали...

— В якому ж це?

— В «Таласі».

— А-а... Це що ж, Яким розщедрився?

— Яким Іванович.

Посміхаються, проходять далі. Тільки допитуються:

— З «Таласу»?

— З «Таласу».

— Добре.

Пройшли й повз Кузьміна та Пакришню. Очима зважили їхні клунки. Що ж — півпуда.

— Добре.

Кузьмін уже не опускав додолу очей. Він широко й відверто глянув на хлопців в шкіряних кашкетах, бо не відчував себе злочинцем. Більше того — він збагнув, що радянський закон — це творіння самих людей. Він повинен слугувати чесній, трудовій людині.

Заборона вивозити сіль з Євпаторії — це не спроба перетнути шлях солі до людей, це звичайний бар'єр для спекулянтів, для гендлярів. Коли ж ідеться про чесну радянську людину — закон не боронить їй вивозити дещицю для власного вжитку.

Коли поїзд рушив далі, у вагонах відразу ж піднявся шум і гамір. Сміялися, розмовляли, диміли цигарками і ніжно погладжували тугі клуночки. Везли з Криму не лише полагоджені кості, а й неабиякий подарунок близьким — везли дорогі цінні півпуда солі.

— Море!

Воно показалося вдалині, синє, безмежне, якесь неправдоподібно казкове. Знали — це воно відкрилося перед їхніми очима востаннє. Поприлипали до вікон, боялися моргнути.

— Прощай, море!

Море прощально змахнуло блакитно-сірим крилом, зникло за степовим простором. Тепер перед очима плив одноманітний, випалений сонцем, рудий степ, жалюгідний у своїй убогості, величний своєю неоглядністю.

В надвечір'я припхалися до Сімферополя. Місцеві ешелонитихоходи щоденно звозили санаторний люд з усіх кінців Криму, з Сімферополя йшов усього один ешелон на Харків. Пасажири заповнювали по вінця вагони, влаштовувались на дахах, гнулися в тамбурах, і все одно сотні людей ніяк не могли вирватися з Кримського півострова.

Повештались по вокзалу. Годі було й думати про те, щоб улаштуватись на ночівлю, — люди лежали покотом, їх ганяла міліція, ганяла тільки для порядку, бо все одно ніхто не слухав наказів — ніяк було виконувати їх. Довелося йти на привокзальну площу, шукати притулку десь у сквері чи просто на вулиці.

Тут вони випадково зустріли Кирила Тургана. Той весело привітав їх.

— Ану, синки, поверніться, — наказав він обом, як Тарас Бульба своїм синам, — подивлюся, що з вас за козаки вийшли після Євпаторії?

Пораділи Кирилові, немов найдорожчому родичеві.

— Гора з горою! — торжествував Пакришень. — Розпрощався я з тобою, Кириле, — думав уже й навік. А воно, бач... Ми думали, ти вже дома галушки наминаєш, а ти, виходить, ще блукаєш по Криму.

— Еге, тут ще й доведеться поблукати... Одна біда, хлопці... Ну та чого ж ми стоїмо? Пішли до нашої господи.

Кирило повів їх у вузьку вуличку, потім у якийсь маленький дворик, схожий на мініатюрний вокзал, бо і в ньому покотом лежали люди, з тих, хто ждав поїзда.

Тут Пакришень та Кузьмін зустріли й своїх таласівців і швидко освоїлись, оговтались, відчули себе так, немов уже потрапили додому.

Другого дня Турган водив їх до начальника вокзалу — він уже встиг з ним познайомитись і навіть подружити. І тільки те знайомство допомогло хлопцям оформити свої квитки на харківський поїзд. Хоч і доведеться ще їм тут ждати дві доби, але все ж поїдуть. Хай дякують Кирилові — без нього й тиждень могли б просидіти.

Кирилові ж треба було поспішати. Його поїзд відходив сьогодні.

Проводжали друга всім гуртом, з веселим сміхом та жартами, причому жартував і сміявся найбільше сам Кирило.

— Ви ж тут, хлопці, без мене не сумуйте та й не зівайте — беріть від природи все, що можете взяти. А я за вас у поїзді молитиму всевишнього, щоб нікого не зобидив.

Поїхав Кирило. Довго йому вимахували кашкетами, довго кричали щось услід. Не хочеться розлучатися з такими людьми, як оцей Турган, а мусиш.

Кирило обіцявся благодати всевишнього за подорожніх, але, видно, нові знайомства, нові жарти та пригоди не дозволили йому того зробити, і він не дотримав свого слова. Бо інакше чим же можна було пояснити ту неприємну пригоду, яка трапилася з Кузьмінім в останню перед від'їздом ніч. Лягаючи спати, він кожного разу клав під голову свій клунок з сіллю та домашніми пожитками, зверху стелив свою акуратно згорнену шкірянку — єдине, що мав на господарстві, вдягав на голову, незважаючи на нестерпиму спеку, кашкета і лягав спати. І все обходилося добре. Тільки в ту останню ніч, ворочаючись, зсунув він убік шкірянку, заснув на мішечку. А коли прокинувся — шкірянки як не було... Прихопив хтось із тих, що ночували на подвір'ї, на довгу і добру згадку.

Пакришень бачив, що Кузьмін хоч і мовчить, але дуже обурений і вражений. Справді, йому тепер доводилось їхати в самій легенькій сатиновій сорочині. Не задумуючись, Федір розв'язав свою торбину, витяг звідтіля полотняного святкового френча, подав другові.

— Вдягни, Михайле.

— Та не вигадуй, Федю.

— Вдягай.

Михайло гарячим поглядом подякував другові, одягнув френча. В ньому він став куди показнішим, неначе вищим на зріст, гарнішим.

— Хоч одружуй парубка,— вдоволено проказав Пакришень, щасливий з того, що хоч чим-небудь став у пригоді товаришеві.

Увечері вони сяк-так протиснулися до харківського ешелону, захопили на двох верхню полицю. І тільки тоді, коли вагон поплив повз станційні приміщення, нарешті повірили, що назавжди розстаються з гарячою кримською землею.

XXIX

У Харків прибули годині о восьмій ранку.

Федорові було важко думати про те, що тут вони розстануться. Готувався до останньої розмови — хотів будь-що завести з собою Михайла у Вовчу Гору.

Не знав він того, що протягом довгої нудної дороги Кузьмін уже вирішив свою дальшу долю.

Трапалося це так. Скидаючи Федорового френча, він відчув, що в кишені шелестить якийсь папірець. То був клапоть газети з оголошенням про набір до Київської художньої школи. Виявляється, хазяйновитий Пакришень зберіг того папірця.

Крадькома прочитав його при жовтавому світлі. Та, власне, й не читав, а тільки глянув, бо знав усе, що там писалося, напам'ять. І задумався. А може, й справді — у Києві, у тій художній школі, нарешті усміхнеться йому доля, може, саме там він стане знаменитим або хоч би хорошим художником, який зможе оспівати дорогу, рідну Чувашію?

Він розумів, що повертатися зараз до Чебоксар не було рації. Невідомо, чи вдасться йому довести свою правоту, а над ним висить оте нерозумне рішення про адміністративну висилку в Архангельськ. Як юрист, він розумів усю безглуздість такого присуду, адже не існувало такої практики — заслання. Та ба! Спробуй щось доказати, коли на тебе дивляться, як на злочинця.

Москва його дуже вабила. Він у свій час звик до неї, хоч і не уявляв собі, як можна довго жити в такому місті. Тут, поруч з багатьма зручностями, було для нього, провінціала, ще більше незручностей. Його, дитину простору, гнітила багатолюдність міста, шум і колотнеча, його лякали всі ті випадковості, які могли трапитись тут щоденно. Окрім того, він не знав, де приткнутися, прибувши в Москву. Бо ж за душею нічогосінько. У Москві, безумовно, теж є художні заклади, але, може, туди приймають людей, які вже мають якусь художню освіту? А Київська школа оголошує набір саме таких, як він.

Скільки не роздумував над своїм становищем Михайло — випадало, що до Москви йому їхати не варто. Єдине, що його

туди тягло, — це мрія побувати в Леніна, розповісти йому про ту неправду, яка була над ним вчинена, виправдатись перед ним. Довго він плекав ту мрію і тільки в останню подорожню ніч, яку він провів, не склепивши й на мить очей, зрозумів, що мрія його нездійсненна. Ленін дуже зайнятий. Ленін — тяжко хворий. Чи йому до якогось там скривдженого чуваського хлопця? Та ще чи й пощастить Михайлові добитись того прийому. А коли й зустрінеться з Іллічем — що він йому скаже? Що не палив ніякої хати? Що ні в чому не винний? Невже ж Ленін мусить йому повірити на слово? Чи, може, він повинен, кинувши всі державні справи, перевіряти якусь дрібненьку і брудну клязузу? Ні, не випадало йому з своїм, хоч і важким, але суто особистим горем турбувати Леніна. Виправдати його міг лише час, лише його щира, наполеглива праця, така праця, щоб про неї пішла хороша слава між людьми, щоб, може, й до Леніна дійшла вона. А щоб так працювати, щоб бути справжнім поетом, справжнім художником, треба вчитись... Вчитись.

Коли за вікном замелькали гончарівські хати, а на горі ви-малювався сірий Харків, Пакришень поклав руку Михайлові на плече. Той зрозумів, про що говоритиме друг. Посміхнувся, хитнув головою.

— Не треба, Федоре. Все вирішено. Я їду в Київ.

Аж подих перехопило Пакришневі — не повірив одразу.

— Михайле, ти правду кажеш?

— Я завжди намагаюсь говорити тільки правду.

Скупа, але добра, щира посмішка заграла на вилицювато-му, засмаглому обличчі чуваша. Пакришень в пориві радості схопив його в обійми, мало не двічі огорнув своїми довжелезними кістлявими руками, поцілував в обидві щоки:

— Спасибі, Мишо! Ти мене по-справжньому втішив.

На харківському вокзалі було так само, як і в Сімферополі, товклося дуже багато люду. Але порядку тут було значно більше. Працювали каси, в різні напрямки відходили поїзди, підходили до перону набиті вщерть ешелони.

На Київ поїзд ішов увечері. Біля каси стояла величезна черга. Федір прикинув, що тут їм доведеться, як і в Сімферополі, «пляжитись» днів три або й чотири, але Михайло спробував перевірити, чи мали яку-небудь силу папірці, видані в Євпаторії Якимом Івановичем, який запевняв:

— Покажете на любій станції, і буде повний порядок — відразу ж видадуть компостер.

Справді, папірці ті мали магічну силу. Як тільки черговий міліціонер з наганом при боці вичитав, що в них писалося, повів хлопців просто до каси.

— Розступіться, громадяни. Каса, прийміть документи.

Не встигли й опам'ятатись, як у руках були квитки. До самого Києва. Пакришень весь саяв од радості.

— Це, якщо він ітиме без довгих зупинок, то днів через п'ять, дивись, і Київ. А там і Вовча Гора недалеко — живемо, Михайле!

Добре в них почалося, та не так закінчилось. Захотілося Федорові Миколайовичу будь-що здійснити свою найзаповітнішу мрію — побачитися з Головою ВУЦВІКу товаришем Петровським.

— Ну, уяви собі, Михайле, що́ я своїм комнезамівцям скажу? Був у Харкові, а Григорія Івановича Петровського й не бачив. Та вони мене й за людину після цього не щитатимуть. А до того ж, треба мені про одне делікатне діло поговорити з Петровським. Таке діло, розумієш, що навіть сам Марко Василенко і той розкумекати його не може. Тут тільки Петровського треба.

— Тож маємо час. Цілий день у нашому розпорядженні.

— А таке, що, мабуть, я й пошукаю. Хоч воно Харків і не те, що наш Остер, тут не просто знайти щось, а тільки, як говориться: язик до Києва доведе.

У Михайла теж знайшлося діло. На афішах писалося про художню виставку. Йому, як майбутньому студентові художньої школи, просто необхідно було відвідати ту виставку.

Вийшли на привокзальну площу, протиснулись у трамвай, повезли свої мішки катати по Харкову. Розстаючись, домовились за годину до відходу поїзда зустрітись на вокзалі.

Михайлові пощастило і виставку оглянути, і завчасно на вокзал повернутись. Федора не було. А їсти дуже захотілося. Хтось сказав, що в їдальні, тут недалечко, за рогом, можна побідати. І він подався туди.

Постоявши в черзі, одержав тарілку перлового супу, втиснувся між людей до столу. Сьорбнув раз, друге і скривився. Хоч би ж хоч посолений був той суп по-людському! Згадав, що в нього ціла торба солі, вирішив підсолити. Посоливши, спробував — інше діло. Відразу й суп став схожий на суп, запах по-інакшому.

В жмені залишалося трохи солі, і в цю мить він зустрівся з благальним поглядом сусіда.

— Хочете?

У того затремтіли руки, засвітились якимсь незвичайним вогником очі. Схопивши ту пучку солі, він не вкинув її до миски, а пожадливо, якомсь конвульсивно лизнув язиком, посміхнувся блаженною посмішкою.

— Сіль...

Те магнічне слово насторожило всю їдальню. Люди переставали їсти, повертали в той бік голови. Може, їм причулося?

— Сіль...

До Михайла з усіх боків потяглися руки, на нього благально, з надією дивилися сумовиті, обнадієні очі.

— Товаришу, одну щіпку...

— Хоч на язик...

— На хліб обмінємось...

Він забув, що перед ним вистигала їжа. Похапцем, ніби в якомусь маренні, обділяв людей сіллю, зачерпував жменю з свого мішечка і тицяв у простягнені звідусіль руки.

— Сіль...

— Дають сіль!

Всі, хто був у просторому залі, облишили їжу, підвелися з місць, тісним колом оточили Михайла. Не думаючи про те, що залишається без останнього, що, крім цієї солі, в нього немає абсолютно ніяких засобів для дальшого існування, він розсовував по шорстких, сухих долонях ту горьовану евпаторійську сіль.

Його торбина порожніла, а простягнених рук навколо ставало все більше й більше.

Тим часом Федір прибіг на вокзал. До відходу поїзда лишалося кілька хвилин, і він дуже боявся, що запізниться. Він був схвилюваний і мало не плакав від невдачі, що спіткала його. Кілька годин просидів у прийомній Григорія Івановича, наговорився з людьми, які теж ждали Петровського. Секретар запевняв, що Голова ВУЦВІКУ ось-ось повинен прибути з якогось засідання. Але через час подзвонив телефон, і Петровський попросив вибачитись перед відвідувачами, бо через зайнятість не зможе сьогодні їх прийняти.

Шукати Михайла не було часу, і Пакришень подався просто до ешелону. Тільки тепер збагнув — треба ж було хоч допитись, у який вагон сідати. Але нічого — він обійде всі вагони, а друга відшукає. І почав з першого:

— Михайле!

— Якого ти тут Михайла кличеш, чоловіче добрий?

— Михайла Кузьміна тут немає?

— Егей, Кузьмін!

— Хто Кузьмін? Кличуть ось.

Весь вагон обкричали — немає Михайла. Пішов до іншого вагона. І тут — те ж саме.

А Михайло тим часом ділив сіль між людьми. Витрусив до останньої дрібочки, а натовп не зменшився — мов у морській безодні розтанула його сіль. Мовчки згорнув торбину.

— Синку, чуєш, синку. Дай торбинку, хоч торбинку вива-рю,— просила якась бабуся.

Відав їй ту торбинку. Зиркнув на годинник і аж у піт його кинуло — хвилина до відходу поїзда лишилась. Кинувся бігти — куди там! Оточили його щільно, задні напірали на передні, вимагали:

— Солі!

— Хоч щіпку!

Вже з сльозами на очах виривався з того натовпу. Коли вибіг з вокзалу, повз перон проходив останній вагон ешелону.

Вайлуватий кондуктор, висунувшись з напіввідчинених дверей, тримав жовтого прапорця. Байдуже глянув на розгубленого, отетерілого Михайла, ліниво посміхнувся, одвів убік очі.

З кожною хвилиною ешелон набирав усе більшої швидкості.

Частина друга

КИЇВСЬКА ЗИМА

*Вітчизни сміливі ми діти,
Їй відданий кожен із нас.
Жар-птицею будем летіти.
Не спинить нас простір і час.*

М. Сеспель

I

Вже була середина вересня, а на київські вулиці, здається, і не збиралася заглядати осінь. З півдня, з катеринославських та херсонських степів, де всеньке літо справляла своє скажене весілля руда посуха, навіть у нічний час подихало гарячим, і люди норovali спати не в душних кімнатах, а на балконах чи в палісадничках на розкидних ліжках, без ковдр. Правда, на деревах уже жовкло, крутилося сухе листя, але то не від осінніх приморозків, а від літньої спеки.

Михайло вперше за весь час свого перебування в Києві вивабрався поблукати містом. До цього був такий заклопотаний справами, що вгору глянути було ніколи, не те що на Київ.

Мав мороку, поки потрапив у це велике, незнайоме місто. Не один ешелон штурмував, не раз знімали його з даху вагона. Рятували євпаторійські справки про те, що робили йому щеплення і від холери, і від тифу. В той час на квиток менше зверталося уваги, аніж на оті епідемічні справки.

У Київ прибув таки своєчасно. Довгенько розшукував художню школу. Та зате, коли переступив поріг школи, відчув себе немов у раю. Всі клопоти й турботи лишилися позаду, ніби їх і не було в його житті, ніби рівна стежка, а не важкий тернистий шлях привів його до цього священного місця.

В школі тій і справді було немов у раю. Тихо, затишно, прохолодно, напівтемно. На стінах — небачені картини, Михайлові здавалось, що він зроду-віку не бачив нічого подібного; по кутках — витончені скульптурні портрети римських та давньогрецьких богів і богинь, на підлозі — витерті килими, а на стелі — заморочливі візерунки. Він щоденно дивився на все те і не міг надивитись. Так от воно яке, те місце, куди його тягнуло все життя, куди він підсвідомо рвався у своїх неспокійних мріях! На думку багатьох, він непогано малював і, в усякому разі, трохи знався на малярстві, але тут Михайло відчував себе абсолютним неуком, людиною, перед якою вперше відкрився буквар художньої премудрості, книга, яку треба було прочитати й збагнути. Так, справді, йому треба було багато вчитись для того, щоб малювати так, як оті художники, прізвищ яких він ніяк не міг прочитати на бачених картинах. Але він готовий був роками не виходити з стін цього святилища, аби малювати по-справжньому, аби зуміти передати на полотні все те, що жило в душі, що не давало спокою.

Швидко переконалися, що всидіти у стінах свого «раю» неможливо. Його зарахували студентом охоче, лиш побачили наспіх зроблені ним малюнки, але то було не все... Кілька днів він ходив мов учаділий від успіху, від щастя, забувши навіть про те, що, окрім їжі духовної, ще існує їжа для плоті. Але талони до ідальні, видані в канцелярії школи на час іспитів, зникли разом з прожитими днями, і перед Михайлом знову постала важка життєвська проблема: для того, щоб учитись, треба мати що кидать на зуби.

Довелося шукати заробітків. Знайти роботу було не так уже й важко. Так принаймні сказав йому один з нових знайомих, товариш по гуртожитку, студент із підозрілим прізвищем Іванохрестительський.

Цей Іванохрестительський був справжньою загадкою для Кузьміна. Про його духовне походження свідчили не лише прізвище та довга, збита лямцем сіро-каштанова чуприна, а й манера говорити, церковнослов'янська термінологія.

Познайомившись із Михайлом, Іванохрестительський вкинувся у багатослівне філософствування:

— Чуваш, значить? Зело то є свято, як казав мій дідусь. Інтернаціонал, одним словом, на практиці і в дії. Пригнічений

царатом смерд бере до рук скарби культури, одним словом — хто був нічим, той стає всім. Від голоду драпанув, товаришок?

— Ні, я з санаторію!

— О,— вирачив в подиву очі Іванохрестительський, аж вони мало не вискочили йому з орбіт. Тепер він скидався на рака.— То, може, ви, товаришок, нащадок якого-небудь чуваського Ротшільда? Чи Радянська влада зело віддячила за якісь кроткі діла? Може, товаришок, бе велій комісар або відповідальна особа?

Михайло став уважніше приглядатись до сусіда.

— А ти, бува, товаришу, не з духовної семінарії?

— Ти майже на путі істини, раб божий.

— Та ну?

— До духовного звання маю, вірніше, мав відношення, але опролетаризувався і, як каже великий учитель Карл Маркс, являюсь класом, якому судилося долею будувати світ новий і рвати ланцюги старого.

Радий, що набув товариша, Іванохрестительський охоче повідав йому свою незavidну, хоч і повну пригод, біографію. Було йому років двадцять, може, з деяким гаком. З себе високий, сухий, очі веселі, якогось невиразного кольору, на верхній губі й на підборідді — рудувата поросль, обличчя землисте, сизувате, видно, не в розкошах жив духовний нащадок. Якщо не брехав, він і справді носив не випадково таке гучне та пишне прізвище. Дід по матері був попом. Мати, вихована в інституті благородних дівиць, рвалась до світського життя, непогано малювала, грала на арфі, мріяла про освіченого красеня чоловіка і закінчила тим, що збігла з дому з якимось офіцериком. Офіцерик потім кудись завівся, як той Еней, п'ятами накивав, а бідна попівна принесла оцього студента в приполі, підкинула в дідове гніздо та й собі майнула світ за очі. То вже дід змилювався — дав хлопцеві і своє родове прізвище, і скибку хліба. В духовну семінарію спорядив онука, та тільки помилився слуга божий, не потрапив улад. Не всиділось онукові у пропахлих ладаном стінах, опинився він на вільних хлібах, потягло його не до божого, а до живого, любимого діла. Захотів будь-що художником стати. Ну ось і блукав по світу, поки здійснилась його мрія. Тільки Радянська влада відкрила йому двері у храм прекрасного...

Не знав Кузьмін, що й думати про нового знайомця,— часом здавалось, той просто морочить голову. Розповідає, а в самого лукаві очі так і бігають, так і прискають глузливим сміхом. Та й нога ж ось... Видно, десь на фронті ступні позбувся, на одній п'яті шкандибає, ніс черевика зморщився і вгору задерся.

— А де ж ти ногу збавив? — запитав Кузьмін.

Іванохрестительський пояснив охоче.

— Благо тому, хто ноги позбувся, а голову зберіг. Не думай, товаришок, що я свою ногу поклав на алтар революції, нічого подібного. Ніякої тут романтики і ніякого героїзму. Просто в Одесі конка наступила мені на ходулю, от і відтяло півступні. Але, як казав мій дід,— все, що робиться, то до кращого. І правда, коли б мав ногу, мабуть би, без голови лишився. Як не білі, то червоні мобілізували б, а на війні, відомо,— голови не довго тримаються. А так відсидівся в рідних пенатах.

Скільки не точили язиків, а харч сам собою не йшов до їхньої порожньої, напівтемної і непривітної кімнати. Треба було щось думати. І коли Іванохрестительський заговорив про матеріальну сторону їхнього життя, Кузьмін збагнув, що має справу не з таким собі пустопорожнім балакуном, а з людиною практичною, яка бачила на своєму віку немало такого, що йому, Кузьміну, й не снилося.

Справді-бо, що він бачив у житті? Хоч і зазнав немало горя, але якось завжди так виходило, що доля ніби сама розв'язувала за нього всі ті питання, що ставали на його шляху. Жив він удома — бідно, важко, але за нього турбувалась мати. Потім вчився — тут вихователі Шихазанського двокласного училища очей з нього не зводили. Потім — Тетюші. На всьньому готовому, працює собі, ні про що не дбай. Навіть коли в ЧК сидів, і то не треба було думати про хліб насущний. А то вже й зовсім стала до нього неймовірно ласкавою доля — паном прожив ціле літо в Євпаторії. А тепер він студент, птах на вільному хлібі. Тут не виглядай, що тобі подадуть готовеньке, тут зумій відшукати собі денний прожиток та ще й учися.

Іванохрестительський на всі ті речі дивився, як на щось таке, що взагалі не заслуговує ніякої уваги.

— Рече Христос учням своїм: аз нагодую одним хлібом тисячу. А нас, товаришок, не тисяча, а всього двое.

— Але у нас навіть півхлібини немає.

— Чого захотів,— лукаво примружився Іванохрестительський.— Півхлібини — це не менш п'яти фунтів, а фунт дешевше не візьмеш, як за три тисячі, а то й усі чотири подай, душа з тебе геть. Отже, маємо заробляти щоденно щонайменше вісім-десять тисяч. Не лінуватись тільки треба, та, як казав мій дід во дні они, голову на в'язах мати.

І ось вони йдуть на заробітки. Що за робота їх жде — Михайло не знає. Відчуває себе зовсім безпорадним у житейській суєті, просто хлопчиськом перед цим, видно, бувалим парубком і сам з себе сміється в душі. Головою ревтрибуналу області

був, вірші друкував, у комсомолі верховодив, а прийшлося до діла... Веде його на заробіток якийсь попівський годованець, бо він більш пристосований до життя, йому видніше, де той шмат хліба захований. Виходить, бачив ти, Михайле, тільки те, що зверху лежить, а що глибше... Ех, життя, життя... думаєш, що пізнав тебе, в усю йому розібрався, а воно далеко не так. Учись тепер у Іванохрестительського.

А Іванохрестительський ніби й не помічає, що поруч іде товариш. Кульги-кульги, голову повісив, довгі патли очі й носа закрили, тримає під рукою потертого нотника, ніби він не художник, а який-небудь музикант.

Згодом вони опинились на базарі. Михайло аж рота розкрив. Бував він на своєму віку не раз на ярмарках, бачив колотнечу, а подібного нічого не зустрічав. То не базар був, а якесь пекло: тут усе шумувало, кричало й гуло; тут торгувалися й купляли, там крали й ловили; хтось когось бив, хтось виспівував жалібно; вигравала катеринка, попід ногами шмигали безпритульні; боязко оглядаючись, тулили до грудей плетені корзини з своїм добром селяни. Мухи роєм вилися над тим торжищем, на землі валялось лушпиння, недогризки, тхнуло гниллю, смерділо дохлятиною, било в ніс солоною рибою, лоскотало горло пахощами яблук. А над усім базаром зводилася висока будова бродячого цирку, обтягнена пошарпанним брезентом, на помості вигинались напівголі балерини, смішний карлик боровся з ведмедем, а чорнобородий велетень громовим голосом, намагаючись перекричати базарний лемент, закликав охочих повеселитись, розважитись, культурно відпочити.

Михайлові серед усіх тих запахів почувся солодкий запах теплої паляниці, аж спазмами горло звело, а в животі забурчало; голод, який був трохи вгамувався від безнадії, подесятерився. Здавалось, хвилина — і голова йому запаморочиться, він упаде під людські ноги. Ледве взяв себе в руки. Іванохрестительський вже примостився під яткою, розкрив свій нотник, націлівся олівцем у папері.

— Дівчата, молодиці, парубки і старці божі! — заволав він бадьоро. — Хто бажає поцінно увічнити свою персону? Малюємо швидко, доботно, а головне, так, що й сам себе не впізнаєш. Хто хоче мати на пам'ять портрета, навались, коли гроші завелись.

Кузьмін подолав приступ голоду і, мов на якесь заморське диво, витріщився на Іванохрестительського. Так ось як цей самовпевнений художник заробляє собі на хліб насущний!

Художник впіймав Михайлів погляд, зрозумів, що того дивувало, розсміявся.

— Нова економічна політика, товаришок. Необхідна ініціати-ва, вмілий підхід до споживача, і да не оскудіє рука даючого.

Але руки, видно, оскуділи. Кілька годин закликав Івано-хрестительський охочих — ніхто навіть не глянув у його бік. У кожного було своє діло, кожний ловив свою скибку, не до увічнення власних персон було тим, що базарували. І вже тільки тоді, коли рушили поміж возами, на яких продавались на ціну злитків золота кавуни та яблука, якийсь вусань, видно, з тих, кому голод не дошкуляв, а навпаки — роздував череву, заці-кавився Іванохрестительським.

— Тобто ікони малюєш, іноче, чи як?

— Я не інок, древлій старче, а вільний художник, портрети малюю, можу вашу фізіномію на папір перенести. Тільки, зви-няйте, на святого ви не дуже скидаєтесь, обличчя у вас не аскетичне. А краще давайте доньку вашу змалюю... На портрет сама проситься.

— Доньку...— потупився соромливо вусань, захихикав у ру-кав.— Ану ж бо змалюй... Хай змалює, Одарочко.

Одарочка почала відмовлятися, відмахуватись.

— Таке вигадали... Платити за абищо...

Вусань, видно, вже похристосався з чаркою, бо був у добро-му гуморі.

— То й заплатимо. Для тебе, моя кралечко...

— Але ж то, мабуть, дорого?

Видно, Одарочці таки хотілося потрапити на портрет.

— То й що з того? Ти в мене вже не наймичка якась, а що не балакай,— господинька... Та для такої господиньки я не те що якогось гнилого кавунця, а й мільйона не пожалію. Малюй, патлатий!

— Так я ж замурзана... Ой, хоч би хустку було чистішу взяти!

Одарочка вся зашарілася, очиці засяяли, вона то поправляла на голові стареньку хустинку, то вдячними очима позирала на вусаня. В старого сміхотливо посмикувались вуса, він був задоволений.

— Малюй, богомазе, як ікону, мені змалюй Одарочку!

— Не змалюємо, а з води вилємо,— пообіцяв художник.

Іванохрестительський і справді малював, як виливав. Швидко, певнено, а головне — точно. З шматка паперу з кожної хвилиною все веселіше поглядала трохи присоромлена Одарочка. За плечима в художника стояв — руки в боки — вусань, вдоволено мружився.

— Ти диви... воно й справді... Йй-бо, Одарочка.

Швидко їх оточила юрба, малюватися ніхто не хотів — диви-

тися на готове охочі знайшлися. Але вусань запротестував:

— Ану, які спритні! Знаємо, чого тиснетесь, знаємо, чого інтересуетесь. Ей, ти, чубатий, я тебе наскрізь бачу — нічого не вийде, голубе. В мене не потягнеш, у мене не поласуєшся.

За роботу вусань розраховувався натурою — справді не пожалів переспілого кавуна.

Вони накинулись на нього ще по дорозі, як тільки виплуталися з базару. Напівзотлілий, кислуватий кавун видався обом неймовірно смачним.

— Молодець Одарочка, просто золото, а не «онучка».

— Не онука вона йому, — похмуро зауважив Кузьмін.

— Ніби я не бачу, — гмикнув Іванохрестительський. — Знаємо таких онук.

— На добро дідове позаздрилась.

— Ой, не кажи так, товаришок, — зітхнув художник. — Ніхто не відає, як чорт обідає. Не дівча винне — життя винне. Живуть люди тепер, немов голодний рій, та ще й потривожений. Кусючі стали люди, злі. А вона, може, як та бджілка біля старого трутня до щільничка припала, щоб з голоду не спухнути та ще, може, й матір стару, а то й меншеньких порятувала. Ех, товаришок, немає Тараса Шевченка, щоб долю отакої оплакати, немає... А теперішні не опишуть, куди к чорту... розбили музу хулителі... все розбили...

Кузьмін слухав мовчки. Він у душі не погоджувався з тим, що говорив художник, але віддавав належне його практичності. Ні, видно, таки потерся між людьми цей патлатий, видно, впізнав, чому ківш лиха.

Тим часом вони з'їли не лише кислого м'якиша, а й лущпайку вичистили, сама лише тонісінька шкірка лишилася.

— Ні, мабуть, треба шукати десь іншого щастя, — мовив, витираючи губи, Іванохрестительський. — На кавунах довго не протягнеш.

Сказав так, ніби їв ті кавуни досхочу і щоденно.

Другого дня вони знайшли собі роботу в миловара — дрова пиляли та рубали. Винагорода — по півфунта мила. Іванохрестительський і тому був радий — це ж дванадцять тисяч карбованців. Він і пішов на базар збувати те мило. Михайло йти посоромився. Підтягнув тугіше паска і пустився у мандри по місту.

II

Зачарований стояв на дніпровській кручі. Вдалині, ген за Трухановим островом, за Слобідками й Дарницею, під Броварами, синіли в димовій імлі неозорі ліси, в гарячому повітрі

ткалась рухлива позолоть, звідкілясь тхнуло паленою деревиною. Під кручею, десь далеко внизу, лежав принишклай, знесилений від спеки Дніпро. Він обмілів за літо, говорили, що нібито знаючі люди легко переходили його вброд. З гори він здався ще вужчим, піщана коса мало не сягала другого берега.

І все ж Михайлові Дніпро здався таким широким і красивим, як Волга в Чебоксарах. Дивився в задніпровські далі, а бачив заволзьку просторінь.

Живучи в рідному місті, він у кожную вільну хвилину покидав свою тісну комірчину, що ось-ось мала звалитися в смердючу покручену річечку Кайбулку, виходив на високий берег Волги, любив довго простоювати тут, дивився на широку, повноводу ріку, на голубуваті затоки, облямовані сріблясто-піщаними горбами, на ліси далекі, несходимі, від яких аж до самих Чебоксар досягали лоскітно-терпкі пахощі хвої. Волга відмежовувалась від заток вузькою піщаною косою, яка тонула у заростях червоної лози, у вербах та тополях.

— Шурхла... шурхла...— шепотів рідне слово Кузьмін, вловлюючи солодкі пахощі задніпровських ліз.

Перед очима постав рідний незабутній образ. Вони тоді теж стояли на березі Волги. Туся, осяйна, щаслива, якась трепетна і яскрава, дивилась на Заволжя, а він не відривав від неї погляду. Все в ній співало, говорило. І юна, гладко зачесана голівка, і рожеві вуха з дешевими сережками, і підборіддя, округле, м'яке, і вуста — повні, свіжі, а особливо очі — глибокі, мінливі, то сіро-блакитні, то небесно-голубі, добрі, ласкаві. Все те було настільки рідним і дорогим, що йому здавалося, ніби знав її, оцю чужу, одружену жінку, з самого дитинства, ще раніше, ніж знав самого себе. А він зберіг у пам'яті ту хвилину, з якої знав самого себе. Йому здавалось, що саме та хвилинка й була початком його життя. То був теплий, мирний весняний ранок. Тремтіла ізумрудна травиця, покрита сріблясто-алмазною росою. Нсбо яскраво-голубе, сонце щойно викотилось із-за обрїю, грало проміння на вершечках старих тінистих верб. Босий, він бігав по тій росяній зеленій траві, а навколо все сяяло, переливалося чудо-квітами. Дивлячись на Туся, профіль якої чітко вимальовувався на голубому тлі Волги, він був переконаний, що в той росяний, яскравий, святковий ранок вона також була поруч з ним.

— Верби...— мрійливо сказала Туся і обдала його таким теплом гарячих, ніжних очей, що в нього серце обірвалося.— Як по-вашому верби?

— Шурхла — це біла верба, звичайна — хва.

— Шурхла...

...За його спиною хтось зупинився. Йому на мить здалося — оглянутися і побачить її. Це вона знайшла свого «ведмедика», це її кроки!

Поруч всідався на стару садову лаву дідусь. Видно, з «колишніх», — у чорному напівфраку, в кремових штанцях, у недобитих штиблетах. Сів і одразу ж носа в газету.

Михайло зацікавився дідусем, правда, не стільки ним самим, як газетою. Тільки тепер згадав, що від самої Євпаторії посправжньому не тримав газети в руках.

Потоптавшись кілька хвилин, сів біля дідуся, скосив очі на шпальти газети. То були сірі, видрукувані убористим шрифтом без жодної ілюстрації «Известия». Помітивши його зацікавленість, дідусь охоче заговорив з Михайлом.

— Н-да, докотились, дожились, можна сказати. Голод морить, холера душить, — готовий гроб з музикою. Ехе-хе-х. А все за гріхи, за гріхи все важкі, за гріхи людські страждаємо! Почитати інтересуетесь, в'юнош?

Кузьмін подякував, схопив газету, пробіг жадібними очима від заголовка до заголовка. І враз завмер. Ось воно! Чувашія. Його рідна Чувашія, про неї слово. Йому перехопило подих. Бодай не читати, бодай не бачити отих слів, що лізли в очі, шпигали в серце.

«До липня небо було запнуте димом пожеж, що палали в лісах за Волгою. Сонце пекло поля й луки. Земля репалась і перетворювалась на попіл. Листя на деревах скручувалось, сохло і падало на землю. Худоба охляла, почала дохнути. Селяни опустили руки. Нікому й на думку не спадало, що настав час підіймать пари. Нічим сіяти, озимину випало. Люди збувають останнє, йдуть на нові землі».

Захиталися перед очима рядки, змішалися букви. Уявив собі поле під рідним селом, оті вербички біля копанки, дуби над яром. Мертве там усе, мертве. І матері немає... На нові, чужі землі, мабуть, пішла шматка шукати. Ще в липні... Так ось чому ні одвіту, ні привіту з рідного краю.

А дідусь над вухом, немов старий, виляючий ворон кряче:

— Н-да-с, легше за все безпорядки накликати, істинно вічний лад порушити, бога охулити. А воно тепер і час святої розплати надійшов. Голод, холера, чума, коли було отаке чувано?

«Іжа їхня — листя, кора липова, ялинові шишки, порохня дрєвесна. В Шуплатівській волості чувашка задавила дитину, щоб не бачити, як та вмирає голодною смертю».

— Н-да-с, за гріхи все, за важкі прогрішення страждає рід людський. Антихрист зійшов на землю в подібії людському,

підбурих незрячих, спокусив на злочин смертний, от і мучиться тепер люд православний від стара до млада...

«На початку липня полились дощі, погасили лісові пожежі. Зникли їдкі дими над землею. Навіть травичка почала подекуди з'являтися».

Відлягло трохи від серця, дихнулось вільніше. Навіть на старого глянув недоброзичливо.

— Н-да-с, в'юнош, кожному своє, як у писанії сказано. Одним трудиться, в поті чола хліб свій насущний заробляти, іншим — державою управляти. Голова є голова, їй руками аж ніяк бути не пристало...

Нічого не сказав на те, читав далі.

«Ярина та овочеві почали вирівнюватись, коли ж нова біда — холера. В деяких селах третина мешканців перемерли. А тут погода змінилася, від холоду ярина пожовкла. Овес припинив ріст. Просо і ячмінь зачахли».

Мороз пішов поза шкірою. Все міг уявити, але такого найбуйніша фантазія не могла вигадати...

— Н-да-с, все то козні та вибрики лукавого, йому дано тепер велику-превелику владу...

«То правда, тільки нечистий, тільки чорна сила могла таке вчинити», — подумав мимовільно.

А газета викладала ще жахливіші, ще неймовірніші речі:

«На початку серпня на полях з'явився ненажерний чорнобурий черв'як. Кроку не ступиш, щоб не роздушити півсотні цих мерзенних істот, що пожирали останню надію. Там, де пройшов черв'як, земля перетворилася в пустелю. Нещастя за нещастям звалюється на голову темного, затурканого чуваша».

— Н-да-с, а все за царя, за його святу душечку карається народ, через його убієння мучаться християнські душі. Подумати тільки — царя вбити! Помазаника божого! Ой, ні, ні, в'юнош, добром це не скінчиться, все пожере той черв мерзенний, все розточить, всьому буде кінець, гряде суд божий на грішну землю.

Не став заперечувати, не захотів слухати старого. В газеті писалось про те, що Новгородська губернія відправляє чувашам двісті двадцять вісім тисяч пудів хліба, що перший хліб уже прибав і розданий селянам. На другій сторінці декрет, підписаний Леніним, про заходи по відбудові важкої промисловості і розвитку виробництва в країні. Ні, не лише темне, не лише безпросвітне. Майже вся газета присвячена найважливішому питанню — боротьбі з голодом. А коли так, не буде страшного суду, старче, не каркай даремно, не сій отрути на чистому місці.

Повернув газету, не сказав ні слова, навіть не подякував старому, поплентався, стомлений і розбитий, додому. Важко йому було, самотньому, в чужому, незнайомому місті, а тепер стало вдвічі важче.

III

За вікном темна осіння ніч. І в душі чорний безпросвітний морок. Тільки маленький, кволий вогник блимає. Ось-ось погасне...

Туся! Наталя Олександрівна. Та, яку хотів забути і яка була завжди з ним. Скільки страждань, скільки нерозділеного горя завдала вона йому! Здавалось би, треба було її зненавидіти, проклясти, а він жив нею, вона приходила до нього в снах, вона завжди стояла в нього за плечима, дивилась на нього добрими, ніжними очима, і він завжди, чи то вчинивши щось добре, чи допустивши промах, думав: а що сказала б про це Туся?

Не міг заснути. Спогади полонили його уяву, лежав з відкритими очима, дивився в темряву і, мов сторонній, проглядав сторінки минулого. Вона пішла з його життя, нічого йому не давши, нічого не залишивши, окрім спогадів. Але й тим був багатий, і те беріг так ревно, як не береже, мабуть, найкупиший багач свої скарби.

То був час, коли люди мужніли, ледь ставши юнаками або й раніше своєї юності. Справді, Михайло не встиг стати комсомольцем, як відразу ж одержав завдання створити при Тетюшівській учительській семінарії осередок співчуваючих партії і незабаром став членом Російської Комуністичної партії (більшовиків). Відчув себе одразу дорослим і вирішив, що все його життя, вся діяльність, всі сили повинні бути віддані революції й поезії. На дівчат та жінок намагався не звертати анінайменшої уваги. На вечірках, де збиралась молодь, він, соромливий від природи, тримався дещо відособлено, мовчазно. Над ним добродушно посміювались, він ще більше бентежився, червонів, а інколи й утікав непомітно з кімнати.

І все ж природа взяла своє, життя виправило його юнацьку помилку.

Якось він, як звичайно, забіг до Павки Бекшанського, свого найближчого друга по семінарії і комсомольській роботі, і тут несподівано його познайомили з молодою жінкою, якоюсь родичкою сім'ї Бекшанських. Вона приїхала до них з Симбірська погостювати на якийсь час.

Спочатку це знайомство ніби й зовсім не зачепило поета, а згодом, уже коли йшов додому, відчув, як щось обценьками стиснуло серце, і воно закалатало тривожно. Що це з ним сталося? Душу огорнув якийсь бентежний неспокій, а перед очима невідступно стояла та жінка. Щоб була особливою красунею, то ні, але така вона вся незвичайна, особлива, така, яких він і в житті ніколи не бачив. Зогривала його ніжним поглядом, тривожила душу, ще, чого доброго, переверне йому все життя. Вирішив — більше не піде до Бекшанських, аж поки вона не віде до свого Сибірська. Він комуніст і не має права розкисати, піддаватися чарам бодай найкращої жінки в світі. А вона таки найкраща...

Днів зо три не з'являвся Михайло до Бекшанських. Там навіть стривожились: то ж дня не було, щоб він двічі, а то й тричі не забіг, а це — мов у воду пірнув. Тільки на четвертий з'явився... З'явився на свою біду.

Наталя Олександрівна не поїхала в Сибірськ і, як виявилось, їхати поки що не збиралась. Більше того, вона вже й роботу собі знайшла в Тетюшах...

Незвичайна доля була в цієї молодой, привабливої жінки. Народилася вона в селі, рано осиротіла, і її ще зовсім маленькою взяв на виховання дід по матері. Жив той дід у Сибірську, прозивався міщанином, бо володів чималим двоповерховим будинком, в якому жили постояльці, а в напівпідвалі випікалися запашні булки. Дідова сім'я тулилася в тісному, присадкуватому флігелі, але Наталя, Натуся, Туся почувала тут себе чудово і провела досить-таки щасливе, не бідацьке дитинство. Горе знайшло її тоді, коли стала дорослою. І помислити не встигла, навіть не опам'яталася, як привів дід до хати якогось свого знайомого, сказав, що цей «анженер» буде її чоловіком, і велів готуватись до весілля. Вона з переляку навіть роздивитись на того «анженера» не встигла. Так і не знала до ладу, аж поки не стала мужньою жоною, що воно за наречений — старий чи молодий. Зовні він був ніби ще й не зовсім підтоптаний, а ходив, як дід, все кривився чогось та крєктав, немов столітній.

«Анженер» виявився всього тільки техніком, зате походженням був нібито з дворянства, мав у власності акуратний будиночок, одержував досить пристойне жалування, що, видно, й відіграло вирішальну роль у дідових планах щодо Тусі. За віком він був удвоє старший за дружину та ще мав зверх того якусь клятву і невигойну хворобу шлунка.

Отак і жила в чоловічому домі. Не жила, а дні відживала, все ждала чогось, все надіялась, що цей шлюб тимчасовий, що

настане день, коли їй знову буде повернуто золоте дитинство, неповторну дівочу волю.

І таки свого діждалась. Настала революція, відбулися в житті великі зміни. Вичитала, що нові закони не прив'язують жінку до нелюбого чоловіка. І Туся вирішила залишити чоловікову домівку, шукати власного щастя.

Але по натурі вона була не досить рішучою. Довго не зважувалась про те заговорити з дідом, а коли заговорила, норовистий дід і слухати не захотів, нагримав, з хати вигнав. І вона стала ждати. Мабуть, так би й прождала все життя, коли б сам чоловік не порадив піти на бібліотечні курси, що саме відкрилися в місті. «На теперішнє жалування не прохарчуємось, люба, доведеться тобі теж працювати, не ті часи, люба, не ті часи».

Вона з радістю пішла на ті курси. І коли їх закінчила, на решті зважилась і, нічого не сказавши ні чоловікові, ні дідові, подалася в Тетюші до родичів у таємній надії на визволення.

Тут її з широко відкритими обіймами прийняли на посаду завідувача повітової бібліотеки.

Михайло швидко заплутався, як муха в павутинні, у власних почуттях. Він уже не втікав від Бекшанських. Навпаки, кожного вечора мовчазний просиджував десь у кутку, крадькома стежив за кожним рухом коханої, слухав і не міг наслухатись її голосу, сміху. Потім той сміх, той співучий волзький говорок не давали йому всю ніч спати, шматували його серце.

Від Павки довідався, що Туся старша від нього за віком і заміжня... «Щось там нещасливо, ну, знаєш, як у старовинних романах, одним словом, нерівний шлюб. Випхали дівку за старого, осоружного...»

Туся однаково з усіма була ласкава, добра, ніжна. Для кожного знаходила якесь особливе, душевне слово і швидко стала улюбленицею всієї тетюшівської молоді. Знайшла вона лагідне слово й для Михайла.

— Ви все мовчазні... Чи, може, біда яка на серденьку?

— Ні, нічого... дякую. А чому ви так подумали?

— Очі у вас сумні. І душа, видно, засумувалась.

— Ні... то так...

— У бібліотеці приходьте. Я тепер у бібліотеці працюю... Книжки там є цікаві. Лад тільки треба навести.

З того дня увесь свій вільний час він віддавав бібліотеці. Книги й справді були нерозібрані, не було каталогів. Туся з ніг валилася — наводила порядок. І він першим здогадався організувати їй допомогу. Швидко хлопці та дівчата, спочатку ті, що збиралися на вечірки в Бекшанських, а потім і інші почали

допомагати молодій завідувачці розбирати книги, складати каталоги, розставляти літературу на полицях.

Кожного вечора повертався Михайло додому з новою книгою. Тулив її до серця, голубив, стримував непрохані сльози замилювання — адже ця книга була в її руках, зберігала тепло її ніжних, м'яких пальчиків.

Так одного разу й народилися оті рядки:

Грустью овееяна, нежно-печальная,
В грустных мечтах утонувшая,
Вы так прекрасны, как греза минувшая,
Как звездочка ясная, ясная, дальняя.

Тим і зав'язалася їхня гаряча розмова без слів, з того й почалося їхнє, переповнене драматизмом і солодким болем кохання.

Ніби випадково передав їй того віршика в книзі, почервонів увесь, круто повернувся і мовчки пішов з бібліотеки. Кілька днів не заходив — боявся прочухана.

Не знав того, недосвідчений, що подібні речі для жіночого та ще зраненого серця краще від усякого бальзаму. Туся ніколи не була кокеткою, вона хоч і знала, що подобається чоловікам, але ніколи в житті ні від кого, навіть від власного чоловіка, не чула освідчень у коханні. Оті чотири рядочки були для неї чимось новим, незвіданим, таким прекрасним і необхідним у житті, що коли б вони не з'явилися, вона просто марно прожила б свій вік на білому світі. Це їх, отих чотирьох рядочків, виявляється, вона трепетно ждала, й сама того не розуміючи все життя. Вона навіть не запідозрювала, що подобається цьому мовчазному юнакові, хоч саме він їй самій найбільше припав до душі серед усього товариства. Виявляється, його мовчазність була не випадковою. І як він зрозумів її душу, як відчув ту печаль ніжну, що назавжди сповила її душу, спопелила серце...

Гарячі сльози котилися по паленіючих щоках, вона притискала до високих дівочих грудей ту несподівану, але таку жадану записку, вона й справді відчувала себе тією зіронькою ясною-ясною, далекою, яка так хоче стати близькою, щедрою, доброю, ніжною.

Того вечора вона раніше, ніж завжди, зачинила бібліотеку, довгенько блукала вулицями напівтемного міста, схвильована, радісна і разом з тим чимось налякана.

Спалося їй погано. Що робити? Прикинутись, що не звернула уваги на ті вірші? Відповісти належно... суворо? Ні, ні! Хіба може людина сама відмовитись добровільно від власного ща-

стя? А може... Може, він пожартував над нею? Може, просто захотів похизуватися своїм умінням віршувати? Але ж... «зіронька ясна, ясна, далека». Господи мій, та як же то сказано! І знову гарячі сльози щедро зрошували подушку, душили її важким солодким болем.

Вона зустріла його як звичайно, тиха, ласкава, ніжна, неквапливо подала книжку, запитала про щось звичайне, буденне. Він не почув того питання, механічно розгорнув книгу, побачив аркушик паперу і, щасливий, не пішов, а побіг з бібліотеки.

«Ви жартівник. Я не така, як ви думаєте, я значно гірша. Ви поет, це видно, але користуєтесь ви своєю зброєю не за призначенням, слово високе добрі люди використовують не для жартів над ближніми».

«Я ніколи не передбачав, що ви подумаєте, ніби я вас бачу не такою, як ви є. І, повірте, я добре знаю своє місце, і не моя вина, коли ви подумали, що я зайве думаю про власну особу. Невже ви серйозно думаєте, що я жартую з вас?»

Опісля настала кількаденна перерва. Туся на нову записку не відповіла, він не знав, що писати далі.

Якось у Бекшанських зібралась, як завжди, на вечірку молодь. Кузьмін більше звичайного був похмурий і мовчазний. Одна із знайомих Бекшанського спробувала розворушити його, але це їй не вдалось. Вона підкликала Наталію Олександрівну, що саме проходила поблизу.

— Тусю! Ви не знаєте, чому в теперішній час молоді люди такі мовчазні?

— Кого ви маєте на увазі? — підійшла до них Туся.

— А хоч би й Михайла Кузьміна.

Наталія Олександрівна подарувала йому ніжний, добрий погляд, а сказала зовсім не те, чого він ждав.

— Художники, письменники і взагалі вродливі люди завжди ставлять себе вище тих, хто їх оточує. Звідсіля й мовчазність.

Він спалахнув, опустив вії, і, нічого не сказавши, пішов з хати.

— Безмірно самолюбива молода людина, — хитнула головою співбесідниця. Туся провела його захопленим, люблячим поглядом.

А другого дня він писав їй з обуренням:

«Як ви потурбувались, щоб я довідався, що є вродливі і невродливі, як старалися визначити, що я зараховую себе до перших. Спасибі за турботу, але скажу вам, що ви помилились. Ще з того часу, коли я почав розуміти світ, який мене оточує, я знаю, що я потворний, знаю і те, добродійко, що мене художником, письменником і т. д. ззивають жартома. Але до цього часу вродливі до мене були прихильні. Ви перша

не порахувалися із світом моїх внутрішніх переживань. Що? Яка необхідність була у вас так мене образити? Вам, вродливій російській жінці, не зрозуміти, яка то трагічна доля некрасивого чуваша, який, на власне горе, теж має почуття».

На тому мало не стався між ними повний розрив. Але, помовчавши, вона вибачилась. Вона не могла мовчати, не могла жити, знаючи, що завдала йому болю.

В наступних листах він писав:

«Час іде. Ви поїдете й забудете, що жили в Тетюшах, а коли й згадаєте ті часи, то згадаєте їх, як час суму й нудьги. Але світлим промінчиком лишиться все те у моїй пам'яті, і ніхто не знатиме, що у ведмедя теж є душа, що він теж вміє відчувати і небо блакитне, і сонце, і ясну долину, і те, як життя б'ється живим джерелом і бризкає іскрами навколо тих, хто народжений для щастя».

В її душі розтанула остання крижинка сумніву, вона повірила в чистоту його гарячого юнацького почуття. Згодилась стати його другом, його добрим порадиником і старшим товаришем.

«Друже дорогий! Коли б я міг вилити на папері те, що відчуваю! — вигукує він. — Тільки тоді б ви довідалися, який я вам вдячний за руку дружби. За все моє життя, здається, ніхто не повівся зі мною так людяно, мені боляче, що не знаю, чим віддячити вам. В співчуттях людських нужди не маю, але ваше дружне співчуття мені дуже потрібне. Я, нікчемний, щасливий тим, що маю такого доброго, сердечного друга. Я ніколи не говорив неправди, ніколи не лестив людям і цим можу гордитись. Клянусь вам всім тим, що маю святого й дорогого в душі, що ніхто і ніколи не довідається про нашу з вами дружбу».

Про їхнє гаряче кохання справді ніхто не тільки не знав, а навіть не запідозрював. Хоч вони часто зустрічалися в бібліотеці, вдома у Бекшанських, але поводити себе так, ніби були дуже далекі і байдужі одне до одного. Про будь-які побачення та інтимні розмови не було й натяку; то було дивне, незвичайне кохання, свідком якого були самі тільки коротенькі записки, передані чи то в книзі, чи в час потиску руки при загальному прощанні. І їх обох це влаштовувало: вона вже була досить практична і розуміла, що ніякої потреби в тому немає, щоб їхні відносини стали явними, він же був взагалі мовчазний, таємниці вмів зберігати за сімома замками, а цю, свою, особисту, і взагалі поклав на самісіньке дно душі — не для інших було те, чим він жив, пламенів і сам перед собою пишався.

«Наталіє Олександрівно, хочеться писати й писати вам, розповідати, порадитись про все, але життя таке бліде, нудне і сіре: немає про що писати, а писати хочеться, хоч би вже для того, щоб ви мені відповідали. Хочеться до болю написати... Хочеться померти за вас, закостеніти в болю безперервному, сонячному і розпилитись в атоми, розсіятись по Всесвіту, відчуваючи, що маєш такого хорошого, славного друга. Як усе-таки мало слів у мові, які вони дрібнозвучні, а хотілось би висловити все просто, так просто, щоб ви знали, як хочеться мені віддати за вас все, все... Це дуже смішно, але хіба я в тому винен? Ніхто не зрозуміє мене, та я й не хочу, щоб мене зрозуміли. Від того легше не стане, хай залишуся один зі своїми думками, наодинці з власним серцем».

Він жив якимось новим, незвичним для нього життям, гарячковим, двоїтим. Здавалося, ніби не один він живе на світі, а було їх двоє, одна частка власного «я» належала саме йому, а інша переселилася в душу другої людини, його богорівної Тусі. Він хотів усе знати про неї: що робить, що думає, чим живе. Не соромився й про себе писати все, висловлювати найпотаємніші думки, найболючіші сумніви, розкривати найглибші порухи своєї душі. В кожную вільну хвилину, де б він не був, хапався за олівець, за папір і писав-писав. Все для своєї Тусі, все для неї...

«Через кілька хвилин, як ми розстались, пара коней і татарин-кучер понесли мене все далі й далі від бібліотеки задумливим полем, по розбагненій дорозі. Плюжкотіла багнука, дрібний дощик сіявся з неба. Олов'яні хмари пролітали низько над головою. Я весь поринув у мрії. Бачив вас, і так гарно-гарно, тепло було в серці, хоч і відчував якийсь докір у тому, що наслідуюсь мріяти про вас. Думаючи про вас, я відчув, ніби не на землі живу, а витаю високо-високо в небі, в безкрайній далині, ніби мчуся серед яскравих, сліпучих іскринок, а душа завмирає... завмирає... і нічого не треба мені в світі, окрім мрій про вас, дорогої мій, сердечний друже! Коні несли мене все далі й далі. Мжичив дощик, хмари сунули. Думи роїлись, пролітали одна за одною табунами.

Прибув у десять годин, забагнений, промерзлий, стомлений. Голова заболіла. Роздягнувся, запалив свічку і відразу ж ну читати вашу записку. Наскільки дорогі й любі моему серцю оці дрібні рядочки:

Стосковался по вас сиротинка-медведь,
Настрадалась душа бесталанного;
Что бы дал он теперь, чтоб на вас поглядеть,
Чтоб дожидаться скорей дня желанного».

Серце жінки давно запалало у відповідь гарячим биттям. Її листи з кожним разом ставали все тепліші і довірливіші, вона, видно по всьому, вагалась: йти чи не йти далі звичайної потаємної переписки. І бувало так, що в одному листі вона мимоволі висловлювала те, що справді відчувала, а в іншому каялась, просила пробачити за написане, не вважати його дійсним. Він все те сприймав по-дитячому, довірливо, клявся їй в тому, що готовий повірити в її поправку до написаного. Взагалі він був готовий на все, сліпо вірив в усе, що вона писала.

Бувало, що вона по кілька днів не відповідала на його гарячі, до божевілля хворобливі записки. В такі часи він відчував себе зовсім нещасним, забутим і нікому не потрібним. Вона те все знала, відчувала інтуїтивно, серце не витримувало, тануло, як віск, закінчувалося це тим, що знову бралася за папір і все поверталось на старе.

Нарешті вони, не змовляючись, навіть не думаючи про те, лишилися наодинці. Коли він зайшов якимось пізно увечері до бібліотеки, застав її одну. Вона ніби ждала його, відразу ж заспішила, вдяглася, замкнула двері, і вони рушили в ніч. Якимсь непомітно його рука знайшла її маленьку, гарячу, неспокійну ручку.

Йшли півгодини, годину мовчки, тамуючи перестук сердець, забувши про те, що вони земні, що міряють поспішними кроками холодну, промерзлу вулицю. Зупинились вже тоді, коли далі йти було нікуди — попереду глибоке урвище, десь там, внизу, холодна, покрита льодом Волга.

— Ось так би... сторчкака.. в ополонку...— нарешті задумливо сказала вона.

— Що з вами, Тусю? — пробелькотів він винувато, пригнічено.

— Для чого я тільки сюди приїхала?

— Ах, який я вдячний тому випадку, що привів вас сюди!

— Ніби це принесло комусь щастя?

— Я щасливий, безмежно... Я люблю вас... Я страждаю невимовно...

— Я так ставлюсь до вас... а ви страждаєте...

— З вами я — найщасливіша людина!

— Але я швидко поїду...

Він випустив її руку, закам'янів увесь, зайшовся болем.

— О, того не повинно бути!

— Я мужня жона.

— Але я знаю — не його ви любите...

— Але йому я віддана і мушу...

Справді, її чоловік довідався, де перебуває дружина, писав сльозливі листи, просив вернутися, бо він немічний, хворий, самотній. Загрожував, що коли не прийде добровільно, то він з'явиться в тих Тетюшах особисто і наробить немалого шесту. Натякав на те, що йому відомі якісь факти, що він поінформований щодо поведінки дружини. Вона обурилась тим, була певна, що нічого йому невідомо про її інтимне життя, але все ж у глибині душі відчувала себе винною і вирішила покинути дорогі і такі рідні серцю Тетюші, залишити «сиротинку-ведмедя», частина життя якого стала її життям, без якого вона не уявляла свого існування. Вона, як і пушкінська Тат'яна, прагнучи щастя, не сміла заволодіти ним. Її кликав старий, ненависний муж, якому вручили її як безправну рабину, і вона мусила їхати.

Мовчки повернулися додому. Слова обом застряли в горлі, коли б вони спробували щось сказати — все одно нічого б з того не вийшло. На прощання вона поривисто торкнулась його вуст холодними тремтливими губами, і не встиг Михайло опам'ятатись, як зникла в під'їзді.

Те, що він думав і пережив, другого дня вилилось на папір:

«Який я вдячний природі, що вона нагородила вас такою чудовою душею. Коли б ви, довідавшись про мої почуття, відштовхнули мене, відвернулись, подивились з презирством, — я не пережив би свого страждання, не пережив би цієї гіркоти, якою переповнилась душа. Тільки знаючи, що ви, як рідна, уболіваєте за мною, мені стало зрозумілим, що любов такою й повинна бути: кохати безнадійно, кохати, знаючи, що тебе не люблять, знаючи, що мине кілька днів, і ти більше не побачиш образу найдорожчої тобі людини. Як ви своїм теплим ставленням заглушуєте мої страждання! Мені стає легше від того, що ви зрозуміли мене, відчули мої муки, відчули задалену печаллю мою душу.

Без відповіді, без надії мені хочеться кохати вас, кохати вічно. Мені хочеться, щоб ви назавжди лишилися молодою, мені хочеться, щоб ви були завжди щасливі з тим, для кого б'ється ваше серце, а мені хочеться любити вас вічно, навіть не бачачи вас, любити згадку про вас, любити зірки, якими ви вдалині від мене будете любоватись. Ніколи-ніколи не сумнівайтесь в тому, що я кохав вас самовіддано, безкорисно, всією святістю своєї душі, всім серцем. Я ж не знав, що ви не вільні, що любите іншого, що мусите їхати, що я недостойний і бачити вас. Люба, невже ви не можете залишитись хоч ненадовго, щоб я міг звикнути до думки, що більше не побачу вас. Люба моя...»

Вона не змогла залишити його у важкому розпачі. Вона сама не мала сили покинути його.

«Ви добрий, ви чудовий друг мій, у вас світла, співчутлива душа. Я знав це, відчував, і тільки тому до вас весь час летіли мої думки. Друже мій, ви людина кристалевої душі, не віддаляйтесь, благаю вас, адже ви нічим не ризикуєте, ви нічого не втратите від нашої дружби. Я хочу бути близьким до вас, ну хоч би знайомою людиною, коли не другом. Я хотів би бути повітрям чистим, променем яскравим лише для того, щоб бути біля вас. Коли б я міг зібрати міриади зірок, сонячних променів, чарівність літніх вечорів, росяних полян і створити живу істоту з живою душею для життя, для власного щастя, я створив би вас, Тусю, тільки вас, друже мій, і пив би те щастя, я згорів би від захоплення й радості, від близькості світлої, неоцінної душі...

Сумно і боляче, а хочеться, щоб було ще болячіше; розглядаю я дружбу нашу тільки з печального боку, пригадую саме ті ваші слова, від яких мені робиться дуже боляче, хай буде так. Така моя доля печальна. Я притерпівся. Хай боляче, хай сумно. Я більшого не вартий».

Вона була у відчаї, читаючи ті слова. Бачила, знала — він пише правду. Він був нездатним говорити протилежне тому, що думав. Змарніле обличчя, хворобливий блиск очей, печальна, з якимось ледь помітним виразом приреченості зморшка в надбрів'ї, жалісливий усміх в самих куточках губ говорили їй про все, стверджували ясно, що він страждав, страждав нелюдськими болями. Розуміла, що то вона була причиною тих страждань. І сама страждала не менше. Були хвилини, коли вона була близька до того, щоб плюнути на всі умовності світу, на все те, що владно стримувало її дії, прийти до нього, винувато заглянути в очі, одним поглядом сказати: «Не сумуй, усміхнися, я навіки твоя».

Вона втратила спокій, її мучили його муки, їй боліли його болі.

«Ех, Тусю! Чому ж я найнещасливіший від усіх?.. До чого слова про те, що мені важко? Люба, ви ж розумієте мене. Ви ж відчуваєте, що діється в моїй душі. Дорога Тусю! Що писати? Тусю! Тусю! Люба! Невже все минуло? Закінчилось так жорстоко?..»

І все ж діяла всупереч власним почуттям і голосу серця. Не говорила йому того, про що волали її розум і серце. Більше того, намагалась завдати йому ще більшого болю. Одного разу він не прийшов, як завжди, у бібліотеку. Вона знала, що він на партійних зборах, і все ж написала йому жорстоку за-

писку, звинувачуючи в тому, що він неухважний, що він просто грається з нею, що клянеться в любові знічев'я.

Відчувши всю несправедливість такого звинувачення, але розуміючи, що йому важко виправдатись перед коханою, він був у відчаї.

«Ах, Наталіє Олександрівно, як хочеться, щоб життя погасло в мені, хочеться заснути, заснути без серця, без бажань. Ви мені не вірите. Але мені тепер байдуже — вірите чи ні, бо ж нічого від того не зміниться, бо серце моє надірвалось. Коли б я вірив, що ви образитесь за те, що я не пропустив зборів, що це вас розхвилює! Бути з вами — найближче моє щастя, але я ніколи не хотів би брати власне щастя ущербом для партії».

Вона поспішила вибачитись, визнати себе винною. Але це не дало йому розради.

«Тепер я знаю — людина ніколи не буває задоволеною. Скільки ви зробили для мене доброго... Ви, може, пізніше вже й каялись, що добре ставитесь до мене, співчували мені. Здавалось би, що один потиск вашої руки міг зробити мене щасливим на довгий час. Але я буваю щасливий лише тоді, коли бачу вас, а опісля... безпричинний, безвихідний сум давить мене. Я знову прагну до вас. Знову невимовний біль стискає серце. Я знову стаю безвільний і безпомічний. Здається, що спокій мого серця лишився з вами. Тоді й зорі для мене меркнуть, і небо затуманюється. Згадаю, що кілька годин тому я був щасливий, і в душу гадюкою заповзає мука. Якби я був безплатний, я полетів би до вас і завжди б залишився з вами — невидимкою, і, може б, тоді я був достойний вас».

Ці палкі зізнання, гарячий поклик змученої душі не лишилися без відповіді. Вони все частіше зустрічались хоч на хвилину, хоч на півгодини наодинці і були щасливі обоє. В місті володарювала зима. Природа все більше й більше занурювалась у холод, а вони не відчували, не помічали того холоду. Не облишивши думки про виїзд, вона не мала мужності і сили на те, щоб здійснити свій задум. Більше того, той виїзд був їй страшний, ненависний, вона ждала його так, як жде здорова, повна сили і снаги людина наглої смерті. Коли лишалися наодинці, він жалібно дивився в очі, твердив одне:

— Не їдьте...

— Мушу їхати.

— Зжальтесь... я гину...

— Я мушу... повинна.

Він, ображений, як дитина, замовкав, тільки дивився на неї мученицькими очима, і вона, щоб не бачити його страждань,

переривала побачення. Залишившись наодинці, виплакавшись досхочу, наказувала сама собі: їхати, це не доведе до добра.

Але минали дні, і вона не їхала, вона ждала: а може, воно минеться, може, й справді їй нікуди не треба їхати?

Із Сибірська наказували: приїзди по-доброму. Навіть ультимативно був запропонований строк приїзду: до строку — воля, після строку — неволя. Приїдемо, мовляв, особисто у ті жалюгідні Тетюші, накриємо на гарячому і якнайрішучішим чином розладнаємо злочинний роман. Те її злило, обурювало, але разом з тим і лякало. Вона була впевнена, що жодна людина не знала про її інтимне життя, але чому ж він так рішуче натякає про «роман», може, він і справді щось уже прочув, може, й справді щось знає? І що буде, коли він присікається до Михайла, образить його? Михайло ж такий гордовитий, такий вразливий. Це могло б убити його, це могло б... Ні, вона не повинна допустити до чогось подібного, вона повинна їхати. Те, що випало їй у житті, — фатальне, його виправити неможливо. Вона стала іграшкою в чужих руках, і хоч все те й робиться із найкращими намірами, але життя їй було зламане. І виправити нічого неможливо. Вона не мала сили, рішучості переступити те, що утверджувалось віками, що було вічним. Задушить власне почуття, все життя страждатиме, але в очах близьких залишиться порядною, добrocесною жінкою. Ні, Михайлику, не судилося нам щастя, не бачити нам радості...

Чоловікові написала, що приїде якнайшвидше, як тільки трохи одужає, бо щось їй нездоровиться, хай не турбується, мовляв, дорогий муж, десь після Нового року вона вволить його волю. Михайлові ж сказала, що через тиждень їде.

«Нічого не жду від вас неможливого, — писав він у відповідь. — Не жду, щоб ви щось зробили для полегшення мого страждання. Вибачте, що завдав вам стільки клопоту. Ідьте... Будьте щасливі...

Ваш від'їзд невідворотний, то хай буде безповоротним і моє рішення: після того, як ви поїдете, і я виїду. І ніколи не повернуся. Я вже звикся з тим, що ви поїдете і, мабуть, коли б ви й залишилися, не був би щасливий. Але, примирившись з думкою про ваш від'їзд, я вже звик до думки про смерть. Я помру — помру свідомо. Зроблю це без міщансько-інтелігентських вигуків і зітхань — з свідомістю необхідності, тепер мені це зовсім не важко зробити. Досить страждань. Жив, кохав. Чого ж ще треба? Так воно й повинно бути. Ваш від'їзд вирішений, ви — не вільні, кохають, звичайно, тих, хто не схо-

жий на мене. Їдьте... Ви знаєте, що коли я вам сказав про своє рішення, я його обов'язково здійснию».

Вона повірила, що він те зробить. Вона, безумовно, не могла цього допустити. Більше вона не нагадувала про свій від'їзд, стала з ним значно ласкавішою, переконувала його в тому, що він для неї найдорожчий, найсердечніший друг, що він більше друга, він брат їй рідний.

Йому було важко змиритися з тією роллю, яку вона йому відводила.

«Ви ніколи не зрозумієте того, що за час, відколи узнав вас, живу тільки вами, кожний порух душі, кожний спалах свідомості трепетав стремлінням до вас. Чому це так, я не хотів і не хочу знати, я відчуваю одне, що ви мені безмежно дорогі, знаю одне, що ні ненька, ні брат, ніхто не був мені дорожчим. «Дорогі» — як це блідо, слабо для того, щоб висловити все те, чим живе душа! Ні, ви ніколи не відчуєте того, що відчуваю я, ніколи душу не шарпатимуть ті почуття, під владою яких живу я, ви ніколи не зрозумієте мене».

Через кілька днів він картав себе за прояв слабості, за те, що був занадто відвертий з нею, наговорив такого, що повинно було залишатися глибоко у власній свідомості. Він розумів, що не мав права вимагати від неї жертви, він був згоден на її виїзд.

«Спогад про вас буде мені докором за те, що я ображав вас, що затаїв ваш образ у своїй душі. Мені соромно дивитись на зорі, оті трепетні зорі, бо мені здається, що й вони докоряють мені за те, що я, нікчемний, таю в собі ваш образ. Пробачте. Ви не повинні жаліти мене, ви повинні все те забути, що я казав, що писав у своїх листах. Ви будете далеко, але в моїх печальних мріях я буду з вами — і ні ви, ні хто інший не заборонить мені цього».

Не треба, не треба більше слів...»

Все підкорила собі лихоманка-зима, йшов грудень, над Волгою лютували снігові бурі, хати загорнулися в замети, занесло всі дороги й шляхи, далеке волзьке місто стало ще дальшим від усього світу.

Наталія Олександрівна, сама того не розуміючи, раділа цій зимі. Написала в Сибірськ листа, повідомила, що вже зовсім була зібралась у дорогу — насправді ж і не думала збиратись, — але, мовляв, сама матінка-природа перегородила їй шлях.

День сьогодні ясен и лучист,
Снег серебряный, алмазный так пушист,
Снег сверкает искрой огневой,
Так мечтателен свод неба голубой,

На людей гляжу я из окна,
В взглядах всех их одна радость лишь видна,
Потому что воздух зимний чист,
Воздух легкий, легкий и лучист...
Отчего же мне лишь тяжело
И страданье на сердце легло,
Отчего же давящая мгла
В тиски сердце бедное сжала,
Ясный день веселый полон слез,
Ясность дня не знет светлых грез?

Читала ті рядочки і не могла стримати сліз, в самої серце стискалося, для самої ясний день був найпохмурішою ніччю. Чи думала, що так мучитиметься тоді, коли знайомилася з цим мовчазним поетом, чи запідозрювала, що, збайдужіла до щастя, так кохатиме, так страждатиме і радітиме? Страждаючи сама, вона ще більше мучила, просто-таки катувала його.

«Ви пишете, що можете відштовхнути мене... Боже! Хіба я не знаю цього, невже думки про це протягом багатьох безсонних ночей, важких днів не коштували мені страждань, невже можливість цього і так кожної хвилини не ятрила мені серця. Нічого іншого не можу вам сказати, окрім того, що мені невимовно боляче через те, що я пишу вам не словами, а словами, коли б міг, я плакав би, ридав би ридма. Ви не вірите моїм стражданням, моїм пекельним мукам. Хіба ж про них можна здогадатись, дивлячись на мою сирітську постать. Хіба можна, судячи по моїй скромній особі, вірити в те, що в ній приховані гігантські страждання. Благаю — хоч в останні дні, якщо можете, не робіть мені боляче. Не жалкуйте, що занадто дружньо ставитесь до мене... Зрозумійте, що це серце ніколи не забуде вашої доброти, бо ви жертвували своєю гордістю заради співчуття, жалощів; ця душа, якій ви полегшували страждання зайвим потиском руки, ніколи не перестане молитися на вас, ніколи не забуде доброти вашої. Боже! Для чого ці страждання? Чому я не маю сили перемогти їх?»

Тільки після Нового року, коли відшуміли снігові бурани, на поля лягли глибокі сніги, затріщали водохресні морози, наступило деяке заспокоєння і в їхніх стосунках, що були досягли того найвищого напруження, від якого уже, видно, недалеко було до божевілля.

Вона писала йому розважливі, сердечні листи, намагалася довести, чому вони не можуть бути разом, і він, здається, почав з тим згоджуватись.

«Якось мирно стає на душі цього вечора після читання вашого листа. Спокій — після таких довгих, нестерпних страждань. Скільки часу я не знав, що таке спокій! Тож хай хоч

кілька годин відпочине душа для нових страждань, нового катування».

Домовились як можна рідше бачитись, менше писати. Треба, мовляв, вивірити себе.

«Ви розсудлива людина,—писав він з глибоко захованим сарказмом.— Ви задоволені, я більше вас не бачу, ми більше не зустрічаємось. Ви тепер спокійні: не бачите моїх страждань, не знаєте, що я переживаю, що думаю. Може трапитись, що й цю записку не пощастить вам передати. Славна, хороша Наталія Олександрівна... Невже її не стало, немає, не буде... неville вона змінилась душею... безслідно зникла її сердечна доброта.

Дорога Наталіє Олександрівно, будьте щасливі. Хай доля оберігає вас від страждань, безплідного суму, пекла духовного, яке палить мене. Будьте щасливі... А коли згадаєте, що в останні важкі хвилини ви не підтримали друга, хоч і могли це зробити, коли згадаєте, що він був наодинці зі своїми стражданнями, що в найтяжчі дні ви залишили його, коли згадаєте коли-небудь все це, хай ваше серце від того не втратить спокою... *Вічно ваш М.*»

Це була та ~~остання~~ краплинка, що вщерть переповнила її добре і ніжне серце. Вона несподівано, негадано сама з'явилась в «барлозі ведмедя». Прийшла, щоб побачити, як він живе, бо не могла залишити його в цю майтяжчу для них обох годину самотнім. В одну мить окинула допитливим оком його житло, посміхнулася внутрішньо: таки вони фанатики, оці комуністи. Обіймає цей чоловік дві великі посади: начальник слідчого відділу і заступник секретаря повіткому комсомолу, а живе по-жебразькому. Кімната — повернутися ніде, облуплена солдатська койка, витерта сіра ковдра, подушка, видно, соломною набита,— ось і всі меблі. Та ще стіл, покритий газетою, біля вікна, ближче до світла. Вона теплими очима глянула на той стіл, адже на ньому народжувались листи, що являли зараз для неї весь смисл життя, без яких вона не жила б, а животіла, які були її щоденною радістю. Захотілося хоч доторкнутись до того столу. Не посміла, тільки недбайливо, мов ненароком, кинула на стіл свої рукавички — хай хоч вони вольять її бажання.

На стіні біля дверей на великому іржавому гвіздку висіла його солдатська шинеля, вірніше, одежина з сірого солдатського сукна, бо не було в ній навіть натиюку на військову амуніцію, бо дихала вона сугубо мирно, від чого виглядала трохи жалюгідною, трохи хвилюючою. Поряд висіла добре відома їй кошлата, сіра, теж солдатського покою, шапка. Великі

розтоптані валянці були на господареві. Сам він — приголомшений, щасливо здивований — стояв серед кімнати, тремтячими руками перебирав широкого, теж солдатського паска. Дивився на неї винуватими очима, ніби вибачався за власну убогість, ніби показував: дивись, ось увесь я тут, перед тобою, такий, як є, з усім тим, що маю. Коли прийшла до мене назавжди, будь тут господинею, хоч і господарювати, власне, немає над чим.

Але то тільки так могло здатись. Насправді він про те, що нічого не має, не думав, бо взагалі ніколи не зважав на речі, які його оточували. Навпаки, він був переконаний, що живе цілком нормально, як і повинна жити людина: все в нього є і нічого зайвого. Писати має на чому, спати є де, голову покласти є на що, загорнутись теж сяк-так можна, вдягнутись є в що. Коли б у нього була зайва сорочка або, скажімо, валянці — вони довго не втримались би в хаті, адже мав чимало друзів, яким би та сорочка чи взуття прийшлися в самий раз. Навіть про те, що сісти було ні на чому, коли зайде стороння людина, він подумав тільки оце зараз. Сам він влаштувався біля столу, сідаючи на край ліжка.

Збагнувши, що запрошувати Тусю сідати на ліжко незручно, він ще дужче розгубився, почервонів так, що худі смагляві вилиці стали багряними, мовчки дивився на неї. Він не вірив, що то дійсність. Сон! Це йому наснилося, бо такого не могло бути, вона не могла з'явитись тут, у його «ведмежому барлозі».

— Ви здивовані? — посміхнулась вона.

— Невже це правда? — подав ознаки життя, почувши її голос.

— У вас затишно, — зауважила, окинувши зором кімнату.

— Яке щастя... Ні, скажіть... дайте мені вашу руку... я божеволію, я не вірю, що це ви...

Вона милостиво подала йому холодну, але наче палаючу руку, засміялась нервовим, тривожним сміхом.

— І все-таки це я. Не ждали?

Тепер вони, ніби сторч головою в ополонку, поринули в свої почуття. Кожного дня зустрічались, більше мовчали, ніж говорили, але справжні глибокі почуття, як відомо, не вимагають слів, навпаки, було б кошунством, насмішкою над тим, що діялося в їхніх серцях, коли б вони говорили. Побачення закінчувалось швидко і завжди майже однаково: вони обмінювались листочками, а там уже було все те, що треба було сказати віч-на-віч.

«Зіронько моя! Коли б можна було висловити словами те, як мені важко розлучатися з вами після наших зустрічей! Коли я разом з вами, мені здається неймовірним, що мушу

через кілька хвилин іти від вас. Я хотів би тоді бути вашою рукавичкою, якій я невимовно заздрю, бо вона завжди з вами. Мені хочеться, коли йду від вас, щоб ви якнайболючіше стиснули мою руку, хочеться зберегти той біль, якнайдовше відчувати його, щоб бути переконаним, що я був з вами. Кохана моя! Коли нам не дано йти однією дорогою, але коли вам хоч трошечки жаль мене — не жалкуйте за тим, що даєте мені щастя, зустрічаючись зі мною. Я не можу жити без вас. Не можу! Я не вірю, не хочу думати, що ви поїдете. Я завжди буду бачити вас, я вічно буду з вами. Я буду там, де ви, хоч би тільки для того, щоб інколи бачити вас здалеку, залишаючись не поміченим вами.

Я живу немов уві сні! Сні щастя! Після цього не можна бути далеко від вас, самі спогади про щастя виповнюють серце болючими спазмами, мене кидає в огонь, стає душно, боляче. Я відчуваю, що серце палає, пломеніє, хочеться одного: щоб повторився, щоб був вічним той сон — палаючий, повний муки».

Вона тоді ж чи ненароком, чи навмисне забула в нього рукавички. Яке то було для нього щастя! Він пестив їх, цілував до безтями, дихав їхнім ароматом, був безмежно щасливим. Він, мабуть, так би їх і не повернув їй, коли б не побачив,— мерзнуть в коханої маленькі, тендітні пальчики на морозі. Повернув! Повернув разом з віршами, написаними наспіх, у трепетному маренні.

Если б, милые перчатки,
Душу вы имели,
Если бы, домой вернувшись,
Рассказать сумели,—
Рассказали б, что я, бедный,
Ночи, дни страдаю,
Что в бесплодных я томленьях,
В тоске изнываю.

Здавалось, що вони не помічали навколишнього. Сторонні вже почали догадуватись про їхні стосунки. Якось їй про те сказав хтось із подруг у вічі. І тоді Туся ніби прокинулась із важкого летаргічного сну. Почала спішно збиратися в дорогу. Ні, ця любов не доведе до добра, вона спалить її серце, знищить її всю. Вона знову стала з ним холоднуватого-суворою, почала дорікати за те, що він кепкує з неї, що його захоплення нещире.

«Коли ви вірите в мою чесність, коли не вважаєте мене низькою, підлою істотою, повірте, вірте в моє кохання — нещасливе кохання до вас, не крайте мого серця неправдою, яку ви пишете про мене»,— скаржився він.

А тут — відрядження в села. Поїхав з тривогою, з болем у серці. А що, коли повернеться, а листів своїх віддавати буде нікому, коли вона зникне назавжди? Щоденно писав їй, складав ті листочки до купи, не впевнений, що вони знайдуть колись адресата.

Вона й справді зібралася в дорогу. Вже були складені речі, найнято візника, призначений день від'їзду. Вона хотіла виїхати таємно від нього, порвати все одним махом, в одну мить розрубати той нерозв'язний вузол. Та коли наступив день від'їзду, не змогла виїхати. Її була важка пропасниця, вона захворіла, ослабла безпричинно, це помітили навіть Бекшанські, заборонили їхати. Полежала якусь хвилину і тільки тоді, коли відчула, що від'їзд відкладений, заспокоїлась. А через день повернувся він. Урочисто вручив їй цілу купу листів, сявав такою радістю, що вона відразу ж відкинула всі вагання: ні, правильно вчинила, відклавши поїздку, бо не можна було їхати, не побачивши його ще раз щасливим.

І почалося все з початку. Вона знову приходила до нього, знову була ласкавою, доброю, сердечною з своїм «ведмедем». Вона говорила з ним про дружбу, дружбу навічно, про те, що, можливо, доля і над ними ще колись зласкавиться.

В наступні дні вони, як і в кращі часи їхнього життя, часто бачились, навіть катались якимось на Волзі. Гуляли в зимовому лісі. Грузили по коліна в снігу, сміялись, веселилися, забувши про все. І все ж важка задума не покидала їхніх облич, часто веселощі переривались нагло, змінювались хвилиною зажури.

— Не їдьте! — молив він, коли повертались додому.

— Поїду. Тепер уже скоро...

То була важка, безсонна ніч. Виповнена мукою, стражданням. Але в таку ніч народилося в серці їй нове — почуття примирненя.

Не спеші уходить — погоди,
Хоть минуту, мгновење одно!..
Бьется сердце в мятежной груди
И любви, и сомнений полно,

Хоть минуту, мгновење одно
Проведи, дорогая, со мной,
Если вместе с тобой не дано
Нам идти по дороге одной!

Дорогая, останься со мной,
Отдохну у тебя на груди!
Путь лишений и в холод, и в зной,
Путь тоски у меня впереди.

Вона далі залишатися не могла. Вона мусила їхати. Тепер уже не працювала в бібліотеці. Він міг бачити її лише у Бекшанських на квартирі. Вона була з ним стриманою, навіть суворою, і він, що вже примирився з тим, що мало трапитись, янову засумував. Йому здалося, що він для неї чужий, байдужий, далекий. Відчував себе немічним, всіма забутим. Звернувши на те, що болить голова, він попрощався. Вона не могла його не провести, Вони опинилися в темному коридорчику і тут... о щастя! Трапилось те, чого він не припускав навіть у думці! Вона поривно обвила його шию, припала до вуст, мов спраглий до холодного джерельця, обпекла поцілунком.

— Не сердься, Минько... не треба... я люблю тебе.

Опам'ятався вже тільки на вулиці.

«Невловимо короткою була та мить... Боже! Поверни її! Минуло. Сьогодні... невже сьогодні це останній день?..»

Так. То був останній день. Вона поїхала. Залишила йому у спадок нестерпну муку, нелюдський біль. Залишила яскраву, сонячну надію. І та надія врятувала його, надала сили відігнати геть хвилину розгубленість і приреченість. Він забув про чорні думи. Він вірив у те, що наступить час і вона до нього повернеться, вона не зможе не повернутись, бо знав — вона без нього ніколи не буде щасливою.

IV

Хоч все його життя й було прозорим та чистим, подібно до живого джерельця, все ж воно нагадувало собою скриню з подвійним дном. Його товаришам, навіть найближчому другові Павлу Бекшанському, здавалось, що живе Кузьмін просто, зрозуміло, що його мовчазність та деяка зайва нервозність пояснюються характером та ще невігойною хворобою. Насправді ж під отим подвійним дном кипіло не відоме нікому, крім його самого та хіба ще Тусі, від якої в нього не було таємниць, якій він відкривався до найостаннішого, найболючішого нерва, — його неспокійне, повне протиріч, важке життя.

Працював він азартно, до самозабуття, важко було назвати когось із товаришів більш дисциплінованого і витриманого, ніж Михайло. Але, залишаючись наодинці, він, мов водолаз, відразу ж поринав у спогади, віддавався під повну владу болючих переживань. І нікого, навіть Павки, не допускав у ті володіння. Ще замкнутішим, відлюдкуватим став після від'їзду коханої. Його листи, повні любовного аромату, екстазу

обоготворення, нарікань на важку розлуку, листи-звіти про найглибші його почування відразу ж полетіли за нею вслід. Ще десь тряслась вона до станції по вибоях, а він писав:

«Вию наодинці. Одержите лист і згадаєте бідну, нещасну істоту, загублену десь далеко в затуманеному куточку землі, серед чужих людей. Його можуть зобидити і люди, й життя, і немає Тусі, до якої міг би прихилитись, зобиджений, відповісти, вловлюючи присутність ніжної, співчутливої душі, заглянути в очі й забути важкі дотики життя до бідного серця. Вас нема. Хто заспокоїть, хто переконає, що не востанне я був з вами разом учора, що не востанне ви потисли мою руку, ласкаво доторкнулись до раненого серця. Зорі! Підтвердіть, ще не востанне вчора ми разом дивились на вас».

Згодом його призначили головою слідчої комісії. Друзі по-здоровляли, раділи, а він не відчув ніякої радості. Що ж, буде працювати... Тепер це єдина його радість, єдине, що може дати хоч на якийсь час забуття. Знав, що забуття ще можуть дати товариші, колеги, але після від'їзду Тусі засудив себе на повну самотність. Доки вона була тут, він прагнув одного — бути поблизу коханої. Тепер він теж був з нею — в думках. Писав листи, читав і перечитував, деякі відсилав, не вірячи в те, що вона їх одержить, більшість знищував. Розмірковував над сенсом життя, не бачив для себе просвітку. Інколи йому здавалось, що саме в такому стані люди здатні на злочини. Він сам не розумів, що його стримувало від того, щоб запити у відчай, щоб вчинити якусь дурницю... За хвилину забував про те, вже інші думки роїлися в його голові. Він повинен поділитися ними з Тусею, він повинен був про все їй сказати.

Вона мовчала. Це зовсім вибивало його з рівноваги. В голові тіснилися тисячі припущень, одне за друге гірші, і всі, як одне, проти нього. Він в такі часи ненавидів сам себе, звинувачував в усьому свій характер, зовнішність.

І тільки весною довідався, вона важко хворіла. Чи то дорога її звалила, чи, може, душевні переживання. І він одразу ж кинувся вибачатись, звинувачуючи себе в бездушності, у відсутності такту. І знову вивертав перед нею всю душу, всі свої помисли, все найпотаємніше.

«Всі вечори віддаюся спогадам. Це виходить якимось поза моїм бажанням. Найчастіше згадую новорічний вечір — яка ви тоді була чудова, світла, який я був щасливий! Таке щастя ніколи в житті не повторюється. Тусю, ви — моя юність, ви — моє перше щастя, ви — моя перша любов.

Окрім батька, окрім вас, у мене не було ближчих і рідніших людей. Батько дуже любив мене, але... Я вам не кавав: мій батько каторжанин. Після трагедії з батьком я був зовсім самотній. Зустрів вас — забув про важку втрату, біля вас не помічав я давніх ран, тепер знову, як і кілька років тому, залишився самотній. Ви зникли. Все старе, все пережите знову ожило в пам'яті, і я відчув — до давніх ран добавилась нова».

Слав, слав листи й перестав. Вона мовчала.

І ось раптом влітку... Вже після того, як він втратив будь-яку надію, коли знищив усі листи, написані у вільні хвилини, він знову взявся за перо.

«В той час, коли доля послала ще один фатальний удар в саме серце, коли я знову був нагороджений найважчими хвилинами страждань, бо одержав звістку про те, що мій батько, зустріч з яким була смислом мого життя, надією, якою я тільки й дихав, помер далеко від мене, самотній, забитий життям, саме тоді, в цей важкий для мене час, я одержав вашого листа, Наталіє Олександрівно!

Коли б ви знали, як я любив батька, коли б ви знали, як надія на зустріч з ним зігрівала моє серце; коли б ви знали всю неповторність краси далекого мого світлого дитинства, коли я жив з батьком, коли ми разом мріяли, планували наше майбутнє, радісно заглядали в нього, впивались своїм хоч і бідацьким, але життям, яке так трагічно порушилось дев'ять років тому! В спадок мені лишилися надія та гаряча віра в оновлення життя, коли я буду освіченим, буду людиною.

Коли я довідався, глянувши на почерк, що лист від вас, то ніби живий промінець блиснув у мороці мого страждання, бо знайшлася на світі людина, друг, який розуміє мене, який пам'ятає мене і в такий важкий для мене час обізвався здалеку. Ваш лист був у ту хвилину для мене цілим світом радості, світла і тепла, я ждав від вас солодких дружніх слів, яскраво уявив собі, як упиватимусь привітними словами, з світлою надією на те, що мої страждання будуть полегшені животворними словами; мені пригадалися, мов спалахи зір, іскорки тих далеких і жаданих днів, коли ви були тут і я бачив ваш образ — радісний, веселий, щасливий; душа моя виповнилась вдячністю за те, що ви навіть у щасті згадали про мене.

Але... Я приголомшений, я знищений змістом листа. Удар за ударом... В ці хвилини я так прагнув вашого слова, а прочитав, що ви наводите справки про якісь двісті п'ятнадцять карбованців, за які можна купити лише кусень хліба, і написали лише тому, що не знали, одержав я їх чи ні. Лист зовсім мене убив, я був готовий ридати вголос, рвати волосся, кусати

руки. Я побачив, Наталіє Олександрівно, наскільки егоїстичні, по-звірячому жорстокі щасливі жінки. Тільки це й зрозумів я з листа, тільки воно й віддалося важким болем у серці.

Тепер аж не віриться, що ви в свій час були мені близькою, ставились до мене співчутливо, не віриться, що все те було в дійсності. То був лише сон, хоч і лишилось кохання; я, як завжди, кохаю вас, це моє єдине щастя. Для чого мені життя, Наталіє Олександрівно? Один.. один... Нічого мені не жаль тепер. Ні минулого, ні майбутнього. Живу єдиним бажанням — знайти батькову могилу, впасти на неї і розповісти йому про все-все, про те, що, крім нього, ніхто мене не любив.

Ви, поїхавши, забрали з собою половину радощів життя, а смерть батька — другу половину. Я втратив колишню енергію, устремління, любов до праці — хіба я винен у тому, що доля карає мене дуже важко? Хочеться сказати всім товаришам, всім, хто сильний духом, повний життя, що я не винен у тому, що не схожий на них, що маю розбиту душу, в тому, що я не людина, а мертв'як.

Для чого я все це пишу? Мабуть, за звичкою, надіючись, що зрозумієте мене. Не варто писати.. Вибачаюсь, що, можливо, вношу у ваше красиве життя дрібні турботи. Хоч, міркуючи по-пролетарському, одержати і прочитати листа — не такі вже й великі турботи.

Я зовсім убитий горем. Думаю про батька, про вас, і здається, що ви вмерли для мене, що загинуло все, все у моєму житті. Люба Наталіє Олександрівно, коли б ви тільки знали, який я нещасливий».

У неї серце заходилося від тих листів, але вона мовчала. Сама знала не менше горя. Тільки підвелася на ноги, як зовсім ослаб чоловік. Ї хоч не любила його, але із співчуттям до людини, з якою була тісно пов'язана долею, мусила турбуватися про нього, мусила тамувати те, чим жила, вважала його злочинном перед суспільством. А чоловікові ставало все гірше й гірше, аж поки взимку не прийшов кінець, який їй неймовірно приголомшив. Вона навіть не думала про те, що коханий вже давно не пише, видно, забув про неї. Так воно й повинно бути... не для неї щастя.

Життя підняло Михайла на могутні крила. Зібрався в Казані Всеросійський з'їзд комсомольців-чуваців. Він був не лише делегатом того з'їзду, а й членом президії. Тут він познайомився з чуваськими письменниками і журналістами. Загорівся новою ідеєю — створити для чуваського народу книги рідною мовою; при зустрічах з товаришами палко говорив про

майбутнє свого народу, про рідну мову, про теорію поезики чуваської літератури.

Коли повернувся додому, одержав ще одне партійне доручення — став кореспондентом РОСТА по Тетюшівському повіту. А в вересні, на вимогу чуваського обкому, переїхав у Чебоксари, працював в обкомі комсомолу. В жовтні, на Першому з'їзді Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Чуваської автономної області його обрали членом виконкому і призначили головою революційного трибуналу.

У день свого народження записав у щоденник:

«Цієї ночі мені минуло двадцять один рік. Згадався весь пройдений шлях. Двадцять один рік тому я з'явився на світ. Багато вже часу минуло з тих пір, коли я народився в убогій і маленькій хаті, чого тільки не траплялося в світі за цей час: навіть хатини вже тієї не лишилось і сліду, скільки пережито, майже нічого не зроблено. Кидаю погляд в минуле... Мені двадцять один рік... Двадцять один рік тому в таку ж непогожу осінню ніч народився я серед селянських злиднів, горя... аж дивно здається моя поява.

Минуле моє життя поділяється на три періоди: перший — до червня 1911 року, — проходив хоч і в страхітливій убогості, але був світлим, яскравим дитинством. Другий період, що почався жорстоким ударом, жахливою сімейною драмою, втратою батька, — період найпохмуріший у моєму житті, сповнений матеріального і духовного пригнічення буржуазним суспільством. В кінці 1918 року вступом у компартію почався третій період, коли я відчув себе таким вільним, сильним, незалежним від усіляких сімейних, релігійних, громадських забобонів, разом з пролетаріатом відчув себе господарем життя. З того часу свідомість моя світла, думки могутні — я комуніст. Кар'єризму, нечесності немає місця в моїй натурі. Впевнений — ніколи не зганьблю звання комуніста, можу побажати собі одного: вступаючи в двадцять другий рік життя, більш сміливо йти по життю».

А через півтора місяця його, як злочинця, кинули до в'язниці. Знайшлися підлі люди, звинуватили невинного, перетягли політ орлови...

За тими подіями забулось особисте, заступіла невігойна рана, роз'ятрена нещасливим коханням. Лише в снах та спогадах як докір, як солодкий біль згадувалась йому Туся.

У березні, в той час, коли він був, як ніколи, близьким до загину, забутий товаришами, без будь-яких засобів до життя, хворий, взятий на поруки небагатьма справжніми друзями, він несподівано одержав від неї два листи. В першому,

якомусь загадковому, всього кілька слів: «Люблю, як завжди, твоя». В другому писалося про такі речі, які його і розсмішили, і стривожили. Вона ще не знала про його падіння, думала, що він на високій посаді, став дуже поважною персоною.

Вперше за весь час, ніби сторонній, глянув на самого себе. Поважна особа! Що лишилось від тієї особи? Задавнена ще з дитячих років хвороба загострилася, підточувала й без того слабкий організм. Понад місяць він не був у лазні, не міняв білизни. Все тіло горіло від сверблячки, від вошей не мав порятунку. Перевдягтися ні в що — остання сорочка зогнила на тілі... Та хіба це тільки тепер? А раніше, коли він справді був «особою», хіба він краще жив? Краще вдягався? Чи не мешкав у тісній, захламненій комірчині, не спав разом з братом Гурієм на голих дошках, в яких кишіли блощиці?

Знав деяких відповідальних працівників — жили в теплих, просторих квартирах, ходили в розкішних шубах, катались на тройках, тримали себе так, ніби сам бог призначив їх на високі посади. Розумів, що в той час досягнути матеріальної забезпеченості чесним шляхом було неможливо. На свою досить значну зарплату ледь годувався разом з братом. Отож як голова ревтрибуналу почав цікавитись дечим таким, чим, виходить, не слід було цікавитись. Чесності мав багато, а досвіду обмаль, — от і потрапив, обмовлений спритними хабарниками, туди, куди мали потрапити вони самі.

«Може, ви думали про мене як достойну людину і написали те, що мене так схвилювало, покликало до життя, повернуло мені щастя, — писав він Тусі у відповідь. — Але, кохана моя, я давно вже ніхто й ніщо. Гнаний. Розчавлений. Непомітний. Не здатний ні до чого. Далекий від радянської і партійної роботи. Людина без майбуття».

Ті листи з Симбірська, видно, були випадкові, але вони вдихнули в нього життя, оживили надію. Безсонними ночами він гарячково працював над перекладами творів Льва Толстого і Лермонтова на рідну мову, готував збірник творів молодих поетів, писав вірші, працював над романом, п'єсою. І, безумовно, бомбардував листами Симбірськ. Але звідтіля знову ані слова, ані півслова. А за плечима стояли судді, неблаганні, суворі. А здоров'я дедалі ставало гіршим, туберкульоз кісток розгулявся, як навіжений. Він зліг, передчуваючи, що вже ніколи не зведеться на ноги.

І саме в той час, коли йому були необхідні найсильніші душевні ліки, доля послала їх. Туса знову йому написала. Лист, правда, був дуже стриманий, аскетичний, — вона ще носила траур по чоловікові, — але вона пам'ятала про нього. Як про

брата, якого в неї ніколи не було. Як про дорогу сердечну людину, як про друга. Вона нарекла себе його сестрою. І він, байдужий до всього, навіть до життя, сприйняв те радо.

«Дорога моя, славна сестро, Тусю, моя Тусю. Люби свого брата. Я буду відданий тобі до останнього подиху. Два види кохання вигадали люди, а я був мучеником тієї вигадки. Любов єдина, вічна. Спорідненість душ. Коли людські душі зливаються у взаєморозумінні. Люба, не ображайтесь на мене ніколи. Я, мабуть, такий нерозумний. Скільки разів чув від сильних світу цього, що я не коректний, не дорожу громадською думкою. Ще б пак! Стану я дорожити думкою чиновників. Сьогодні в мене лихоманка: шию, зв'язую, складаюся, лаштуюсь у дорогу».

Згодом він виїхав у Крим. Рушаючи в дорогу, написав: «Я хочу забути все. Я хочу любити тебе, як брат».

V

Так і заснув несподівано, полонений тими спогадами. Десь на світанку приснилась вона. Зайшла до кімнати, тихенька, добра, в білій хустині, що так їй була до лиця, мовчки приступила до нього, нечутно поцілувала в уста — ні, то був зовсім не сестринський поцілунок.

«Ти прийшла до мене, як до брата?» — запитав самими очима він.

Вона заперечливо похитала головою. А в очах повно світла, вихлюпуються через них найніжніші почуття, ллється щедрим потоком любов.

Прокинувшись, він не зразу збагнув, де він, що з ним, куди поділася Туся — адже вона була... була тут, біля нього, він ще й досі чув її поцілунок на своїх устах.

— Вставати, вставати час, Кузьмін, — озвався до нього Іванохрестительський. — Художник не має права довго спати. Ранок — то найкращий час для природи й для пошуків хліба насущного...

Знову хліб насущний... Вчора вони по-братському розділили черствий шмат — виторгував Іванохрестительський за мнло. Повечеряли мовчки. Тільки після трапези Іванохрестительський зауважив:

— Чим не таємна вечерея — хліб з водою...

«Таємного сніданку» не було, випили холодної водички, подалися на заняття.

«Треба написати... довідатись. Хай у відповідь прийде хоч одніси́ньке слово. Адже не так важко людині написати: жива. А йому й того досить. Знати, що вона жива-здорова, що їй не загрожує страшна небезпека, і то велике щастя. Але, може, й вона не відповість, так як не відповідають з дому... Що там діється, що там робиться в його рідному краю?»

Студенти саме розходились по незатишних, напівтемних аудиторіях, коли вони прибули до школи. Лець встигли проскочити в двері перед викладачем малювання Фаном Савичем.

Тільки ця аудиторія, яку ще звали студією малювання, була винятком в усій школі: простора, світла. На стінах висіди різні ескізи та картини, видно, вправи студіозусів, вікна та полиці були густо заставлені різними гіпсовими фігурами — куби, конуси, піраміди, зліпки квітів, листочків і, що найцікавіше, скульптурні портрети древньогрецьких та римських богів і богинь.

Кожного разу, зайшовши до студії малювання, Фан Савич мовчки діставав чи то конуса, чи куба, чи листок магнолії, ставив перед класом на височеньку підставку і кидав коротко: — Малювати.

Завдання здавалось легким, просто-таки легшого не вигадати. Але то так здавалось на перший погляд. Малювати оті білі гіпсові фігури було не так просто. Адже головне полягало не в тому, щоб навести на папір точні контури фігури, а в тому, як покласти на малюнкові тіні, добитись того плавного і непомітного переходу від білого до темного, який нелегко дається часом і досвідченим малярам.

Фан Савич, високий, з офіцерською виправкою, худорлявий чоловіча років п'ятдесяти з гаком, зовсім не був схожий на художника. Його маленькі жовті очиці злодійкувато бігали під крутими надбрівними дугами; сухі, тонкі губи весь час загадково кривились; на всьому обличчі, довгому, глянцевавому, повсякчас блукала презирлива посмішка. Він ніколи не затримувався надовго біля будь-чийої роботи. Всім своїм виглядом він ніби підкреслював свою зневагу до тих, кого оце мусив навчати.

Інколи він поринав у спогади. Не те щоб розповідав своїм студентам, а просто про себе думав уголос:

— Минули золоті часи живопису й малярства... У вічність канули... У Лету. З Врубелем мав честь разом учитись, від самого Рєпіна похвали мав, навчав багатьох із тих, хто зараз мистецтвом славиться... Так, так... Кустодієв... Кончаловський... Йогансон... розкіш. Тож-то було покоління. Які тіні, які півтіні, які тони, які півтони...

У цей день навчатель знаменитостей, видно, з однією метою — підтягнути й теперішніх учнів своїх до рівня колишніх, довше, ніж будь-коли, в нерішучості обводив очима всю ту малярську бутафорію, якою була виповнена студія, поки нарешті в поле його зору не потрапила кучерява борода якогось грецького бога чи героя. Спритно підхопив гіпсову голову, припасував до підставки, сплеснув з долонь пилюку.

— Малювати.

Малювали мовчки, прикусивши язика, старанно виводили лінії, накладали тони й півтони. Він розмашистим кроком ходив по аудиторії, одним оком зиркав на роботи своїх учнів, бурчав сам до себе:

— Якось Врубель малював Геракла. Вільними, незалежними, божественними лініями. До студії заходить Серов... ну так же, здається, Серов. Заглядає через плече, хитає головою, рече: «Тепер і померти не гріх». Так... У Врубеля рука була міцна, точна...

Раптом спиняється біля Іванохрестительського.

— А у вас що виходить, маестро? Ні, ви таки подивіться, шановний, що у вас виходить? Врубель Геракла малював, а ви ж тільки... найпростішу фігуру перед собою бачите, а малюєте... Фантазія в малярстві, шановний, найтірша штука вина...

Кузьмін крадькома глянув на роботу сусіда. Іванохрестительський, видно, вже не раз у своєму житті проходив подібну науку, він просто нудився на уроках Фана Савича. Інші ще тільки накидали контури божественної голови, а в нього вона вже була вся на папері. Більше того, він уже встиг прикрасити її лавровим вінком, якого й близько не було на оригіналі.

Михайло перевів погляд на власну роботу й тільки зітхнув. У свій час він малював непогано. Знічев'я копіював з фотокарток портрети своїх товаришів. Одного разу намалював портрет Павки Бекшанського та ще й коника викинув: нишком приніс його у повітком та й почепив на стіну серед інших портретів. Кілька днів ніхто й не помічав того, зате скільки було реготу, коли хтось таки придивився та й випукнув:

— Товариші! Та ви подивіться, куди наш Павка Бекшанський затесався!

Та найчастіше Кузьмін малював для неї... для Тусі. З-під його руки виходили ніжні-ніжні, мов живі, польові дзвіночки, спліталися в гірлянди запашні квіти, щиро посміхалися чубаті дитячі голівки. Один з тих малюнків, на якому було зображене мале дівчатко, кирпатеньке, з пухкими, округлими губами, дуже їй сподобався.

— Отакою була я в дитинстві... Обов'язково збережу на згадку.

Він зітхнув. Його думки знову полонила вона, далека, але незабутня. Хтозна, чи зберігає ту голівку, чи вже й про нього, автора того малюнка, давно забула?

«Треба обов'язково написати... може, озветься... хоч одним словом».

І сам того не помітив, що рука його стала твердішою, змахи олівця рішучішими. Він уже не боїться, що в його роботу загляне прискалене око Фана Савича.

— Наш однокурсник Нестеров,— чує він раптом за плечима,— завжди говорив: точність малюнка— запорука успіху.

Михайло здригнувся: про нього те сказав учитель чи про когось іншого? Розгублено оглянувся. Фан Савич уже відійшов. А в цей час скалатнув дзвіночок— кінець уроку.

На перерві Іванохрестительський нещадно критикував Фана Савича.

— Базікало! Учень Рєпіна! Друг Врубеля! У кожного з нас є друзі. Але ти мені, любчику, покажи свої картини, свій дощок. Запитав учора, де можна побачити ваші труди, вчителю, так тільки пробурмотів щось невиразне, одразу ж на Врубеля звернув. Врубель Врубелем, а ти мені покажи власне обличчя. Ні, з такими педагогами, як цей, залишишся художником-недоучкою.

Та не встиг Іванохрестительський як слід висповідати — заочно, безумовно,— Фана Савича, як в аудиторії з'явилася секретарка школи, особа далеко не першої молодості, з абсолютною відсутністю привітності і доброти на обличчі. Яюсь сердито, навіть аж ніби зловтішно оголосила:

— Всім студентам наказано з'явитися до військового комісаріату на предмет призову...

— А безногим? — перебив Іванохрестительський.

— Без винятку...

— Братимуть і калік?

— То не моя справа. Я передаю наказ...

Михайло не надав ніякого значення тій об'яві. Що ж, піде подивиться, що там за призов. Але кому він потрібний з своєю ногою?

Іванохрестительський такої ж думки про себе:

— Чортзна-яка правда в світі! Аз грішний навіть для солдатчини незугарний. А то наживав би п'ятами від цього «врубеля».

Другого дня Кузьмін допитувався, як краще пройти до військкомату. Йшов туди без найменшого ентузіазму, бо ніякої надії на те, що його візьмуть до армії, не мав. О, коли б він мав здоров'я, коли б його призвали, — з якою гордістю він вдягнув би червоноармійську шинелю, пройшовся з піснею по місту і марширував би хоч до Далекого Сходу! Йому було соромно перед самим собою, що так і не довелося воювати, а вже ж і війна закінчувалась. Бувало, в Тетюшах, коли він працював у повіткомі комсомолу, не раз вони з Павкою Бекшанським організовували комсомольські пробні мобілізації, тривоги, нічні походи. По ланцюжку, по ланцюжку, від комсомольця до комсомольця, і, гляди, вже за годину-півтори вся міська організація на ногах. Хлопці покурюють у рукав, серед дівчат інколи спалахне сміх, і відразу ж тиша, приглушений шепіт, допитливі погляди: чи й цього разу пробна тривога, чи, може, й справді?.. Адже в ті дні небезпека могла з'явитися тоді, коли її не ждалося, і звідтіля, звідки навіть гадки не малося.

Вишикувавшись, мовчазні комсомольці йшли у ніч затемненими вулицями в напрямку до станції. Йшли довго, з короткими перепочинками на перекур, йшли аж до того часу, поки всім, навіть організаторам цього походу, починало здаватися, що це не жарт, а справжній бойовий похід. І найчастіше вже тоді, коли починало світати. Павка Бекшанський оголошував привал.

На привалі робили перекличку, раділи, якщо не було дезертирів, тут же виключали з комсомолу слабодухих, а такі, особливо на першій порі, траплялись, і задоволені повертались додому. По місту йшли з піснями, під голосну команду, в такт відбивали взутими в що хто трапив ногами, здійсмили пилюку. На них гавкали з усіх підворіть собаки, за ними і поперед них з веселими вигуками бігла дівтора, колишні крамарі та перекупки плювали їм вслід і сичали: «Комсомолія ненависна!»

Михайло завжди ходив у першому ряду, співав до хрипоті, хоч і не мав доброго голосу. Для такого випадку туго затягував свою сорочку паском і дуже жалкував, що не мав портупей, — він би тоді зовсім скидався на військову людину.

Але то було давно... дуже давно. Йому здавалося, що від тих щасливих днів минула вічність, що він встиг за ці два-три роки прожити два життя, постаріти і тілом, і душею. Отож байдуже переступив поріг призовного пункту і тільки тоді трохи підбадьорився, коли прочитав над дверима, що вели в глибину приміщення, гасло: «Світова революція дивиться на тебе,

майбутній воїне». Так, тут, у цьому приміщенні, де цивільні люди ставали воїнами, від яких залежала доля революції, не можна бути байдужим. Хай, може, ти й не здатний ні до чого, не годен служити народові, але ти повинен відчувати, що прийшов у святе місце, що ти також готовий служити, і не твоя в тому вина, коли тяжка хвороба, як шашіль дерево, точить твої кістки.

На призовному пункті кишіло людом, тут лунали молоді голоси, веселий задириливий сміх. Особливо було весело і людно біля перукаря — говіркового, вертлявого чоловіка, що з неймовірною швидкістю стриг призовників, сиплючи при цьому приповідками та жартами, хоч тим, хто розлучався з любовно викоханою шевелюрою, було й не до жартів.

— Та, може, мене ще й не приймуть? — опинався хто-небудь перед стільцем перукаря.

— Такого орла та не взяли б. Беруть і гірших...

— А коли й справді забракують?

— Тоді зайдеш, хлопче, до мене, я поверну тобі чуприну. Бачиш, тут у мене ціла купа.

В кутку справді лежала ціла гора волосся — чорного, каштанового, білявого, рудого, аж червоного...

На ту гору пішла й Михайлова, вже досить пишна після епатарійської стрижки, чуприна. Його волосся було тут, мабуть, найчорнішим, і це дало привід перукареві пожартувати:

— Ось коли тебе, молодий чоловіче, забракують, — біда невелика — ти свою кучму по одній волосині зможеш вибрати.

Веселий настрої не покидав призовників, опанував він і Михайла. Він навіть не шкодував, що задаром позбувся свого смолистого чуба, відчував себе так, ніби знову потрапив у веселу санаторну компанію. Коли він зупинився перед молоденьким писарем і побачив його роблено суворе обличчя, Михайлові захотілося покепкувати з цього вояки.

— Прізвище, ім'я, по батькові.

— Михайло Кузьмін.

— А по батькові?

— Бачите, товаришу, в нас, чувашів, дається ім'я, а по батькові служить і за прізвище.

— А прізвища що, зовсім немає? — перелякався писар, і його обличчя нарешті набрало природного вигляду — по-дитячому безпорадного.

— Ні, чому ж, по батькові ото і є прізвище. А крім того, у нас є прізвиська. Мое чуваське прізвисько — Сеспель.

— Сеспель?

— Еге ж. Михайло Кузьмич Сеспель.

— Так і запишемо,— схилився над карткою писар.— Сеспель, добре. А в нас у гімназії вчився один хлопець, так його прізвище було Сеспин.

— То мій двоюрідний брат,— і оком не зморгнув Михайло.

— Брат?— так здивувався писар, що аж ручку поклав на стіл.— Але ж то різні прізвища?

— А в нас прізвища відмінюються...

Писар помітив у його очах глибоко схований сміх, завагався:

— Крутиш щось ти... То зовсім немає, то відмінюються. Чому досі не призивався до армії?

— Мав відстрочку.

Якусь мить писар недовіриливо дивився йому в очі, потім, пробурмотівши: «Знаємо ці відстрочки», наказав:

— Йди на комісію, там розберуться.

Переступивши поріг кімнати, в якій працювала комісія, Сеспель аж зупинився. Призовники тут походжали голісінькі, немов Адам по раю, а дівчатка в білому командували ними, міряли ріст, важили, записували щось у ті ж картки.

Роздягнувшись, глянув сам на себе стороннім оком — маслакуваті ноги, сухі ребра, довгі, ширші донизу, руки. Мабуть, дуже незграбний у нього вигляд.

Комісія оглядала його недовго. Один миттю зазирнув у зуби, другий перевірів очі, третій уже вп'явся жовтим стетоскопом у ребра.

— На що скаржитесь?

— Поки що здоровий,— відповів стримано, а самого знову розпирало від сміху,— знайдуть хворобу чи не знайдуть?

— Що з ногою?

— Нічого особливого... Попсована трохи..

— В санаторії лікувалися з приводу туберкульозу кісток?

— Не знаю, від чого вони там лікували...

Лікар штовхнув легенько в плечі:

— Пішли до военкома.

За столом сидів низенький, товстий, вже лисіючий чоловічок у портупях навхрест.

— Що там, докторе?

— Сеспель, двадцяти двох років, хвороба ноги, товаришу врид.

«Врид» проворно вибіг із-за столу, допитливо оглянув ногу Сеспеля.

— Ну й що ж, нога як нога. Подай боже кожному такі ноги. А ви що кажете?

— Кажу, що не годний для проходження служби в армії. Врид перелякано замахав руками.

— І що у вас за манера, докторе? Не забувайте: вам революція довірила таку справу, а ви на всякий шрам звертаєте увагу. Занадто вже ви обережні. Я починаю розчаровуватись у вашій особі.

— Я залишаюсь при власній думці.

— Вас турбує нога? Голубе мій, докторе хороший. Знаємо ми ці ноги, ми не такі ноги бачили. Ви кажете, хвора нога? А звідкіля ви прибули, товаришу? От-от, товариш із Чебоксар прискакав на цих ногах, а ви боїтесь його брати до армії. Що ви, докторе! Та з такими ногами ми Денікіна розбили. Врангеля потопили. У полку, де я воював, були хлопці... були орли, а не хлопці, без ніг — бігали, тільки держись, без рук — рубали білогвардійців, аж пір'я з них летіло. А ви— ноги!

— Як лікар, я стверджую: призовник не відповідає інструкції,— вперся на своєму лікар.

Михайла дуже зацікавило те змагання: хто ж переможе? Йому дуже хотілося, щоб переміг врид. Та знав, якщо «інструкція не передбачає», нічого з того не вийде.

— Докторе, а хто інструкції, по-вашому, пише? Не живі люди? Все залежить від того, як читати інструкцію. Зрозуміло, що для строю така нога — не перший сорт. Але, допустимо, в господарчу частину... товариш письменний, освічений... Саме таких і треба, допустимо, у зв'язок, га? Чи, може, докторе, ви думаєте, я випадково займаю пост врида военкома?

— Але ж хвороба... Кістка пошкоджена...

— А ви звідкіля знаєте? — взяв на глум лікаря врид.

У лікаря лукавством заграли очі.

— На те ж ми лікарі...

— Ні, ви мені скажіть: як ви можете заглянути в ту кістку? Оцією штуковиною послухати? В те, що легені, хрипи різні можна чути — вірю, що ногу — не вигадуйте. Докторе, вам не пощастить обдурити військову адміністрацію...— І до Сеспеля: — Вирішено, товаришу. Ви зачислені до лав Червоної Армії. Сердечно вас поздоровляю, бажаю успішно послужити світовій революції, яка дивиться на тебе, товаришу, з надією.

Михайло здогадався: отой лозунг над дверима теж творіння врида. Але не засміявся. Був надзвичайно урочистий момент у його житті. Твердіше ставлячи на землю ногу, вийшов з комісії.

— Ну, як? — накинулись на нього ті, що ждали черги.

— Призваний,— відповів з гордістю.

І хоч не лікар, а тільки врид наворожив йому здоров'я, але в цей момент йому дуже хотілося вірити, що доля відміряла йому здоров'я щедрим коробом.

Київськими вулицями йшов у строю червоноармієць Михайло Сеспель. Над головою по-літньому паленіло сонце, на до-рогу осипалося жовте, скоцюрблене листя тополь, на цегляні тротуари падали з дерев зелені їжачки, репались від удару, зсередини викочувались майстерно відполіровані, ще вогкуваті красені каштани. Десь у височині табуном лебедів пливли білі хмарки, потривожене густим бевкотом дзвонів вороння кричало біля соборної дзвіниці, трюхикали на худючих шкапинах візники, а з тротуарів на незвичайну колону дивились пере-хожі.

Михайло йшов, немов уві сні. Він за багато часу вперше оце був щасливим. Він — червоноармієць. Він віддасть революції все, що повинен і зобов'язаний віддати кожен комуніст, кожна чесна людина. Не жалкував за тим, що довелося перервати науку в художній школі. Сьогодні його проводжав сам завідувач школи і урочисто пообіцяв, що двері школи завжди для нього відчинені, хай тільки швидше закінчує службу та повертається здоровий. І справді, ще в нього все життя попереду, встигне й художником стати, а от зараз саме час послужити рідній Вітчизні в лавах воїнів, її захисників. І хоч його крок у тій колоні скидався швидше на ходу бравого солдата Швейка, він все ж вважав цей день для себе майже історичним, а цей марш з військкомату до казарм третього запасного телеграфно-телефонного учбового полку Київського військового округу особливим. Як ніколи, відчував себе людиною, справжньою, повноцінною, бо звання червоноармійця-воїна цінував над усе в світі. Не одну безсонну ніч його тривожила думка: яке нікчемне, порожнє його життя, життя хворобливого інтелігента, який навіть не годен взяти зброю до рук, щоб, як інші, захищати революцію! Тепер несправедливість була виправлена — хтозна, може, ще й йому пощастить схрестити зброю з ворогом, бо, диви он, не так воно вже й спокійно у світі.

Перед тим як відправити їх строем до казарм, у військкоматі для них читали лекцію. Багато чого цікавого розповів лектор. Мирне життя республіки можна було вважати мирним відносно. Буржуазні польські газети повідомляли з Львова, що Петлюра гарячково готує наступ на Україну, деякі петлюрівські підрозділи вже ніби прорвалися через кордон. Правда, на Україні їм було не солодко, не з хлібом-сіллю їх тут зустрічали, інакше чому б то втік у кінці серпня до Румунії «батько» Махно. Втік, як злодюга, серед ночі, а тепер мали роботу дипломати. Наркомзаксправ категорично вимагав від Румунії

передачі Махна як бандита, небезпечного злочинця в руки радянського правосуддя. Румунські дипломати крутилися, мов вужі...

Міжнародна буржуазія не вгамовувалась, англійський уряд почав цілу кампанію проти Радянської Росії, звинувачуючи її в тому, що дала, бач, місце для роботи Третього Комуністичного Інтернаціоналу. Японія теж третється-мнеться, не хочеться їй виводити своїх військ з Примор'я...

Але доведеться... Доведеться дечим поступитися й отим самовпевненим, пихатим непманам, що виповзли, немов ховрахи з нір, стоять он біля своїх крамничок, дивляться на призовницьку колону, посміхаються глузливо. З чого насміхаєтесь? З одягу обірваного, з плечей худих та зігнутих? Із взуття латаного й перелатаного, що світить пальцями? Не смійтеся, бо засмієтесь ще на кутні. Ленін не для вас запровадив нову економічну політику, а для отих, що стоять на тротуарах у вбогих спецівках, у сандаліях гірших за ті, в яких ходив Ісус Христос. Робітники радо вітають колону, бо знають, куди й для чого ідуть новопризвані червоноармійці. Вітчизна в надійних руках, Ленін міцно тримає державне кермо. Що буде сонце, ще буде яснота...

Моя прах, стрепенувшись, Вітчизна
Прокинеться, в сонці ясна.
Не вірять лиш тля ненависна,
Що скоро настане весна.

Звідкіля, з яких далей прилетіли йому на уста ці слова? Де знайшлася сила, що викресала в ньому цю поетичну іскру?

Михайло йде позаду, в останньому ряду, — це не Тетюші, і він уже не той Михайло. Але відчуває, що його крок тут, на київських вулицях, вагоміший, твердіший, аніж був там, у Тетюшах. Там була гра, тут — дійсність. Там було юнацьке захоплення, тут — мужній обов'язок. Михайлові байдуже, що до нього, останнього, прикуто найбільше очей. Йому соромитись нічого. На плечах полотняний френчик, убогий, жалюгідний, але він найдорожчий для нього за все. Це Федорів братній дарунок. Ну, що він робив би на світі, коли б не було Федора, коли б не володів той Федір найціннішим у світі скарбом — добрим людським серцем? У багатьох за плечима торби, напхані якимось скарбом. У Михайла — порожні руки. Все його майно на ньому. Була на господарстві торбина, і ту віддав у Харкові якійсь бабусі. Пролетар! Як хороше, як легко, виявляється, жити на світі пролетареві: чисто в тебе й на ду-

ші, й у кишені, й на совісті. В пролетаря одне багатство — Вітчизна. Буде жива-здорова вона — житиме й пролетар. Буде вона заможна — ситим буде пролетар, буде вона справедлива — з легким і добрим серцем житиметься й пролетареві. Гей, пролетар, міцніше крок, ти червоноармієць, ти захисник Вітчизни!

О серце, відважніше бийся
І пісню народу співай,
Борися, і вір, і надійся:
Радянський відродиться край...

Колона йде вулицями. Невеличка, ще не злита воєдино чітким солдатським кроком, одягом, помахом руки. Так собі, крокує гурт людей, вдягнений різношерсто, вбого, йде неквапливо, але вже намагається відбивати крок в один такт, йде серединою вулиці, і це вже не просто гурт людей, це вже сила, це армія, це, коли хочете знати, сталева сила.

Сталева сила!

Михайлові думки снуються гарячково, вони якісь невлонні, мов коні-скакуни, він і сам до ладу не може збагнути, про що думає зараз. В голові цілий вихор думок. Все те, що досі бачив, про що думав, усі сумніви, всі болі, які сушили його в безсонні ночі, проходять через його збуджену свідомість, міняються, мов камінці в калейдоскопі. Але поза всім тим відстоялося одне почуття: сталева сила. Він — частина тієї сили, він не покидьок, а людина, він потрібний Вітчизні і на неї рівняє свій крок. І геть усілякі сумніви, до біса дрібниці, не по ньому оте терзання та муки! Хай би хоч одним оком глянула на нього Туся, хай би побачила, як старанно він підбирає крок, як твердо ставить ногу. Ні, це далеко не той хлопчик, який ридав від безсилля, нездатний викликати до себе гарячу любов жінки, який нахвалявся почепитись на сухій гілляці. Він тепер — сила, частинка сталевої моці народу.

Лівою, лівою! Твердіше крок.

Хай би глянули на нього зараз тетюшівські комсомольці, вони б не посміхалися тихцем: теж мені, мовляв, вояка, несправжніми тривогами гратися! Хай би подивилися на нього чебоксарські друзі і недруги. Друзі порадувались би, недруги кисло кривились би. Правда жива, правди не вбити.

В нього тепер жодного сумніву за душею. Все на світі діється правильно, все йде по великому закону життя. Голод?! Ну й що ж з того? Хіба мало тих голодних років переживив народ? Не лише голод, страшну вікову неправду переживив, експлуататорів своїх переміг, то що йому тепер голод! Ленін

організовує допомогу голодним, вся країна живе одним: все на боротьбу з голодом. Навіть за кордоном, в Америці, почали створювати фонд для голодних. Адже ж там не самі пани, їх там жменька, а друзів у нас скільки, тих, що за світову революцію!

Не вірять лиш тля ненависна,
Що скоро настане весна.

Вище голову! Вище голову, червоноармієць Михайло Сеспель! Воїн повинен завжди тримати голову високо, погляд у нього повинен бути ясний, а крок твердий. В думках у воїна повинна завжди дзвеніти сталева віра...

Сталева віра!

Віра в правду, у перемогу добра над злом. Віра у перемогу революції. Віра в народ. Віра в Леніна. Віра ось у цих, незнайомих йому, але вже близьких людей, під ходу яких він добирає свій крок. Віра в самого себе.

Тягнуться в небо стрункі київські тополі, так ніжно оспівані Пушкіним. Іти все важче: вулиця пішла на узгірок. Тремтять ноги, на чолі виступає піт — воїнові необхідно добре їсти. А в нього ще сьогодні в роті макової росинки не було.

Лівою! Лівою! Твердіше крок.

Сонце похилилось до заходу. Поблискує через просвіти в кронах тополь. На вершечках струнких темнолистих красунь зачепились легенькі білі хмарки. Небо, обважніле від холодної синяви, вже супитья по-осінньому. Хай супитья: все одно минуть дні, пролетить зимова хвища, і знову наступить весна.

Не вірять лиш тля ненависна,
Що скоро настане весна.

Душа натхненно співає. Спинитись би, присісти хоч на одну хвилину. Та олівець йому в руки, та паперу клапоть...

Мов птах, стрепенувшись, Вітчизна
Прокинеться, в сонці ясна...

Не можна воїнові зупинятися. Він у строю. І хай бурунить у нього і клекоче поезії хміль, хай проситья в пісню, червоноармієць повинен іти, затиснувши суворо уста. Він воїн. Лівою, лівою, твердіше крок.

Обабіч вулиці — крамниці, крамнички. В державних, кооперативних порожньо. В приватних тільки молока пташиного немає. Але піди спробуй докупитися. Тля ненависна...

Лівою, лівою, твердіше крок.

Але настане день. Правда народна переможе в цьому запаморочливому герці кривду. Зникнуть з лиця землі оті пихаті, самозакохані пики, оті розгодовані туші... Робоча людина, пролетар вб'ється в силу, зачерпне животворних соків життя...

Ми бачим, як родиться в герці
Майбутнього сонячний день.

Струменить за комір липкий, неприємний піт, до серця підкочується голодна нудота. Он там якийсь свинтух прилюдно наминає пампушку з повидлом... Тварюка! Не знайшов місця, бузівок стегнастий, де жерти... А поряд голодні очі, кістляві, благально простягнені руки: дайте Христа ради!

Немає Христа. Немає богів. Все— облуда. Є тільки віра. Сталева віра. Віра в те, що людина вистоїть, переможе, не загине. Віра в Леніна. Віра в народ. Віра в майбутнє...

Я знаю: чи рано, чи пізно —
Мій край просієє лицем.
Не вірить лиш тля ненависна,
Що хоче прожити сліпцем.

Дорога пішла вниз. Йти стало легше, аж каміння під ногами пом'якшало. Висох на лопатках піт, зникла неприємна сверблячка. Зашуміли під вітром верхівки тополь, зашепотілись каштани.

Лівою, лівою! Твердіше крок. Твердіше крок, червоноармієць Михайло Сеспель!

VIII

Все було для нього тут незвичайним, все хвилювало. І оці просторі, швидше схожі на конюшні, ніж на людські житла, казарми на Дорогожицькій, і незвичайні порядки, дуже далекі від порядків невійськових, і взаємовідносини між нижчими й вищими чинами, і те, що все тут робилося тільки під команду, тільки з дозволу старшого начальства. Це значно пізніше йому стали просто-таки ненависними оті вранішні підйоми, коли так хочеться людині поспати ще хоч півгодинки, і оті обов'язки днювального, невідомо з якою метою введені, і оті непотрібні, на його думку, козирання та витяжки перед командирами.

Найбільше дошкуляли вранішні підйоми. Вони dokonували його, поступово розхитували і без того неспокійні нерви. Вдягли їх у все старе: видно, й штани оці вже не одне покоління

призваних носило, й сорочки теж, та й черевики були добре вибрюхані й такі пересохлі, що, мабуть, і дерев'яні здалися б значно м'якшими. Майже зовсім новими були тільки обмотки якогось невідомого походження, видно, англійські — довгі, тягучі, слизькі. Спробуй з ними впоратись за оті п'ять солдатських хвилин, особливо коли над тобою невідступно, мов кара божа, стоїть молодший командир, який усе бачить, усе помічає, нічого не пропустить повз вуха.

Вояцький день ущільнений. Ніби й роботи в червоноармійця немає особливої, а на ділі виходить, що й угору глянути ніколи. За день так людина наштотвається та намордується, що тільки схилиться до подушки, навіть не встигне збагнути, чим вона пахне: сіном чи соломою, — засинає, мов загіпнотизована. Хто вже зна: чи сниться що солдату, чи навіть сни його обминають, бо, прокинувшись, не може згадати нічого, а можливо, вилякуються солдатські сновидіння отими ранковими побудками.

Сплять червоноармійці. Тільки днювальний не спить, снує, як муха осіння, по коридору, з надією поглядає на годинник. А він, клятий, завмер на одному місці: цокати цокане, а стрілки ніби прикипіли до циферблата — не хочуть рухатись. Очі так і злипаються, в голові макітриться, коліна тремтять; отак би плюнув на те днювання, впав би хоч головою на стіл чи просто витягнувся б на підлозі і захріп би смачно та мирно, як хропуть ті, чий спокій він вартує ось у цьому ненависному коридорі.

Повільно-повільно, з великою мукою все ж додибує той годинник до призначеної поділки, настає час підйому. І тоді, мов пружина якась таємна, схована в організмі днювального, розправляється, впинається йому в горло, і він уже не кричить, а волає на всю казарму:

— Підйом! Підйом!

Мов ошпарені, схоплюються червоноармійці, механічно, завченим руком тягнуться до табуретів, хапають одяг, натягують на ноги обмотки. Біда з тими обмотками! Не один тиждень, а інколи й місяць промучиться вояка, поки засвоїть методику намотування їх по всій формі на свої кінцівки. Ненависними стають не лише обмотки, а й самі ноги, і часом якийсь неудачник починає клясти власні ноги з такою люттяю, що, здається, відрубай йому ті ноги — тільки спасибі скаже. І обов'язково знайдеться в роті або й кілька таких феноменів, що за весь час служби в армії так і не освоють тих капосних обмоток.

Та ось усі вдяглися, з тупотом, з покашлюванням, з невдоволенням сопінням поспішають умиватися. Мов постріли, клацають умивальники, дзюрчить вода, відпирхуються червоноармійці, промивають заспані очі, до червоного натирають шиї, груди. Холодна, освіжаюча вода швидко проганяє з очей сон, вселяє бадьорість, здатність думати, реагувати на оточення. Спочатку несміливо, ніби якимось випадково, злітають з солдатських уст окремі слова, то тут, то там чується сміх, а згодом уся казарма оживає, немов ранній ліс пташиним щебетом, все приходить у звичний рух і темп, який вже не замовкне до самого відбою.

Після того як червоноармійці вмиваються, причепуряться та стануть по команді молодших командирів у стрій, вже не буде їм часу для того, щоб гав ловити. Куди там, тут тільки встигай, не відставай, роби все своєчасно. І все строєм. На сніданок — по команді, до столу сідайте по команді. Їси, то не барись — юшка з вогню, а студити ніколи, хоч дми в ложку, хоч ковтай гаряче, обпікайся: ждати тебе не будуть. Вийшов час, і вже окрик:

— Встать! Вдягнути кашкети!

Раз-два, раз-два — доїв не доїв, рушай з їдальні. І вже до самого обіду знайдеться робота, багато чого повинен знати і вміти червоноармієць, особливо зв'язківець. І стройову підготовку проходять, і своє діло вивчають. Тільки і передиху, що на політгодині, але й тут політпрацівники не дадуть дрімати. Та хоч би й хотів — не задрімаєш, бо в світі таке діється, що не до сну. Послухати тільки, як ото скрегочуть зубами капіталісти, погано стає на душі.

Нелегко доводиться новачкові в армії. Командири — молодші, та й старші теж, ніби хизуючись, ніби підкреслюючи свою зверхність над сірячками, — докладають зусиль, щоб нове поповнення витерпіло все те, чого в свій час зазнали вони самі.

— Ей, ви, мамині синочки, що, мулька здається? Нічого, нічого, втягнетесь, прийде час — дякуватимете.

Хтозна, як воно буде згодом, а поки що не один, мабуть, проклинає нишком, ледь стримуючи сльози, і життя в казармі, і своїх начальників.

Все це пізніше узнав, відчув, пережив Сеспель. Першу ж ніч у казармі він провів бадьоро, піднесено, з відчуттям власної значимості. Аякже, не встиг ще він стати справжнім воїном, а вже революція, як казав врид, помітила його, довірила, устами молодшого командира Червоної Армії взводного Колоші, пост днювального у казармі. Те перше доручення він сприйняв з великою гордістю. Ходив урочисто по коридору,

прислухався до мирного сопіння товаришів і думав про одне: восторжествувала правда на землі! Недруги хотіли затоптати його в багнюку, знищити, згноїти в тюрмі, а він ось, невразливий, живий-здоровий, служить в Червоній Армії, стоїть на посту, йому довірено життя і безпеку багатьох людей, його товаришів. То нічого, що в його руках немає зброї, що єдине, чим він може при потребі захистити всіх, хто спить зараз під його опікою,— руки та ще горло, але, будьте певні, коли доведеться підняти тривогу — в нього вистачить металу в голосі, коли доведеться зчепитися з ворогом — в його руках знайдеться сила.

Ніч стояла темна, по-осінньому непроглядна, вона й не думала швидко відступати. Як видно, червоноармійцям не загрожувала ніяка небезпека. Вже передумались усі думи, вже й очі починали злипатись, а голова хилитись на груди. Але дрімати на посту, це добре знав Михайло, воїн не мав права. Він повинен бадьоритись, він повинен все чути, бачити, відчувати. В нього повинна бути сталева воля... І сталева віра.

Крізь бурі, шалені та грізні,
Чуваш, повен віри, іде...

Він зупинився, до чогось пильно прислухаючись. Звідкіля вони почувалися йому, ті слова? Хто нащептав їх, мов живу іскру викресав із напівсонного мозку? І враз дрімоту мов рукою зняло. Пригадалось — роїлись думки, літали поетичні метелики перед ним ще тоді, як прямували містом з военкомату до казарми.

Мов птах, стрепенувшись, Вітчизна
Прокинеться, в сонці ясна...

«Прокинеться, в сонці ясна»...— як це правдиво, як це гарно, як це бажано. Це не мусить так зникнути з пам'яті, вмерти не народившись... Михайло поспішно обмацує кишені. Ось олівець, а ось і аркушик паперу. В Іванохрестительського випросив нібито на якусь заяву, насправді ж збирався писати листа до Тусі. Хотів знати — жива вона, чи здорова, чи не загрожує їй голод? Запитати, і все. Про особисте, про свої почуття — ні слова. Не до кохання їй у голодному краю... Та й він зараз не той, що був, він — червоноармієць, воїн, на якого з надією дивиться революція.. Не до кохання.

Тепер забув про все: про далеку кохану, про листа, про голод. В голові роїлися поетичні рядки, рвалися з серця, гуділи потривожено. Їх треба було спіймати так, як ловить досвідче-

ний пасічник молодий бджолиний рій, посадовити у вулик, оформити, дати поштовх до життя.

Сів до столу, схилився над білим аркушем, конвульсивно ковтнув слину, гарячими очима задивився у непроглядну далечінь, а за якусь мить, міцно затиснувши олівець, почав писати швидко-швидко, наче боявся, що не встигне — і думки розлетяться.

Мов птах, стрепенувшись, Вітчизна
Прокинеться, в сонці ясна.
Не вірить лиш тля ненависна,
Що скоро настане весна.

Лягла, оформилась перша строфа. Народився початок нового вірша. А решта вже не могла не з'явитись.

Спочатку лише неквапливо
Підводиться край дорогий,
Та скоро він буде щасливий,
І дужий, і повен надій.

В ті дні, коли промінь жаданий
Між квітів гуля весняних,
Чи ж можна, щоб край мій коханий
В заковах лежав крижаних?

Що крига на юному серці,
Коли воно повне пісень!
Ми бачим, як родиться в герці
Майбутнього сонячний день.

О серце, відважніше бийся
І пісню народу співай,
Борися, і вір, і надійся:
Радянський відродиться край...

Крізь бурі, шалені та грізні,
Чуваш, повен віри, іде,
Могуття моєї Вітчизни
Над світом громами гуде.

Вітчизни сміливі ми діти,
Йй відданий кожен із нас,
Жар-птицею будем летіти,
Не спинить нас простір і час.

Я знаю: чи рано, чи пізно —
Мій край просіє лицем.
Не вірить лиш тля ненависна,
Що хоче прожити сліпцем.

Сьогодні чи завтра... Горінням
Наповниться серце земне,

І буйним, вогненным цвітінням
Під сонцем земля спалахне.

Мов птах, стрепенувшись, Вітчизна
Прокинеться, в сонці ясна.
Не вірять лиш тля ненависна,
Що скоро настане весна.

Написано останнє слово. Поставлено крапку. На серці легко, душі радісно. Уважно перечитує, поправляє окремі слова. Народився новий вірш. Хороший вірш. Від душі, від щирого настрою. Ранком полетить він у Чебоксари, в рідну газету... Може, побачить світ. Повинен побачити.

Подумавши, підписує: Київ, 20 вересня 1921 року. Не помічає, що у вікно заглядає новий день. Сплять за дверима товариші.

Тік-так, тік-так, вицокує годинник. Поет забув про час, забув про те, що він на посту.

У двері стукають. Біжить, відчиняє. Заходить взводний, він ніби повернувся з прогулянки, рожевий, бадьорий...

— Чому не будите, днювальний?

Сеспель зиркнув на годинник. О жах, уже п'ятнадцять хвилин дорожочинного часу вкрадено, вже давно треба було подавати підйом! Він поспішно відчиняє двері, озивається напівшепотом:

— Товариші, вставайте.

Мабуть, то було дуже не по-військовому, настільки безпорадно і смішно, що навіть взводний не розсердився. Він тільки зверхньо посміхнувся.

— Хіба ж так будять? — хмикнув він.

І, набравши повні легені повітря, зарепетував на всю казарму не своїм голосом:

— Підйом!

З того часу й зненавидів Михайло Сеспель оте слово.

ІХ

Снилися оптимістичні, просто-таки діаметрально протилежні дійсності сни.

То він кидався у відчайдушні штикові атаки, то, подібно Іллі Муромцю, з'їдав сім хлібів, випивав сім відер води, і, відчувши в собі силу неймовірну, облачався у старовинні богатирські лати і сідав на золотогривого коня.

А одного разу йому наснився Володимир Ілліч Ленін.

То був дивний по своїй яскравості сон. Бачив він Леніна зовсім близько, говорив з ним, як з батьком, як з найближчим товаришем.

«Кажете, важко нам? — хвилювався Володимир Ілліч. — А хто ж говорить, що легко? Вороги на нас сичать з усіх кінців, але то вони сичать тому, що вкусити не можуть, що ми сильніші за них».

І вони несподівано, так як це тільки буває уві сні, перенеслися у знайомий край. Навколо зелені ліси, дозріваючі хліба, далекі села, містечко якесь знайоме на горі, двоповерховий цегляний будинок. Та то ж Шихазани, та то ж його школа! На полях мирно працюють люди, дітки з книжками біжать до школи.

І Ленін мружить проти світла очі, любовно оглядає живу, добру землю, посміхається.

«Це моя Чувашія», — з гордістю доповідає Сеспель.

«Хороше, — хитає головою Ілліч. — Добре».

І Михайло прокинувся. Навколо ніч, темрява. Перелякано сів на ліжку — де він, що з ним? Ліжка неприємно скригнуло — металеве, сіре, ледь прикрите тонким, набитим перетертою соломкою матрацом, — в одну мить згадав, де він, чому тут. Поруч хропіли, сопла червоноармійці. Важке, задушливе повітря, за дверима скрадливі кроки днювального. Серце калаталось тривожно, неприємний липкий піт проїдав до кісток, у роті сухо, голова паленіла. Ленін далеко... Далекі Чувашія. Важко Леніну... Важко Чувашії... Не легше і йому, Сеспелю.

Але спати! Спати, поки за вікном ще темрява, поки не крикнули дико за дверима, поки не треба хапатись за ненависні обмотки, накручувати їх неслухняними тремтячими руками на ослаблі ноги. Спати! Бо попереду важкий день, один з тих днів, яких вже чимало лишилось позаду, які непроглядною чередою товпились попереду. Нічого доброго не віщували ті прийдешні дні. Знає, вони будуть, як близнята, схожі між собою, тільки хіба й тогь, що все гіршатимуть, важчатимуть.

Уже холодна осінь вступила в свої права. Середина жовтня. Мов з відра, полилися холодні дощі-хлющі, розбагнилася земля. Ноги грузнуть по коліно, через халявки черевиків заповзає неприємна, крижана багнюка. А червоноармієць мусить бути на ногах. Топтати строем ту багнюку до ідальні — бодай би вже хоч там було що їсти, — розмотувати важкі котушки телефонного дроту по мокрому полю, наводити зв'язок, кричати щоденно в телефонну трубку, цокати зубами, мовчазно проклінати і холод собачий, і багнюку ненависну, і власну долю.

«В Чувашії від холодів зовсім загинув урожай ярових, а озимих і зовсім не було. Триста сорок п'ять тисяч дітей ждуть порятунку. З них понад двадцять тисяч — круглі сироти. Дітей ввозять у Чебоксари, ними заселені всі дитячі будинки й садочки, всі більш-менш вільні приміщення».

Спати, спати... Поки ще ніч спить за холодним вікном. Листи додому писав... написав матері — як вона? Чи жива? Чи є яка надія на порятунок? Де брат Гурій? У відповідь — мовчанка. Хтозна, що з ними. Вивозять он чувашів і в Сибір, у хлібні краї, на «нові землі», бо там дуже багато роботи, вивозять і в Петроград на фабрики та заводи, і в Донбас люди ідуть. Може, його рідня теж кудись поїхала. А може...

Спати, спати... Поки ще днювальний скрадливо топчеться за дверима, поки не підняв дикого, ненависного крику. Йї теж написав. Про одне просив-молив: дай вісточку, будь сестрою, коханою, знайомою, другом — ким хочеш, але озовись, розвій важкий сумнів, прожени сердечну тугу — хай буду знати, що ти жива-здорова, що ти є на білому світі, що тобі ніяка біда не загрожує. Мовчить і вона. Чи вже її немає в Симбірську, чи, може, забула про нього, відповідати не хоче, а може, і її вже зломила страшна холера чи голод...

Спати, та спати ж!.. Як на злість, не злипаються очі, що вони там побачили у тій непроглядній темряві? Спати, бо ніч уже тікає, вже ранок розплющує очі, продирає їх сивою, мохнатою лапою.

У Брюсселі зібралосся панство з усього світу. Бач, горе Росії їх стурбувало, совість їх замучила! Тільки тим і стурбовані, добродичці, що день і ніч думають, як би допомогти голодній Росії. Аякже, готові допомогти, все готові дати: хліб і до хліба, кашу й макарони, будеш ситий, п'яний і ніс в тютюні. І кредити дадуть які завгодно. Така добрість! А взамін не так уже й багато вимагають: визнати царські борги перед усіма капіталістичними державами. Ото й усього. Бач, куди сягнули: цар-мотюга позичав, заживрав, пропивав та прогулював з різними бариньками, дачі їм по Кисловодських дарував, а пролетарська держава тепер за царські гріхи розплачується. А дзуськи! Але їм і цього ще мало: подай їм гарантію, що той кредит буде повернутий. А що значить дати гарантію? Виходить, пусти їх до вугілля, до руд, до лісу, до рибки, до хутра та золота, отоді вони тобі дадуть кредити. І хліб дадуть, і сало. Жери! А вони ще й інструкцію складуть, як проїдати оті кредити: захочуть пани, щоб ти їв сало — їж сало, скажуть, глитай самий хліб — глитай хліб. Дадуть дулю з маком — заплющуйся і споживай дулю. Тьху, наволоч! Не у відкритому

бою, то, бач, як з тилу заходять, голод собі у спільники кличуть. Самі жерть свої кредити та й подавяться ними...

Спати, спати... Усі он солодко хропуть, чухаються спростання...

Не всі ж там за кордоном і сволота... Є й добрі, чесні люди. Навіть не з пролетаріату. Ті, хто далеко бачить, у кого світлий розум. Анрі Барбюс гаряче закликає всіх чесних людей допомогти Росії: «Росія вийшла переможцем із усіх підступних нападів, із багатьох пасток. Тепер проти неї збурилася стихія, і Росії загрожує небезпека загинути по-дурному, безглуздо, загинути від нещасного випадку». Га, як сказано! І не один лише Барбюс, Анатоль Франс до нього приєднався, удвох виступили з відозвою до групи «Кларте», пропонують організувати допомогу голодним.

Спати, спати... Гетьте, думки, знайшли час, коли лізти в голову! Ніби дня мало та вечора, Червоноармійцеві треба спати, набиратися сили для нового напруженого дня.

Думи... думи... Лихо мені з вами. Вистачає їх і вдень, і ввечері, і вночі не покидають. Зробили вони його мовчазним, суворим, замкненим, недовірливим. Однополчани спершу заговорювали до нього, потім перестали; насміхалися, а це вже й насміхатися набрило їм; всі на нього махнули рукою — не від людей цей мовчун. Певно, за виродка якогось вважають. Ех, хлопці-хлопці, друзі мої хороші, товариші по зброї. Коли б ви тільки знали, які думки вирують в оцій похмурій голові, коли б ви знали, які слова застигли на язиці, завмерли на мовчазних устах, коли б ви відчували, яким добром б'ється оце серце, про існування якого ви, мабуть, і не підозрюєте? Але для чого слова, для чого розмови? Хіба від того легшою стане важка солдатська служба? Чи пайок убогий червоноармійський збільшиться, чи дротині оті мокрі, як холодне гадюччя, легше буде тягти по полю, чи багнука стане приємнішою?

Він пильно приглядався до сусідів по казармі, до тих, хто поруч з ним крокував у строю. Не помічав ні в кому такого почуття, назустріч якому відкрилося б серце. Люди були сердиті, насуплені, безпричинно роздратовані... Хоч яке ж тут «безпричинно»... Причин тих було більше, ніж треба. То був час, коли жодна чесна людина, крім отих, що жирили на народному горі, не могла бути байдужою чи спокійною. Видно, кожного доїдала отака ж гризота, як і та, що жила в його серці, а тому про що ж говорити... Краще замкнутися з своїм горем, мовчки робити все те, що зобов'язаний робити, не лізти в чужу поранену душу з своїми болями та ранами...

Спати, спати... До дідька думки, вже ж сіріє за вікном, вже човгають чийсь ноги в багнюці, вже рух якийсь надворі. Спати... спати... ану ж бо: один, два, три, чотири, п'ять, шість...

Все повільніше й повільніше спливають на пам'ять цифри, голова туманиться, тіло м'якне, очі злипаються, подих стає повільнішим, глибшим... двісті двадцять... двісті... двісті... Твердішим стає крок: лівою, лівою... Йти легко... по зеленому полю, по рівній піщаній дорозі. Босі ноги купаються в м'якому теплом, тертому-перетертому пісочку. Жайворонок озвався угорі... так ніжно, так тонко-тонко, так неймовірно красиво дзвенить його пісня... Ще ніколи не чув він подібного співу... І жито красується на ниві — високе, по груди, сизе, колосисте жито. Колосся звисає донизу, похитується, ніби то вусами хтось незримий ворушить... Та то ж Яким Іванович Потопальський... посміхається, поморгує вусами, великою рукою збирає із колосочків жовтий пилок — красу польову, простягає те добро Михайлові: на, красуйся, хлопче, дівчата любитимуть...

На, красуйся... Привітно киває головою Туся, віддано зорить на нього своїми оченятами... «Як зіронька ясна... ясна, да-лека...» На білій, знайомій хустині — жовтий-жовтий пилок... пилок той на її щоках, округлих, розрум'янених, на носику, рівному, живому, трепетному. На, красуйся... красуйся... крас... — Підйом!

Мов гирею хтось бабахнув у дзеркало: задзвеніло, затріщало, бризнули сонячні скалки, закрутилися, посипались додола. — Підйом!

А нечистий би тебе взяв з твоїм підйомом!..

Х

Трапляється інколи, що людина сама собі стає найбільшим ворогом. У Сеспеля на його недовгому віку було чимало ворогів: і маленьких, і грізних, неблаганних. Немало він зазнав через них неприємностей і горя. Але тепер всі вони здавались мізерними і сірениькими супроти того найбільшого ворога, яким виявилось його власне тіло. Думкою він шугав до небес, у мріях він звершував подвиг за подвигом, наяву ж... докладав усіх сил, щоб хоч бути людиною, схожою на всіх інших, а виходило зовсім протилежне. Сам собі здавався незграбним, незугарним до будь-якого діла, не те, що до вояцької справи. Ніби й руки в нього були не такі, як в усіх людей, ніби й спина не схожа на інші спини — в усіх постаті рівні та стрункі, всі

Його товариші по роті рухливі та спритні, один він вайло вайлом. Тільки й чути:

— Сеспель, не горбитись! Веселіше погляд!

Вже всі вибігли з казарми, полощуться біля умивальників, а з його рук все виприскує та виприскує клята обмотка, мов жива, виповзає з рук, не хоче намотуватись на ногу.

— Сеспель, швидше повертайся! — кричить днювальний.

Уже всі в строю стоять, а він, рукавом витираючи обличчя, тільки клигає, червоніє під насмішкуватими поглядами.

— Вам няньку треба, Сеспель?

У кожного днювального виходить все якнайкраще, хвилинка в хвилинку вчинить побудку, та ще таким голосом, що й мертві б посхоплювались. У нього завжди неприємності. То він задумається і пропустить час, то засидиться над листами або віршами і не почує повірки з боку вищого начальства. А будити почне — не виходить у нього отой скажений «підйом», та й годі. Хоч бігай від ліжка до ліжка, торсай сонних.

Інші сплять після відбою, немов порізані, а він ще покрутиться, ще пошукає того місця, на яке слід покласти кляту ногу, щоб не крутило так у коліні, щоб хоч трохи заспокоїлась та дала задрімати. Та ноги ще мало, і в спині ние, в голові шумить... За день начовгається, наслухається отого крику та лементу — і в сні немає спокою.

Ще поки було тепло, веселіше якось дивився на світ. А потім враз — холоднеча, дощі, сльота, низькі холодні хмари, от налягло все те на саму душу, скувало тіло, прогуділо всі кістки, хоч живим у яму лизь.

Ще коли б хоч не голод. Хтозна, чи й усім так хотілося їсти, як йому? Мабуть, що всім, йому все ж найбільше. Отого хлібного пайка вистачало на раз вкусити, ота сочевична бурда перевертала весь шлунок. Спочатку ніяк не міг призвичаїтись їсти гаряче, а потім навчився... Цілий казан би виїв, а давали якусь мізерію, ледь теліпалося щось там на дні котелочка.

Зовсім він розкис, зовсім занепав духом. До всього того ще й важкі душевні переживання, сором душив хлопця: як це так? Він не витримав іспиту? Де ж поділись його колишня життєрадісність і енергія?..

Ледь тягав по світу ноги, не підводив низько схиленої голови, не мав сили ні на хвилину розпрощатися з невеселими думами. Ні, видно, не такі, як він, нікудишній, будуватимуть нове життя, захищатимуть революцію, не на таких надія. Він просто баласт в обозі, німецький інтелігентик, непотріб при ділі...

То була така самокритика, таке самобичування, що воно приглушувало, нейтралізувало всі насмішки, які сипались на нього з усіх боків. Коли б не той причепливий самоаналіз — хто знає, як він, людина хворобливо самолюбна, реагував би на зневагу.

Бувало, взводний давав йому якість завдання. Найчастіше наказував разом з групою бійців налагодити зв'язок, протягти від точки «а» до точки «б» телефонну лінію.

— Замініть нам Сеспеля кимось іншим,— просив старший групи.

— Це ж чому? — дивувався молодший командир.

— Та який же з нього вояка...

Гордий Сеспель мусив те слухати... Більше того, мусив з тим згоджуватись. Бо розумів, що це так. Що він безсилий, незграбний, не такий, як усі інші...

— Виконувати наказ...— металеве дзвенів голос командира.

Сеспель ішов разом з усіма. Товк багнюку, перелазив через снігові замети.

Зима того року прийшла дуже рано на київську землю, позлодійському підкралася, скувала морозом розбагнену землю; завертіла дикими завірюхами; коли ж набридало їй гратися снігом, тоді змішувала його ще й з дощем, обліплювала людей мокрою крижаною кашею, пронизувала до кісток, витрясала з тіла живу, ледь теплу душу.

Всі, кому не до вподоби була отака клята київська зима, ховались хто куди міг: хто в теплу хату, хто в чуже парадне, хто на станцію, тільки солдатам нікуди було сховатись. Мусили тягатися з тими кружалами дроту, носитися з телефонними апаратами, лежачи в снігу чи багнюці, викликають яку-небудь «Троянду» чи «Сокола». В усіх виходило те якість доладно просто — подивитись весело, а в нього — якнайгірше. Думкою, уявою він зробив би все ще краще від інших, а от тіло не підкорялось йому, ноги не слухались, руки не мали в собі достатньої сили, весь корпус не повертався так спритно й вертко, як повинен повертатись у солдата.

— Ох, який же ти недотепний,— безнадійно хитали головами, дивлячись на нього, товариші.— Ведмідь косолапий...

«Сиротинка-ведмідь...» «Мишко-ведмідь...» Коли це воно було? В Тетюшах його тим іменем називали любовно, йому приємно було й самому називати себе так у віршах. То був не той ведмідь... то були не ті часи...

Зрадлива сльозинка викочувалась з очей, він схилявся над важкою котушкою, боявся, щоб не помітили.

— Ну, досить вам уже, хіба не бачите, хлопець з ніг валився,— заступався за нього Іван Скрипаленко, той самий, що спав з ним поруч і ніяк не міг запам'ятати, звідкіля його сусід, усе допитувався, чи не далеко, бува, ті Чебоксари від Тетерева.

— Знайшовся захисничок — обоє рябое,— переносили вогонь уже на самого Івана.

Іван і справді недалеко відстав од Михайла. Але в того інше — не від безсилля страждала людина, а від лінощів. Був, видно, людиною сердечною, доброю, але такою лінивою, що зайвий раз йому ступити не хотілося. І дуже любив говорити про їжу. Як тільки він вмів оповідати про те, що варилося у їхній печі, до якої події і з якої нагоди! Коли весілля справлялося, піч мала неабиякі турботи, коли храмове свято надходило, знову їй доводилось гріти черинь до червоного, на різдво — з печі пахло до запаморочення ковбасами та кров'яною, на великдень у ній рум'янилися високі паски, поросята вискалювали зуби, ніби навмисне, щоб встромити їм у пащеку корінець хрону... Оповідав Іван про все те так смачно, що аж слина текла по губах.

З усіх, хто оточував Сеспеля, Іван таки найкраще, найсердечніше ставився до нього. І все ж вони не стали друзями. Чимось Іван навіть скидався на Федора Пакришню, може, лагідністю сірих очей, може, добротою, яка чулася в голосі. І все ж то були зовсім різні люди, жили вони різними інтересами, різним життям. Іван своєю подібністю до Федора тільки ятрив йому серце. Михайло аж тепер зрозумів, з якою винятковою людиною його звела доля в Криму. Такої доброти, такої щедрої поваги до товаришів, такої невичерпної любові до життя він ще ні в кого не зустрічав. Як йому зараз хотілося мати поруч таку людину, як Пакришень! Федір не дивився б на нього, як на нікчому, не насміхався б над його неміччю, він знайшов би потрібне слово і підтримав би у найважчу хвилину.

Михайло бачив, що Іван добрий і м'якосердий чоловік, але уперто відмовчувався на всі його звертання. Маючи в серці Пакришню, він, видимо, вже ні з ким не міг подружитись.

А крім того, він був сердитий на самого себе. Він ненавидів власне тіло — немічне, кволе, неповоротке. Він охоче помстився б йому, безжально поклав би його в домовину, щоб світу не поганило, хоч помирати він зовсім не збирався. Жив у якумсь важкому, хворобливому протиріччі. Існувало на світі жалюгідне, змордоване, передчасно зношене тіло, вмещало в собі велику, широку, могутню душу. І тій душі було тісно в утлому

тілі, вона платила йому не вдячністю, а презирством, готова була зламати його, загнати, як стару віджилу шкапу, тільки для того, щоб показати свою широту, свою силу, свою безмежну велич. Він поклявся собі в думках, що або зламає, як зіпсовану машину, або загартує те ненависне тіло, примусить його робити все, що роблять інші, підкорить його волі свого розуму, яким він обіймав цілий світ.

Що було важче, то упертіше примушував себе робити неймовірне. Хоч яким нестерпним і жахливим було солдатське життя в тих важких і незвичайних умовах, він все ж жив вірою в те, що всі ці муки й страждання не пропадуть марно. Настане час, і оце неспокійне, повне турбот і непотрібної метушні солдатське безділля стане поруч із справжнім, великим вояцьким ділом, задля якого й існує армія, задля якого людина піддається важкому іспиту, задля чого вона живе.

XI

Вояка чує справжнє діло заздалегідь, інколи по ледве помітних ознаках. А ті ознаки почали з якогось часу з'являтися і в казармах Київського учбово-телефонно-телеграфного полку.

Іван Скрипаленко уже в перший тиждень своєї служби в армії почав підкочуватись до командирів: відпустить та й відпустить на вихідний додому. Живе ж він тут недалеко, біля Тетерева, поїзди туди ходять акуратно, якихось шість-сім годин їзди, і вже вдома. А там мати млинців гречаних напече... з шкварками мають бути, бо старий Скрипаленко не пошкодує задля такого гостя кабанця зачавити. Путнього кабана, щоправда, в хазяйстві немає, бо хазяйство те, відверто кажучи, незавидне, але сякий-такий підсвинок на дворі рохкає та й підчинився досі — тепер же осінь, — то гарбуз, то картопля, е чим набити черево. А коли зачавлять рябенького, то це вже ясно, що без ковбаси не обійдеться, та й кров'янка спариться. А Іван не який-небудь скупердяй, порядок знає, уміє з людьми жити — чого-чого, а шмат сала та кільце ковбаси привезе своєму командирові... Чого там таїтись, від правди не втечеш, — однаково годують і рядових, і командирів, з одного котелка сьорбають.

У командирів при тій мові теплішали очі, але вони тільки посміхались — не можна, та й годі.

Перед сном Іван ділився своїми турботами з Михайлом, був відвертим, по-військовому діловим.

— Ну, ти тільки подумай, Сеспель, чортзна-що, а не порядки. Що це тобі, тюрма чи пересилка? Не пускають додому, та й годі — хоч плач, хоч у кулак труби. А там же мати млинці... от, їй-богу ж, не брешу, такі пухнасті, смачні млинці пече, що й увити собі неможливо. Ти звідкіля родом? Біля Тетерева у нас не бував? У нас знаєш яка гречка родить? Ого, коли на неї поліття, то возом не вивезеш тієї гречки, та буйна така родить, як горіх. Колись мене вчитель поставив у куток на коліна, то думав, що збожеволію,— не гречка, а жах один...

Зітхав з усіх печінок, видно, ті млинці отруювали йому все життя.

— Так і дивись, що рябенського без мене причавлять. Вже он яке надворі хурделить, чим його в біса годувати, того підсвинка? Він хоч сам як вузлик, а трубить, мов не в себе. Тепер усе чомусь стало таке прожорливе, що не доведи господи. Та що там худобина, коли ось сам... ніби й поїв досхочу, ніби й живіт повний, а подумаєш, що це ж нині голодний рік, почувеш, що ото подекуди вже й ноги витягують з голоду,— одразу ж заканудить тобі, здається, що вола з'їв би. Ого, голод не свій брат... Хоч би на який день вирватись додому та набити досхочу пельку, бо тут ноги витягнеш на цій сочевиді, конякою скоро заіржеш. Так не пускають, гади, бояться, мабуть, щоб п'ятами не накивав на їхню службу. А чого ж... при такій кормьожці світ за очі забіжиш... Ну нічого, вони розумні, а я не дурніший, вони хитрі, а я теж не промах...

Таки й справді отой тетерівський Іван обвів навколо пальця все командування. У частину прийшов лист від старого Скрипаленка, в якому писалось про те, що стара Скрипаленчиха лежить при смерті, вже давно б і з життям розпрощалась, коли б не трималася поки що душа в тілі надією на побачення з сином. Прикра та обставина стверджувалась власноручним підписом голови сільської Ради та круглою печаткою знизу. Супроти тієї печатки не встояло навіть командування. Викликала Івана, поспівчувало йому і на дві доби відпустило додому.

Бачили б ви, як збирався в дорогу Іван! Ніби не до хворої матері поспішав, а до нареченої, на самісіньке весілля.

— Ну, хлоп'ята, привезу і млинців, і ковбас,— обіцяв урочисто.

— Якраз у тебе діждешся... командирам піддобришся.

— Командири свое прогавили...

Два дні минули непомітно, в турботах, у набридливому солдатському труді. Всі з нетерпінням ждали Іванового повер-

нення, а він мов у воду впав. Не з'явився в призначений час.

У казармі обурювались:

— Ось тобі й тишко, от тобі й базікало... Чкурнув з-під носа, тільки його й бачили.

— Може, захворів,— заступився хтось за Івана.

— Думаєш, що ковбасою об'ївся? Ні, брат, не такого він здоров'я, щоб захворіти. Він того підсвинка сам за один раз убере й не облизнеться.

— Дезертирував, це вже точно. По морді було видно...

— А то чого він так рвався? Млинців захотів?

— У банді якийсь розгулює, це вже ясно. Чого ж — там на грабованому пузо не спаде, а він жерти охочий.

На Іванову голову одностайно було вилито все, що в кого таїлося на душі з будь-якого приводу. Навіть Сеспель відчув, що його тіло аж поздоровішало трохи від благородного гніву — як-не-як, він сам, перебуваючи на грані відчаю, навіть не подумав про щось подібне та швидше б упав за мертво, аніж став на такий шлях.

У той день всі були мовчазні, більш, ніж звичайно, знервовані, уникали дивитись один одному в очі. І як же всі здивувались, повернувшись увечері до казарми, коли побачили Івана. Куди й поділася злість та гнів на нього, всі ті почуття витіснились звичайною цікавістю.

— Ах ти ж, ледацюго, прихопив-таки ще один деньок...

Іван був не схожий сам на себе. Видно, таки йому досталося від начальства, вже закаявся надалі порушувати дисципліну.

— Що, влетіло на горіхи?

— Ох, не питайте, товариші-братці. Таке пережив, такого жаху набрався, що не знаю, як тільки серце витримало. Ще й досі ноги трясуться й гикавка не проходить...

Засміялись співчутливо.

— А де ж твої млинці, ковбаса? Розтрусив по дорозі?

— Ой, не питайте. Коли до смертовбивства діло, тоді не до ковбаси, браточки. Тоді останню сорочку з себе готовий зняти, віддати, аби душа була відпущена на покаяніє...

— Отак розгнівалось начальство?

Іван замахав руками, захитав головою:

— Та яке там начальство! Та тут таке, братці, що не доведи господи... Ви ось тільки послухайте...

Весь його вигляд, тремтячі руки, злякані очі свідчили, що, мабуть, таки не в начальстві тут справа.

— Отож приїхав я додому,— почав здалеку Іван.— Приїхав чинно, благородно, у поїзді, як до червоноармійця, всяке до себе поважання мав від пасажирів, розмови знову ж, розпи-

тування, те та се... Мати млинців напекла, шкварку засмажила...

— Так вона ж хвора?

— Хто? Мати хвора? Та що ви, хлопці, вона в мене ще міценька, нівроку... Старий, правда, був закачався, свіжини лишньої вхопив, животом покволився, а мати нічого...

— А писали ж при смерті...

Іван на хвилину розгубився, опустив очі, пробубонів:

— Нічого... вичапала.

Потім, пригадавши, що не про це мова, підняв на червоноармійців очі:

— Отже, не перебивайте, а слухайте далі. Ну, ото повечеряв я, на вечорниці сходив, сусідську дівку, не брешучи, проморозив трохи біля перелазу. Потім ще підзакусив, одним словом, підкрпився по-людському... А тут уже й час повертати. Ну, нічого не вдієш, служба службою, мусиш їхати. Наклала мати в торбу гречаників, та й ковбаска була, й шмат сала, все було як треба... Іду, значить. Звечора отак сів у поїзд, ну, значить, раночком у Києві, до підйому і в казарму встигну... все чинно, значить. Залишився позаду Тетерів, ліси потяглися вже так і під вечір прихилилося. Сидимо, говоримо з одним дідом про се, про те, більше, значить, нащот голоду та й до чого воно між людьми дійдеться. А воно це враз як струсоне, як бабахне, як захитається вагон, спочатку був угору підплигнув, а тоді набік похилився, з рейок сповз. Хто був на верхніх полицях, той сторчаком додолу на голови тим, що внизу. Змішалося все — кошики, сундучки, люди. У вагоні стогін, крик, лайка, божкання, ойкання. І за вагоном теж кричать, пальба почалася. Еге, хлопці, жарти тут погані. Вскочили якісь бандюги з обрізами та карабінами до вагона. «Вилазь»,— кричать та прикладами в зуби, у спину.

«Еге,— думаю,— значить, люди немарно язиками ляпають, бо ще вдома чув, ніби банда якогось Орлика по лісах шляється. Аж воно й правда...» Вигнали всіх з ешелону, паровоз ломали понівечили, вагони підпалили, а людей у ліс провадять. Ідуть люди, ніде не дінешся.

«Складай речі на купу»,— командують. Затерлась десь у тій купі і моя ковбаса з млинцями. Кишені всім перетрусили, документи, в кого які були, відібрали, гроші там у кого чи ще що — все почистили. Я, правда, одразу скемсав та свою бумаженцію сховав подалі, шукали — не знайшли.

Тоді до натовпу підійшов якийсь бандюга, видно, старший, мітингувати почав. «Продали,— кричить,— мерзотники, більшовикам державу, сплавили царське золото за границю». До

чого тут те золото, хто його сплавляв? «Ви ще нам заплатите за золото, ми з вас його з душею вирвемо». Мовчать люди, говори, говори, хай тобі язик колом стане, золото так золото, базікай про що завгодно, коли не ліньки. «Отож,— каже,— все ваше майно вважається реквізованим. Піде на покриття царських збитків. Це раз. А друге — сидить по домівках і нікуди не рипайтесь. Щоб ніяких поїздів, ніяких рухів по залізниці».

Потім пройшовся поміж людьми, вибрав декого, хто припав йому до вподоби, відвів у сторону. І до мене теж присікався: «Червоноармієць?»

Мовчу. Що йому скажеш, коли бачить і обмотки оці, й шинелю. Хоч воно на лобі й не написано, а видно ж, бачить...

Поставили нас шістнадцятьох осторонь — все незнайомі люди, шестеро, видно, залізничників, що ешелон той вели. Бачу — виходять, стають проти нас, підіймають вгору рушниці. Жартують, думаю, невже ж так-таки й стрілятимуть. А той бандюга вже команду подає:

«По зрадниках...»

Дивлюся, а серед них Мартин, синок нашого сільського дуки, я в нього з самого дитинства у наймах прів.

«Мартине, та що ж це таке справді?»

Почув, мерзотник, підійшов до старшого. «Відпусти,— каже,— отамане, цього бовдура, ніяка він не політика, наймитом працює в мого батька».

Той махнув рукою: «Виходь». Мартин по плечі поплескав: «Знай мою добрість, Іване. Дивись же, працєю, догоджай моему батькові, як рідному, бо вдруге не помилюю».

А тут — бабах! Оглянувся та й мало не поточився, люди добрі! Та вони ж їх справді побили. Лежать оті п'ятнадцятеро; дригаються, обливаються кров'ю. Люди — хто куди: вже зовсім повечоріло — розтанули, мов сіль у оці. Мене самі ноги понесли: ще ж хвилинка, і я міг між убитими лежати. Ви, хлопці, збагнули що-небудь? Еге, думаю, тут, Іване, не до жартів, тут, брат, таке, що недаремно нап'яли на тебе оцю задрипану шинелю. Спочатку був намірився додому, а потім, коли оговтався трохи,— роздумав. Попрямував по шпалах на Київ. Тільки ранком прителіпався в Бородянку... ну, а звітіля вже доїхав... Так ось яка мені, братці, притичина случилась...

Мовчки слухали Іванову розповідь. Відчували — це зазирає до них те, що незабаром покличе із задушливої, холодної казарми на оперативний простір, на справжні діла.

А Іван, в котрий уже раз, висловлював своє обурення:

— Ну, ви чули? «Догоджай, Іване, моєму батькові, як рідному». А щоб ти не дждав, дука поганий, збиткуватись більше над Іваном!

XII

Тетерівська трагедія стривожила місто, по Києву поповзли різні чутки, казки та перекази. Одні розповідали так, інші зовсім інакше. Подейкували, що Петлюра йде з багатотисячним військом, займає місто за містом, веде за собою польських панів та румунських бояр. Були й такі, що стверджували, нібито йде сам Пилсудський, заява якого про припинення війни з Радянською державою була облудною, аби очі замилити. Разом з чутками ширилась паніка, життя ставало ще більш нестерпним. Зачинялися непманські крамнички — одні втікали, цур йому, тому Петлюрі, краще за свій товар та подалі від лиха, інші просто не вірили у паперові «лімони». «Прийде Петлюра, встановить міцні гроші,— отоді й заторгуємо».

З сіл зовсім перестали надходити продукти на ринок. Одним сніги дороги замели, інші — по залізниці боялися їздити, бо гуляли чутки, ніби там розстрілюють і правого, і винуватого, аби тільки сів на колеса. А більшість селян, особливо тих, хто мав чим торгувати, як і непманство, не вірили в силу грошей. Голод з новою силою погнав на села торбешників — тільки виміняти на що-небудь цінне можна було паляницю хліба, торбину картоплі або яку мірку вівса чи гречки.

Лиховісні чутки стверджувалися тим, що в гарнізоні почали озброюватись. Усе частіше без музики, без урочистих проводів, швидше крадькома, прямували до вокзалу військові підрозділи, розташовувались у теплушках, точнісінько так, як в роки громадянської війни, їхали на захід. Жоден з тих від'їздів не залишався непоміченим, наавтра вже ширились плітки про Житомир, нібито взятий Петлюрою.

В казарми ті чутки доходили рідше, але там своїх тривог вистачало. Справа в тому, що з кінця жовтня навіть зв'язківців почали навчати піхотинської справи — озброїли гвинтівками та карабінами, видали патронташі з набоями, щоденно, ще затемна, відразу ж після поспішного убогого сніданку, гапjali за місто на безлюдний плац, туди, де були спеціально обладнані стрільбища. Тут кожному доводилось повзати попластунськом, стрибати через канави, брати дерев'яні перешкоди, стріляти по звичайних і рухомих мішенях. Стріляли азартно, охоче, поціляли рідко. «Снігова хуртовина очі засліплює, вітер убік кулі відносить».

Сеспель жив у якомусь мороці, в якомусь жахливому отупінні. Вже давно треба було б упасти, витягти ноги, віддати богові душу. А він тримався. Разом з усіма, затиснувши зуби, клигав засніженими вулицями за місто, повзав, плигав, стріляв, безвучно плакав сухими гарячими сльозами від злості на власне безсилля. Катував своє тіло, примушував кволий організм робити неможливе. Розумів — він напередодні відповідальних подій, знав — доведеться і йому стати грудьми проти ворога. Отож готувався до цього, найважливішого в його житті, моменту, бажаючи одного: в першому бою достойно померти за Вітчизну і тим самим припинити своє жалюгідне животіння.

Уся рота помітила нерівне, важке змагання бійця з власним тілом. Помітила і схвалила той неймовірно бойовий і героїчний дух, що рвався з кволого, виснаженого голодом і хворобою тіла. Сеспель уже ніколи не чув насмішок на свою адресу, навпаки, всі стали до нього уважніші, привітніші.

Зловісні чутки мали під собою тверду основу. Вже давненько Петлюра нахвалявся рушити походом на Україну. Панська Польща не лише дала його бандам притулок, а й ретельно, переводячи золото в західних банків, споряджала та відгодувала цих недобитків, покладаючи на них немалу надію. Думалося, Росія тепер голодна, холодна, знеможена, люди вже встигли розчаруватися в радянських порядках — тепер тільки кинь іскру, і вона спалахне такою пожежою, що до кінця спопелить ненависний для панів радянський лад.

27 жовтня біля Гусятини прорвався перший петлюрівський підрозділ і, користуючись тим, що на землю впала глибокими снігами небачено жорстока, люта зима, що важка голодна пропасниця трясла людям, пішов гуляти по селах та містечках.

Унікаючи боїв, діючи сугубо бандитським методом, спираючись на допомогу місцевих банд, порушники кордону проникли далеченько в тил.

Перший успіх запаморочив голову Петлюрі та його поплічникам. 4 листопада поблизу Олевська кордон перейшла велика банда, чисельністю понад дві тисячі шабель під командою самого Юрка Тютюнника, новоспеченого генерал-хорунжого. А з ним було ще чимало всілякого полковництва та генеральства на запорізький кшталт: Орлик, Брова, Левченко...

Та й план стратегічний був у Петлюри неабиякий — думалося, що отой Юрко Тютюнник за якийсь місяць піднесе йому всю Україну на вишиваному рушнику разом з хлібом-сіллю. Аякже, хіба то вже було так важко? Ось тільки Орлик захо-

пить Київ, Брові нічого не варто взяти Катеринослав, а Левченко нанесе удар по Полтаві й Харкову. На Поділлі вже гуляв якийсь Палій, на Волині — Янченко, на Чернігівщині — різні щусі та галаки. Якої тільки наволочі не лютувало в ті дні на знедоленій, політій гіркими сльозами і кров'ю землі!

Самовпевнений генерал-хорунжий оскаженіло рвався до Києва. До самого Коростеня його нікому було зупинити. Та як тільки петлюрівці зіткнулися з передовими частинами Червоної Армії, виявилось: не така вже й грізна армія Петлюри. Вона швидко, мов глевка паляниця, розвалилася навпіл: одна частина тютюнниківців подалася на Овруч, інша — на Житомир...

А з Бессарабії прорвалася нова банда, повела наступ на Тирасполь.

* * *

Червоноармієць Сеспель, як і всі його бойові друзі, безумовно, в той час не знав усього того, що діялось докола. Він, очманілий від вранішнього шуму в казармі, поспішно вдягався на початку дня, щоб скинути свої ненависні шкарбуни-черевики аж о пізній порі. Після вмивання поспішав у їдальню. Тут одержував котелок з якоюсь сочевичною вонючою бурдою, шмат сухого, схожого на цеглину, хліба. Той хліб весь час викликав у Сеспеля тривожне почуття — а може, це вже останній. Адже там, на його батьківщині, люди й того не мають... І котелок той неначе шкірився білими зубами, ніби сміявся з нього, попереджав: все одно голодна смерть...

Юлашки чел алра, юлашки, чел.

Апат — юлашки хуран.

Выс кусла ыранан вил пиче

Шур шаалан пахатъ, пахатъ кусран

Юлашки чел умра... Юлашки чел¹.

Ці рядки, що виникли в свідомості раптово, за одним подихом, мов гаряча вуглинка, обпалили мозок, всю важку дорогу від казарм до полігона, мов траурна музика, супроводжували мовчазного поета. Тільки на полігоні забулися.

¹ Останній шмат, останній,
Обід останній в казані.
Із завтра, скалячи зуби,
Смерть заглядає в очі мені.
Останній шмат... Останній.

Вдень, просто серед поля, в рипучому снігу, на холодному зимовому вітрі політкерівники читали їм газети. Читали про те, що робиться в широкому білому світі... Про Туреччину, яка воювала з греками. Греки, захоплюючи турецькі міста і села, чинили там неймовірні спустошення, звірствували. І радянський наркомзаксправ Чичерін звертався до всіх урядів світу з заявою, в якій засуджувались розбійницькі дії греків, яка закликала перепинити шлях агресорам.

Угорський король Карл намагався повернути собі колишню владу, зібрав сяке-таке військо, заручився підтримкою деяких братів королів та й пішов наосліп до Будапешта. Швидко, як і треба було ждати, він був розбитий, взятий хортистами разом з королевою в полон. Але й перебуваючи в полоні, виявив свій королівський гонор — не хотів зрікатися престолу, та й годі. Англійська корона, яка, видно, найбільш співчувала Карлові, нічим іншим не могла йому допомогти, окрім того, що виявила бажання інтернувати войовничого короля. Хорті не згоджувався відпустити напівзбожеволілого Карла...

Михайло влаштувався ближче до читця, уважно слухав і жадібним оком ловив на першій сторінці газети слова з повідомлень, які вміщувались під великою шапкою: «Боротьба з голодом».

Ось і про Чебоксари... Будуються нові будинки — вже в цьому році понад тисячу чоловік одержать житло... Це дуже добре. Відкрито робітфак на двісті чоловік... Небачено. Створено сільськогосподарські курси на дві тисячі чоловік, з кожного села прийдуть представники на ті курси... Чудово. Курси кооперації... Аж дихається легше, ніби аж вітер не так дошкульно дме та січе сніговицею.

Але ось і те — найжахливіше, найстрашніше. На весняну сівбу немає ні зернинки. Від голоду помирають цілі сім'ї, зростає смертність серед дітей. У Кошелівській волості за один тільки тиждень померло близько сотні дітей. Безпритульна дітвора розбігається по лісах, скупчується на залізничних станціях, копошиться на смітниках, краде, чинить злочини... Голод. Відчай...

Механічно переставляє ноги. Раз, два, три... Лівою, лівою. Рипить на морозі сніг. Пирхають, кашляють, чхають простужені червоноармійці. Повільно повертаються з стрільбища до дому. Без пісень, без музики. Які там пісні! Тут жалібний марш хіба що заридати... Але й без нього в кожного на серці — туга.

А тут ще на вулицях, посеред дороги, на тротуарах — голодні очі, нужденні руки. Буває, що до самої колони тягнеться синя, кістлява рука, зовсім не схожа на людську.

Киве кунан шам алли
Херес сумне сершыва паталаре;
Тип шалла выслахан саварепне
Сершывама кышлать, кышлать, кышлать...¹

Рипить під ногами сніг. В'ється посеред вулиці широка стежка, ледь колона на ній вміщається — нікому розкидати того снігу, немає потреби розкидати... З похмурих дерев тихо сіється іній, падає за комір, холодить і до того промерзле тіло. Раз, два, три... Лівою, лівою.

Тягнуться з боків кістляві руки, блищать запалі голодні очі. Червоноармійці суворо дивляться поперед себе — вони самі голодні, вони не мають чого кинути в оті сині тремтячі руки. Немає нічого й у Сеспеля. Він поет. Його хліб — пісня... Але кому вона потрібна сьогодні?

Хевел, хевел! Эс пур чух чуиама,
Сен юр кевви саватче, сивче, саслан.
...Челхе сухалче... Сершыв вилет пулассан,
Кама эс кирле, юррам... Кама! Кама?²

Ріже в лице холодний вітер... Прикипає до зледенілої рушницької рука... Неохоче скорочується шлях від полігона до казарми. В казармі на них теж чигає нестерпний холод... У ідальні — вишкірений котелок і, може, останній шмат убогого хліба... Раз, два, три... Лівою, лівою...

Вище голову, червоноармієць Сеспель!

XIII

Три страшні біди насувались на київську землю...

А що перша біда — горе лютеє: холодище скажений, зима невидана. Завіяла всі шляхи-дороги, перегородила їх глибокими заметами; кора на деревах стріляла лунко під морозами,

¹ Рука кістлява днів старих
Вітчизну до хреста гвіздком прибила.
Сухими мертвими зубами голод
Мій рідний край гризе, гризе, гризе.

² Сонце, сонце! Ти розбий темряву,
Весела пісне, душу приголуб.
...Я занімів... Кому потрібна пісня,
Коли Вітчизна загиба? Кому?

ріки промерзли до дна піщаного, риба вигинула, птаство вищезло — на льоту ворони крижаніли, додолю каменем падали. І ні дровиночки, ні вуглика, нічим печі затопити, в хатах холод, мов надворі, і хтозна, коли тепло те загляне в людські душі...

А що друга біда — горе темнее: голод кістлявий, виснажливий, голод такий, що навіть ситі весь час відчували себе голодними... Порожні крамниці, голі базари, в людських оселях миші передохли. А якщо в кого щось і є — не допросишся, не купишся. На залізничних станціях натовпи голодних, на вулицях — мерці. Голод, та холод, та ще важкі хвороби безсердечно клали людей у могилу.

А що третя біда — горе кривавее: війною йшов Петлюра ненависний, витоптував і без того нужденну землю, сів смерть по селах, здіймав на своєму злочинницькому шляху пожарища, потирав криваві руки десь в теплі закордонному, на київське криваве весілля споряджався зі своєю свитою.

Злилися ті три нещастя воедино і стали страшною чорною примарою над людськими головами. Безнадія і сумнів поселилися в душах одних, інші потай зловтішались, ждали кривавих поминок по нових порядках.

І тільки партія, тільки Ленін спокійно дивились в очі дійсності. Все було кинуте на боротьбу з голодом, все робилося, щоб урятувати людей від хвороб та холоду. Видно, не налякали й петлюрівці Москву та Харків своїми походами.

Саме в той день, коли Тютюнник переповз через кордон, Михайло Іванович Калінін, Голова ВЦВК, у зв'язку з четвертою річницею Жовтневої революції, закінченням війни та переходом країни до мирного життя підписав декрет про амністію. Амністувались всі, окрім тих, хто вчинив найтяжчий злочин супроти народу. Тисячам обдурених робітників і селян, яких обманом або силою було притягнуто в армії Колчака, Денікіна, Врангеля, Савенкова, Петлюри, Булак-Булаховського, Перемикіна та Юденича, в свій час довелося втікати до Польщі, Румунії, в Прибалтику. Там вони вже більше року животіли в таборах як інтерновані особи, поневірялись на важких роботах. Тепер їм надавалась можливість повернутися додому, рідна земля прощала їхній злочин, повертала до сім'ї і домівок.

У казармах декрет про амністію був зустрінутий без особливого захоплення.

— Може, він, гад рябопузий, мого брата стратив, потім утік за сине море разом із своїми золотопогонними генералами, а тепер йому свобода. На гілляку його!

Дехто трактував ту амністію по-своєму:

— А ти думаєш, як воно буде? Це ж навмисно таку агітацію й прописали — хай повертаються, а тоді — до стінки...

— Ти що верзеш? Що ти верзеш? — накидались на таких свідоміші. — Та ти при своєму розумі? Що ти базикаєш, як остання контра...

— Ось тобі й на! Чули, товаришочки? Він уже мене в контр-ру записав! Це, чого доброго, добалакаємось, що й до стінки поставлять. У нас це так — чужого простять, а свого шльопнуть — і в зуби не подивляться.

— Та кинь ти голову дурити: сам Калінін амністію дав, а Калінін обдурювати не буде. Амністують — значить, так треба...

Михайло Сеспель мовчки слухав ту гарячу перепалку. Як його пекли оті слова: чужого простять, а свого ні за що покарають... Подумати тільки — як воно виходило. Тим, хто проти своєї рідної влади, проти свого народу із зброєю в руках ішов,— прощалося, все прощалося. Його ж, комуніста, людину, яка віддала все до останньої краплинки справи революції, осудили якісь кар'єристи, не розібравшись у справі, повіривши наклепникові, оголосили ворогом, викинули за борт життя, як останній непотріб. Де ж правда? Он тим, хто не просився, не доказував своєї безневинності, все прощають, в людських правах поновлюють, а на його просьби, заяви, домагання — навіть відповіді ніякої.

Вже давненько написав він заяву до трибуналу Чуваської області з проханням переглянути його справу, виправдати його як навмисне обмовленого. Нещодавно написав заяву в обласний комітет РКП(б) Чувашії з проханням повідомити, в якому стані його партійна справа — чи вибув він із партії механічно, чи його виключено, і як він може знову стати членом партії.

І досі немає відповіді.

А дні йшли...

Настало революційне свято Жовтня. Чотири роки від пострілу «Аврори». Чотири роки... А вороги, і навіть чимало співчуваючих за кордоном, пророкували молодій республіці короткі дні життя. І от — велике свято... Коли б не горе всенародне, чи ж так би треба було святкувати?

Збиралися люди на підприємствах, в установах, виголошували промови. Все зводилось до одного—відстояти завоювання

Жовтня, перемогти голод, холеру, холод, вистояти, дожити до світлих днів світової революції...

Сьомого листопада телефонно-телеграфний полк не пішов на полігон. Одержали святковий сніданок: крім сочевичного супу, по котлеті з гречаною кашею. Бійці мали час для того, щоб поголитись, припасувати одяг. І коли о дев'ятій був поданий сигнал, вишикувались досить швидко, дивились вперед бадьоріше звичайного, відчувався в колонах святковий настрій. Навіть мороз та вітер того дня був не такий дошкульний.

Гримнув оркестр. Свого оркестру зв'язківці поки що не мали, при потребі позичали в сусідів. Їхні сусіди вже давненько вийшли проти Тютюнника, а оркестр, видно, пожаліли брати на війну.

За оркестром до воріт рушили, підбадьорені маршем, роти й батальйони телефонно-телеграфного полку.

Та не судилося бравим зв'язківцям під бадьорі звуки позиченого оркестру промарширувати вулицями засніженого міста і побувати на святковому параді. Щойно колона рушила з місця, як їй шлях перегородив легковий крикливий автомобіль. Шофер надавив кілька разів на гумову чорну грушу, що стирчала збоку, і в морозному повітрі, заглушаючи звуки оркестру, пролунали тривожні сигнали. Оркестр нерішуче затоптався на місці, до автомобіля підбіг командир полку.

Військовий у кожанці вискочив з авто, козирнуv, передав пакета командирові. Хвилинка заминка — і раптом команда:

— Колона! Слухай команду! Кругом!

Полк зробив круговий поворот. Голова колони опинилась на підвір'ї військового містечка, а незабаром і вся колона із сконфужено замовклим оркестром у хвості поволі втягнулася туди, звідкіля щойно вийшла.

Полк завмер на плацу, вишикуваний для мітингу. Відчували — трапилось щось незвичайне.

Аж ось перед полком з'явився командир.

— Товариші червоноармійці і командири! Вітаю і поздоровляю вас із святом четвертої річниці Жовтневої соціалістичної революції...

Його голос звучав урочисто, значуще. Ось тепер до речі був би і оркестр, та він уже подався до себе додому. Замість звуків «Інтернаціоналу» над плацом тричі пролунало дружнє червоноармійське «ура» і затихло, бо командир застережливо підніс руку вгору.

— Пролетарська революція перемогла. Але в революції безліч ворогів...

Це було давно відомо. Про це знав кожен червоноармієць, бо був переконаний, що він саме для того й терпить в одних холодних стінах нужду і голод, щоб було менше в революції отих ворогів. Отож думалось, що промова командира — це звичайна собі святкова промова, і багато хто навіть був задоволений — краще мітинг тут, аніж мандри по промерзлому місту.

— Нам стало відомо, що цими днями петлюрівсько-польські банди порушили радянський кордон та заповзли на нашу землю. Червона Армія вже виступила, щоб перехопити шлях нападників...

Над площею така тиша, що чути стало, як тріскається кора на деревах у сусідньому парку, обличчя бійців закам'яніли, стали сірими, суворими.

— Згідно з наказом вищого командування, наш полк має виступити в числі діючих частин супроти ворога...

Тиша досягла найвищої напруги і раптом вибухнула, розкотилася громовим «ура». Полк був готовий виконати наказ командування.

XIV

Старенькому паровозові, видно, було не вперше возити червоноармійців на фронт і з фронту. Важко почмихував, сопів, сунувся трусько, як стара, що вже відбігала своє, коняка. За паровозом неохоче котились заінеені теплушки, з іржавих залізних труб курівся димок, сірий, пахучий, льняними повісками слався над вагонами. Врізноїбій цокотіли колеса, вимовляли:

— На фронт... на фронт... на фронт...

Хтозна, чому ці вагони, просторі, порожні, названо теплушками. Тепло в них трималося тільки біля чавунної пічки та ще трохи біля розчервоної труби. Попід стінами та біля дверей від того тепла не було й знаку.

Час від часу тих, кому біля пічки розпарило трохи боки, відтискували до стін.

Михайло примостився в такому місці, з якого, видно, не скоро пересунеться ближче до тепла. Але його затиснули з усіх боків, і це рятувало від нестерпного холоду. Тільки знизу, незважаючи на солон'яну постіль, та зверху, крізь виношену шинельку, шпигав своїми голками колючий холод.

Червоноармійці розмовляли, сипали дотепами, але Сеспель до того не прислухався. Він думав своє. Нарешті йому трапляється нагода виконати свій священний обов'язок перед

Вітчизною. В уяві поставали наступні важкі бої, рукопашні сутички з ворогом. Шкода тільки, що йому не вдалося як слід загартувати до того подвигу своє тіло... Тільки тепер зрозумів — як то добре чинили командири, коли ганяли їх без відпочинку, навчали суворої солдатської справи. Відчував, що як би не було важко в бою, він не покаже ворогові спину, а коли й загине, то загине як боєць. А груди розпирало гнівом. Проклинав тих, що посміли потривожити мирну землю, та ще у такий важкий час. Бач, на що розраховують, мерзота! Наше горе, наші муки вирішили закликати собі в спільники.

На станції, ждучи ешелон, він вийшов з вокзалу та побрів був по пристанційних закутках. Помітив за коліями цілий штабель дров, закиданих снігом. Здивувався — дрова лежать без вжитку, а люди мерзнуть, мруть на холоді. Тільки наблизившись, збагнув, що то зовсім не дрова... Волосся дибом стало на голові — яка ж страшна, неблаганна та смерть, якщо вона могла одночасно косити стільки люду!

Так ось на що розраховує Петлюра! Не взяв силою, то вирішив узяти горем. Але ні, хай не надіється! Не лише він, Сеспель, всі його друзі, напівголі, напівголодні, палають гнівом, обурені віроломним нападом.

«На фронт... на фронт... т-т-т...»

Їхній полк не весь одразу пішов на фронт. По роті зв'язку придавалося до кожного військового ешелону. Сеспель був у першій польовій роті, але чомусь вона не першою, а майже останньою, вже аж тоді, коли почали сумніватись, чи взагалі доведеться бути в ділі, потрапила до теплушок. Тепер сумніву не було — без їхньої допомоги Тютюнника не доб'ють...

«На фронт... на фронт... т-т-т...»

Пригадалися інші часи. Йшов шістнадцятий рік. Сеспель повернувся з Шихазанів додому на літні канікули. Вдома жилося нудно — господарство занепало, поле пустувало, всі нарікали на війну. Михайла в школі переконали — винні в усьому німці. Це вони почали війну і мучать людей. Німців треба покарати, армію їхню розбити. Про це не раз пошепки перемовлялися вони з братом Гурієм. Поляжуть спати на горищі і шепчуться-шепочуться...

— А знаєш що, Мишко, — запропонував якимось Гурій. — Давай поїдемо на фронт і розіб'ємо німців. До якого часу людям мучитись?

Та думка прийшлася до вподоби Михайлові — ще б пак! Йому ж пішов сімнадцятий, а відомо, що саме в цьому віці людина здатна на неймовірні подвиги, саме в цьому віці для

неї немає нічого недосяжного, нездійсненого. Сказано — зроблено. Напхали в торбину цибулі, трохи хліба, подалися на станцію Шихани. Поштовхалися трохи між пасажирами та й прошмигнули нишком у військовий ешелон. Як на лихо, ешелон той ішов не на фронт, а в Казань. Спочатку хлопців прийняли за звичайних зайців, а дізнавшись, у чому справа, — добродушно потішалися, перед офіцерські очі поставили. Офіцер, видно, був веселою людиною, довго їх розпитував, сміявся, цікавився, що ж вони робитимуть на фронті.

— Єрманця битимемо, — заявили в один голос.

Відповідь дуже сподобалась офіцерові. Видно, був тиловою крисою, ще не нюхав пороху, а бойовий патріотичний дух імпонував йому дуже. Влаштував хлопцям справжній екзамен. Гурій, той відразу ж провалився, а Михайло просто-таки заворожив офіцера — письменний дуже, тямковитий.

Гурія висадили на першій же зупинці, веліли їхати додому, а Михайла офіцер на власний ризик зачислив у солдати та ще й помічником писаря призначив.

Спогади веселять душу, переносять у рідні серцю краї, нагадують про неповторне золоте дитинство, про бентежну юність.

Не офіцер став його вихователем і наставником — він швидко забував про писарчука. Виховував його сам писар — Антон Антонович Антонов. Був він людиною мовчазною, замкнутою, довго придивлявся до жовторотого патріота, а коли з того помалу почав вивірюватись патріотичний чад, подружився з ним, розповідав йому про таке, що й не переслухати. Ні... не німці винні в народному горі, німці й самі живуть не краще. Винні оті, що жиріють на цій війні, кому черево від неї дметься. Не з того кінця починаєш битву за народне щастя, хлопче, не з твоїми те силами робити. Вчитися тобі треба, багато вчитися, та придивлятися, та мотати на вус, та шукати товариство, яке на розум наставить та правдиву дорогу вкаже... А воювати... Загинеш ні за цапову душу, пришиє якийсь шваб багнетом до землі, та й тільки мокре місце залишиться від твого «патріотизму».

Михайло, потершись серед людей, послухавши солдатських розмов, і сам збагнув, що дійсність не така, якою він її вимріяв. Отож, коли їхній частині випало їхати на фронт, він мовчки взяв з рук Антонова папірця, яким звільнявся від солдатської служби. Мовчки розпрощався з друзями, з своїми войовничими думками, повернувся додому, а восени знову сів за шкільну парту — треба було знати дуже-дуже багато...

Революція розкрила перед ним все те, чого не встиг навчити більшовик Антонов.

«На фронт... на фронт... т-т-т...»

Аж ось коли здійснилась його юнацька мрія. Аж ось коли він має нагоду пролити кров, а можливо, й життя віддати за народне щастя... Як людям потрібне щастя, як їм потрібен мир і спокій, бо на їхні худі плечі вистачає голоду, холоду та важких хвороб!

На одній із зупинок у їхній вагон зайшов комісар полку. Михайлові не доводилося з ним жодного разу говорити віч-на-віч, але слухати його доповіді, промови випадало частенько. Комісар чимось нагадував Антоненка. І кожного разу, зустрічаючися з ним, Сеспель запитував: «Чи то живий «наш», чи видряпався з лабет кістлявої?»

— Не замерзли ви тут, товариші? — запитав комісар бадьоро.

— Та ще душа на кінчику язика тримається, — відгукнувся хтось весело.

— Аби не в п'ятах.

— Та до п'ят ще рано. От хіба, може, Тютюнник зажене її в п'яти.

Комісар не розсердився за таку відвертість, хоч вона явно не відповідала бажаному настрою. Насмішкувато примружив очі, посміхнувся:

— Страшно?

— А то ні, думаєте? — до кінця був відвертим комісарів співбесідник, може, тому, що сидів далеко від комісара, в темряві, а з темряви сміливіше було говорити.— Це є такі, що їх хлібом не годуй, а дай повоювати, а я не люблю воюватися... Мені б ото на теплій печі та ближче до молодиці...

В теплушці регіт. Тепер уже всім ясно — на жартуна натрапив комісар, видно, теж розуміє, сміється...

— Буде час — піч не втече. І молодиця свого діждеться...

— Хай пожде, шовковіша буде.

На якусь хвилину розмова затихає. Мабуть, кожному згадалося: кому молодиця, кому наречена, а кому й просто майбутня подруга — невідома, але невимовно прекрасна, задля такої варто воювати. Заглянули й у Михайлову душу безмежно рідні, сумовиті очі: «Невже ти такий хоробрий, Михайле?»

Сеспель зітхнув. Як добре було б загинути в бою — хай поче, що помер героїчно, хай не думає, що ведмедем-тютхтієм прожив своє життя безталанне.

— Морози он гірше Тютюнника людей душать...

— Голод...

— Тут чи й переживеш оте все...

Замовкли. Попихкують цигарками. Ждуть комісарових слів — що на те скаже?

Комісар не поспішає. Відчинив дверцята буржуйки — яскраве світло враз вихопило з темряви зосереджені червоноармійські обличчя, — закинув у пічку двоє-трое полінець, прикрив дверцята. В теплушці настала цілковита темрява, навіть самого комісара не видно. Чути тільки голос:

— Важкі часи нам випали, від правди не втечеш... Голод, холод, холера людей косить. Банди різні... Замість того щоб працювати мирно — за ними ганяйся...

Перед Михайловими очима — київський вокзал. Штабель скоцюрблених, замерзлих трупів...

Сулсем... Сулсем синче вилесем...¹

Звідки до нього прийшли ці слова? Хіба ж може таке складатися в поетичні рядки, хіба для такого вигадана людсьми поезія? Ох, важко, важко, душно...

— Партія робить усе можливе... Ленін працює... Пережити треба, вистояти... Міст сталевий треба через горе, через муки в майбутнє перекинути... перейти по цьому мосту...

Хевенмие ыран енне
Копер чентерлер.
Ах!
Копер чентерлер².

— Ох, не всі перейдуть по тому мосту, комісаре, не всі, — в сумом у голосі озивається хтось з ночі.

Комісар не заперечує:

— Так, друзі, в усякій війні — не без жертв, в усякому штурмі — не без втрат. Мусимо штурмувати майбутнє. Ми впадемо, інші перейдуть, а перемога буде за нами. Оживе, розцвіте наша Вітчизна...

Михайло бачить себе на тому мосту. Він — гвинтівка наперевіс — рветься до другого, щасливого берега. Але останні сили його залишають... ось уже лежить під ногами в товаришів, заважає їхньому рухові вперед... вперед, туди, де сяє сонце, де берег людського щастя...

¹ Дороги... На дорогах трупи...

² У сонячне завтра
Міст-красень перекиньте.
Ох!
Міст перекиньте.

Халран кайса укссен,
Ман урла тапгаса касса кайар,
Тимер урарсемпе черем сине
Хаюллан таптар¹.

За стінами теплушки скаженіє вітер, заганяє дим назад у трубу. Трутть кулаками очі червоноармійці. Татакають на стиках розхитані колеса, співають свою безконечну пісню:

«На фронт... на фронт... т-т-т...»

Складається болючий, як шмат вирваного з тіла м'яса, вірш, виливається на волю його неймовірна туга:

Ик укшан:
Паттарисем — сав кепер урла,
Халсаррисене
Кепер айне перес².

Здавалось, тільки приїдуть кудись там, тільки вилізуть з оцих холодних теплушок, і відразу ж команда: гвинтівки в руки, телефонні апарати на плечі,— вперед, червоноармійці! Дружніше на ворога — перемога або смерть! Хто поляже у чеснім бою, складуть пісні про його подвиг безсмертний поети.

Війна виявилась зовсім не страшною. Їхній ешелон то мчав на всіх парах, аж скрипіли колеса, аж вагони хитало так, що пасажери змовкали в тривозі,— ще перекине, клятий! — то повз, як на волах, а часто, бувало, зупинявся і подовгу стояв нерухомо. Тоді хтось із цікавості відсував двері — до теплушки вривалася сива борода морозного повітря. У такі хвилини й ставало ясно, чому оці коробки звать теплушками. Тут ще можна було труситись, а от спробуй висунути носа за вагон, спробуй отам помандрувати.

— Стоїть біля якогось стовпа,— повідомляв той, хто відчиняв двері.

Здавалося Михайлові, цілу вічність добираються вони до того фронту. Але так, як буває кінець усьому,— настав кінець і цій дорозі. На якійсь невеличкій станції, обсаженій кривими акаціями та молодими тополями, ешелон зупинився. Подано команду висаджуватись.

Швидко роти висипали на вузьенький, засніжений перон, посунули від станції кудись у білу невідомість. На коліях стом-

¹ Коли я впаду, знесилений,
Уваги на те не звертайте.
Ногами залізно, сміливо
На серце мое ступайте.

² Дві сили:
Слабих — скинуть вниз.
Міцні — міст перейдуть.

лено почмихував паровоз, віддихувався після тяжкої роботи. Чорний дим виривався з труби, розпирхувався поверх акацій, плив у поле химерним сивим парашутом.

Михайло бадьоро крокував у колоні. Йому пощастило — під ногами стелилась найжджена саньми колія, сусід зліва чортихався: йому доводилось місити пливку снігову потеруху, розім'яту людськими ногами.

Зацікавлено оглядався. Збоку, у видолинку,— село: точнісінько його Казаккаси розкинулись при долині. Он і дубовий гайок на оболоні, верби обабіч греблі. Заінеєні дерева думають свою зимову думу. Таке все знайоме, таке рідне, немов з букваря вчитане. Вітер затих, мороз пощипує за щоки, пар валить з рота, осідає білою шерстю на грудях. Сніг рипить під тисячею ніг, собаки гвалтують в селі, поїзд почмихує позаду. Краса, неймовірна краса! Коли б не на війну оце приїхали, а просто на прогулянку чи навіть на військові заняття — можна було б ні про що не думати.

А так... Хтозна, доки вони йтимуть колоною... Може, слід би вже розгорнутись у бойові порядки? А що, коли он із-за лісу, що синіє на горбі, раптом ударить ворожа артилерія, вилетить кіннота? Чи встигнеш тоді зайняти бойову позицію, чи зуміють здерев'янілі руки послати патрон у гвинтівку?

Йшли довго. Спочатку було цікаво, новинка ж. Згодом почало набридати. А потім і зовсім опротивіло — хотілося вийти із строю, сісти на узбіччі, перепочити хоч десяток хвилин. А тут ще відчував — обмотки почали роз'їжджатися. Вже більше нічого не помічав, ні про що не міг думати: а що, коли, кляті, розв'яжуться в строю? Спробуй тоді їх перемотати на морозі.

Здається, минула вічність, поки вони вступили в якийсь велике селище, певне, волосний чи повітовий центр. Зв'язківцям було відведено в центрі містечка якусь устанovu. Розташувались як удома. Хто на пальці хукав, хто кинувся обмотки перемотувати, хто крутив цигарку — зголодніли курці за дорогу. Командир роти побіг кудись вулицею, видно, до штабу, за розпорядженнями.

Відпочивали до вечора, спокійно проспали ніч. Зранку на відділеннях почали одержувати завдання. Звалювали на мобілізовані в селах санні підводи котушки з телефонним дротом, обвішувались апаратами, від'їздили в невідомість. Решта з нетерпінням ждала своєї черги.

Дійшла вона й до Сеспеля. Його відділення — навіть не у повному складі, лише п'ятеро червоноармійців, — одержало бойове завдання. Що то за завдання — знав лише командир

відділення. Йому було довірено таємницю, і він тримав її за зубами на семи замках, від чого був до смішного суворим і неприступним.

— Куди їдемо? — запитав хтось з рядових.

— Куди наказано, туди й їдемо, — відповів командир, даючи цим зрозуміти: не питай, не скажу, військова таємниця.

Іхали вони довго, ще більше крутилися та петляли, все ніяк не могли втрапити, куди треба було. Зимовий день короткий — ото ж і ніч застала їх у полі, хвища знялася, коні стомилися, ноги в людей відмерзали. Треба було бігти за саньми, а бігти не було сили. Михайло ж відчув, що довго не витримає — нога дуже боліла в коліні.

Десь опівночі їх нарешті перепинив патруль, переконавшись, що свої, пропустив до села. В селі стояла якась військова частина, до якої, як довідався пізніше Сеспель, була прикомандирована їхня п'ятірка. Ледве відшукали більш-менш вільну хату, занесли по оберемку соломи та й попадали на долівку, не вечерявши, не роздягаючись, як побиті.

Прокинувся Михайло вранці від веселого сміху. Опам'ятавшись та оглядівшись, посміхнувся й собі. Спав він, виявляється, не на кулі соломи, а поряд з ним, на долівці — зсунувся спроння.

Згодом зв'язківці стали перед очі командира піхотного батальйону, який розташувався в селі. Батальйонний радо зустрів їх, відразу ж і завдання поставив.

— Ага, зв'язрота прибула. Вчасно прибули, хлопці. Снідали? То й добре. Підтягуйте ремінці, беріть свої котушки та крутушки та проведіть мені лінію в сусіднє село, бо з полком побалакати треба. Ясно?

На війні як на війні — ясно чи не ясно, а треба, щоб було ясно.

— Ясно, — відкозиряв їхній командир відділення, повів хлопців за собою.

Де по дорозі, де полем, по пояс загрузаючи в снігу, котили вони поперед себе дерев'яне колесо, залишали за собою тонку нитку телефонного кабеля. Він одразу ж поринав у сніг, доводилось ловити його на рогульки, щоб не випустити з очей. Сяк-так доплентались до сусіднього села, розвішавши свій кабель по тинах та вербах, дотягли його до штабу. На відпочинок пішли вже тоді, коли в трубці польового телефону почувся деренчливий голос комбата.

Опісля зв'язківцям жилося спокійно. Телефон працював, штаб стояв на місці, отже, полежуй собі, зв'язківцю, погладжуй живіт, жартуй з дівчатами.

Перші дні Сеспель ждав тієї війни, думав, що вона на нього авалиться, як грім з неба, а згодом звикся, ждати перестав. Ні, не війна це, а дитячі іграшки, ждання у моря погоди. Де були ті тютюнники — ніхто ладом не знав. Подейкували тільки, що хтось там за ними ганявся та ніяк не наздожене — сніги великі. От і виходить — ті втекти ніяк не можуть, а ті наздогнати. А взагалі, відверто кажучи, навіть бувалі вояки з стрілецької дивізії сумнівалися, чи було там щось серйозне, може, то комусь звичайна місцева банда за Петлюру видалася, от і наробили переполоху та підняли весь військовий округ, ганяють по снігах та нетрях, примушують ловить вітра в полі, хай він буде проклятий!

У полі гуляв вітер. Крутив поземкою, гнав снігові гриви чортзна-куди, надував замети та перевали, видно, заніс їхнього кабеля так, що й до весни не викопаєш. Але вони про те не думали — до весни то й до весни; тут, у селі, серед людей було значно веселіше і вільготніше, аніж у похмурій казармі. І головне — не чулося ранками отого божевільного «підйому».

Так минув тиждень, пішов другий. Зв'язківці розледащили, звиклися до спокійного, безтурботного життя, бо встигли збагнути, що роль зв'язківця на війні дуже вигідна: натягнув кабелі, як павук тенета, і сиди жди; аби фронт стояв на місці, то й турбот особливих у тебе не буде.

Війна дала себе знати несподівано. На світанку в селі знялася метушня, люди вискакували з хат, шикувалися, прислухалися до степу.

Десь вдалині розгорявся бій. Вітер утих, навколо застигла безмежна тиша, і вухо вловлювало дрібне, ледь чутне татакання кулеметів, рушничні постріли, що інколи зливалися в один протяжний гул. Час від часу все те покривалося важким, глухуватим буханням — стріляли гармати.

Задзеленчав телефон, хтось кричав у трубку хрипким голосом, то тут, то там чулися бойові команди, розпорядження.

Бій, видно, дедалі розгорявся з більшою силою, бо і вибухи гармат, і кулеметні черги, і рушничний дріб — все те зливалося в суцільну грозову канонаду, створювало ту особливу, характерну музику, яку навіть той, хто ніколи не чув рушничного пострілу, відразу і безпомилково назове боем.

Михайло відчував у себе всередині якесь неприємне тремтіння. Щоб злякався, то ні, навпаки, радий, що нарешті діждався цієї музики. Але в грудях щось ніло, було тривожно, а по всьому тілу пробігав, немов електричний струм, дрібний озноб, шкріб за серце, підгинав коліна.

Взвод за взводом, рота за ротою, погримуючи зброєю, стрі-

лецький батальйон виходив із села. Кожен знав, що йому робити, кожен діяв. І тільки зв'язківці стояли, немов заворожені,— їм нікуди поспішати, їхнє начиння залишалося в порожній штабній кімнаті, а безконечний кабель потягнувся кудись через сніги до другого села, немов на кінець світу.

— Змотуйте свою основу,— чує нарешті Сеспель. То начальник штабу, всідаючись на низенького сивого коника, розпорядився їхньою долею.

Склали в ящик апаратуру, витягли з хати кінець кабеля, прикрутили до котушки, рушили в поле, до сусіднього села.

Над сліпучими сніговими заметами вигравало сонце — було таке враження, що то сонячні промені, б'ючись об твердий сніговий наст, здіймають отой шум, оту тріскотняву. Бій тривав.

Вони були далеко від бою. Байдуже сприймали його шуми, розуміючи, що він їх не стосується, їхня справа буденна, проста — визволити з затверділих снігових заметів дріт, який мов уріс туди, укорів так, що хоч зубами виривай.

Розмотувати було значно легше, зручніше. Там хоч котушка весь час легшала, зменшувалась. А тут навпаки — сили танули, а котушка росла, обростала, як ведмідь вовною, сніговими бурульками.

Михайло вже не чув ноги, вона в нього боліла, в коліні крутило, ятрилося, відчував, що ще трохи — і він упаде, щоб більше не звестись на ноги.

Вже вечоріло, а вони тільки наближались до перших хат. Бій вже давно затих — чи то тих тютюнників побили, чи погнали далі, а тільки навколо наступила така тиша, що вже й не вірилося: чи шумував той бій неподалеку, чи тільки причулося.

Михайло втрачав останні сили. Закусивши губи, тягнув за собою не лише колесо, а й болючу ногу. Але не скаржився. Поклявся сам собі — пройти до кінця. На хвилину присів на колесо, на одну лише хвилину, щоб відсапнути, щоб дати спокій хворому коліну. Тужним поглядом окинув поле і враз стрепенувся. Може, то йому померещилось... може, то просто якісь химерні тіні хитаються у вечірньому мороці.

— Товариші! А гляньте-но...

Зв'язківці побачили те ж саме, що й він: з поля до села рухалась кавалерія.

— Мабуть, наші повертаються...— зауважив хтось.

Командир відділення занепокоєно дивився в поле, мовчав. Йому треба було приймати рішення, але він не знав, як діяти.

Хто вони, оті вершники?

Іх було двадцятьєро. Йшли по-вовчому, слід у слід. Видно було, що і коні, й вершники вкрай стомлені. Прямували не до-

рогою, а полем, не до села, а, помітивши його, повернули круто поза селом. Тепер вони рухались просто на зв'язківців.

— Підготуватись до бою! — нервово подав команду комвідділення.

Зв'язківці падають у сніг, як учили їх на полігоні, широко розкидають ноги. Михайло, займаючи бойову позицію, забув про коліно і так ударився хворим місцем об снігову бурульку, що мало не знепритомнів од болю. Але в одну мить опанував себе, зірвав з плеча карабін, послав у ствол патрон.

Кіннотники наблизились метрів на двісті. Вони, мабуть, не помічали червоноармійців. Той, що їхав попереду, був у чорному башлику й кавказькій бурці чи, може, в звичайній селянській свиті, інші — хто в чудернацьких жупанах, хто в незнайомих шинелях. На декому шапки з довгими китицями. Стало ясно — перед ними ворог.

Завмерли, ждучи команди. І командир подав їй тремтячим голосом:

— Відділення! Вогонь!

Різко тріснули постріли. Михайлові видались вони ударами грому. Полетів у сніг задимлений патрон, їдко запахло порохом.

Ті, що рухались попереду, на мить, завмерли від несподіванки, видно, не ждали такої зустрічі. Потім враз, мов вовча зграя, розсипались хто куди, зриваючи з плечей зброю.

— Вогонь!

Вдруге пальнули зв'язківці. Мов уві сні стріляв Сеспель. «То невже оце вона і є, та війна?»

Відповіли бандити. Куля цьвохнула повз Михайлове вухо, відщепила скіпку од котушки, заплуталась у кабелі. Інстинктивно впав головою на сніг.

Вистрілив утретє — кіннотники, гикаючи на коней, відстрілюючись, втікали у видолинок. Вчетверте зарядив карабін, але стріляти було нікуди — перед очима чисте засніжене поле, на яке ніби зненацька лягла нічна темінь. Мов привиди — були вони чи не були, — розтанули у тій темряві кіннотники.

— От і все, — засміявшись, мовив командир. — Війна закінчилась.

Сам не знаючи того, він сказав правду. То були останні постріли по Тютюннику. Банда його була розбита, частково знищена, частково взята в полон, а він сам під охороною двадцяти кіннотників поспішав вивезти власну шкуру за кордон. Видно, в Петлорі над усе цінувались генерал-хорунжівські шкури...

Сеспель не зумів без сторонньої допомоги звестись на ноги...

На фронт... на фронт...

Знову цокотіли колеса. Знову виспівували знайому пісню. Хоч їхав Сеспель не на фронт, а повертався з війни додому, в Київ.

Вже не в холодній теплушці, а в справжньому пультманівському вагоні, теплому, затишному, їхав він, збагачений відчуттям перемоги над ворогом.

Але мав таку пошану не за бойові заслуги. Про їхню сутичку з Тютюнником знали тільки як про факт, що стверджував втечу генерал-хорунжого. Тим, що жменька зв'язківців кількома пострілами до смерті налякала пана Тютюнника, який ще недавно чванився своєю хоробрістю та відвагою, ніхто не захоплювався, не надавав тому значення.

Везли Сеспеля у санітарному вагоні, бо в нього зовсім розпухла нога і він не міг ступити нею жодного кроку. Отож відлежувався тепер у теплі, просто-таки раював опісля всіх тих неймовірних випробувань, яких зазнав на цій проклятій війні. Навіть хвора нога, ніби відчуваючи таку увагу до себе, перестала боліти, тільки нила в коліні, та пекло щось у п'ятці. Час від часу подавали гарячий, як вогонь, чай із сахарином; про таку розкіш він не міг і мріяти у звичайній теплушці.

Одне тільки псувало йому настрої — озброєний червоноармієць у вагоні, що нагадував йому дні, проведені в чебоксарському ЧК.

Коли його привезли на станцію, а потім, після огляду лікаря, віднесли на носилках у вагон, він одразу ж побачив тут вартового. Тільки цього й не вистачало — знову потрапити під варту!

Серце боляче теленькнуло: невже знову знайшлася підла людина, невже знову його колишні «друзі» лишилися останнього розуму та заповзялись домучити його, і так ледь живого? Пригадалося: адже над ним висить ще й досі меч правосуддя, йому так нічого й не відповіли з трибуналу на його листи. Невже це і є та відповідь — замість виправдання — наказ відпровадити до Чебоксар під вартою? Але для чого ж тоді морочилися з його ногою, проявляли таку турботу, поклали у такий теплий та розкішний вагон? Хіба що згідно з принципом — злочинцю створити якнайкращі умови. Амністували ж усяку контру, яка проти Радянської влади збройно виступала, а його — людину, що, не задумуючись, майже один на один стала на бій проти двадцятьох головорізів петлюрівських, — під варту.

Груди розпирало образою, очі свербіли від сліз. Був настіль-

ки збуджений, що навіть не подумав про те, що, може, та амністія поклала край і його несправедливій справі. Пізніше він довідався, що патрулюють зовсім не його, він просто потрапив у вагон, в якому везли поранених полоненців з банди Тютюнника. Але хоч стерегли й інших, тих, кого й треба було стерегти, почуття невдоволення, пригнічення не покидало його всю дорогу.

Вартовий червоноармієць, видно, помітивши настрій Сеселя, піддобрювався до нього тютюнцем-самосадам. Під час операції розжився. Добрий тютюнець — до печінок пробирає...

— Поранили? — кивнув розуміюче на забинтовану ногу.

Михайло не відповів. Що не хотілося говорити, а що й соромно стало — з фронту іде не з бойовою раною, а звичайною паршивою болячкою... Вартовий, видно, мовчанку сприйняв як ствердження, заговорив з обуренням:

— Контра проклята! Немало нашого брата перебили та закатували. Он учора теж санітарний поїзд із нашими в шпиталь відправили — подірявили хлопців. А тепер і самі, сволота, рила в небо, лежать он попечатані. Возитись ще з наволоччю, вони з нашими возились, лікували? Де пройшли бандюги, там сніг підплив кров'ю, крига кривава замерзла.

Мовчали полонені. Ховали очі. Вдавали, що дримають. Так, що правда, то правда, вони з червоноармійцями знали одне — кулю в голову, поранених дострілювали, сільських активістів — на гілляку... А з ними возяться. Правда, хто міг поручитися, що лікують їх не для того, щоб пустити в розход здоровими?

В кошмарному маячінні пролетіла холодна зимова ніч. Михайло то засинав, то прокидався, радий, що прокинувся. Весь час верзлося, ніби мав здобути з потаємної шухляди папери, в яких писалося, з яких було видно, що він ні в чому не винен. Сховані ті папери були чи то в якійсь церкві, чи то в димному замку, аж під самим куполом, у ящику, засунутому в кам'яну стіну. Був той ящик на неймовірній висоті — спробуй дістати. Але він пробував — переповзав з карниза на карниз, чіплявся руками й ногами, навіть зубами вгризався у холодний камінь, пробирався усе вгору та вгору, боячись глянути вниз, бо знав — там безодня. Той заповітний ящик весь час був перед очима, і, мов зачарований, не давався до рук. Варто було йому простягнути руки і доторкнутись до мідної, позеленілої від часу ручки, як він прокидався...

«На фронт... на фронт...» — цокотіли колеса, тупо били на рейкових стиках. Глухо нило в коліні. Повертався на другий бік, поправляв поверх ковдри своєю шинелю, втикався носом у подушку. Вона пахла холодом і сіном, заспокоювала, очі

непомітно злипались, і знову починалося все з початку— від щабля до щабля, від карниза до карниза, через якісь потьмянілі багетні рамки— до заповітного ящика...

Сніданок подавали на станції Фастів. Казали, що до Києва — рукою подати, коли не стоятимуть, то, може, обідатимуть у самому Києві. Сніданок, правда, був такий, що не завадило б і пообідати та й повечеряти відразу.

Хтось із поранених тютюнниківців не вдовольнився легким сніданком, запротестував:

— Не маєте права морити голодом... Згідно з міжнародною конвенцією — закон такий є. З полоненими, та ще пораненими, належить поводитись гуманно...

— Що він говорить? — перезирнулись вартові.

— Видно, грамотний, паразит, чуєш, які слова вкручує?

— А чого ж — по заग्रяницях вешталась, грамоти тієї панської, як собака бліх, набралися. Гей, ти, вилупку, а ти людському скажи, чого хочеш, а то конвенції, конвенції... Не петраємо твоїх конвенцій...

— Можете самі голодувати, коли дохазяйнувалися до ручки, а нам, полоненим, подавай на стіл печене й варене...— серdito пояснив бандит.

Інші, видно, більш боязкі, почали на нього цитькати, пояснювати:

— Ти ж не в гостях у теці. Помовч.

— А чому я буду мовчати? Хай стріляють... Хай б'ють... ненавиджу... плюю... але їсти — вимагаю. Це мое право.

— А ти їй нам наробив, надбав, тієї їжі? — спокійно відповів вартовий, вже аж тоді, коли той вилив всю свою шалену отруту.— Іч, який швидкий,— сам голодуй, а йому подавай печене й варене. Подавишся ти, загранична блощиця. Через отаких субчиків і в нас голодуха, бо тут не знаєш, чи гречку сіяти, чи якогось скаженого Тютюнника з Петлюрою йти ловить.

— Я не дозволю ображати національних героїв! — вискнув невидимий Сеспелю знавець міжнародних конвенцій.

Вартові переглянулись, похмуро посміхнулися:

— Набрався, набрався грамоти за кордоном, собака, лютим повернувся...

Полонені дружно почали протестувати проти свого товариша, вимагали, щоб замовк. «Знайшов час і місце». Той, видно, збагнув, що всі його протести та хизування своєю хоробрістю ні до чого, замовк, більш не озивався.

Отоді вже розговорились вартові. Це, мабуть, були сільські хлопці або, може, робітники з київських фабрик, видно, люди прості, без високої грамоти, а судили-рядили по-державному.

— Воно як вовка не годуй, а він все їдно до лісу дивиться. Отож бачиш — амністію об'явили. Сам Калінін об'явив. То ж думав чоловік — може, з оцих собак люди будуть. Ну, кинула вас, дурноверхих, доля чорту на зуби, повіялися з дурної голови з петлюрами та денкінами, скуштували панського буржуйського хліба, нюхали, чим воно без домівки пахне, — опам'ятайтеся, ви ж таки свої, руські, повертайтеся додому, до жінок, до земельки, беріться за чепіги, орить, сійте, живіть, як люди, а ми вас по доброті серця свого, як поскільки народна влада, великодушно прощаємо. А воно що ж — коли голови на плечах немає — не по-доброму додому вернулося, а бандою полізло. А тепер ще й хниче, коли кулю вловило в задницю, — печене й варене йому подавай. Бачив безсовісних, а отакого свинства й не чувано, й не зустрічалося...

— А що не чувано, то не чувано, — згоджувався другий конвоїр. — До худоби швидше закони доходять, аніж до гнилої довбешки, що правда, то факт.

Полонені зацікавлено дослухалися до тієї розмови. Видно, вона їх зачепила за живе, розворушила душу.

— А що то за амністія, пане... — запитав несміливо один з бандитів.

— По-перше, я тобі не пан, панська твоя пика...

— Та з мене теж такий пан... привчили панами величати...

— А ти одвикай. Минулося ваше панство.

— Та воно ж то так.

— А так же. А тільки коли ти не з панства, то даремно зв'язався з отими пройдисвітами. Вони хочуть, петлюри твої та тютюнники, маєтки собі повернути та садиби, а ти ж що мав повертати, коли ти не пан? Твій наділ Радянською владою гарантований, з панської землі нарізаний... — Поранений аж сперся на лікоть, слухає. — А Калінін закон такий видав для тих, хто по дурості з дому повіявся, насильно був білопогонниками мобілізований...

— Так мене ж силою потягли... уже ж що силою, то це всьому селу було видно. Та хіба ж мене одного: і Михтона Дюбку, Павла Безверхого, Антона Кацалія... та чи мало кого? Ну тим, дякувати богу, пофортунило, всіх ще до втечі побило, а я завіявся... Хотів, щоб куля була взяла — не брала. Хіба ж ото воно легко від рідної землі відриватися? Як собака, вив за домівкою в отій Польщі, хай їй грець...

— Вив, а знову пішов війною... Нема щоб по-доброму, по амністії.

— Та хто ж його знав? Хто чув про ту амністію? — тютюн-

никівець палав гнівом, видно, виривав з душі те, що давно наболіло, не давало спокою.— Генерали-хорунжі скажуть? Вони собі генеральських чинів, паскуди, начіпляли, а нам очі замазували. Ти, шкура, жрать тобі захотілось, печене й варене тобі подавай! Чому мовчав про такий закон Радянської влади? Чому брехали з своїми генералами, що нас ждуть з хлібом-сіллю, що вся Україна за Тютюнником піде? Пішла? Побігла? Привітала? Брехуни ви безсовісні, обманщики! Тоді силоміць втягли у свою чорну отару і тепер набрехали... Земля кликала... воля... рідна хата... жінка очі виплакала... була можливість, а ви... ви, падлюги, будьте ви прокляті... останню надію виврали...

Він розридався важко, істерично, бився головою об холодну перегородку вагона, вив по-жіночому. Мовчали полонені. Не обзивався той, кому хотілося печеного й вареного. Переглядалися вартові — не засуджували, видно, того, що бився в риданні, по очах видно — співчували.

Сеспель уже не жалкував, що доля закинула його в цей вагон. Всім своїм розумом, всіма відчуттями він уловлював те, що тут розкрилося, здогадуючись, що став свідком прояву важкої трагедії багатьох одурманених, затягнених у болото насильно, використаних панамі у власних інтересах і безсовісно та безжально викинутих на смітник історії.

Коли полонений трохі заспокоївся, перестав істерично ридати, один з вартових утішив його:

— Ти не відчаюйся, чоловіче, не впадай у розпач. Радянська влада з вами розбереться по справедливості... Ми не мстиві... а крім того, до обдурених у нас свій... бідняцький підхід.

Сеспель був цілком з тим згоден.

— Коли б то так,— зітхали в різних кутках полонені.

XVI

Таки воно буває, що й медицина вгадує та допомагає.

З цією веселою думкою вийшов Сеспель із санчастини та попрямував через подвір'я до штабу полку.

Його мимохідь оглянули тоді в санітарному вагоні, надавили на коліно так, що аж в очах пожовкло й позеленіло, безапеляційно сказали: «Ушиб» — і визначили тут же метод активного лікування: «Відлежитьсь».

З тим висновком хворий був транспортований у санчастину свого полку. Тут його оглянув черговий лікпом чи, може, й са-

нітар якийсь, обрзклий, злий, як чорт, бо хворого привезли в другій половині ночі, буркнув недружелюбно:

— З усякою дрібницею до лікарів.

І тільки придивившись пильніше, пом'якшав:

— Полежиш пару тижнів — важиве, як на рябкові.

І не помилився. Михайло відлежався, відпочив, нога заспокоїлась, перестала боліти, він знову став до ладу.

Трапилось так, що його виписував той самий ескулап, який і приймав на лікування. Тепер він був зовсім інший — добродушний, лінивий і навіть веселий.

— Коли доскочиш якої біди — заходь, товаришу. В нас швидко на ноги станеш, лікуємо на совість, ще не було жодного смертельного випадку.

І не збагнеш — насміхається сам над собою чи всерйоз говорить.

В штабі на Михайла ждало два папірці, які не тільки схвилювали й збентежили його, але й на всі дев'яносто градусів повернули в інший бік його життя. Коли йому вручили пакета з штампом чебоксарського трибуналу, він зблід, тремтячими руками прийняв ту довгождану пошту. Але не встиг навіть оговтатись від першої несподіванки, як був приголомшений іншим.

— Червоноармієць Сеспель! Вас відчислено з першої роти. Наказом командира переводитесь у команду складу телефонно-телеграфних матеріалів управління зв'язку Червоної Армії. Одержуйте наказ і прямуйте на Лабораторну, номер сім.

Сеспель не міг одразу збагнути, що трапилось; з роти його відкликали, перекидають у команду... Що це? На краще чи на гірше? Але якось інстинктивно відчув, що такий наказ б'є по його самолюбству, принижує його солдатську гідність.

— Причина? — запитав глухо.

— Стан здоров'я. Служба на складі не пов'язана із строювими заняттями.

Нічого не сказав Михайло. Тільки гірко посміхнувся сам до себе — «стан здоров'я». Ні, він таки незугарний бути таким, як усі... Хвороба, ненависна хвороба стала йому на шляху, отруїла життя. Мовчки взяв наказ, круто, по-солдатському повернувся, пішов зі штабу.

І вже тільки на вулиці згадав: у руках лист із трибуналу. Поспішно розірвав конверт, уп'явся очима в написане. Забув про все: про хворобу, про відчислення з роти — серце переповнилось радістю, в лице вдарила гаряча кров, очі засяяли, вип'ялися мимовільно груди. Він людина! Він виправданий! Писалось в тому папері, що ще в кінці серпня його справу

розглянуло розпорядче засідання ревтрибуналу і винесло постанову: справу, як недоказану, припинити. Всі документи Сеспеля, які були в свій час у нього відібрані, в тому числі й партійний квиток, мали бути повернені потерпілому під розписку.

Вгамувавши перше нестримне почуття радості, він кинувся шукати в пакеті свій партквиток. Але там більше нічого не було. Йому не вірилося, що ревтрибунал до цього часу не переслав його документів — адже від дня його реабілітації минуло понад три місяці! Подумав, що в штабі просто забули передати йому ще одного пакета. Схвильований, вбіг знову до штабу.

— На моє ім'я мав бути ще один пакет...

Днювальний дивився на нього з подивом.

— Мали прислати мій партійний квиток...

В голосі червоноармійця чулися якісь особливі, глибокі, задушевні ноти. Днювальний, видно, відчув, що не має права так просто, байдужим голосом повідомити людині те, що, можливо, завдасть їй великого болю і розчарування. Покликав писаря. Той похитав заперечливо головою, проте, мабуть, не надіючись на власну пам'ять, підняв книгу «вхідних», пробіг очима по сторінках, потім вдруге, вже більш прискіпливо.

— Не було.

Якусь хвилину Михайло стояв розгублений, не вірилось у почуте, але швидко опанував себе: ще пришлють.

— Коли пакет надійде, — буде вручений вам негайно, — пообіцяв днювальний.

Якийсь оновлений, невпізнаний крокував Сеспель вулицями Києва. Тротуари, як і раніше, були закидані снігом, тільки ширшими стали стежки — протоптали перехожі. Серединою вулиці, підскакуючи на вибоїнах, мчали санки, покрикували візники, тендітно дзвеніли дрібні дзвіночки на упряжі.

Стояла тиха морозна погода. Десь за будинками світилося сонце, в пухкому інеї застигли дерева, бульвари та парки перетворилися в якісь казкові візерунчасті гори. Наступила благодатна пора після тих морозів, що лютували в кінці листопада. Пригадалося, як кожного дня, заходячи в палату до хворих, їхній санітар не пропускав нагоди зауважити:

— Лежите ви тут, як у бога за пазухою — в теплі, в добрі. А на вулиці — що робиться на вулиці! Морозище нестерпний, температура спала на вісім градусів нижче всякої норми. Навіть найдревніші старці не пам'ятають чогось подібного. Кажуть, новий льодовик насувається... Так і дивись — замерзнеш к бісовій матері живцем, перетворишся в кістяк мамонта...

В санчастині топили краще, ніж у казармах, отож на шибках понаростали такі лисиці, що випирали всередину кімнати цілими льодовими брилами. Михайлові соромно було ніжитись у теплі, знаючи, що всі інші потерпають від холоду, від нужди.

Санітар стверджував його здогади:

— Голодні мруть, як мухи. Погибель прийшла людська, погибель...

Мовчки ковтав Сеспель сльози, намагався повернути думки на інше, заколисати себе приємними спогадами — не міг...

Тепер ішов вулицею бадьоро, був неймовірно щасливим. Інколи йому траплялися зустрічні, вони теж поспішали, бо мороз підганяв. Ловив людські погляди — не міг впіймати. Але йому здавалося, що навколо живуть такі ж, як і він, щасливі, життєрадісні люди. Може, й справді страшне лихо відступило, покинуло землю? Адже он яку допомогу подавали голодним жителі з порівняно урожайних місць, майже півтора мільйона пудів хліба, писали газети, було зібрано як пожертву від населення. Навіть американці відкрили в Москві шпиталь на п'ятсот ліжок.

Але з дійсністю він зустрівся трохи пізніше, коли пришкандибав до лук'янівського базару. На базарі йшла жвава торгівля, знову відкрилися крамнички, лементували горласті перекупки біля рундучків, трусилася старушенція над своїми бездонними кошачками. Поміж продавцями й покупцями вештались голодні, напівроздязнені люди, навмисно виставляючи свою худизну, свої болячки, намагаючись розжалобити ситих. Одні простягали руки благально, клячили завивно, інші — з трагічною безнадійністю, а більшість — мовчки, самим поглядом, повним відчаю, жаху і невимовної людської печалі. Сеспель мимовільно мацнув свої кишені, забувши, що вони в нього порожні. Той рух, а можливо, й добросердий вираз на обличчі, відразу був помічений голодними — до нього зашкандибали, потяглися руками, вп'ялися в нього благальними очима. І він мало не розридався, відчувши себе таким же безсилим, голодним і приреченим, як і ті, що ждали від нього допомоги.

Поблизу крик, лемент. У перекупки з-перед самого носача хтось із безпритульних потяг картопляника. Вона лементувала, але погнатися не сміла, бо знала, що втраченого не поверне, а може позбутися цілого кошачка. Але в неї відразу ж знайшлися помічники. Такі ж голодні і безсилі, як і отой «злочинець», перетяли дорогу втікачеві, видерли з рота недоїдене, розтовкли на крихти, розхапали, хто скільки встиг, з'їли разом із сміттям та сніговою потертю.

Сеспель не міг більше дивитись на це, повне людського горя і мук, торжище, де одні наживались, багатіли, а інші збували останнє за безцінок, демонстрували свою убогість, свою безнадію. Повісивши голову, неначе винний у всьому тому, вийшов на зупинку, протиснувся в холодний, засмічений вагон конки, поїхав по Дмитрівській до станції. На Галицькому базарі вагон зовсім спустів, залишився він один — боявся знову зіткнутися віч-на-віч із страшними картинами, які йому запам'яталися ще з часів, коли бував тут на «промислі» разом з Іванохрестительським.

Та, згадавши свого колишнього доброго друга, не витримав, вийшов з вагона. Йому захотілося хоч пройтися тією вулицею, де була художня школа, хоч здалека глянути на свою нездійсненну мрію. Час він мав, поспішати було нікуди, бо, як сказали йому в штабі, на довольство в команді складу він буде зачислений тільки із завтрашнього дня. Отже, сьогодні його там не виглядали.

Йшов, вибираючи найглухіші вулиці, не хотілося зустрічатись із людським горем. Але горя того не можна було обійти, то там, то тут хиталися на тротуарі виснажені тіні, здавалося, мерці повиходили з могил та й шукають-питають шляху назад, у свою непривітну домівку. Стукають у зачинені двері, шкрябають у замерзлі шибки — ніхто не озивається, ніхто не хоче показати їм шляху.

— Дайте, Христа ради...

Ніхто нічого не давав. Оглух Христос. Оглухло небо. Шле, знай, одне на людські голови — нестерпні морози, непроходимі кучугури снігу. Нагодує тим добром багатьох на віки вічні.

Якоюсь убогою, жалюгідною, зсутуленою і голодною здалася йому художня школа, глянула на нього сліпими, промерзлимими наскрізь вікнами, ні привіту, ні радості в тому погляді. Чужими вони зустрілися, чужими й розійшлися... «Не до науки, не до художества, Мішші», — подумав Сеспель, не зупиняючись, пройшов повз те приміщення, в яке ще недавно вступав із таким трепетом сердечним, попрямував далі, допитувався, де та Лабораторна вулиця.

Прибув він туди, переповнений важких вражень, які геть витіснили з душі ту особисту радість, яку був йому навів довгожданий пакет, прибув з порожнім шлунком і безнадією в душі. Готувався зустріти байдужі, холодні погляди незнайомих людей. Йому найважче було сходитися з новими людьми, він немало страждав від того, розуміючи і засуджуючи власну відлюдкуватість.

Отож, можна собі уявити, якою була його радість, коли, тільки-но переступивши поріг канцелярії складу, побачив Івана Скрипаленка.

— Це ти, Михайле? — порадив той так, ніби брата зустрів рідного.— От що не думав, то не гадав. Теж у нашу команду?

Після привітання похвалився:

— А я тут уже обжився. Мене, знаєш, відразу ж тоді, як постраждавшого, перевели на цей склад. Бо ноги, коли по щпалах біг до Бородянки, прихопило, та й кашель напав такий, що, наче в стінку, бухав два тижні. Ну, а тепер минуло... Це добре, що ти сюди потрапив, тут, брат, жити можна...

І по-змовницькому підморгнув Сеспелю.

XVII

Нова служба в команді складу видалася в перші дні аж ніяк не легшою від служби в польовій роті. До того ж додалося відчуття сорому за власну нікчемність. Він був переконаний, що його непристосованість до життя — наслідок неправильного виховання. Бо чим ще можна пояснити те, що з нього, селянського хлопця, виріс такий собі інтелігентний хлюпик, непридатний навіть до стройової служби. Сиди тепер у канцелярії складу, виконуй найпринизливішу роботу...

А роботи доводилося все, старше начальство немов навмисне збиткувалося над ним, «інтелігентним хлюпиком». То ще добре, що старшина складу не знав його біографії, а то зовсім би заїздив. І так докоряв весь час за посилену увагу до газети, ніби читання було злочином.

— Гей, грамотію, кидай читиво, віднеси пакета...

Кидав, мусив нести.

— Інтелігенція, іди врубай дров.

Ішов рубав дрова.

— Газети почитуєш, барона з себе корчиш, а підлогу Керенський виміє?

Мив підлогу — така посада.

Одним словом, виходило в нього, як у того наймита безталанного, якого повчав хазяїн: принеси води та й сядь, виори поле та й ляж, напаси коней та й відпочинь, нарубай дров — та й будь вільний. Роззутого — бо що ті шкарбуни з обмотками, роздягнутого — що та шинелька виношена, голодного — складським хтось примудрився урізати й до того убогий пайок, — ганяли його щоденно, як гончу, з пакетами; а коли повертався — рубав дрова, палив у печі, підмітав та мив підлогу.

Іванові й тому було легше — стояв собі вартовим біля складу; відстояв — та й на бокову, жди, поки знову надійде черга.

А тут ще нога, то була трохи вигоїлась, а це знову з'явилися виразки, почало гноїтись. Навіть не мав часу для того, щоб перемотати, та й бинтів не було. В санчастину не звертався, чим вони допоможуть?

Якось, скориставшись з того, що в приміщенні, де мешкали охоронці, не було душі живої, він заповзвся перев'язувати свої болячки. Тільки оголив хвору ногу, а тут двері відчиняються — Іван заходить. Побачив Михайлові виразки, докірливо похитав головою.

— Ого-го! Невміло, невміло пороблено...

Сеспель здивувався, почувши ті слова, мовчав. Іван уважніше глянув на ногу, обурився.

— Беруться ж, паразити, не знаючи діла! Так же можна й без ноги лишитись, калікою зроблять, паразити...

Михайло поспішно замотував ногу, роздумував над незрозумілими словами Скрипаленка. Що він хотів тим сказати?

А Іван, видно, зрадив нагоді поговорити, вилити душу:

— Ех, і життя наше собацьке... ото хоч і на тебе дивлюся, Михайле. Видно, ти хлопець грамотний, а над тобою всяка старшинська морда збиткується. Та тут хоч-не-хоч — швидше калікою станеш, ніж оте все витерпиш.

І вже притишив голос, заговорив відверто:

— Я сам уже думав... Уже не раз жалкував... У мене мати на ці діла — ого, яка спритна. Вона б тобі ногу по всіх статтях підфабрила, вона б так її розцяткувала, що ніяка комісія, ніякі дохтурі б толку не добрали. Не те, що ото якийсь паразит зіпсував тобі ногу. Бувають же такі безсовісні тварюки, беруться не за своє діло. А по-моєму, так: не вмєш — не берись. Та ще в такому ділі...

Михайло починав здогадуватись, що має на увазі Іван, в чому його запідозрює. Мовчав, не підіймав очей.

— Скажу тобі, Михайле, я сам на отаких виразках тільки й утримався. А що ти гадаєш, парубок я показний, завидний, одне слово, хто не гляне — той і готовий на тебе шинелю начепити. І Денікін позирав на мене ласим оком, і гетьманці примірялися, Петлюра прицінювався. Ну, я догадувався, що на таке воно вийде, — вони собі воюватимуться, а в Івана чуб тріщатиме. Наші теж кликали, не йшов. Хай, думаю, побачу — втримаєтесь чи не втримаєтесь. Коли втримаєтесь, то добре, а коли ні? Іван не дурень на гілляці опісля теліпатися.

Скрипаленко потягував цигарку, посміхався самими очима.

— Обвів я навколо пальця, Михайле, всі і всякі власті.

Тільки кинуться за Іваном, давай, брат, у солдати, а я їхній комісії, отій, що приймає, під носа ногу; глянуть, носи вбік, натягай швидше штани, хлопче, втікай собі додому. А в мене й справді не ноги були, а страх господній. Розпухлі, червоні, живе м'ясо з-під шкіри лізе, краснуха така, ніби сонце по живому тілу пекло місяць або на сковороді хто смажив.

Михайло аж перемотувати кинув, підняв очі, зацікавився:

— І зажило потім?

— Тю! Та вже через три дні нога ставала чистою, як лялечка. Моя мати на це діло справжня відьма, вже як поробить, то ніби сама чортяка пожувала тобі ногу. Трави вона якись знає, цибулю печену товче, до ноги все те прикладає. Правда, воно ж і пече, наче розжареним у кузні залізом присмажує, на стінку дерешся, як ту жвачку до тіла прикладе. А через годинку-дві — не нога, а каклета, глянути жак. Жодна комісія — будь вона петлюрівська, чи денікінська, чи хай навіть і радянська — не видержує. Відразу жене з-перед очей — думає, проказа якась. Сам чув, як денікінець нахвалявся — пристрілити, каже, треба, щоб заразу не розносив. А яка ж то зараза, коли воно через день молоденькою шкірочкою затягнеться, як лялечка, нога вирівнюється. У матері й на те трави були, масть якусь вона вміє робити — меду туди кладе, й гусячого жиру, й ще чогось. Ого, якби оце до твоєї болячки вона ту масть поклала, дарма що невміючи тобі роблено, а за два дні нога, як долівка, рівною стала б...

— Але все ж знайшовся спеціаліст, що й твою хворобу розгадав? — посміхнувся Сеспель. Перед очима постав опецькуватий «врид» з портупеями навхрест, — від такого ніщо не сховається.

Іван недбало махнув рукою.

— Де там! Коли б сам не пішов — ніякий дохтур би не підкопався. Мати мені бралася й на цей раз поробити, та я вже сам не захотів. Бо тут, бачиш, вийшло таке діло...

Іван присунувся ще ближче, заговорив довірливо, по-дружньому, видно-таки він засумував за тим, що не мав кому відкритися з своїми душевними таємницями.

— Воно, бачиш, одне, що не хотілося йти на війну, — куля, вона ж дурна, вона не дивиться, в кого там поцілити — в Івана чи Степана, а вбиває, кого здибає, та ще, дивись, і в першу чергу безневинного, того, що йому б жити тільки та жити. От я собі й думаю: піду воювати за Петлюру, а що вона мені дасть, ота Петлюра? Знову ж і Денікін — теж чортзна-звідкіля навівся, чи то наступає, чи то втікає, солдатів у нього обмаль, так йому, бач, подавай Івана. А може, в Івана теж

душа є, може, й Іванові теж жити хочеться. А головне, що була в мене, Михайле, дівка...

Скрипаленко багатозначно зітхнув, потер долонею вухо, від чого воно враз розгорілося жаром, солодко примружив очі.

— Хоч і хазяйська дочка, а любила мене до безсознання. Не скемзую вже, що воно і як було б у нас, а тільки знаю одне — не з якоюсь там насмішкою до мене, чи жартом, або глузуванням яким, а любила-таки по-справжньому, бо робив я з нею, що хотів, тільки просилася, щоб не кидав її, щоб ждав, бо, мовляв, прийде час, коли сам батенько запросить мене в зяті. То через неї ото, головним чином, я й уникав тих мобілізацій.

На хвилину він задумався, очі посуворішали, біля губ лягла суворя риска.

— А воно згодом не на те вийшло. Поки робив я, значить, на нього, все йшлося добре. А як тільки нарізали ото й нам з батьком панської землі та почав я власним хазяйством хазяйнувати — бо ж, значить, і поросся закувікало на подвір'ї, й корівчину сяку-таку нажили, — кинув я наймитування. Домовилися з моєю любкою — засилаю сватів...

В Івана гнівом спалахують очі, нижня губа тремтить, поскикується у гніві:

— То що ти гадаєш? Віддав, куркульська морда? Еге, якраз! Спочатку розреготався, потім розлютився і вигнав моїх старостів. «За отого гниляка не віддам дочки!» Ти чув таке — це я гниляк! Мало того — й дочку переконав, що я проказний, що через те мене й не мобілізували. Відвернулася, стерво, зрадила... За куркуленка з сусіднього хутора вилетіла... Ну хай собі. Я й не жалкую... Вона ще поскиглить, схаменеться, та пізно буде. Іван ще себе покаже...

Як це не дивно, але саме тепер, коли Скрипаленко оголив свою душу до самісінького дна, коли виказав усе те, що не завжди людина скаже навіть самій собі, Сеспель уперше відчув до нього симпатію, побачив у ньому не обмеженого в селянській психології дивака, а людину в усій складності життєвих незгод, з живою душею і гнучким розумом, що по-своєму, дико, сліпо, але чогось шукає, до чогось рветься.

— Ото вже й не послухався я матері, не став більше ноги роз'ятрювати, пішов чесним шляхом до призову та й потрапив оце на службу. Хай знають, який я гнилий. Хай задумуються... Еге, якби мені ще грамота, якби ота... свідомість чи як її — я не полінувався б, я показав би... От тільки що темнота моя та час такий дурний, голодний, коли не до того, тут хоч би як-небудь тее...

Михайло дивився на Івана задумливо, а в його серці з'являлося тепло, яке мало зігріти в майбутньому їхню дружбу.

XVIII

Але справжніми друзями вони так ніколи й не стали. Той нетривкий, хоча й зігрітий теплим дружнім почуттям, місток від серця до серця, який з часом мав би закріпитися, зміцнитися, дуже швидко був підданий випробуванню і в одну мить рухнув, щоб уже більше ніколи не поновитися.

На складах працювало небагато червоноармійців, отож тут не було ані кухні, ані їдальні. Червоноармійський убогий суп привозили їм у металевому бачку просто в казарму, а хліб одержували по спеціальних картках в сусідній хлібній крамниці. Часто хліб тут видавали із три-, а то й чотириденним запізненням. Отож, одержавши хліб за кілька днів, людина з'їдала його одразу ж і якийсь час після того відчувала себе ситою, вдоволеною, навіть забувала про те, що наступні дні треба буде відживати на безхліб'ї. Нізчимний суп майже не тамував голоду. Сеспель повсякчас відчував себе голодним, і цей голод його переслідував, лякав. Не в тому розумінні, що він про власний шлунок думає,— себе вважав ще й ситим. А от як живуть, що відчувають ті люди в його рідному Поволжі, які вже й забули, що таке хліб? А серед тих же людей і його брати, мати, Туся, Бекшанські... Що з ними? Чи живі, чи вже давно, натерпівшись неймовірних голодних мук, пішли з життя, і снігова хурделиця давно замела їхні сліди, сховала навічно?..

На його листи ніхто не відповідав. Писав, писав та й перестав. Жив якоюсь сліпою надією, підсвідомою вірою в те, що життя всесильне, що людський організм чіпкий, що переможе в цій неймовірно жорстокій боротьбі життя, а не смерть.

Якось він повертався з хлібної крамниці. Бережно ніс у вузлику дві пайки — свою та Іванову. Вони часто робили цю послугу один одному, вірніше, Сеспель часто приносив хліб ледачкуватому Скрипаленку, бо весь час мотався з пакетами по місту.

Випав чудовий зимовий день, Київ у цьому році не знав нічого подібного. Морозець ледь пощипував за щоки. З коминів вився пахучий димок, не йшов стовпом угору, а ліниво слався по піддашшю. Низько над містом стояло сіре непроникливе небо, готове в першу-ліпшу хвилину сипнути густим снігом. По стежках стрибали, поцівкуючи, горобці — їх було дуже мало, горобиним плем'ям теж поласували холоди та голодуха;

каркали десь галки — закіптюжені, кострубаті — видно, в димарях рятувалися від холодної смерті.

Сеспель поспішав до казарми. Сьогодні навіть стоптані черевики не тиснули пальці — розмерзлися і трохи розм'якли. Його зігрівала думка про наступну трапезу — хліб в руках, вода в металевому бачку, дрібка солі на такий випадок зберігалася в глибокому потайнику. О, то були неперевершені хвилини щастя: відчувати на зубах тверду хлібну шкуринку, смакувати кислуватим духом справжнього хліба, перемелювати його в роті з холодною водою або окропом, неквапливо ковтати, знаючи, що то сама сила вступає з тим хлібом у твоє пере страждале, зсумоване за їжею тіло, то було мало сказати щастя, то був чи не найяскравіший прояв існування, бо поза цим все оте голодне буття здавалося диким, хворобливим кошмаром. На превеликий жаль, той нелюдський кошмар дуже рідко переривався.

Назустріч ішла підвода. Двоє коней, високих, довгоногих і сухоребрих, видно, теж з голодного життя якихось безбарвних, понурих голови, тягли за собою величезні сани-гринджоли, на яких можна було з успіхом розташувати цілий військовий підрозділ. Такі підводи Михайло зустрічав під час недавнього походу на Тютюнника.

Кіньми правдував затушканий у звичайну селянську керею дядько. Байдуже дивився на дорогу з-під сірої кобки, видихав поперед себе клуби гарячої пари, лише для порядку нокав на коней, які й не збирались реагувати на те нокання.

На санях справді розташувалася ціла рота маленьких людей. Як глянув на них Михайло, так і прикипів до місця. Він уже не раз бачив цих пасажирів. Але бачив їх поодиноці, маленькими групами, до того ж, трішки більшеньких, таких, що живо рухались, боролись за своє існування. Ці ж були зовсім безпорадні, немічні, маленькі живі трупики. Вигляд цих діток його приголомшив, йому стиснуло серце лещатами, не мав сили відвести очей од знедолених малюків, мов магнітом потягло до них, за ними. Сам того не помітивши, якось механічно зійшов на дорогу, поплуганився за саньми, в протилежний бік.

Дітям було по два-три роки. В такому віці людина непосидюча, вимоглива, криклива, без міри капризна. На санях сиділи трилітні бабусі та дідуся з глибоко запалими очима, з проваленими ротиками, неймовірно серйозні, задумливі, водили тільки сумними оченятами, дивилися поперед себе, хоч навряд чи що бачили. Вдягнені були хто в що — на тому старе шмаття, через яке просвічували сині, худючі реберця, те в драну ковдру замотане так, що сухенькі рученята, немов ли-

ком зв'язані кісточки, вилізають назовні. А онде двоє чи навіть троє зв'язані в один вузол, з якого стримлять голівки на довгих, жовтих шиях.

Байдуже дивились діти на червоноармійця, що шкутильгав за їхніми саньми, мовчали, тільки сумовито похитувались у такт руху саней.

Мов загіпнотизований, плівся за саньми, а душа його ридала, рвалося на шматки серце. Хіба можна було жити спокійно, не жити, а животіти в канцелярії, розносити якісь пакети, а по суті бути бездіяльним у той час, коли існували на світі отакі діти? Де їхні батьки? Хто вони? Треба ж рятувати їх, рятувати... Хліба їм треба, хліба...

Тремтячими руками розгорнув свій вузлик. Там було два шматки. Як жаль, що цей хліб розділений надвоє. Іван жде своєї пайки... Ну, що ж, він не має права розпоряджатись чужим добром. Але власним... Гарячково розламав ту червоноармійську пайку на шматочки, гарячими очима зирив на дітей... Дуже боляче, що не зможе всіх обдарувати, нічим... Але треба підтримати хоч найслабіших, у яких душа тримається на одній волосинці.

Сани весь час смикаються, коні, здається, ледь переставляють ноги, а він ніяк не може порівнятися з підводою, його черевики сковзаються по вичовганій, слизькій дорозі.

— Гей, чоловіче добрий, зупинись,— попросив візника.

Той ліниво озирнувся, побачивши сіру шинелю, зупинив коней. Коні прикипіли до дороги, важко поводили боками, відсапувались, зігрівали своїм паром холодну вулицю. Візник зачудовано дивився на червоноармійця. А той, з якимось винуватим виразом на обличчі, тикав дітям до рук по шматочку хліба, припрошував:

— Беріть, маленькі. Бери, дитинко, це хліб...

Діти були байдужі навіть до хліба. Декотрі простягають рученята, інші тільки дивляться на нього каламутним нерозуміючим поглядом, не здогадуються, що цей вилицюватий дядя з гарячими очима, відриваючи від власного рота скибку, прагне вдихнути життя в їхні худючі закоцюблі тільця.

— Не до хліба вже їм, видно,— озвався байдуже візник, і тільки десь одна нотка в його голосі видала такий важкий сум, що Сеспель відразу ж пробачив йому ту напускну байдужість.— Бач які... вже й рученят не годні підняти.

Останній шматочок ткнув у маленьку кістляву ручку. Стояв, дивився на них, ждав, чи загориться в їхніх оченятах живий вогник, чи спалахне та жива іскринка, без якої немає людини?

Їхні оченята — холодні кремінці, які без кресала не дають іскри.

— Їжте... їжте, голуб'ятка. Це хліб... хліб...

Одно з тих нещасних ніби прокинулось, повело очицями, розкрило сині губенята.

— Хліб...

І враз до ротика потяглася тонісінька, мов житня соломинка, ручка, гострі зубки жадібно впилися в шкуринку. Дитина замурчала по-котячому, хижо повела оком убік, ніби боялася, що хтось вирве з рота ту несподівану здобич. Вмить ожила решта дітей, потягнулися до хліба, пожадливо зажували. Михайло вжахнувся, коли побачив, що понесли до рота кулачки навіть ті, для кого не вистачало його убогої солдатської пайки.

А візник раптом розцвів скупюю, але теплою посмішкою, зауважив:

— Іч ти... їдять. Ну, нічого, житимуть, значить. Тепер житимуть... Но, пішли, коненята, вже недалеко і до богодільні.

Він підняв над кінськими спинами куценького батога. Але коні не зрушили з місця. Побачивши, що діти кусають голодними зубами порожні кулачки, Михайло не витримав. Круто повернувся від саней, заточуючись від горя і голоду, пішов назад.

Повернувшись у казарму, віддав Іванові пайку, сів у куток, задивився кудись у безвість. Перед очима хиталися сани, переповнені голодними дітьми.

— А ти вже поїв? — поцікавився Іван.

— Уже... — проковтнув голодну слину Сеспель.

Сопучи, Іван розправлявся з хлібом. Сито примружував очі, старанно пережовував, смакував. Михайла нудило, як він міг їсти, коли там пухли з голоду, гинули безпорадні, маленькі діти? І сам незчувся, як розповів усе Іванові.

Іван байдуже дожовував хліб. І тільки коли проковтнув, ніби збагнувши щось, вигукнув:

— То ти їм віддав свою пайку?

Михайло нічого не відповів. Іван докірливо похитав головою.

— А все-таки ти якийсь малахольний, Михайле. Подумати тільки, солдатською пайкою захотів наситити всіх голодних...

У Михайла блиснули очі.

— Яка ж ти бездушна тварюка, Іване...

Як ніколи, похмурим і мовчазним був Сеспель у ті дні. Його мучили нестерпний голод і спогад про ту зустріч з безпритульними малятами. Іван спочатку забалакував до нього — йому було невластиве почуття образи, — а потім і собі замовк, вирішивши, що Михайло розгнівався на нього за ті слова навіки. А хіба йому, Іванові, байдуже, що люди гинуть з голоду? В нього теж серце крається на дві половини. Але, як людина практична, він розуміє: власною пайкою він нікого від голодної смерті не порятує, тільки сам ноги витягне. Коли б він менше знав Сеспеля, то вважав би просто, що то дурень, і не став би звертати на нього уваги. Але він добре розумів, що той роздав останній хліб не по дурості, а від зайвої доброти серця. І практичний Іван, у якого життя виробило сухий, далеко не сентиментальний характер, почував себе винним перед товаришем, якого глибоко шанував. Він би з охотою поділився з ним останнім хлібом, але сам його не мав. Непомітно, правда, насипав у Михайлів котелок більше супу, але що той суп без хліба?

І ось другого дня трапилась подія, яка безмежно схвилювала й порадувала Сеспеля. Дивлячись на нього, й Іван також роздвітав радістю, бо й він був причетний до тої події.

Деся в обідню пору стояв Іван на вулиці та роздумував: де б його роздобути хоч шмат хліба? Найпевніший шлях до їжі вів у Тетерів, але він навіть не міг помишляти про те, що його відпустять хоч на день. Та й самому щось не хотілося їхати після пам'ятної зустрічі з бандитами Орлика.

Саме в той час, коли він підпірав ворота складу, з їхнім двором порівнялася парокінна підвода. Попереду коней ішов задушканий у сіру керею, у великих розтоптаних валянцях, у заячій шапці з опущеними вухами низькорослий парубок. Він розшукував потрібний йому номер будинку.

— Сім, — сказав він голосно і, повернувшись до коней, наказав їм жестом стояти.

Коні зупинились. Вони були теж низькорослі, волохаті, з великими животами, що мало не черкалися об сніг. Практичний Іван відразу визначив — залишилися ці коненята після війни тільки тому, що не знайшлося охочих на цю дрібноту. Тим часом парубок, знічев'я помахуючи батіжком, підійшов до Скрипаленка.

— Здрастуйте, — привітався по-селянському.

— Здоров, коли не жартуєш, — ліниво і зверхньо відповів Іван.

— А чи це тут буде военний склад?

Іван допитливим поглядом окинув незнайомця.

— А хоч би й тут, то що з того буде?

Незнайомець тепер пильніше зміряв від голови до ніг червоноармійця.

— А ви, може, тут служите?

Іван цвиркнув кризь зуби, примружився неприступно.

— А хоч би й служив, то що з того?

Незнайомець цьвохнув батіжком, почав здалеку:

— Тут, видите, громадянине чи товаришу, не знаю, як вас величати, таке діло. Сам, значиться, буду я з Вовчої Гори, може, чули, а по службі состою головою сільської ради, а друг мій, дядько Федір, по комнезаму незаможних селян більше... Ну, а його дружок,— вони на теплих водах здружилися влітку,— десь тут у складі якомусь служить... Раніше був у казармах, там, де всі військові, а це сказали, що сюди перевелися... То дядько Федір оце упросив мене гостинчика йому передати, ну, і поклон низенький, звичайно, це вже як воно водиться...

Напускну неприступність з Івана мов рукою зняло. Не діждавшись кінця розповіді, поцікавився:

— А до кого ж ти приїхав, товаришу?

— Та от ім'я пам'ятаю — Михайло, значиться, прізвище таке ж кумедне — не по-нашому пишеться... Ніяк не запам'ятаю...

Він почав розстібати свого кобеняка, видно, там у нього було записано те, що треба.

— Може, Сеспель? — підказав Іван.

На губах парубка заграла радісна посмішка.

— Він! Сеспель. Я й знаю, от і на думці вертиться, а тільки десь трохи загракався, так і вилетіло. То, значиться, ви знаєте такого?

— Та як же не знати? — захизувався Іван.— Служимо разом, ліжко в ліжко спимо, дружба, одним словом.

— От добре,— порадів приїжджий.— А я як глянув на вас, так і подумав: оцей солдат, їй-богу, знає. На таке воно й виїшло.

Іван поспішно розчинив ворота, підвода заїхала до двору. Гість неквапливо прив'язував до дишла пихтір з сіном, а Скрипаленко підбігцем подався в казарму.

Низько схиливши голову, думав Сеспель свою нескінченну думу. Навіть не звернув уваги на Івана.

— Танцюй, Михайле! — крикнув Скрипаленко.— Я тобі таку новину приніс...

Михайло стрепенувся. «Лист з обкому»,— подумав він і з надією вп'явся очима в Іванові руки.

— Якого я тобі гостя привів...

І він зник за дверима, залишивши оторопілого Сеспеля ждати.

За хвилину Скрипаленко пропхнув поперед себе коренастого парубка в керей.

— Здрастуйте,— вклонився гість, здіймаючи заінеену заячу шапку. Прискіпливим поглядом окинув Пакришневого друга, а той стояв розгублений, не розуміючи, для чого він знадобився цьому незнайомцеві.

Гість з селянською безпосередністю простягнув Сеспелю руку, довго тряс і стискував Михайлові пальці, нарешті повідомив:

— Низенький поклін вам від Федора Миколайовича.

— Від Пакришні? — стрепенувся, враз ожив Сеспель.

— Від їх самих,— хитнув головою гість.

Тепер уже Михайло обіруч схопив холодну гостеву руку, затряс нею так, ніби перед ним стояв не посланець, а сам Федір Пакришень.

— Спасибі, велике вам спасибі за радісну вісточку. Ну, як він? Живий, здоровий Федір Миколайович? Де він зараз?

Гість топтався серед кімнати, видно, йому було незручно тут у своїй широкій керей. Посміхався вдоволено: його маленькі сірі очі іскрились, під вузькими котячими вусами, видно, запущеними юнаком для солідності, зблискували молоді білі зуби. Весь він був уособленням лагідності, доброти і награної зовнішньої офіціозності — хотів триматись відповідно до обставин, поважно й урочисто; а весела натура так і просвічувала з усього його обличчя, так і виказувала в ньому ще не опереного, малодосвідченого хлопчиська.

— Та ви роздягніться, спочиньте з дороги,— заходився біля приїжджого Іван. Тільки тоді й Михайло збагнув, що не досить гостинно повівся з Федоровим посланцем, почав стягувати з нього керей, запрошував сідати.

Гість поважно розсівся на Михайловому ліжку, а Іван відразу ж заклопотався біля буржуйки: закинув дровець, поставив котелок з водою, хоч окропом треба ж почастувати гостя.

Тільки оглянувши їхнє червоноармійське житло і, видно, оцінивши його про себе, гість повів мову.

— То питаєте, значиться, як живе дядько Федір? Та живуть потроху, покашляють... Щоб дуже, то не зовсім, але не так що й погано. Я, значиться, у нас на Горі головою сільради состою, а дядько Федір по де незаможніших селянах... Одним словом — душа в душу живемо. То вони ото самі збиралися, особливо, коли листи ваші отримали, а тут зима... Коли ж воно

зіми тепер, не як людські нормальні зими, а саме тобі непорозуміння: не зима, а живий тобі гроб для бідняка, особливо в которого ні дров у хаті, ні хліба в коморі. Тут у санях і години не всидиш, закоцюбнеш, а дядько Федір — куди ж їм бігати за саньми? Більше по хаті топчуться... От, значиться, до кого ж їм звернутись? До Брачуна. «Поїдь,— кажуть,— та й поїдь, Гавриле, провідай мого друга,— кажуть,— бо сам поїхати нездужаю». Ну, а мені що там, застріг ось коней, як трохи хурделиця нажадалася, та й того... «но», значиться, поменьку.

Гаврило Брачун — так звали голову Вовчегірської сільради — видно, почував себе людиною, яка звершила героїчний подвиг, побачивши, скільки радості приніс Федоровому другові. Сидів, незалежно розкинувши свої змокрілі в теплій кімнаті валянці, руки, великі і червоні з холоду, поклав на коліна, дивився на Сеспеля ласкаво, дружелюбно, ніби підкреслюючи віковичну істину: «Ти друг мого друга, а значить, ти мені теж друг». Вдягнений він був у довгий сірий піджак з саморобного вовняного матеріалу з великими нашивними кишенями, видно, на Чернігівщині все начальство полюбляло ту форму, сорочка і штани — полотняні, пофарбовані чи то у вільховій корі, чи то в гречаній полові. Михайлові він чимось нагадував — може, тими півпудовими нашивними кишенями, а може, м'якою чернігівською говіркою — Федю Пакришня, і він не зводив очей з гостя, безмежно радий його появі. Навіть Іван Скрипаленко і той розчулився, сидів біля котелочка, думав: чим би почастувати такого гостя? Ех, це коли б хоч на півгодинки змотатись до Тетерева... Згадавши банду Орлика, приглушено зітхав, безнадійно дивився на дно посудини, де народжувались і лопались перші бульбашки.

— Так ви головою, значить,— захочував Іван Гаврила до розповіді.— А такий молодий... просто-таки зовсім молодий...

Це зауваження аж ніскілечки не спантеличило Гаврила, навпаки, ніби ще підкинуло хмизу в жар, він розговорився ще відвертіше, забув і про те, з якою місією прибув у Київ.

— А тепер, значиться, не дивно, тепер або молодого, або вже старого, дивись, стараються поставити при владі. Бо воно так будь-кому боязко, час нерівний... В того жінка, в того діти, а той просто ще собі так прицінюється. Воно, значиться, при нормальній жисті ні в яку не обрали б мене у владу, а коли таке робиться... Коли навколо банди різні... наволоч усяка. У нас поблизу, правда, не чувати, а десь біля Козельця, більше отам у Кабищанських лісах, чути, якась Ромашка голови

людям ріже. А воно ж відомо, Козелець не так-то й далеко від Остра, гляди, і у Вовчу Гору коли загляне. То, значиться, всяк побоюється, особливо коли хто при владі. От зібрались люди на збори, і так прикидали, й так мудрували — не можуть голови собі обрати. На кого не вкажуть, а він і руками, й ногами: і хворий, і неграмотний, і дурний, і несвідомий... Боятися, значиться. А тоді хтось і крикнув: «Гаврила Брачуна оберім! Які з нього взятки? Малолітній, непомітний, удовенко — ми живемо тільки вдвох з матір'ю, — та на нього навіть бандитська рука не підійметься». Сподобалось це зборам, кажуть, хай буде. І незчужся, як влипла мені до рук залізна печатка, ключі від громадської хати. Тримаю в руках ту печатку, а що з нею діяти, хіба я знаю? Це вже тепер, коли он підріс та порозумнішав трохи, то негадки собі, а спочатку було дуже незвично. Спасибі, вже дядько Федір показали, як тією печаткою користуватися, а то хіба сам би додумався, що її треба на вогні розігрівати?

У розумних Гаврилових очах повно сміху, кепкування, видно, він людина самокритична, знає і власну силу, і недоліки.

— Тепер ми з Федором Миколайовичем твердо в руках владу тримаємо. Багатії вже й лікті кусають, що мене обрали, та пізно. В партію он думаю проситись, от хай тільки Ромашку зловлять, відразу ж піду до Марка, не злякаюсь...

І, ніби вибачаючись, що заговорився про те, що не стосується справи, круто змінив тему розмови, звернувся до Михайла.

— А як же ви поживаєте? Дядько Федір дуже цікавились, наказували, щоб розпитався. Казали, ніби ви хворобу якусь маєте, і дуже дивувались, що вас на службу взяли. І ще питали, коли ви службу кінчаєте, та просили до них завітати. Так що, коли той... то вже не минайте нашого села, як представник влади запрошую... одним словом, будемо дуже раді — чи в гості, а коли той... то теє... можна і назовсім. У нас війна чоловіків масу істребила, так що кожній свіжій людині, особливо котора активна, будемо раді.

Михайло дякував, переконував, що живеться йому й тут непогано, що коли випаде нагода, він обов'язково скористається теплим запрошенням.

— Так що, коли що до чого, то без ніяких стиснень, будемо дуже раді. А вже за гостинчик пробачте. Моя вина...

Гаврило Брачун розвів довгими руками, винувато потупився.

— Час знаєте тепер який — хто що впіймав, те і його. Зібрали ми з дядьком Федором і хліба буханців зо три, — вони, дядько, знають, що таке солдатський достаток, — рибки

сушеної, цибульки там та часнику, солі дрібку, а то ще які в нашому селянському житті тепер присмаки?

Від того переліку у Михайла конвульсивно стиснулось горло, аж в голові затуманилось.

— І сховав же я ту торбину надійно — всередину пихтіра, в сіно замотав, та кажи ж ти... Євминку проїхав, Крехаїв — на що вже ненадійне село, проминув, Літки перескочив, а вже аж під Пухівкою, отак на узліссі... виходить троє... бандюги такі... в одного обріз, а в тих якісь залізяки... Стій! А вони, коненята окаянні, замість ходу так і прикипіли до дороги. Ех, як кинулись, собаки, винохувати по снях, озираються тільки, як вовки, так і, дивись, готові живу душу з тіла витягти. Відразу ж, паскуди, й напали на торбинку, видно, вже досвідчені, знають, де шукати. Мов голодні пси, накинулись на мерзлий хліб, аж дивитись противно. Ну, а я бачу, що загракались, збоку стоять, давай, думаю, бог ноги, бо, чого доброго, ще й кобеняка та валянці стягнуть, до листа доберуться. Та плигнув у сани, та по ребрах батогом — вони й рвонули. Доганяли, кричали, той, що з обрізом, намірявся навіть, загрожував бухнути, ну, правда, не пальнув — чи то чого побоявся, чи, може, в нього, гада, там і патронів немає...

Гаврило на хвилину замовк, поліз рукою за пазуху. Дістав якийсь паперовий згорток, подав Михайлові.

— Так що гостинчика не довів, звиняйте, а листа ось получите у власні руки. Та на тому й будьте здорові, погрівся трохи, набалакався, а тепер буду поспішати на Поділ, там підводи збираються остерські, будемо разом пробиватися, бо так і дивись, стягнуть бандюги керею та валянці...

Почастувавшись окропом без цукру, без заварки і, безумовно, без хліба, через кілька хвилин Пакришнів посланець, вдоволено погукуючи на відпочилих коненят, виїхав з двору.

XX

Тільки тоді, коли підвода зникла за рогом, Михайло згадав про Федорового листа. Розгорнув саморобного незаклеєного конверта із старої шпалери. На сніг випали гроші, аж десять тисяч карбованців. Підняв їх, а самого залили сльози. Друже мій дорогий, Федю мій єдиний! Чи є ще на світі друга така ніжна душа, як у тебе? У той час, коли навколо лютує голод, коли примара голодної смерті з багатьох людських сердець геть витіснила чесність, співчуття, любов до ближнього, коли

законом багатьох стала байдужість і навіть ненависть до тих, хто простягає голодну руку, ти зберіг невимовну чистоту душі, доброту сердечну, ти від власного голодного рота не пошкодував відірвати останнє для свого безталанного друга...

Тремтячими руками розгорнув листа, витер крадькома сльози, вп'явся очима у написане, і враз війнуло йому в душу життєдайним кримським теплом, море захвилювалося, зашуміло поблизу, небо схилилося до нього евпаторійське — блакитне-блакитне та високе, почувся добрий, вуркотливий голос улюбленого друга; все життя санаторне — щасливе, неповторне, як казка, — уявилося йому так яскраво, що ледве не крикнув з болем на всю вулицю, мало не задихнувся від почуттів, що полинали його душу.

Його голос... Його слова... Братерські, теплі, повні співчуття, турбот. «Як твоя нога?» Рідний мій друже, юратна юташ...¹ Ти, мабуть, єдиний не забув про горе моє, безталання моє. «Як твоє здоров'я, любий друже? Які ж то дурні лікарі дозволили взяти тебе на військову службу, адже ти надірвеш останні сили?»

Йому стало неймовірно боляче і до сліз образливо. Не на того лікаря, що не відстояв власного погляду, навіть не на «врида» ретельного, що турбувався про одне — не пропустити жодного симулянта га всіх загнати в казарму. Жалівся на власну долю, на хворобливий, безсилий організм, що став на шляху його розкутої думки, його нестримних поривань. Коли б йому здоров'я, коли б йому сила — ще й як би служив він революції, служив би безстрашно, як воїн, не так, як служить зараз, виконуючи обов'язки, посильні для першої-ліпшої бабусі. «Демобілізуйся швидше, не мають права тебе тримати в армії з таким здоров'ям, та й приїзди до мене у Вовчу Гору. Прийму, як брата, як найдорожчу людину, мій дім — твій дім, шмат хліба — порівну, а серце — відкрите до кінця».

Він вірив Пакришневі, знав, що той каже правду, бо упевнився, що в своєму житті не зустрівач сердечнішого друга, людини з таким щирим і відкритим серцем. «Вірю тобі, друже, вірю, юратна, знаю, що ти єдиний, хто може вилікувати мою тугу. Молюся на тебе, Федоре, благословляю той час, коли зустрівся з тобою».

Йому вже уявлялося: рушає з казарми демобілізованим, виходить у вільний світ, прямує назустріч другові. Той зустрічає його щирими обіймами, бере під руку, веде в казковий, прекрасний світ. Вже відхурделила зима, промайнули важкі

¹ Дорогий товаришу.

холодні дні. Сяюча весна, виповнена теплом і благодаттю, кличе животворним шумом лісів, вабить око зеленим килимом луків і полів, безмежна українська земля вітає його своєю красою, чарує простором блакитного бездонного неба. Вони дружно йдуть за плугом, відкраюють скибу за скибою, і так солодко, так терпко, так неповторно пахне земля, приймаючи в своє лоно золоті зерна...

Після важкої, м'ясо-солодкої праці неквапливо йдуть в ліс, зустрічають благодатний мирний вечір. Так добре, невимовно добре їм обом! Все ненависне, старе, нечесне, люди з дрібненькими підлими душами, з базарними розрахунками, жадобою наживи — все те байдуже для них, воно не торкнулося їхніх душ, воно зникло безслідно навіть з їхньої свідомості. Вони брати, вони розшукали після довгих блукань один одного в цьому лиховісному хаосі життя. Як добре, чорт візьми, як добре жити на світі!

Вони говорять, говорять неумовно, мудро, спокійно. Про книги — розумні, глибокі, недоступні для нього сьогодні, — про мистецтво, про Шевченка і Гоголя, про Україну...

Голосно каркнула над головою ворона. Вона приліпилася на вершечку липи, худюча, безсила, махає сполохано крилами, ніяк не втримає рівноваги. Додолю сіється дрібний сніжок — то спадає іній, потривожений воронячими крильми.

Тисячу проклять! Мрії, мрії... А поки що сьогоднішній і завтрашній день лупили на світ, на людей на Михайла голодні очі, скалили хижі зуби, заглядали в душу таким зором, що ставало моторошно, неможливо було витримати того лиховісного погляду. Ось-ось упадеш, звалишся, безсилий, на землю, і нічогосінько від тебе не зостанеться, і не буде тоді ані весни, ані сонця, ані весняного привілля зелених долин, ані брата Феді. Ох, як важко, як моторошно! Хоч би ж хоч кришечку хліба, хоч би на хвилину забути про нестерпний голод.

Помітив — його рука стискає гроші. Десять тисяч карбованців. Для нього — то ціле багатство, справжній порятунок.

Сам того не помічаючи, не пішов, а побіг вулицею. Вже тільки згодом, коли через якийсь час знову став людиною, а не голодним шлунком, збагнув власні дії, висміяв їх, навіть написав про те Пакришневі. «Коли б ти тільки бачив, Федю, як я летів. Ти, мабуть, думав, що я витратив ті десять тисяч карбованців на щось путне. Ні, брате мій, вибач, я був занадто голодний і як тільки отримав ті гроші, відразу побіг на базар».

На базарі в першій ж перекупки, не торгуючись, купив за ті гроші аж два фунти хліба і тут же, нікого не бачачи й не помічаючи, проковтнув його, не жуючи. Проковтнув і сам собі не

повірів. Ніби прокинувся від важкого, кошмарного сну. Оглянувся нерозуміючими очима навколо, здивувався — як, коли, чого він потрапив на це прокляте торжище? Невже він і справді щойно тримав у руках запашний окраєць хліба, невже впивався в нього голодними зубами?

З подивом оглянув власні руки, потріскані, худючі, напрацьовані руки. На них не було жодних ознак того, що вони тримали недавно хліб. Але по тілу поступово почало розливатися приємне тепло, шлунок якимсь непомітно заспокоївся, виповнився, Михайло відчув навіть оп'яніння, те саме, яке часто охоплює голодну людину після їжі. Тільки тепер повірив у те, що то було не марення і не сон. Він справді одержав від друга гроші і, не опам'ятавшись, замість того щоб купити паперу для писання віршів, витратив їх так нерозумно.

Червоніючи від внутрішнього сорому, він пішов з базару. Виплутавшись з натовпу, дістав з кишені листа. Так, це було Федорове послання, в листі були передані ним гроші. Чудовий мій Федоре. Чим тобі віддячити... Бо ж сама подяка — це смішно. Коли, коли він зможе віддячити за таку щедрість? Сеспель мало не рвав на собі волосся, адже він експлуатував товариша, безсовісно користувався безмежною добротою друга, адже, напевне, Федорові й самому нелегко жилося.

Вирішив негайно ж написати листа другові. Пожалкував, що відпустив Брачуна, розгубився, не збагнув навіть, що треба письмово відповісти Пакришневі. Але нічого, так буде ще краще. Він напише Федорові, щоб більше не допомагав йому, що важко людині користуватися підтримкою друга, розуміючи, що сам нічого доброго для нього не зробив.

Поступово він заглибився в думки. Він був ситий. Він мав здатність мріяти, думати. Думати про літературу, про мистецтво, про книги, без яких зовсім засумував і здичавів. Навіть не мав нагоди поговорити з ким-небудь по-людському. Іванів світ був вузький, близький до тваринного. Він відчував, як і сам з кожним днем опускається все нижче й нижче, безугавний голод пробуджує в глибині ества якісь тваринні інстинкти.

Зараз він відчував себе справжньою людиною. Спокійною, розумною, сповненою поезії. Ось вона... прилинула невідомо звідкіля... м'яко огорнула його душу:

Херле-херле, херле, маканьсем...¹

¹ Ой ви, маки вогнисто-червоні...

Теплий, яскравий вогник знову зажеврив у його серці, світла надія освітила розум, він знову вірив у власне майбутнє, у майбутнє людства, він розумів, що ще не загинув зовсім, а коли так, то й не загине, і, можливо, йому ще посміхнеться ласкава доля, його ще зогріють і солодка поезія, і кохане мистецтво.

Бадьорим кроком, у піднесеному настрої ступив на подвір'я складу. Тут його вже ждав Іван Скрипаленко.

— Михайле, де ти блукаєш? Тут тебе ніяк не скличуться, біжи швидше, сам начальник жде.

XXI

Начальник окружного складу телеграфно-телефонних матеріалів був людиною далекоглядною і керувався твердими принципами у своїй діяльності на довіреному посту. Як особа, що не мала поняття про те, що таке наука та освіта, він вважав, що всяку більш-менш складну роботу — облік, ведення спеціальних прибуткових і видаткових книг — можуть виконувати лише високоосвічені люди. Отож на посади завідувачів різних складів добирав людей з освітою. Те, що сам він, начальник, — малописьменний, його не турбувало. Вважав, що його приналежність до командного складу і природний розум та революційна проникливість компенсували брак освіти.

Коли вслід за Сеспелем через кілька днів надійшла і його особиста справа, начальник окружного складу уважно перегорнув її, натрапивши на запис: закінчив учительську семінарію, аж підскочив на табуреті. В його команді ще не траплялося людини з такою, як йому здавалося, високою освітою. Учительська семінарія! Це тобі не яка-небудь там паршива гімназія чи реальне або двокласне училище. Це тобі не жарти — учитель! Людина тямуща, із знанням всіх чотирьох дій арифметики, з грамотним почерком. Кому ж, як не такій людині, і обіймати посаду завпрода у ввіреному йому складі.

Начальник був людиною дії, кожну ідею, яка спадала йому на думку, проводив у життя з швидкістю незвичайною.

— Подати червоноармійця Сеспеля!

— Я — Сеспель.

Перед начальником стояв не хто інший, як посильний з канцелярії, отой похмурий червоноармієць, якому щодня доводилось давати прочухана.

Начальство мовчки довго розглядає підлеглого. Нічого особливого: розтоптані черевики — не страшно, попрацює на складі, одразу взується; стара виношена шинеля, в якій одна пола

чомусь значно довша, — теж біда не велика, склад оновить і шинельку; позбудеться завпрод і отих розтріпаних обмоток, що ніяк не приставали до литок, лежали хомутом. От тільки очі в червоноармійця якісь особливі, живі, проникливі, насмішкуваті. Оразу видно — грамотні очі.

Червоноармієць стоїть струнко, намагається дивитись молодцювати, ледь помітний рум'янець обпалює гострі вилиці, видно, йому соромно за власну незграбність і кострубатість.

Начальству все це подобається. Нарешті він, переконавшись, що перед ним те, що треба, починає зверхньо-начальницький допит:

— Соціальне походження?

— Із селян.

— Селяни бувають різні. Бідняки, середняки?

— Якнайбідніші бідняки, — лукавством грають карі очі.

— Це добре.

Начальник явно вдоволений. Але раптом у його свідомість закрадається якась підозра.

— З бідняків, а семінарію закінчив?

— Точно так, закінчив, товаришу начальник.

— А яка ж у тому логіка?

Начальник був хоч малописьменний, але битий — умів докинути, куди треба, і грамотне слівце.

— Радянську семінарію закінчив, товаришу начальник.

— Радянську? Ну так же — радянську. Коли так, то це зовсім інша справа.

Він грайливо тарабанить пальцями по столу, видно, не знає, про що запитувати далі.

— В рахунку не збиваєшся?

— Тобто?

— Ну, рахувати вмієш? Арифметику... по Малініну й Буреніну, чи як там?

— На те ж і вчились...

— Це дуже добре. Проти Радянської влади зі зброєю в руках не виступав?

— Ні зі зброєю, ні без зброї не виступав.

Михайлові очі так і прискакали сміхом.

— І це добре.

Покліпавши очима, начальник оголосив рішучим тоном:

— Завтра приймеш посаду завпрода.

В одну мить сміхотливі іскорки в Сеспелевих очах погасли. Оразу ж пригадалися Іванові розповіді про ті склади — раніше він їм не надавав ніякого значення.

Іван стояв на часах біля складів. Хоч і був ледачим та байдужим до всього, що діялось навколо, але існували на світі деякі речі, які ніяк не могли схватись від його ока.

Знав Іван і всі складські порядки.

— О, вони там живуть, сволочі, оті завсклади, як вареники в маслі купаються. Що ти хочеш — вся продукта в їхніх руках. І сіль тобі купую, і сочевиця мішками...

Було дивно в той час чути, що сіль десь лежить купами, а щось там з продуктів вимірюється мішками. Правда, найчастіше мова йшла про сочевицю, з якої варилася червоноармійська юшка. Хто вже зна, де вона так урожайно зародила в той рік, ота сочевиця, а тільки була вона тієї зими царицею становища. Куди не кинь — сочевиця.

— Гендлюють вони тією сочевицею та горохом, як циган кіньми. Він жменю солі, а йому і горілка, й до горілки...

Михайло не вірив у ті слова.

— Вигадуєш. Хто ж буде красти сам у себе?

Іван, коли чув від Сеспеля такі питання, дивився на нього, як на дитину, як на наївного підлітка.

— Ех, ти, голова. Ще газети читаєш, політикою цікавишся. Красти? Та чи ти знаєш, що в половини отих начальників із продскладів уся політика в тому, як більше вкрасти та обдурити один одного? Чуєш інколи, як вони чубляться, виказують один одному. Та тільки хіба ворон ворону око виклює? Почубляться, почубляться, а тоді — ну мінка. Я тобі сіль, а ти мені сало.

— Не може того бути! А куди ж старше начальство дивиться?

— А старше начальство хіба безроте? В кожного рот, як прірва, що не вкинь — все одно не загатиш. А воно ж начальству й спосібніше, ніж будь-кому іншому, тягти з того складу що завгодно.

— А куди ж ви, вартові, дивитесь? — вже розсердився Сеспель.

Скрипаленко поблажливо посміхнувся.

— Дивний ви народ, грамотії. Та що я, по-твоєму, начальникові руки стережу? Мое діло склад стерегти. Щоб склад стояв на місці, а що там у складі — чи мішки з золотом, чи миші в кулак трублять, — то діло не мое. Я стою біля складу — то мій обов'язок, а що хто в складі вершить — то його діло. Тільки нашого брата теж не обдуриш, мужик — він ворона, а хитріший лисиці.

Сеспель припиняв ту суперечку.

Тепер, почувши з вуст начальника таку незвичайну пропозицію, він розгубився. Хотів якось заперечити, бодай висловити свої сумніви, але не встиг.

— Ви вільні,— почув начальницький голос.

Повернувся, вийшов. І тільки тоді кинувся до Івана. Вперше заговорив з ним, як з найближчою людиною, довірливо, бо не мав з ким порадитись.

— Іване, мене завпродом призначили.

Скрипаленко здивовано закліпав очима. Видно, до нього не дійшов зміст сказаного.

— Тобто й ти на часах стоятимеш?

— Та ні,— скривився Сеспель.— Начальником над усім продовольством...

Іван не то з подиву, не то з переляку розкрив рота:

— Начальником?

Він мимоволі виструнчився перед Михайлом. Іван взагалі дуже боявся всякого начальства і з міркувань самооборони робив вигляд, що глибоко шанує кожного, хто хоч на один ранг вище за нього чином.

— Ну, що ти на це скажеш?

— Та що ж я скажу... Я взагалі... відразу помітив... вам, товаришу Сеспель, давно б личило ходити в начальстві... з вашою грамотою... газети читаєте... писати вмієте, не те, що ми — темнота.

Сеспеля вже розбирав сміх. Але він хотів чути раду товариша.

— До чого тут грамота? Тут просто не знаю, що робити, не подобається мені це діло.

Іван жажнувся.

— Не подобається? Та що ви, товаришу начальник! Це ж уся продукта у ваших руках! Це ж можна таке діло розвернуть. Це, я вам скажу... хунт солі, хунт гороху та на базар... А ви не думайте, очі знайдуться, будуть такі, що завиграшку на базар збігають,— підморгнув багатозначно,— а там, дивись, буде й чай, і до чаю... Не жисть, одним словом, а малина.

— Е, ні, Іване. Коли вже я стану завпродом, жодна горюшка не покотиться в сторону...

Скрипаленко насмішкувато скосив очі, його погляд говорив: знаємо ми вас, всі так говорите, а от тільки дай вам волю в тому складі.

— Не одні ви будете в тому ділі. Ви не братимете, інші тягтнуть. Не всі такі предані...

У Михайла від того завмерло серце. «То правда, за ними не встежиш, вони від свого не відмовляться».

— Вижну всіх злодюг з продскладів, інших візьму.

— А інші, думаєте, чистіші на руку будуть? Крастимуть, та ще й на вас, коли не будете з ними заодно, звернуть. Ого, я там кожного дня топчуся, чую, бачу, чим воно пахне.

Не спалося тієї ночі Михайлові. А ранком подав він начальникові рапорт.

«Непідготовленість моя до прийняття посади завпрода та відсутність певності в акуратному виконанні обов'язків на цій посаді, де доведеться зіткнутися виключно з крадіжками та ошуканством, які поширені в продскладах, до чого я більш ніж не підготовлений, примушує мене відмовитись від цієї посади; а та обставина, що в частині, звідкіль я прибув, можу принести більше користі своєю працею в галузі культурно-освітньої діяльності, примушує мене просити вас не відмовити якнайшвидше відкомандирувати мене в мою частину».

Начальника не було, рапорт прийняв писар. І оце саме тепер його і викликали, щоб повідомити рішення начальства.

Начальник складу зустрів його холодно, навіть вороже.

— Ви стверджуєте, що у підлеглих мені складах панує крадіжка та ошуканство?

— Мені так здається, товаришу начальник.

— Ах, вам так здається. Ну що ж... хай здається. Але я вам заявляю з усією відповідальністю і повним авторитетом: це наклеп на моє господарство.

Сеспель мовчав.

— Ваш рапорт прийнятий, ви залишаєтесь при виконанні попередніх обов'язків...

Знову дрова, знову підлога, пакети.

— Я просив відкомандирувати...

— Тут я розпоряджаюсь, товаришу червоноармієць. Можете бути вільні.

Радісний день завершився чорним сумом.

XXII

Минали дні за днями, одні морози відходили, а вже на бо-сх чигали інші, відкручували одні завірюхи, щоб уступити місце ще страшнішим сніговим хвищам. Поривний вітер зади-рав сніг проти шерсті, куйовдив, вихрив, перекидав у порожні підворітні, засипав через діряві дахи на горища, проціджував через віконні щілини в холодні квартири.

Тільки в караулці складської команди завжди було тепло. Іван Скрипаленко, видно, десь відкрив поклади дров, уміло їх вичерпував. Палити в пічці він не дозволяв нікому, все йому здавалося, що хтось інший спалить більше дров, а кімнати не нагріє.

Любив він вечорами, довгими, майже безконечними, грітися біля палаючої пічки. Світити було нічим, отож світили очима, побудки тут не було казарменого, будили один одного тихо, навіть по-домашньому шанобливо, трусячи злегенька за плече. Вкладатися спати у визначений час теж не вимагалось. Отож часто у зимові вечори збиралися перед гарячим нутром печі, мружили очі на малинові жарини, що поступово покривалися тремтячою пліснявою попелу, згадували.

— Що-то воно там удома робиться? — зітхає Іван.— Кабанча досі доїли, хліб вийшов, картопля, може, ще тримається... А то, може бути, яка банда наскочила й картоплю забрала. Вони, бандюги, тепер на це ласі — легка нажива. Ні тобі косити, ні молотити, ні сіяти, ні орати.. Зібралася ватага чоловік з десяток та й посунула в чужі села. Що під руку потрапило, те і його...

Іванові не заперечують. Більше того, додають такі факти, що ніяк Іванові опісля того не заперечиш.

— У нас он, пишуть,— чути голос із темного кутка,— таке буває, що приведуть злодюги корову з сусіднього села, не встигнуть шкуру зідрати, як налітає інша граб-банда, забирає. Одну корову, пишуть, разів із десять з села в село водили, аж поки прирізали...

— А приріжуть. Тепер і чорта впіймають, то не викрути-ться, з'їдять. Зголоднів народ, страшенно зголоднів.

Сеспель слухає мовчки. Перед очима рідне Поволжя. За останні дні все тривожніше й тривожніше звучали статті та повідомлення в газетах. Двадцять мільйонів голодувало у його рідних краях. Повідомлялося, що люди їли всяку непотріб, готували хліб з глини та перемелених кісток, не говорячи вже про полову, листя та жолуді. Треба було подесятерити зусилля народу, який відривав від власного рота для того, щоб рятувати голодних. «Рятуйте голодних частинкою свого пайка і заробітку»,— закликали газети, плакати. А про яку ж тут частку могла йти мова, коли того пайка та заробітку вистачало лише для того, щоб животіти, щоб не померти з голоду.

— Воно, конешно, в дукачів хліба по горло,— розмірковував хтось із команди.— А спробуй ти — візьми. В землю закопали, гноять, а не дають...

— Яке там гноять, на базар тягнуть, мільйони загібають.

— Не всі й загрибають. Я чув, говорив наш глитаюка: «Краще хай зогніє, а комунії не віддам».

Поморгує в кімнаті приємне малинове світло затухаючих жарин, хитаються на стінах кострубаті тіні, немов таємничі голодні істоти справляють по комусь тризну.

— І доки вони, ці голодухи, допикатимуть людям? — запитує, ніби сам у себе, Іван.— Читав он Михайло в газетці, ніби сам Калінін на з'їзді Рад висказувався. За двадцять років — чотири голодухи. Це ж тільки подумати! Це ж люди хлібом не наїдаються. Чотири роки сяк-так побаласував, а на п'ятий затуляй поясок.

— Який там поясок, складай зуби на полицю. А он у нас вдома щороку тільки до різдва хліба вистачає, а на різдво розговієшся, та й хлібом заговієш. Дивись тоді на базар, а відомо вже, які базарні паляниці!

— Так хіба ж то голод був? Тоді ж все-таки хоч війни не було отакої, кровопролиття, коли різні тобі банди, і великі й малі, і свої й заграничні,— та всі на одного того мужика, всі з нього кров, як воду, цідять...

— А робочим хіба легше, думаєш?

— Та що робочим — у нього ні кола ні двора, що з нього візьмеш, а дядька під корінь війна підрубала. А коли підрубала, значить, селянське господарство, то тут тобі й робочому ні мед, ні кутя, і тим, що пишуть ото та на рахівницях клацають, теж не паляниця з маком...

Це Іван так філософствує. Михайло з цікавістю слухає його судження, із задоволенням відзначає: ні, не той тепер Іван Скрипаленко, яким він його знав напочатку. Думати починає. Горизонти власні розширює...

Іхні взаємини склались якось особливо. Сеспель в глибині душі зневажав Скрипаленка, вважав його за людину нищу, не те що підточену, а навіть роз'їдену дрібновласницькою ідеологією, далеко від тих ідей і понять, які являли основу його власного існування. Але він вірив у те, що навіть з цієї примітивної особи з часом можна виховати справжню людину, і тому, гидуючи його в душі, все ж терпів і навіть спрямовував терпляче Івана на шлях істини. Останнім часом Іван зацікавився політикою, просив читати йому газети. Михайло охоче читав, терпляче витлумачував те, що ніяк не йшло слухачеві в голову, хоч той уперто прагнув його збагнути.

Виступаючи на ІХ з'їзді Рад у Москві, Володимир Ілліч кинув гасло: «Учіться господарювати — це основна формула непу». Просто-таки замучився Іван з цією формулою. Як тільки зберуться у вільну хвилину, так і починається:

— Це ж що, Ленін думає, що ми не вміємо хазяйнувати? А хто ж нам хазяйнує?

— Не в тому розумінні говорить Ленін...

— А кого ж він хоче вчити хазяйнувати? Отих, що сахарином та запальничками торгують на базарі? Ті нагосподарюють...

— Це треба розуміти, як гасло...

— Вчити дядька хазяйнувати, коли він тобі на тому ділі собаку з'їв. Та в нього тільки чого й не вистачало, так це землі. А тепер землю дали, слава богу, так що хазяйнувати є на чому. То для чого ж тут наука? Хто мене вчитиме хазяйнувати?

— Це — крилате поняття...

— Ти мене пусти додому, розжени отих бандитів, що поїзди серед лісу зупиняють, та конячку мені дай, та зерна на посів — я тобі так розгорну крила...

— Ось про це ж Ленін і каже.

— А коли про це, то діло буде.

Все ж у їхніх суперечках завжди було Михайлове зверху. Хоч і з бідую, хоч і яюсь по-своєму, а доходив Іван до правди, згоджувався з нею. І саме за те хороше, людяне, що давав йому Сеспель, він непомітно присох до нього серцем, просто дихнути не міг. Яюсь перед Новим роком попросив:

— Михайле, ти грамотний, видючий, одним словом, чоловік; навчи мене, будь ласкав, грамоті... Бо воно, знаєш, сліпому жити, все одно, що носити голову під рукою. Я ж таки півроку колись ходив до школи, букви був усі до одної схопив — від аза до фіти й їжиці, як горіхи лущив, а потім кинув. «Хліба з тієї науки все одно не їстимеш», — сказав батько та й не пустив до школи. Чобіт, бач, не було, а купити — в батька статки короткі, от він на тому й прикінчив моє освітання. Образовав, одним словом... А до науки я був охочий... Ось і зараз дивлюся, як ти ото швидко та легко ті слова з озетки вичитуєш, то аж завидки беруть. Буває, як ото підеш з хати, то я підчеплю озетку та й собі нум видивлятися. Всі ази, всі глаголі бачу, а слів не видко. От, скажи ти, мудрація...

Сеспель почав навчати його грамоти.

Таки недаремно закінчував учительську семінарію. Мабуть, з нього був би справжній народний учитель, коли б життя не повело іншими стежками. Спочатку не надавав значення тому заняттю, а потім захопився, міцно взяв Івана під свій педагогічний вплив.

Скрипаленко виявився на подив кмітливим та старанним учнем. І сліду не лишилося від його лінощів, — трудився в кожну

вільну хвилину, хтозна вже й де він здобував ті газети та брошури, все намагався читати самостійно. Подовгу просиджував біля вікна, солодко плямкотів губами, зачудованими очима дивився на букви, ніби бачив перед собою якийсь незвичайний, казковий світ. Час від часу кидав запитальний погляд у бік Сеспеля.

— Нанасен — це не з наших?

— Хто, хто? — перепитував Сеспель.

— Ну, як його... Фри... твох Нана-сен...

— Фрітіоф Нансен?

— Може, й так. Весь з'їзд йому дякував. За допомогу голодним.

— Це норвежець.

— Із багатих?

— Мандрівник. Льодовитий океан вивчає.

— Це — де білі ведмеді?

— Там. До Північного полюса хоче добратися...

— А там що? Холоднеча?

— Страшенна. Льодовитий океан — крига.

Іван потупив очі.

— Значить, з багатих. Бідняк такими дурниціями не балуватиметься. А, видать, людина з серцем, про голодних турбується.

Іншим разом запитав:

— А Короленко теж при владі був?

— Чому так думаєш?

— В озеті он пишеться. Помер у Полтаві. Великий писар, а не в Москві жив. З головних писарів був, виходить, коли озета про нього пише.

— Це великий письменник. Той, що книги пише.

— Як Тарас Шевченко?

— Вірно.

— Е, так Шевченка інакше звали... Кобзарем звали...

З кожним днем Михайло все з більшою повагою ставився до Скрипаленка. На його очах народжувалась людина, росла, міцніла, кріпла в думках. Просто-таки дивуватися доводилось тій упертості, з якою червоноармієць здобував знання.

Кожний клаптик паперу, кожна газета була списана огризком хімічного олівця, невідомо де здобутого, береженого, як зіниця ока. Спочатку Іван писав друкованими, не хотів визнавати прописних.

— Друкованим красивіше. І головне — кожному зрозуміло. А буває, писаним який грамотяка так напише, що навіть піп не вчитає.

Одного разу, десь після Нового року, чимось ніби присомлений, Іван подав Михайлові вчетверо згорненого аркушика в саморобному конверті.

— Випиши мені, будь ласка, адресу на конверті... Та й той... перевір, значить, що я там накалякав...

Він почервонів, винувато потупився, але у виразі його обличчя було стільки прихованого щастя, що Михайло просто-таки в захопленні дивився на товариша.

«Лист пущений з города Києва од звесного вам сина червоноармійця Івана Скрипаленка Максимового до дорогих батьків у рідне село під самий Тетерів»,— старанно видрукував Іван, подекуди пропускаючи букви, кривуляючи рядки, випишуючи одну букву маковою зернинкою, а іншу з жука завбільшки. «Вітаю вас із Новим роком та різдвом Христовим і передаю низенький поклін. А ще кланяюся до сирої землі дядькові Платонові і дядині Онисьці...»

Наскільки й паперу вистачило — йшли поклони, доземні й низенькі, звичайні і потрійні, всім рідним та знайомим, сусідам та друзкам по парубоцьких грищах, знайомим дівчатам.

Михайло рівним почерком надписав на конверті адресу, а Іван ревно слідкував за його рукою.

— Рівненько в тебе виходить,— сказав заздрісно.

— Друкованим ніколи рівно не напишеш...

Іван зітхнув і з того ж дня взявся за письмо. Був слухняним, терплячим учнем. А вчителя свого просто-таки обожновав. Ніяк не міг змиритися з тим, що начальник складу збиткується над непокірним Сеспелем.

— Коли б мені грамота, я вже постарався б. Я написав би куди повище, як ото вони державне добро гайнують. А ти, Михайле, терпиш... Добра ти людина.

— Не могу я писати про те, чого не знаю...

Становище Сеспелеве на складі було нестерпним. Начальник складу наскільки був шанобливим до людей письменних, настільки ж нетерпимим до непокірних. Прикидався, що не пам'ятає червоноармійця Сеспеля, що забув про ту розмову, а сам просто-таки збиткувався над людиною. Примушував по тричі перемивати підлогу, ганяв, куди треба, куди й не треба, з пакетами, не пропускав нагоди докорити:

— Це вам не семінарії та гімназії, це вам армійська служба, розгильдяї!

Іван аж тремтів од злості, коли чув ті нападки на свого вчителя.

— Чекайте, розгильдяї,— повторював любиме начальникове

слівце,— дайте час, навчуся тільки прописі... Я викрию, я вас виведу на чисту воду... Я не подивлюся,— бурмотів собі під носа, викохуючи в серці презирство і люту ненависть до не-
правди.

XXIII

Хто вже зна, як воно трапилось, чи, може, й справді Іван використав свою письменність на добре діло, чи, може, вище начальство здогадалося, а тільки неждано-негадано, мов сніг на начальника голову, звалилась ревізія. Якось в середині лютого на складське подвір'я прибуло чоловік з вісім військових, вручили мандата, від якого в начальника в одну мить побліди і затрусилися губи та відняло мову.

Михайло, який саме нагодився на ту картину, зрозумів, що в начальства великі неприємності, але до ладу про все дізнався уже від Івана.

— Ну, скажу я тобі, Михайле, брав, брав вовк, та схоже на те, що візьмуть і вовка. Якщо не вмастять оту ревізію, будуть діла. Там таке робиться на тих складах! Вавілонське стовпоторіння. Всі мішечки переважають, все перемірюють, завпрод ходить блідий як смерть, завскладами поглядають в сторони. А нам наказано без пропуску нікого ні туди ні сюди. Он воно, значить, що таке правда й неправда. Брехнею вік пройдеши, а назад не вернешся.

З усього видно, що Іван дуже вдоволений тим, що робилося на складі. Він був людиною практичною. Сам був не від того, щоб прибрати до рук те, що погано сховане, але дотримувався філософії — їж, та не заїдайся. Візьми стільки, скільки донесеш, скільки тобі необхідно для першого разу, але не хвтай зайвого. Взяти необхідне, по Івановому,— просто поділитися по ширості. Взяти зайве — то вже злочин, то вже крадіжка, за яку, по Івановому, не було прощення.

— Ну, я розумію, голодний ти,— бо хто ж тепер ситий! — голий,— бо всі тепер роздягнені! — ну візьми там скільки треба, напхай свою пельку, прикрий кращими штаньми, оскільки ти зав, своє тіло. Але ж не тягни того, що не під силу, не грабуй державної казни, бо тобі на горілку та різні витребеньки треба, а комусь, може, хоч тому й служивому, і поїсти нічого. Так, бач, така вже ото ненаситна натура, руки загребуші, очі завидюші. От і нехай тепер покрутяться в'юнами на сковороді, нехай подумують, до чого дожилися...

Іншим разом Іван, потираючи з холоду руки, із особливим задоволенням повідомив:

— Схоже на те, Михайле, що навряд чи вдасться нашим умастити ревізію. Якщо не набивають ціни, а всурийоз іде діло, то пахне смаленим. Переважили сіль, ну й, видно, там нехватка чималенька, бо старший отой з ревізії, ох і розходився! Все «ревтрибунал!» та «ревтрибунал!» кричав. Завкладом, як осиковий лист, трусився, аж зубами цокотів, а чим воно все те закінчилось — не знаю, прийшла зміна, незручно було без діла стовбичити, ще подумають, що підслухую...

Даремними були Іванові побоювання про те, що завпроду та різним завам пощастить підмазати ревізію. Не пощастило. Закінчилась ревізія — закінчилось і панування злодюг та ошуканців. Як корова язиком злизала їх із складського подвір'я. Трохи довше тримався начальник складу, але мав далеко не войовничий вигляд. Він уже нічого не наказував і тепер, коли не помічав людей, то не помічав уже по-справжньому, — весь час ходив із похнюпленою головою, дивився в землю. Згодом і він зник з горизонту. Що трапилось з ним та його підлеглими, Сеспелеві вже не судилося про те знати.

В ці дні він знову відчув себе людиною. Відпочив трохи, дав спокій своїм болячкам. Навіть голод не так доймав, забувалося те, що бачив на вулицях, щоденно мотаючись з паке-тами.

Лютували морози, неймовірно сердита зима ніби заповзялася видушити все живе, перетворити землю в безмовну пустку. Зима шукала жертв. І знаходила їх більше аніж треба. Вони самі, немов мухи на світло, безсилі і беззахисні, доповзали до Києва, ніби тільки для того, щоб, де-небудь спіткнувшись, упасти в глибоку кучугуру, замерзнути і потрапити на широкі селянські grindжолі, якими вивозили тієї зими з київських вулиць закостенілі трупи голодних біженців. Їх було так багато, вони добиралися сюди різними шляхами в такій кількості, що міська влада не могла їм всім дати раду.

Сеспель не міг байдуже дивитись на всі ті картини. Думкою він летів у рідний край, при кожній найменшій нагоді слав листи у Чебоксари.

«Коли моя вітчизна гине, я, забутий, блукаю вдалині по степах України. Всі мої помисли про рідну сторону, і вдень і вночі я думаю: чи не стерли з лиця землі без сліду, чи не згубили мою батьківщину ці найтяжчі муки голодних днів, і ми, розлізши-ся із рідного краю, невже назавжди залишимося без вітчизни, без народу, що нас породив, і будемо блукати по білому світу сиротами?»

Хочеться заколисати свій розум сонячно-світлою надією. Я думаю тоді трепетно: може ж, таки не загинемо, переживемо

оді муки, і вітчизна знову оживе, і ми, безталанні сироти, знову зберемося до рідного краю і побачимо буйний розквіт чуваської літератури».

«Дорогий мій товаришу,— звертався він до редактора газети «Канаш»,— живий ти чи тебе немає? О, як би довідатись: існує «Канаш» чи загинув у лабетах голоду? Дорогий товаришу, коли ти живий, будь ласкавий,— озовися».

Ніхто не обзивався.

Послав удруге заяву в обком партії Чуваської області.

«Відчуваючи ту ж глибоку відданість партії і найгарячіше бажання брати участь у партійній роботі, а також з огляду на те, що від роботи я був усунений виключно внаслідок сфабрикованої проти мене справи, наклепницька суть якої вже доведена трибуналом, тепер, коли честь моя відновлена і доведена невинність припиненням судової справи, чим саме доведена і несправедливість мого виключення з партії,— прошу обком партії відновити мене в правах члена РКП, зарахувавши знову до членів партії».

Перечитуючи інколи копію заяви, давав волю сумнівам: може, неясно написав? Може, занадто самовпевнено висловив свої вимоги? Може, там ніхто не захотів поручитись за нього, адже необхідно було, перш ніж отримати партійний квиток, пройти чистку партії. Перечитував раз, вдруге, вдесяте і лишався вдоволений,— написано так, як у той час писалися заяви. Значить, заковика не в змісті заяви, а в суті всієї його справи. А може, голод... Може, то він скував своєю кістлявою лапою дії партійної організації, може, там не до таких дрібниць, як персональна справа якогось окремого комуніста.

Минали дні, тижні, місяці. Губилася всяка надія на те, що буде відповідь, і все ж він ждав. Ждав, як чогось незвичайного, як якогось оновлення не лише його самого, а й оновлення всього світу.

Він вірив, що настануть кращі дні. Для всіх, і для нього особисто. Ніщо: ані голод, ані морози, ані сама смерть — не в силі убити душу народну. Вистойть людина, переможе правда. Люди поділяться один з одним останнім шматком хліба, хоч і багато загине невинного люду, але народ виживе. І його особиста правда восторжествує, переможе неправду. Жив тією надією...

А тим часом хвороба все активніше й активніше підточувала його кволий організм, голод ставав на допомогу хворобі. Наступив час, коли йому було важко звестись на ноги, пройтись по кімнаті.

Саме в цей час доля їм послала нового начальника. Одного дня Сеспель перев'язував ногу, а Іван, лежачи животом на

сплюснутому матраці, прикусивши язика, виводив на краю газети якісь слова. Здивованими поглядами зустріли вони непроханого гостя. Це був низькорослий і, видно, таки досить нахабний парубійко, бо не лише не спитався дозволу зайти, а, нічого не кажучи, почав зазірати в усі закутки. Мовчки ждали, чим воно закінчиться, оте дивне відвідування.

Парубійко для чогось підіймав на ліжках перепрлі матраци, мацав засмальцьовані ковдри, потім ніби ненароком зиркнув на Сеспелеву загноєну рану.

— То що?

Очі його враз стали суворими, гострими, як бритва. Михайло зрозумів: цей парубійко не просто собі парубійко, це сильна і вольова натура. Але промовчав.

— Чому не в шпиталі, питаю?

На допомогу своєму вчителеві став Іван.

— Слухай ти, карапет, чого ти присікався до людини? Бачиш, чоловікові світ не милий, а ти лізеш в очі. І... взагалі... що ти за один і чого тут нишпориш, як останній злодюжка?

В парубійкових очах замерехтіли золоті іскорки сміху.

— Я не злодюжка, а новопризначений начальник складу,— об'явив він.

Іван, неначе гумовий м'яч, підскочив з ліжка, виструнчився та, кумедно вирячившись, уп'явся очима в нового начальника. Михайло поспішно бинтував ногу.

— Що з ногою?

— Абсцеси.

— Внаслідок чого?

— Тебеце.

Начальник пильніше глянув на Сеспеля.

— Хто ж вас взяв у армію?

— Знайшлися такі...

Начальник рушив до дверей. Вже на порозі зупинився, повернув голову.

— Завтра підете на комісію.

XXIV

Червоноармієць Сеспель вийшов за ворота. Як сюди, так і звідси,— з порожньою торбиною під пахвою. І зустрічали його без оркестру, і проводжали так само. Тихо і непомітно виконала свій патріотичний обов'язок людина.

Викликав сьогодні начальник складу, для чогось перепитав: Сеспель він чи не Сеспель? І, тільки почувши з уст прибулого

ствердження, що він є дійсно він, а не хто-небудь інший, вручив йому папера, в якому чорним по білому було записано, що червоноармієць Сеспель демобілізується в лав Червоної Армії.

За начальницьким столом цей низькорослий парубічко виглядав зовсім інакше. В його очах світилося щось таке крем'янисте, що примушувало будь-кого, хто зустрічався з його поглядом, шанобливо замовкати. Мовчки взяв свого папера і Михайло.

— Є куди податися? — поцікавився начальник.

Він не мав куди податися. Він не сподівався, що його так швидко демобілизують, не задумувався над майбутнім. Яюсь визріла в голові думка — їхати до Федора Пакришня, але тепер він зрозумів, що то була мрія, щаслива казка для самозадоволення. Справді, що ж він там робитиме, в тій Вовчій Горі? Піти до якогось глитая в найми, але хто його візьме, виснаженого, хворого? Сісти Федорові, такому ж, як і сам, каліці, на шию,— про те й говорити нічого. Нікуди йому було податися... Хіба в художню школу? Але й туди вже був шлях заказаний до майбутнього року. Все ж таки відповів:

— Місце знайдеться.

І потупив очі.

Якусь мить начальник дивився на нього допитливо, потім вийшов із-за столу, подав маленьку, тверду, як камінець, руку, побажав:

— Ну, успіху вам, товаришу, щастя в житті.

З тим і пішов за ворота. Один лише Іван вийшов його провіджати. Та більше й нікому було: хто стояв у караулі, хто спав після безсонної ночі. Іван теж мав би зараз спати, але де там той сон! Він тільки тепер збагнув, з якою людиною розстається. Урочисто мовчав. І та мовчанка була красномовнішою від найсхвильованіших слів.

Ішли неквапливо тротуаром, похиливши голови, думали. Про що? Може, Іван завидував товаришеві, як-не-як — це не служба, це воля. Його б оце випустили, відразу б на поїзд — хай він сказиться! — та й у Тетерів... Там, може, ще картопля не вийшла в погребі... Мати напекла б, поставила б на стіл гарячої, такої, як вогонь. Шкварок уже, звісно, не жди, а капуста там квашена чи огірок солоний знайдеться... Ех, смакота!

Іван пожадливо ковтнув слину і ще нижче схилив голову. Йому соромно, що в таку урочисту хвилину думав про картоплю з огірками, а не про наступну розлуку. Як воно не було, а оцей Михайло перевернув йому все життя. На людську дорогу наставив... А тепер куди він іде? Про що думає?

А Сеспель в цей час, може, плекав мрію про щасливе цивільне життя, про цікаву роботу, адже ж він — людина з високою освітою, таким тепер шлях до всякого діла відкритий. Але чому ж тоді низько схилив голову, чому сумний та невеселий парубок? Може, то його інші думки допікають: що діятиме, хворий, чужий у світі, без шматка хліба?

Чи не жде і його доля отих багатьох, кого вивезли, закостенілого, на важких гринджолах у братські могили?

Іванові стає неймовірно шкода товариша. Аж сам собі дивується: з якого це часу він став такий жалісливий?

— Ти ж куди, Михайле, попрямуєш?

— Шлях тепер мені на всі чотири відкритий.

Іван розуміюче хитнув головою, помовчав. Але та відповідь все ж його не вдовольнила.

— Рідні так і не обізвалися?

Сеспель не відповів. Для чого говорити про те, що вогнем палить серце. Розмова не в'язалася.

— В Києві житимеш?

— Не знаю...

Оте лихе, безпорадне «не знаю» сказало Іванові все. На роздоріжжі опинилася людина. Добра, сердечна людина, яка навила його грамоти, розкрила очі на світ.

— А то, може, їдь, Михайле, у Тетерів. До моїх старих. Може, там ще картопелька не вийшла... Мати так смачно пече її та смажить у макітрі. Огірки, знаю, будуть, і капуста квашена. Масть приготує стара — вона всяку болячку з тіла знімає...

Михайлові було приємно слухати ті слова. Значить, не такий Іван, яким видався спочатку, а значно кращий, сердечніший.

— Спасибі, Іване...

— Там можна й роботу якусь підшукати. Може, ліс із старим рубали б чи дрова... тепер за в'язку дров можна мільйон хапнути...

Михайло спохмурнів. «Ні, таки цього Івана, мабуть, хіба що могила виправить».

— Сяк-так до весни докопали б. А там горід зазеленіє. Салатка, редька, щавлик піде... Мати такий борщ з щавлем варить... То поїдеш?

— Дякую, Іване. Поїду до брата.

— В тебе брат є?

— Є, Іване...

Щось святкове, радісне, добре вливається в Михайлову душу. Та яке ж він має право вагатися, роздумувати, коли його

жде не діждеться найдорожча в світі людина, його брат, людина, що стала для нього ріднішою за брата.

Іван заспокоюється.

— Рідніше брата нікого не знайдеш,— по-філософському зауважує він і вирішує, що так буде краще для всіх: для Михайла і для його стареньких теж. Адже хтозна, чи так воно все дома, як оце Іванові уявляється.

Не помітили, коли вийшли на Хрещатик. Тут було людно: тротуари очищені від снігу, вулицею трюхикали візники, прививно кликали вітрини приватних крамничок. Серед різношерстого обірваного люду траплялись і по-буржуйському вифранчені молодики та жінки в дорогах, ще дореволюційних капелюхах і панських манто.

Іван примруженими очима проводжав отих набундючених, самовдоволених непманських годованиць, ловив Михайлів погляд, хотів тому підморгнути лукавим оком. Але Сеспель не помічав тих його поглядів. Його дуже боляче било по нервах оте видиме протиріччя: убогість одних і багатство інших. Він усе розумів з того, що діялось у світі, але цього ніяк не міг збагнути. Якщо революція не вмерла, не відступила, тоді чому ж хизуються в дорогому вбранні оці?.. Хто дав їм отаке право? Хіба вони не хижа, не найхижіша порода? Та вони не лише революцію, вони все живе на світі розтроцять своїми хижими зубами. Але Леніну видніше... Йому видніше.

Це була єдина людина в світі, якій Сеспель вірив до кінця.

Зупинилися біля будинку колишніх дворянських зборищ. От і настав час розпрощатися. Стояли мовчки і дивились під ноги. Багато треба було сказати, але коли вже воно не сказалося за стільки днів спільного життя в казармі, то тепер, в останню хвилину, не скажеш.

— Щасливо залишатись, Іване, добре відслужитись.

— Щасливої тобі дороги...

Але не розходились. Знову дивились один одному під ноги...

— Пробач, Іване, може, чим завинив...

— Ну, що ти, Михайле. Ти така людина... вперше в житті зустрічаю...

Іванові й самому стало незручно за таку відвертість, забубоніть щось незрозуміле, звернув на погоду.

— А на ніч, видно, мороз таки набереться...

— Може набратися,— згодився Михайло.

Нарешті Сеспель подав Скрипаленкові руку.

— Ну, будь здоров, товаришу. Скоро й ти відслужишся на цьому складі.

Іван весь просіяв, схопив Михайлову руку.

— Який там склад. Із складом усе кінчено. Я ж пак і забув тобі похвалитися. Ото коли ти пішов на ту комісію, викликає і мене начальник...— Іван зачудовано похитав головою, захирикав: — Чудний парубок. Такий собі непоказний, а, видно, головатий. Розпитав про те, про се, а тоді й каже: «Не по тобі служба, Скрипаленко, з тебе ще ого які люди вийдуть. Людина ти письменна, при здоров'ї, йшов би на курси червоних командирів». Так повіриш, Михайле, у мене аж всередині все затрусилось і похололо. Ось воно, значить, як! Так що записався я в червоні командири, Михайле. Ого, вони ще побачать, на що Скрипаленко здатний, який-то він гнилий та перетлілий...

У нього лиховісно блиснули очі, Михайло зрозумів, перед ким саме хотів показатися якнайкраще Іван.

— От воно що значить, Михайле, грамотна та письменна людина, от яка їй пошана. А просвітив мене ти, Михайле, в люди, можна сказати, вивів...

Іван розчулено склипнув, пустив сльозу, обхопив рвучко за шию Сеспеля, поцілував у худючу вилицю.

— Ніколи тебе не забуду.

На тому вони й розпрощалися. Сеспель якось стомлено, неквапливо рухив своєю дорогою. Іван залишився на місці. Стояв, дивився йому вслід. Не зрушив аж доти, поки Михайло не звернув за ріг.

По засніжених вулицях суворо і неприступно патрулювала лиховісна київська зима.

Частина третя

ОСТЕРСЬКИЙ ХЛІБ

*Квіти в морі ясноти
Прикрашають даль луків,
Любий Сеспель, тільки ти
Не дожив до літніх днів*
С. Ельгер

І

Три доби скаженіла завірюха, холодний північний вітер зривав з хат стріхи, разом з сніговою пилюкою підіймав на крила і ніс кудись у безвість, засівав не зерном, а перетрухлою соломою незасіяне поле. Люди сиділи по хатах, у безнадії склавши руки, сумовито подивлялись через круглі продушини в шибках

на подвір'я і мовчали. Вже навіть говорити було ні про що — надій не було, а скімлити про одне й те ж — про голод та кару божу — не вистачало сили і бажання. У вистуджених коминах сердито завивав вітер, лякав дітей, сердив дорослих. У лісі падали з дерев сухі гілляки, тонули в сніговому настилі, а в хатах замерзала вода у відрах — неможливо було носу виткнути, щоб дров привезти.

Та ось одної ночі, якимсь непомітно, в той час, коли люди спали неспокійним сном, вгомонився вітер, мабуть, обезсилів, роздрімався та й посунув кудись у лісові хащі на відпочинок. Розвіялись низькі хмари, певно, до кінця пересіяли своє холодне мливо, випогодилось на світанок, зазорилося, вдарило скрипучим морозом. Веселіше того ранку виспівували півні по селу, червоне та весняне встало сонце. Зацвірінькали збуджено горобці, зацінчали синиці, вповзли з хат зраділі люди. Замелькали лопати, швидко протоптали стежки, журавлі колодязів — обмерзлі льодом, обліплені снігом, важкі й незграбні — зарипіли пронизливо, немов і вони пораділи настанню нового дня. Від села до села, по череву загрузаючи в снігу, потюпали кошлаті коненята, пролягли перші сліди саней — навпростець, через поля, через вигони та болотянки. Сніг та морози зрівняли землю, випрямили шляхи.

Був кінець березня, сонце поволі, але неухильно, з кожним днем все вище й вище, бралось вгору, і так само вперто й невідворотно йшла по землі весна. Йшла, хоч ще жодної ознаки не подавала явно, хоч здавалось, що зима не лише не збирається відступати, а навпаки, з кожним днем все більше посилює свій наступ.

Першими весну чують діти.

Маленький Гриць прокинувся разом з сонцем. Матері вже не було в хаті — мабуть, по воду вийшла або біля корови порається. Дідусь Юхим ще не злавив з печі. Цілісіньку ніч пробухикав, по хаті все снував — ломило старечі кості, гнало від діда сон. Тільки на світанку угрівся трохи на теплій черені, заснув чутким старечим сном.

Щоб не розбудити дідуся, Гриць тихцем уступив босоніж у руді, виношені та виброджені, вже замалі для нього шкарбуни. То нічого, що п'яти не влазили у чоботята, дарма, що різали задники, головне, що ноги були взуті, а взутій людині, та ще коли на плечах метеляється хоч старенький сукняний піджачок, а на голові стирчить якась лиса-прелиса шапка, в хаті відразу стає тісно.

Брязнув клямкою, гупнув дверима — і вже на подвір'ї. Вдихнув на повні груди морозного повітря, принюхався до запаш-

них димків, що вилися з сусідських димарів, окинув пильними оченятами обрій, примружився проти червоного великого сонця і сам собі сказав:

— Весна!

Пахло весною. З першими променями сонця почав непомітно втікати мороз, запахло вишневими бруньками, розсокоталась на все подвір'я зозуляста курочка, запишалася таким червоним гребенем, що, здавалось, то їй хтось калинового соку бризнув на сіру голову. А Жучок — невеличкий чорний песик з білою лисиною на лобі і такою ж латкою на широких грудях — завертівся, почав качатись у пухнастому снігу, скавуліти та все намагався лизнути хлопчика в губи. Вони були нерозлучними, добрими друзями, дня прожити не могли одне без одного, а тут аж три дні не бачилися.

Не тямлячи себе від радості, Гриць схопив Жучка за обидві лапи, ніби хотів відігріти холодні округлі подушечки собачих пальців, закрутив його навколо себе, тільки скоцюрблений бубликом хвіст замелькав у повітрі. Відірвавшись од хлопчика, Жучок залетів у замет, пірнув у сніг з головою. Але не розсердився на хлопця, а, зрозумівши, що той грається з ним, почав крутитись навкруг нього, то припадаючи грудьми до лап, то стрибаючи по снігу, аж куріло по дворищу.

Награвшись доскочу із Жучком, Гриць задумався: а чим би йому зайнятися таким цікавим? Він, бач, був вільним козаком — хоч уже стукнув від Нового року дев'ятий, а про школу та науку й мови в хаті не заходило. Ото хіба й того, що дід інколи, розкривши товстого, пожовклого від часу псалтиря, щоб видрати звідтіль дебелу, як підощва, сторінку, ніби замолюючи гріх перед богом за те, що тихцем курить святу книгу, перечитував уголос незрозуміле Грицьеві писання, а потім звертався до онука:

— Яка буква?

— Веді.

— Молодець. А це що за іжиця?

Гриць довго дивився на дивовижну букву з бриликом на голові, заплющившись, випалював те, що першим лізло в голову:

— Добро...

— Дурень.

Не пояснивши Грицьеві помилки, дід, уже посопуючи носом і невдоволено почмихуючи, тикав великим жовтим нігтем у іншу, ще незрозумілішу мороку.

— А цю з чим ідять?

Гриць ображено надував губенята, колупався в носі, дивився під стіл і мовчав.

Виждавши хвилину-другу, дід сердито видавав з псалтиря сторінку, люто м'яв її в долонях і зверхньо докоряв малому:

— Не буде з тебе, шибенику безголовий, ні попа, ні дяка, ні паламаря. З такою безпонятною бунею і помреш дурнем, неосвіченим белбасом, нездатним навіть божого слова зріти...

За сина вступалась мати; вона недолюблювала свекра, не пропускала нагоди дошкулити йому:

— Аби вже ви те боже слово бачили... ще он посмажитесь у пеклі за псалтиря... І не соромно святу книгу курити?

Діда мов хто шилом штрикав. Видно, сам знав добре — доведеться ж за ту книгу на страшному суді одвіт тримати, не минути за ті богопротивні діла казана з гарячою смолою, але слухати того від інших не хотів. Забував про онука, накидався на невістку, кричав на всю хату:

— І кипітиму... і горітиму! А твоє яке діло? Ти мене на цьому світі своїми словами змучила та спекла гарячою головошкою, мені тепер ніяке пекло не страшно...

Спересердя відшматовував півсторінки, крутив цигарку, викрешував вогню, роздував кадило і, бухикаючи, йшов з хати, не забувши грюкнути дверима так, що аж боги задеренчали, на покуті.

Онук прислухався до тихого дзвону скла на образах, і його обіймав жак: то ж боги сердилися на діда. Виходить, і справді не минути дідові тих страшних казанів, купатися йому в гарячій смолі, мов вишкварці на сковороді. Важко зітхав — шкода, дуже шкода було діда. Та швидко й заспокоювався, більше того, навіть втішався тим, що дідові доведеться трохи покипіти в смолі, хай знає, як безголовим та дурнем обзивати. Дуже вона потрібна Грицеві, та грамота...

Про школу навіть чуток у селі не було, отже, виходило — жили люди без школи, міг жити без неї і Гриць. Тим більше, що в нього було чимало невідкладних справ. Взимку, коли доводилося невилазно сидіти в хаті, — доглядав своє господарство. Мав такий курник, таке пташине господарство, що сюди хились. Були в нього і зозулясті, і сірі, і рябенькі, і такої дивної краси кури та півні, що зачаруєшся. Жили вони у затишному пташнику під полом. Гриць щоденно скликав їх до води, годував досхочу білим піском, старанно заганяв на сідало. Його табун щоденно поповнювався. Взимку мати годувала курей у хаті, а були такі дні і навіть тижні, коли взагалі кури відсиджувались від скаженого морозу під піччю. Вони часто губили пір'їнки, які відразу ж потрапляли до Грицевих рук,

а його багата дитяча уява негайно вдихала в них живі душі. Так із звичайних легеньких пір'інок народжувалися галасливі, непосидючі курочки та горласті півні.

Спостерігаючи за онуковою грою, дід несхвально хитав головою, бубнів:

— У школу б час лобуряці, а він, бач, що — пір'інками бавиться!

— А ви її збудували, ту школу? — блискала на свекра сердитими очима невістка.

Дід не вважав за потрібне сперечатись, гордовито примружувався, дивився кудись у безвість і мовчав.

На подвір'ї чи на вулиці Гриць знаходив собі чимало розваг: грався з Жучком, катався на санчатах. Він би й зараз майнув на вулицю, та не знаходив санчат. Мабуть, мати поїхала в Омшарину по дрова.

Саме в той час, коли хлопець никав по двору, шукаючи санчат, з хати, бухикаючи, вийшов дід. Став на порозі, затягнувся товстелезною цигаркою. Спалахнув святий папір, обпik дідові пальці.

— А щоб тебе чорти палили!.. — розсердився дід, люто дмухнув на цигарку. І, мабуть, збагнувши власний промах, обернув свій гнів на онука: — Ти ж ото чого по снігу босоніж літаєш? Хвороби дістати? Що він гріє, отой твій піджачок? Ану марш у хату, розхристався, наче посеред літа... Тут он у кожусі трясешся, мов пес у пилипівку.

Гриць і не думає втікати до хати. Йому навіть дивно: і де дідусь побачив отой холод? Йому, Грицеві, душно навіть у старенькому піджаку, а дід сердиться, що замерзає в кожусі та валянках. Але хіба ж він не знає свого діда — все у нього напваки...

— Кому я сказав?

— Ой, дідусю, де ж той холод? Вже ж он весна... чуєте, як пахне?

Дідусь мимовільно втягує в себе зимові пахощі, кидає оком у простір, бурчить про себе:

— Весна... під носом у тебе весна...

Але онука більше не жене до хати. Хоч дідові ще й не пахне весною, все ж, певно, він пригадав ті часи, коли сам був такий, як оцей непосидючий Гриць, коли сам завжди перший приносив старшим вістку про те, що вже десь там, за сніговими заметами та кучугурами, йде молода, запашна весна. Від тої згадки, мов від сонячного тепла, воском розтануло його старече серце, очі потеплішали, обличчя виповнилося виразом доброти, і він уже миролюбно радить хлопчиків:

— Узяв би лопатку та й прокидав стежечку до хвіртки. Не малий уже... Час і до діла братись, вік із Жучком не грати-мешся, скоро он женити будемо...

Гриць добре знав, що без отого «женити» ніяк не обійдешся, він просто-таки ненавидив оту звичку дорослих одружуватися, дивився на це, як на фатальну неминучість, і завжди, коли його лякали тим, що на нього чигало в майбутньому, винувано червонів і безвідмовно робив те, що йому загадували.

Розшукав у дровітні дерев'яну легеньку лопату, залюбки почав відкидати пухкий, ще не злежалий сніг, крадькома поглядаючи на стежку, що лишалася позаду. Непогано. Довшала та стежка, і зростало почуття задоволення власною особою; виходило, що він, Гриць, все ж таки до чогось здатний, і без тієї школи та грамоти може робити справжню роботу, хазяйнувати, як усі інші. Ті роздуми ще більше підігрівали до роботи, стежка уже сягала до самих воріт.

І саме в той час відчинилася хвіртка, мати затягла до двору санчата з хмизом.

— Мамо, я допоможу, — кинув лопату Гриць.

Та, безумовно, не стільки хотілося догодити матері, як зволити з-під дров санчата і гайнути з двору. Недалеко за селом була чудова гірка — санчата самі летіли з неї вихором аж ген туди, в долину, де влітку густою щіткою зеленіли молоді вільшанки. Про недокидану стежку відразу ж забув.

Дрова швидко скідав на замет і подався з санчатами за ворота. Попереду біг Жучок, сповіщаючи веселим гавкотом на всю околицю про те, що після довгих нудних днів починалися справжні веселощі.

З димаря повалив густий, схожий на вечорову темінь дим, згодом він розвіявся по небу, над хатою ледь курілось. Мабуть, довго топилося в печі, хтозна, чи мати що варила, чи просто заганяла тепло в хату. Його кликали й дідусь, і мама — ніби й не чув того малий Гриць. Чи до хати тут, чи до вареної бульби, коли ж так цікаво на вулиці, коли сніг такий по-весняному ласкавий, а сонце по-літньому сміється з неба, і все навколо дише... дише і пахне весною! Тож треба ловити кожну хвилину. Незабаром розтануть сніги, побіжать вуркотливі струмочки з полів аж ген у бурчак, на широку долину; розіллється до самої Десни, розбагнеться, розкисне таке, що хоч-не-хоч, а вже й з хати не вийдеш, аж поки трохи не підсохне, поки не прийде час босому гасати по всіх усядах. Але коли воно буде оте — босому... Та й мама хіба так відразу пустять босого на вулицю? Просто неможливі мама з дідусем — уже сніг тільки

в затінку дотліває, вже стежки серед багнюки протоптані, а вони, знай, своє: «Не смій бігати босий!»

Коли ще прийде ота тепла пора? Тут зівати не слід, треба брати все від зими. І Гриць не зівав. Санчата не хотіли бігти з гірки по пухкому вогкому снігу у видолинок, а проїхатись так хотілося. І він усе мудрував, як би то впрягти в санчата Жучка та промчати вулицею, немов на рисакові?

Жучок не хотів іти в санчатах. То, відчувши на шії шлею, лягав на сніг і не хотів уставати, то раптом скаженів, повертався головою до санчат і з виском і скавулінням виривався з упряжі. Опісля довго не йшов до рук, видно, його зовсім не приваблювала кінська доля.

Не помітив, коли дорогою із Вовчка надїхали сани, переповнені людьми. Поперед саней верхи на коні їхав молодик у шкіряному кашкеті.

Проїжджі ще були далеченько, але Гриць передбачливо зійшов з дороги. Міцно тримаючи в руках мотузку від санчат, пильно дивився на мандрівників. Він знав — то ідуть з волості на Остер. З волості у повіт їздили дуже часто. Раніше, років два тому, озброєні люди були небезпечними, від них треба було ховатися. Тільки, бувало, скаже дідусь: «Знову чорт денік-них несе», — а Гриця вже мов вітром здуло. Тепер Гриць знав — ховатись не треба. Ті, що їздили з волості в повіт, ніколи не завдавали прикрощів, були привітними людьми.

Але не так, мабуть, думав Жучок. Він хоробро кинувся вперед, вертівся перед вершником і заливався так, що у вухах лящало. Гриць не забороняв йому гавкати, навпаки, він був навіть вдоволений його хоробрістю. І незчувся, як трапилось те, про що навіть подумати не міг. Так і не збагнув, як воно все сталося, коли його оглушив гучний постріл. Смертельно наляканий, Жучок жалібно заскавулів, закрутився на місці і покотився, а з шії струменіла кров, обагрючи білий сніг. З голосним криком, побачивши, що вершник знову цілиться в собаку, хлопець кинувся до Жучка.

Мабуть, відчувши смертельну небезпеку, Жучок шукав порятунку в свого маленького друга. Поповз назустріч Грицеві, замовк, відчувши, що той закрив його своїм тілом, з жахом дивився на підїжджаючих.

Вершник дурнувато шкірив зуби. Його, видно, потішило те, що хлопчик хоробро кинувся на захист собаки.

З саней зіскочив молодий червоноармієць у сірій шинелі, в будьонівці. Погляд його чорних, з ледь помітною розкосиною очей палав гнівом; накульгуючи, він підійшов до вершника, взявся рукою за повід.

— Ви — негідник! Який з вас міліціонер?

Вершник перестав сміятись, набундючився:

— Ти не дуже... ти не той... ідеш, то їдь, а коли тісно на санях, то шкандибай пішки.

До них підійшли ще двоє. Один з них, видно, не за-суджував дій міліціонера, інший докірливо похитав головою:

— Ти думаєш над тим, що робиш? А коли довідається Чорновус?

З двору вибігла Грицева мати. Йй, мабуть, здалося, що про-їжджі вбили дитину. З криком кинулася до гурту, закрила собою хлопця.

— Гетьте! Гетьте! Що ви робите!?! — жახнулася закривав-леного снігу.

Хотіла взяти на руки сина, але той не випускав із цупких рученят Жучка.

— Ви пробачте йому, громадянко...— винувато почав був чорнявий, але жінка не слухала, голосила на всю вулицю:

— Та що ж це робиться, люди добрі? Доки ж будемо тер-піти оцю наругу? Де б не видряпалась яка наволоч — так і но-ровить у душу плонуту.

Вершник потюпав вулицею. Вчинивши підлість, втікав по-далі. Рушили й сани. Тільки чорнявий юнак стояв на місці. Наблизився до хлопчика, почав розважати:

— Не плач, хлопчику, собачка твій житиме...

— Собачники паршиві! — кляла жінка.— За вами якраз щось виживе, за вами щось утримається...

Юнак винувато схилив голову, накульгуючи, пішов за під-водою.

Хлопчик посадив на санчата пораненого Жучка, втираючи сльози, потяг до двору. Біля хвіртки стояв дід Юхим, бухикав на всю вулицю, бубонів невдоволено:

— Денікіни безчинствували... петлюри шомполували... Ка-нуна прийшла... кричали-кричали: «Свобода! Свобода!» А бач, яка свобода... собак стріляють... Тьху на твою голову!

Довірливими круглими очима жалібно оглядався навколо Жучок. Певно, він теж не міг збагнути того, що діялося в цьо-му великому і незрозумілому світі.

II

Михайло Сеспель, грузнучи й ковзаючись по натертій від-лиглій дорозі, важко шкутильгав селом. Попереду пленталась підвода, на санях сиділи його випадкові супутники, чути — спе-

речались між собою, видно, забули про нього. Він і не збирався їх наздоганяти — на душі було огидно, перед очима весь час миготіли червоні маки на білому снігу. Йому жаль було переляканого, заплаканого хлопчика; у вухах дзвеніли слова докору, кинуті жінкою. Але все те було не таким яскравим, як оті криваві плями на дорозі. Червоні маки...

Може, то тому вони вп'ялися гвіздком у його мозок, що тільки вчора, перед від'їздом з Чернігова, написав про них вірша? Червоні маки...

Він їздив до губернії на нараду працівників поширеної в той час організації «Допомгол». Допомога голодаючим. Те, що почув на нараді, порадувало, вселило надію на рятунок його рідного краю. Виступали представники з волостей, повітів, розповідали про масовий збір допомоги голодаючим. Він слухав, а думкою витав у рідному краю, у Чувашії. Бачив рідну землю квітучою, весняною, гнав від себе думку про те, що лежить вона спустошена посухою, незасіяна, сумовита.

Ішов якимось пішки з Казаккас до Шихазан. Прислухався до піднебесного дзвону жайворонків, вдивлявся в зелені поля. На обніжках, серед хлібів цвіли червоні маки. Немов жарини, долівали в зеленому вруні, поблискували звабно. Як легко дихалось, яка ніжна любов до рідної землі, до оцього неповторно-прекрасного поля зігрівала тоді йому груди!

Дослухався до слів промовців, слів простих, невишуканих, а в голові ткалися рядки, хвилювали серце, зігрівали надією: «Херле-херле, херле маканасем...»

Ой ви, маки вогнисто-червоні,
Пломенійте буйніше щораз,
Хоч вітри, наче буряні коні,
У злобі налітають на вас.

О, як би йому хотілося зараз бути там, на своїй рідній землі, серед дорогих серцю людей, відчутти й пережити все те, що переживають вони, своїм гарячим словом полегшити їхні страждання, розповісти про те, що думають і роблять зараз тут, на Україні, ці далекі від Поволжя люди, які ніколи не були в його краю, не знають, що таке Чувашія, хто такі чуваші, не бачили їхньої землі, не знають, як цвітуть повесні гарячі червоні чуваські маки!

Ой ви, маки червоні-червоні,
Пломеніючі, буйні вогні,
Вас мої не торкнуться долоні,
Я в далекій тепер стороні.

Хоч думкою припадав до теплого логу рідних полів, тулився щокою до буйного цвітіння рідних квітів, відчував на своїх

щоках лоскіт жовтавого макового пилку, вдихав неповторні пахощі батьківщини. Він не жалкував за тим, що сьогодні перебуває далеко від берегів Волги. Навпаки, радів, що нарешті і для нього знайшлося корисне, добре діло. А сам потай мріяв про наступну весну, про жадану зустріч з рідним краєм.

А чи ніжно вас легіт колише,
Чи настали, як літепло, дні?
Чи ждете ви мене, як раніше,
У зеленім саду навесні?

Рядок за рядком лягають на папір слова, повні тепла, радощів, надії на близьку зустріч з рідною стороною, повні віри в те, що маки червоні вистоять, визріють, не помруть під поривами буряних вітрів, що в злобі налітають весь час.

Тепер він бачив перед собою не лише рідну Чувашію, а й збагнув Україну. Ось вона перед ним, уся така, якою є,— щира, відверта, змучена, але добра, щедра. Не така, якою здається вперше.

Він думав, що пізнав Україну, її людей ще тоді, коли йшов пішки з Києва до Вовчої Гори. Важкий то був, страдницький шлях. Без шматка хліба, без сили в ногах. Не йшов, а плентався; за день ледве перекочовував від села до села. Добре, що хоч села понад Десною купчаться густо — проклигаєш верстов три-чотири, та вже й село, бо інакше сконав би десь у дорозі.

У кожному селі повторювалась одна і та ж історія. Просився на ночівлю, надіявся, що десь, може, змилюються, як жебракові, подадуть шматок. Але навіть упроситися на ніч було нелегко, не те, що на шматок хоч черствого хліба надіятись... Може, тому, що не вмів просити. Володів таким гордовитим характером, що швидше з голоду б загинув, але просити б не став. Думалося: добрі люди й самі здогадаються, зрозуміють його становище. Добрих людей не зустрічалося.

Дорогою його обминали підводи. Він не просив, щоб підвезли. Його обминали з острахом, обпікали недружелюбними поглядами. Не знав того, що, хоч і був у червоноармійській шинелі та будьонівці, але виглядав не згірше всякого київського люмпена і аж ніяк не викликав довіри до власної особи з боку насторожених, пильних на ошуканців селян. Минаючи непевну людину, затушкані в кері дядьки немилосердно хвищкали коней батогами,— хтозна, що воно за шинеля манячить перед очима, хіба мало їх тепер вештається? Він не міг того збагнути, ковтав гіркі спазми — оце так потрапив до друзів!

Тільки-но починалося село, просився в першу-ліпшу хату. Бідняцькі хати відчинялися легко — не було тут ні воріт, ні

хвіртки; витикалося подекуди із снігових заметів старе похиле кілля лозяних тинів, двері теж, видно, не замикалися. Вільно входили до хати сторонні люди, не було перепон і для холоду. Трусилися на печі діти; мов сонні мухи, пересувались від столу до полу замотані в дрантя дорослі, байдуже зустрічали гостя.

— Здрастуйте...

— Здрастуйте...

Можеш сидіти на холодній лаві, в холодній хаті скільки тобі хочеться. Ніхто тобою не зацікавиться, не скаже ласкавого слова. Тільки радять похмуро — йшов би ти, чоловіче прохожий, в інші хати, може, де тепліше, може, де й борщиком пахне з печі...

Ох, той звабливий, нестерпний запах борщику!.. Хоч би його пахощами полоскотало ніздрі. До хат, де пахло борщем та м'якою паляницею, були замкнені ворота, у дворах гуляли на ланцюгу люті вовкодави, — грюкай не грюкай у хвіртку, все одно не відчиниться. Переходив від хати до хати — в одні вхід був вільний, в інші — закритий наглухо. Там, де відкрито, було холодно і пахло пусткою. Що він міг тут розжитись, коли люди самі дивились йому в руки, байдужі, коли бачили, що вони порожні.

Так минув Пухівку, Свиноїди, Літки... Ночував у холодних хатах, на промерзлій долівці. Підкріплявся замерзлою у відрах водою. Тільки в Свиноїдах зайшов до сільради, обігрівся біля буржуйки, розповів голові, хто він і куди йде, та зізнався щиро, що вже не їв дві доби і не має сили рухатися далі. Голова дивився на нього спідлоба, підозріло. Вже тільки опісля того, як проглянув документи, подобришав.

— Каленику! — покликав виконавця. — Поведи он людину до когось із глитаїв, хай погодують...

— Тепер якраз погодують... знайшов час...

— Не подихати ж людині...

Сеспелеві краще було б крізь землю провалитись, аніж слухати таке. Але земля тримала, не провалювалась, а піти, не слухати тих слів не мав сили.

Виконавець вів його до високих дощаних воріт, бурчав незлобиво:

— Взяли звичку... лізуть і лізуть... годуй, усіх годуй... Тріскати всі хочуть, а робити — не той... у пани всі лізуть, у пани... дожилися слободи, хватонули шилом патоки...

Довго виконавець гатив костурякою у ворота. Двори або мертво мовчали, або надривалися лютим собачим гавкотом. Нарешті одна хвіртка відхилилася, показала якось закуштра на кругла пляма, щось схоже на людську подобу.

- Чого гупаєш, Каленику?
- Служба така, хай вона провалиться...
- О, вже й ти влади доскочив?
- Старший куди пошлють... десятицьким вроді.
- То що маєш казати?
- Солдата ось, наказав голова, погодуй...

Округла пляма повернулася до Сеспеля, глигнула запухлими повіками, обпекла холодною кригою гострих зіниць.

— Та нагодувати не штука, аби ж воно їло...

Перед ним мовчки поставили чавунчик холодної картоплі, вареної, видно, для свиней. Без солі, без хліба.

— Чим багаті, тим і раді...— креснули зіниці лукаво.

Для нього і те видалося неймовірно смачним, просто розкішню. Ковтав ту картоплю, ледь зідравши сьак-так лущину, не міг стримати неприємного тремтіння в усьому тілі. Куштрата кругла пляма насмішкувато кривилась:

— Видать, не дуже той... не дуже, виходить, і в москалях тепер годують... А я думав, ви там пряники з чаєм та канафети щодня трубите. Аж воно, значить, тепер усі мужицьку картоплю... тьхи-хи-хи-хи...

Сеспель від того огидного сміху ніби прокинувся, тіло перестало тремтіти, картопля зразу втратила будь-який смак.

— Звідкуди йдеш, служивий? — масляним голосом запитав глитай, певно, збагнувши, що сказав зайве.

— З Києва...

Куштрата пляма хитнулася згори вниз.

— Всі йдуть з Києва... Колись у Київ усе тяглося, а тепер навпаки. Дожилися...

Потім зиркнув на непроханого гостя проникливо, проштрикнув наскрізь гострими голками зіниць.

— То й що ж воно чувати там у Києві — довго ще отаке діятиметься в світі?

— Що саме?

— Ну, влада оця довго буде? Це ж просто непостижима річ, щоб отак мучився народ...— І, понизивши голос до шепоту: — У нас чутки ходять, ніби знову царя назад... Спробували, смикнули сюди-туди та й засмикались. Кажуть, ніби Ленін втік уже за границю, а цар їде звідкілясь із теплих вод, до престолу помазаник ніби поспішається.

— Хто ж це говорить? — поклав недоїдену картоплину Сеспель.

Блиснули гострячки зіниць, сховались під пухлими повіками.

— Люди говорять... З Києва один ішов, ніби начальником великим при Радах був, а тепер втікає... А ви, видно, теж із теперішніх? Теж, видно,— дай бог ноги... Та ви їжте, їжте, що бог послав, не гребуйте нашими харчами, скоро й того не буде, всіх доконає голодуха, хіба що цар зупинить...

Михайлові занудило від тієї картоплі, стало моторошно від зміїного шипіння господаря. Не подякувавши, вийшов з хати.

— Звиняйте за убогість нашу, чим багаті, тим і раді...

Не захотів навіть відповісти, знав, таких словом не діймеш, таких — до стінки ставити...

За тією куркульською картоплею дошкандибав до Крихаєва. Звідси, казали, вже рукою подати до Вовчої Гори. Не вірилось, що незабаром настане кінець цій кошмарній мандрівці. Переходив від хати до хати і не міг знайти собі притулку. Його зустрічали або байдужі холодні погляди, які нічого не висловлювали — ані подиву, ані зацікавлення, або недоброзичливе бурчання:

— Ходять тут... лаяють... хату вистуджують...

І йому уп'явся цвяхом у серце сумнів: а що, коли й у Вовчій Горі жде його отакій прийом? Що, коли й Федір прийме його отак холодно або, хоч і порадуеться його появи, сам животіє в отакій холодній хаті, без шматка хліба? Ні, ні, то не страшно, що в холодній, що без шматка хліба, найжахливішим буде, коли зустріне його з холодом у душі.

Михайло ще в дитинстві чував про Україну. Говорилося про неї з захопленням, як про неймовірно казковий край, переповнений всілякими невиданими речами, заселений веселими, добрими людьми. Згодом читав запоем Гоголя, малював собі в уяві і Дніпро, широкий та могутній, такий великий, що не всякий птах подолає його широчінь. Всіх українців уявляв собі добросердими Солоп'ями, хоробрими Тарасами Бульбами, сміявся з сварливих Хівр'є, але зовсім не думав, навіть не запідозрював, що насправді вся ця земля заселена сердитими, неприступними Хіврями. Йому дуже хотілося побувати на Україні, познайомитися та поговорити з українськими людьми. І ось тепер він зустрівся з ними віч-на-віч, постукався в двері їхніх хат, спробував їхнього хліба-солі. Йому було прикро, до болю образливо не за те, що ніхто не подав протягом усього страдницького шляху шматка хліба, ніхто не мовив до нього ласкавого слова,— образало те, що мусив розчаруватись у своїй уяві, що не ствердилось життям те, що чарівною казкою жило в серці. Пакришень, Турган,— які вони були чудові, сердечні, добрі люди!.. По них він судив про всіх українців. А виходило... Може, й вони були зовсім іншими? Може, то

тільки там... у Криму, на ситому хлібі, в добру годину вони вдавали із себе таких щирих та добросердих?

З важким серцем наближався до Вовчої Гори. В останній день йому пощастило. З Євминки йшли підводи, як завжди, обминали його. Він і не просився — знав: все те буде марним. І як же здивувався, коли одні сани зупинилися, його кликали, махали рукою. Не вірячи в щасливу долю, сидів на санях, дав відпочинок своїм перевтомленим ногам.

Селянин помахував батіжком, незлобливо докоряв коняці за те, що дрібоче ногами, немов мак товче, здавалось, не помічав Сеспеля. Не запитував ні про що, не цікавився — хто він. Дивні, якісь незбагненні люди живуть на цій Україні.

Вже нескоро оглянувся, ніби з єдиною метою перевірити, чи сидить у санях червоноармієць, запитав:

— Тютюню немає?

Сеспель заперечливо похитав головою. Селянин одвернувся, знову занокав на коня, осипав його докорами.

Коли переїхали невеличкий лісок та вискочили в поле — показалося село на узгір'ї. Не село, а всього кілька хат виднілося. Сеспель навіть не подумав, що то вже видніється мета його мандрів, вже не вірилось, що колись настане кінець його поневірянням. Запитав лише для того, щоб не мовчати всю дорогу:

— Це не Вовча Гора?

— Га? — обернувся до нього селянин.— Питаєте, чи не Вовча? Чому ж не Вовча? Це вона і є. А ви хіба тут не бували?

— Не доводилось.

— Ага! З фронту, видно, йдете чи, може, просто з шпиталю? Ногу, бачу, пошкодило... Ех-хе, наробила вона, ця клята війна, такого наробила, що далі нікуди... Ані тобі солі, ані краму якого, бузиновим наваром люди полотно красять, а головне, що голодно... Воно вже і в полотняному можна б сяк-так ковзатись, а ото що голодно... зовсім не та калітура... Но, гніда, хилитаєш головою!..

Сеспель не дослухався до тієї мови, він був у полоні приємного, хвилюючого почуття. Невже здійсниться те, в що він уже починав утрачати віру? Невже він зустріне зараз Федора Пакришня, неville знову побачить привітне людське обличчя, poche дружне, ласкаве слово?

Вовча Гора мало нагадувала пройдені села — понад горою тягнулася одна вулиця, безлюдна, тиха. Здавалось, ніби люди кинули це насиджене місце, подалися світ за очі шукати кращої долі. Тільки біля великого обшальованого смоляною шалівкою приміщення, видно, школи, стояла купка дітей. Михайло

подякував селянинові, сковзнув з саней. Підійшов до дитячого гурту. Діти, сторожко озираючись, позадкували, мабуть, не мали бажання знайомитись із чужою людиною.

— Скажіть, діти, хто знає Федора Миколайовича Пакришня?

Мовчать. Переглядаються.

— Не знаєте?

— А я знаю,— озвався один малюк. Він був у велетенських, певно, материних, шкарбунах, у довгій ватянці і круглій, схожій на вимоченого їжака, шапці.

— То ти мене проведеш до нього, хлопчику? — порадив Михайло.

— А чого ж... можна й провести,— поважно шморгнув носом хлопчик, зачовгав своїми чоботищами.— Це ось сюди...

Провідник був схожий на хлопчика-пальчика з оповідання Льва Толстого. Його чоботи були ніби зачарованими, бо Михайло, як не поспішав, не міг зійти з ним.

— Тебе як зовуть, хлопчику?

— Андрій Гребінок Гаврилів...

— Андрійко?

— Еге ж... А я дядька Федора знаю... ми сусіди з ними.

— Ось як.

— А дядько Федір море бачили і по залізниці аж у Крим їздили...

— Та ну? Не може бути!

— От і їздили. А я коли виросту — теж поїду...

Андрійко човгав по дорозі, розмахував браво довгими рукавами материної ватянки, вдоволено почмихував посинілим носиком, явно гордився тим, що водить знайомство із людиною, яка бачила справжнісіньке море.

— Ось вони тут живуть... в оцій хаті під залізним дахом.

Глянув Сеспель на ту хату, найбільшу і, видно, найзаможнішу в усьому селі, а радість та хвилювання змінилися тривогою — щось не говорив Федір про те, що живе в буржуйському палаці.

— Їхня хата он там, за городами, а вони тут... на тому, як його... на хватері.

Відлягло від серця — хіба що на «хватері»...

Його зустріла сувора чорнява жінка, господиня будинку, окинула з ніг до голови критичним поглядом, гукнула через сінці:

— Федоре, до тебе тут з повіту, чи що!

— Хто там? Хай заходить...

У Михайла бризнули з очей сльози. Почувся знайомий, рідний голос, найдорожчий, найніжніший, той, який не раз снів ся йому у голодні тривожні ночі.

Хтозна — чи зустрічалися так коли рідні брати, як зустрілись вони. Сплелися руками, дивились один одному в очі і тільки час від часу перепитували:

— Це ти, Михайле?

— Федоре!

— Брате мій!

— Невже я знову бачу тебе, Федю?

То була ніби винагорода за довгі, нелюдські поневіряння. Пакришень не знав, де посадити гостя, які знайти для нього найласкавіші слова, чим частувати. Але чим почастиєш найдорожчого гостя у важкий голодний рік, чим нагодуєш людину з дороги?

Сеспель упивався не так морквяним чаєм без цукру, як братньою, дружньою мовою товариша, черства скибка хліба здавалась йому святковою їжею, а приємне тепло кімнати заколисувало його, огортало блаженством. Він зрозумів: оце була справжня Україна, оце — її душа, відверта, щира, добра.

Ніби відгадуючи його думки, Федір клопотався:

— Як же це ти так? Хоч би ж був написав — я послав би Гаврила, привезли б. А то ж — близький світ — пішки з Києва! Зголоднів же, видно, намучився... не говори, брате, не кажи — бачу. Тепер не ті часи, щоб хто був радий подорожньому; люди тепер що голодні, а що налякані — стільки років лякає людей всяка наволоч, кому тільки не лінки... На кожного перехожого дивляться, як на жebra, одні дали б, та нічого, а інші — кілка ув'язали б межі плечі, щоб у хату не стукався.

Михайлові стало незручно перед Федором. Той ніби прочитав його дорожній запис, зроблений у Крихаєві.

Так, немало пережив горя народ, коли розгубив чи, може, заховав на дні своєї душі всю свою доброту і ласку.

І ось тепер, коли позаду залишився поранений собачка, наляканий хлопчик, мабуть, ровесник Андрійкові, і його мати, розгнівана, переповнена горем, яке виливалось у важкі докори, — він зрозумів, наскільки був правий Федір, коли так казав про свій народ.

«Денікіни безчинствували... петлюри шомполували... Де б не видряпалась яка наволоч — так і норовить у душу плюнути». Важкий гнів розпирав йому груди. Хіба не однакове горе гнітило чувашів і українців? Хіба не одна біда іржею роз'їдала доброту і сердечність людських душ? Хто тільки не плював

людині в душу... Так чи можна ж миритися з тим, щоб тепер, коли зміцнилася своя влада, щоб дурні, бездушні, отупілі люди, чи то хизуючись, чи то переслідуючи якісь інші недобрі цілі, продовжували отруювати людську свідомість? Кулаки його стискалися, стискалися з такою силою, що коли б йому до рук потрапив отой дурник у міліцейському чині, він незчувся б, як задушив би його.

«Всяка наволоч норовить у душу плюнути».

Не помітив, коли спинилися сани. Його ждали. Мов не помітив, проминув підводу, пошкандибав далі.

— Товаришу, сідай.

Мовчав. За ним їхала підвода. Поруч ішов один з супутників.

— Сідай на сани, товаришу.

В Сеспелевих очах закипали сльози обурення й гніву.

— Ти не думай, що ми заодно. Ми — Чорновусові, з волості. А то з повіту. Приїдемо — обов'язково доповімо самому Василенку. Свинство одне, та й годі.

Тільки тепер Сеспель помітив, що вершник справді втік, видно, соромився дивитись людям в очі. Почуття обурення змінилося почуттям вини перед цими людьми — вони нічого йому не зробили поганого.

Мовчки зупинився, дїждався, поки порівнялася підвода, стомлено повалився на сіно.

III

Село лишилося позаду. Михайлові супутники то замовкали, то починали знову про те ж саме.

— Коли Василенко довідається, той по голові не погладить.

— А що ні, то ні...

— Крутий мужик.

— Не говори. Вони з Сидором Кириловичем однакові. Нашому теж не потрапляй під руку.

Сеспель у розмову не втручається. Хоч він і знає тих, про кого йде мова, знає, про що мовиться. Знайомий він із Марком Василенком, познайомився і з Сидором Чорновусом.

Два тижні прожив він у Вовчій Горі у Пакришні на правах гостя. І хоч однаково мудро судить про гостей і чуваська, і українська народна мудрість — його гостювання було винятком. У народі мовиться: «Гість жаданий — перший день, бажаний — другий, терпимий — на третій, зайвий — на четвертий,

вже десь на п'ятий чи шостий — стає нестерпним, вже чорт йому рад».

Федір Пакришень був радий Михайлові щоденно. Прокидався чоловік серед ночі і кликав:

— Михайле, ти спиш?

— Що тобі, Федю?

— Спи, спи. То я так просто... спросонку.

Насправді ж — не вірилось людині, що його друг тут, поруч, живе в одній з ним кімнаті, дихає одним повітрям, живиться одним шматком хліба. О, вже вони наговорилися! Крім згадували, добрим словом пом'янули своїх друзів.

До них часто забігав Гаврило Брачун. Сідав біля столу, поважний, підкреслено діловий, менше говорив — більше слухав. Він вважав себе за давнього Михайлового друга, зрадів його появи, хоч і не знав, як і чим йому допомогти.

Гаврилові жилося несолодко. Саме перед Михайловим приїздом поховав матір. Господарював сам. Печі не топив — що нічого було варити, а що й не знав, як то воно вариться; жив на сухому пайку — то сусідка пекла яку паляницю, а він уже її споживав потроху з цибулею, то випікав у пічурці картоплю, живився тепленьким. Але він ніколи не забував про Федорова товариша, знав: ні в Федора, ні в Михайла ані копійки за душею. Щоразу приносив під полою якщо не борошна вузлик, то картоплі, якогось півдесятка цибулин або паляничку. А одного разу зайшов якийсь урочистий, навіть трохи набундючений, по чому Федір безпомилково вгадав, що Гаврило вже до чогось додумався.

Брачун справді розстебнув френча, дістав з кишені якогось папірця, подав Михайлові.

— Ось гляньте, виписав вам якого мандата. Так що тепер ви являєтесь нашим жителем на всіх підставах і по всіх статтях закону.

Сеспель з цікавістю прочитав написане:

П о с в і д ч е н н я

Пред'явник цього є дійсно громадянин Чуваської області, м. Чебоксар, Кузьмін Михайло Кузьмович, маючий проживання у селі Вовчий Горі, Остерського повіту, як біженець з голондних губерній Поволжя, що підписом і притиском печатки посвідчується.

— Вибачайте тільки, що, може, не те прізвище вам записав. Все якось з голови випадає оте ваше чуваське, то я так, як он

вони називали,— Кузьмінім записав, воно ясніше і понятніше для наших людей.

Михайло з подивом зирнув на голову сільради.

— А хіба без посвідчення жити у вас не можна?

Брачун закліпав очима, знітився, гордовитої пози немов і не було.

— Та не те щоб не можна... Воно, конешно, можна й сто год жити, але не той фасон. Коли ви, значить, у нашому селі проживаєте як біженець...

— Та що ти вигадав, Гавриле, який же він біженець? — заступився за друга Пакришень.

— Та я ж і кажу: значить, як біженець із голодних губерній, а наш обов'язок допомагати голодним. От я вас по цій справочці, значить, на утримання... Пайок вам призначимо...

Михайло посміхнувся. Подякував Брачунові. Те посвідчення повернуло його з сьомого неба на грішну землю. Справді-бо — спогади спогадами, література літературою, а життя життям. Уже він трохи оклигав на Федорових харчах, хоч не дуже ситих, зате щедрих, час було й про діло думати.

— Дякую вам, товаришу Брачун.

— Ні за що. Даруйте, що час відібрав, говоріть собі. А я побіг — ніби воно нічого, а справ не оберешся.

Михайло сидів задумливий. Розглядав те посвідчення. Потім притягнув до себе якогось папірця, скопіював вовчегірського документа на згадку. Скопіював і задумався. Так ось які вони насправді, ці українські люди! Не байдужі та холодні, а щирі, добрі... Тільки, виявляється, не до кожного зустрічного. Виходить, серце людське відкривається лише назустріч доброму серцю, дружбою обдаровують лише тоді, коли багатьою тобі щирого друга.

Думав, а сам машинально, не помічаючи того, наносив олівцем ризику за ризику, поки під тим документом не з'явився образ Ілліча, образ тієї людини, яку Сеспель глибоко шанував, яка увійшла в душу на все життя.

Він нескоро обізвався до Пакришня:

— Федю! Думаю, що час мені ставати до роботи...

Той замахав руками. І слухати не хотів.

— Слабий ти. Відпочивай, видужуй. Яка там у нас робота, в нас у селі й робити нічого... Може, хіба весною що підвернеться.

— Мушу працювати.

— Тебе, може, бере сумнів, що... але про те не думай, що маю, тим поділюся. Воно без присмак, конешно, але тепер усі живуть не краще.

Михайло підійшов до друга, поклав йому на плече руку.

— Не те, Федю. Не задля шматка хліба мушу працювати. Мені багато не треба. Мушу зробити все від мене залежне, щоб допомогти землякам своїм, допомогти тим, хто помирає з голоду.

Пакришень схилив голову, помовчав.

— Тоді поведу я тебе, Михайле, до Марка. Як він скаже, так тому й бути.

IV

Старий Сергій Василенко не готував свого сина Марка до державної роботи. З самого малечку навчав пасти корів — і той з успіхом випасав чужі телята, — ходити за плугом — і той ходив чужою нивою, — махати косою — і Марко став кращим косарем на весь Виповзів. Одно слово, не червонів дід Сергій за сина перед односельчанами, вийшов з нього робітник хоч куди, та знадобився Марко не лише для наймів, а й для важливого діла — царської служби.

Як глянули на парубка у прийомі та помацали його металеві мускули, як послушали биття могутнього серця, так і сказали в один голос: «У флот його». Революційний Балтійський флот виховав, а Радянська влада навчила Марка Сергійовича Василенка державної роботи.

Не закінчував голова Остерського повітвиконкому ані шкіл високих — три класи Виповзівської школи були вершиною його освіти, — ні спеціальних курсів — не до науки було в той час, — а керував повітом не згірше колишнього добре вишколеного царським режимом повітового начальства. Більше того, хай би колишнє начальство без досвіду, без знань створило свої методи керівництва. А Марко їх створив. Зовсім нові, не схожі на колишні, але то були методи керівництва, і вони геть усіх влаштували.

Це побачив і Сеспель, коли якось завітав разом з Пакришнем до Остерського повітвиконкому.

Не було в Марка Сергійовича ані секретарки, щоб сиділа в прийомній та обдурювала, як уміла, відвідувачів, що, мовляв, голова зайняті або відсутні. Не було й самої прийомної. Був тільки просторий кабінет, та й то тільки тому, що десь же мав сидіти голова, не з вулиці ж йому керувати повітом.

Коли Сеспель несміливо переступив поріг того кабінету, то спочатку нічого не міг розібрати. Манячив тільки гурт якихось людей у димовій завісі, хтось говорив, хтось його перебивав,

хтось сидів, хтось ходив по кімнаті. Тільки при звичайші, Михайло побачив за столом могутню постать білобрисого моряка з квадратним вилицюватим обличчям, рівним, загостреном донизу носом, трохи приплюснутим, з горбкуватим хрящем посередині. Маленькими розумними сірими очима він поглядав на кожного, уважно слухав. І скоро Сеспель збагнув, що голова повітвиконкому більше любив слухати, аніж говорити.

Сидів він за розкішним, старовинної роботи під мореним дубом столом, і можна було б подумати, що цей здоровань закоханий у дорогі речі, коли б не вмостився на звичайному по-сільському збитому табуреті, який зовсім не пасував до того розкішного стола. Вдягнений голова був теж далеко не вишукано: великі розтопані селянські чоботи — у таких якраз партизанити, — штани з якоїсь рудуватої матерії, с'як-так згепані сільським кравцем, і тільки потертий моряцький бушлат яскраво свідчив, яку школу пройшов повітовий голова.

У кабінеті було троє чи четверо відвідувачів, але вони зди́мали такий галас, так метушилися, що здавалося, ніби тут півповіту зібралось на мітинг.

На хвилину замовкли, коли зайшли до кабінету нові відвідувачі, зустріли Федора, як давнього знайомого.

— А, це ти, Пакришень! Заходь, заходь, вовчегірський лідер, сідай до гурту.

Запитально дивилися на незнайомого червоноармійця, який, наче прив'язаний, не відступав від товариша.

— Здрастуй, Марку! — першому голові подав руку Пакришень. — Кріпакуеш?

Василенко мовчки подав руку Федорові, пильно вдивляючись йому в обличчя допитливими сірими очима.

Пакришень вітався з присутніми.

— А, і ти, Сидоре Кириловичу, тут? Як же твій Вовчок? Без влади залишився?

Сидір Кирилович Чорновус, голова Вовчківського волосного виконкому, мабуть, старанніше зберігав подарунок Балтики — з ніг до голови був обмундирований у моряцьке, навіть смугастий тільки цнотливо визирав з-під недбало розстебнутого бушлата. Був він красень хоч куди, людина веселої і доброї вдачі, бо привітався з Пакришем дружньо, пожартував:

— Що мій Вовчок! До нього рукою подати, нікуди не втече, а от що воно буде в Петра — не знаю. Поки він тут мітингує, гляди, його Сорокошичі за Дніпро до білорусів утечуть.

Пакришень всім корпусом повернувся до того, кого Чорновус назвав Петром.

— Здоров, Ренський! — вигукнув він. — Скільки зим, скільки літ!

— Здоров, — недбало відповів на вітання двадцятилітній непосидючий юнак, видно, роздосадуваний тим, що йому перешкодили довести до кінця якусь справу.

На табуреті, недалеко від столу, сидів блідолиций, напевне, хворий на якусь невиліковну хворобу чоловік, байдуже позирав на прибулих з-під поточної міллю сивої смушевої шапки. З ним, мабуть, Пакришень був не знайомий, бо, подавши руку, сказав:

— Здрастуйте ж і вам до гурту.

Тільки тепер озвався Василенко.

— Сідай, Федоре.

Але Федір не сів, поки не познайомив присутніх зі своїм другом.

— Оце прошу любити й шанувати: мій приятель Михайло Кузьмін із Чувашії. Отой самий, Марку, про якого я тобі вже розказував.

Мовчки потиснули руку Михайлові, і захоплення не виявили, але й не зневажили. Після того вже сіли Федір з Михайлом на саморобну лаву під стіною. І відразу ж заговорив Ренський. Видно, продовжував недоказане.

— Коли повітвиконком не згоден на комуну в Сорокошичах, тоді відпустіть мене до Хоми Павловича...

— Що ж ти там, Петре, робитимеш?

Це Василенко. Спокійно так, з насмішкою у самих очах.

— Всяку роботу. Але хочу бути комунаром.

Схопився на ноги Чорновус.

— Гаряча ж у тебе, Петре Тимофійовичу, голова. А хіба ми з Марком гірші від тебе? Ну, підемо й ми до Сірого у Глибівську комуну. А повітом хто керуватиме?

— То дозвольте нам свою комуну одчубучити.

— А де ж твоя база? — запитав Василенко. — В Глибові був якийсь там зачуханий маєток, ну, от вони й організувалися. А ви ж, сорокошицький пролетаріат, навіть пана свого не вихохали, а тепер комуну вам подавай.

Ренський, збентежений, похнюпився, ніби йому стало соромно за те, що в його Сорокошичах навіть пан у свій час не прижився. Але здаватись він не збирався. Знову схопився на ноги та розкрив був рота, але саме в цей час відчинилися двері, і до кабінету зайшла якась огрядна селянка. Вона, певно, була тут вхожа, бо вступила сміливо, віталася по-свійському.

— Здоров був, Марочку! Як тебе бог милує? О, та тут усі хлопці! І Хома... Здоров, Хомо! Ой, як давно тебе бачила...

Чорновус, а щоб тебе курка вбрикнула, як ти вирядився молодцям на погибель! Здрастуй, Петю, ти ще не одружився?

Ренський чи то засоромився, почувши те запитання, чи, може, розсердився, що йому знову не пощастило довести свого діла до кінця, бо не виявив ніякого захоплення цією зустріччю. Молодиця загаласувала на весь кабінет, спочатку все розпитувала, а потім, коли хтось із присутніх поцікавився тим, як поживає її Іван, раптом поникла, засякалася у фартух, заплакала та поскаржилася:

— Еге, Іван ваш... полюбуйтеся своїм дружком... порадуйтесь...

У кімнаті настала тиша, всі тривожно видивились на жінку.

— З скаргою до тебе я, Марочку, на Івана прийшла,— раптом металево зазвучав голос жінки. Навіть сльози в одну мить висушили на очах.

— Та ти кажи толком, Варко, що трапилось?

— А що ж трапилось... Мітлою жени його, Марку, з начальників, бо розсобачився, розледачів, з дому втік, гаспид. Вже бач, йому Варка — ніщо, вже не жінка! Тоді, коли по лісах партизанили та Варка, як дурепа яка, їсти тягала мішками та воші оббирала, то добра була, а тепер, коли на виду став, то Варка вже не до пари. Вже, мабуть, якась стрижена, у вузькій спідниці підвернулася...

Варка все більше розпалювалася, насувалася справжня буря, і Марко Сергійович, який уважно її слухав, спробував погасити ту пожежу:

— Та не вигадуй, Варко, ми ж Івана знаємо.

— Нічого ви не знаєте! — кричала вона. Потім допитливо оглянула всіх присутніх.— Та що з вами говорити — всі ви одним миром мазані! Може, вже й ти, Марку, поміняв свою Марфушу на якусь міську стригу?

Василенко посміхнувся одними очима.

— Викладай ділом, чого ви там не поділили?

Варка трохи охолола, заговорила глухуватим, плаксивим голосом.

— Та чого ж... усе було добре. А це вчора... та де ж учора — ще позавчора, полаявся, накричав, думала, що, мо', й застрілить, так розходився. Кричав, кричав,— я вже й мовчала,— плюнув та й побіг з дому. І не ночував, гаспид, і вдень не повернувся, і другу ніч не прийшов. То ти мені скажи, голубе, що мені діяти та що ж мені, бідній, робити?

Вона знову взялася за фартушину та пустила рясні сльози. Переглянулись. Знизали плечима.

— А чого ж він лаявся? — питає Василенко.

— Та чого ж... Як стій та бач — з дурної голови...

— А все ж таки?

— Та за дурницю... Ікони, бач, йому завадили...

Іванові друзі посміхнулись криво, потупились, наче боялися голосно розсміятися.

— Які ще ікони? — вдав, що не розуміє, Василенко.

— Та які ж... Я вже й так очистила ту божницю — голо в хаті, мов у конюшні. Всіх викидала: і святих, і угодників, — а йому все мало... Одні вінчальні залишилися: Спаситель з матір'ю божою. Та що вони йому — печінки переїдять? Та нас же ними звінчали, по закону в пару звели, а він тепер кричить — «викидай геть». Таж мене й так уже люди засміяли, та яка ж я тоді буду йому жона, коли вінчальні ікони десь на смітнику валятимуться? Та тут ідеться до того, що тільки поступися йому, то ще й постриже, як яку ледачу дівку, або вузьку спідницю примусить носити...

— А тобі вузьенька спідничка була б, Варко, дуже до лиця, — пожартував Чорновус.

Варка не зрозуміла жарту:

— На свою, Сидоре, хоч і мішка надягни. А до мене — зась! Та яка ж я буду, коли моє тіло обтягнути спідницею у дві пілочки? Я менше восьми пілок і дівкою не носила...

Коли трохи вгомонилась, почав Марко:

— Ти, Варко, не гарячкуй, а слухай Івана та роби, що він каже. Він хлопець партійний, приклад для всіх, волостю во-рочає — а ти йому ікон начіпляла, соромно просто...

— Так же ж вінчальні...

— Вінчальні, вінчальні... Іван тебе й без вінця не кине...

— Марку, Марочку! Так дві ж тільки... хай хоч рік би по-стояли.

Не пощастило й Варці довести своєї справи до кінця. Розчинилися двері, і на порозі став... звичайнісінький піп. У широкій чорній рясі поверх теплого кожуха, у плисовій шапці та валянцях, з срібним хрестом на всі груди та червоним як жар боро-датим обличчям.

Сеспель аж рота розкрив з подиву. Чекав, а що ж на це скаже Василенко? А той ніби тільки й ждав отого попа.

— А громадянин батюшка! Заходьте, заходьте, якраз в лад.

— Мир дому сьому! — пробасив у ніс піп, зачиняючи д-вері. — По ділу, яко пастир божий, до власті пришедши...

— Послухайте, батюшко, — примружився Василенко. — Тут у нас виникло одне делікатне, можна сказати, питання. Без попа, як кажуть, не розбереш... Скажіть, будь ласка, хто в сім'ї старший — чоловік чи жінка?

— Жона да убоїться мужа — сказано в писанії,— охоче про-
басив піп у відповідь.

Василенко лукаво зирнув на принішклу в зв'язку з попо-
вою появою Варку.

— Чи може дружина в чомусь перечити чоловікові?

— То буде гріх смертельний...

Василенко вдоволено осміхнувся:

— Чуеш, Варко, що батюшка каже? Жона да убоїться...

— Істинно так! — ствердив піп.

— Отож біжи скоренько додому, та ні в чому не переч Іва-
нові, та й живіть собі тихо, мирно, як голубочки. Вирішили?

Варка підвела повеселілі очі, соромливо оглянула всіх, мах-
нула рукою, пішла до дверей.

— Хіба ж вас переговориш? Всі ви одним миром мазані.
І викидаю! Коли вже й батюшка за те, то туди їм і дорога.
Прощавайте поки що. Та поклончика не забудь, Сергійовичу,
передати Марфуші, низенького поклончика.

— Йди здорова.

Під голосний сміх та дружні поради й побажання Варка
вийшла з кабінету. Вона вирішила те питання, яке зіпсувало
було їй усе існування.

— Що скажете, батюшко?

— Яко благочинний, доповідаю власті народній, яко богом
даній, що одержано повеління від властей церковних про
участь святої церкви у зборі подань та жертвувань у фонд
допомоги голодним...

— Давно час... Люди гинуть...

— М-да... — зам'явся на хвилину піп.

— Чув, ніби така вказівка була вже давненько?

— Затримався циркуляр... зима... сніги... дороги. То, як
слуга смиренний бога і власті, прошу вашої санкції...

— Валяйте, батюшко! Агітніть православних ще по-своєму,
особливо котрі куркульня, бо до нас вони неохоче прислу-
хаються. Схоже на те, що глухуваті...

— Свята церква зробить усе від неї залежне,— чомусь по-
лікарському відповів пастир, похнюпившись.

— Не сумнівайтесь, то буде на користь справи.

— За сим кланяюсь і правлю стопи восвоясі...

— Скатертиною дорога, отче.

— Бажаю здравствувать...

— Взаємно, батюшко...

Піп гордо поніс до дверей своє непомірно роздуте черево,
вдоволено розгладжуючи пухлими руками руду бороду.

Провели мовчки очима, повними стриманого глузування: треба ж бути дипломатами.

Вслід за попом попросився і Чорновус.

— Ну, я пішов. Ще в повітком треба, а Вовчок далеко.

Ренський знову взявся за своє: комуна йому була потрібна в Сорокошичах до зарізу. Як же — в Глибівці Хома Сірий з Улізьком окомунились, а він, Петро, живе, як відсталий елемент у старорежимному господарстві.

— Не мороч ти мені голови, товаришу Ренський, — видно, підійшов до фіналу Василенко. — Що ти мені — комуна, комуна? А ти збери актив, та й вирішуйте у себе вдома. На чому комунаритимете? Комуна — діло добровільне...

— Але я хочу знати думку повітвиконкому...

— Як народ, так і повітвиконком. Ми проти народних побажань не йдемо. Захотіли глибівці жити комунною, хай живуть. Ми не заперечуємо. Але коли ти спробуєш у Сорокошичах силою комуна нав'язати, всупереч бажанню, то комполу дамо. Зрозумів?

— Ясно.

Сеспель помітив — усі йшли в цей кабінет із невідкладними справами. Різні то були справи — простенькі і майже нерозв'язні, — але ще ніхто не вийшов звідсіля з невирішеним питанням. Нікому не сказав Василенко: «Приходь завтра». Якимсь просто, природно в нього все те виходило, ніби й не він керував повітвиконкомом, а само по собі все воно керувалося.

З хвилюванням ждав вирішення свого питання.

— Працювати хочете? Ого, чого-чого, а роботи у нас гибель. Людина ви письменна? Та на таких людей у нас просто невиносимий спрос. У повітвиконкомі маєте охоту працювати?

Сеспель сказав, що переслідує одну ціль — послужити своїй батьківщині, своєму народові, який потрапив у велику біду. Отже, хотів би працювати, хай навіть безплатно, але по організації допомоги голодним.

Василенко зібрав зморшки на високому бугруватому лобі:

— Що ж... то добре, то вірно. Тепер — це найболючіше і найзлободенніше питання. Федоре, ану витлянь — десь тут повинен бути Савченко. Скажи, хай затляне на хвилинку.

Пакришень пішов шукати якогось Савченка, а вони лишились наодинці. Якусь хвилину вивчали один одного. Василенко посміхнувся першим, ніби сказав: «Подобається мені, хлопче».

— Ви з самого Поволжя? — запитав.

— З Чувашії.

Василенко ствердно кивнув головою.

— Не доводилось бувати...— І вже співчутливо: — Бідуюча ваша Чувашія. Зустрічався оце в Чернігові з новгородсіверцянами. Казали; що прийняли на виховання чуваських дітей.

Сеспель стрепенувся.

— Де це? Далеко?

— Далеко. На півночі від Чернігова.

Помовчали. Хоч ніби й нічого говорити, але обом було приємне товариство. Просто важко говорити про те, що ховалося в думках. Та й зібралися — обидва мовчазливі, звиклі більше чути серцем, ніж вірити в слова.

— Важкі часи переживає країна...

— Важкі...

— Он голод уже й південь України охопив. Так що тепер допомагаємо не одному Поволжю...

— До нового урожаю якось би дотягнути...

— Дотягнемо.

Повернувся Пакришень. Він привів якогось чоловіка, мабуть, Савченка. Був той чоловік якийсь невиразний, ніби і все в ньому було: і ріст, і людська подоба, і вдягнений пристойно, але разом з тим і всього в ньому не вистачало. Він одразу не сподобався Сеспелю. Чи, може, то тому, що йшов до Василенка неохоче, ніби тягли його на шворці, чи тому, що на круглому наспленому обличчі була яскраво виписана неймовірна байдужість, яку вразливий Сеспель відразу ж чомусь сприйняв як зневагу до себе. Савченко косо зиркнув на Михайла, не привітався, звернувся до Василенка скрипуче, невдоволено:

— Ну, що там ще? У мене обіжники...

— Встигнеш з обіжниками. В тебе на допомголі хто сидить?

— Як сидить? Я сам займаюсь допомголом.

— Секретар у тебе є?

— Ну є. Недавно взяли.

— Це ту дівичку?

— Дівичка, молодичка, яке то має значення?

Василенко націлився у Савченка широким бугруватим лобом, звузив холодні очі.

— Має. Туди треба людину, яка б відповідала призначенню. Обіжник ЦК РКР(б)У про допомогу голодним знаєш? Тож-бо й воно. Треба на це звернути особливу увагу. Ось товариш Кузьмін...

Василенко кивнув на Сеспеля. Савченко ліниво повернув у його бік голову, втупився спочатку в розтоптані солдатські черевики, скривився при вигляді обсунутих на халявки обмоток, потім байдуже ковзнув поглядом через обличчя, одвернувся.

— Він представник Поволжя... Особисто знає, чому ківш лиха... От і бери його секретарем допомоголу.

— Але ж то посада безхлібна,— з глибоко схованою на-
смішкою мовив Савченко.

— Треба Кузьміна влаштувати по-людському. Зрозумів,
Савченко?

— То хай іде діловодом. Пайок і ставка. А по сумісництву
дам комісію по переселенню. Хай втішається голодними пере-
селенцями.

Від останньої фрази Василенко насупився, але швидко ово-
лодів собою, сказав:

— Ну от і вирішили. Коли ви, Кузьмін, приступите до ро-
боти?

— Хоч зараз.

— Тоді — записали...

Василенко звівся на ноги, вийшов з-за столу. Був він висо-
кий, кремезний, як дуб, що всім корінням вріс у землю. Та-
кого ніяка буря, ніяка гроза не сколихне, не відірве від ґрунту.
Сеспель, залюбувавшись ним, не відразу помітив дружньо
простягнуту руку.

— Остерці — люди небагаті,— сказав на прощання,— але
передайте своїм землякам, що завжди поділяться останнім
хлібом.

До кабінету голови заходили нові відвідувачі, якісь селя-
ни, видно, здалека, бо з торбинами за плечима, ледь чвалали
стомленими ногами.

— Можна до тебе, Сергійовичу?

— А, Сапонова Гута! Заходьте, заходьте, комнезамівські
вожді...

Вийшли на вулицю. Пакришень саяв від задоволення.

— Ну, як тобі Марко? Га? Сила!

— Сила...

Пакришень спохмурнів. Прогув невдоволено:

— А отого Савченка, хоч він і завідуєчий земельним відді-
лом усього повіту, я закаляною мітлою гнав би в шию. Низький,
противний чоловічок, погляду в нього не видно людського...

— Не видно,— згодився Сеспель і скрушно зітхнув.

V

Пригрівало по-весняному. В затінках кріпив мороз, а проти
сонця топився воском сніг, перетворювався в кашу, прогрузав
мало не до самої землі. Коненята чалапали по сніговиці, паса-
жири сиділи задумливі, у кожного була своя турбота.

Сеспель знову повернувся думкою до наради в Чернігові. Вона для нього була дуже важливим етапом у житті. На нараді, та особливо після неї, відчув себе справжньою, повноцінною людиною, яка робить велике і потрібне діло. Ще тоді, у кабінеті Марка Василенка, ожив душею, відчувши, що потрапив у самий вир життя. І хоч там сиділи незнайомі люди, хоч і розмови точилися про невідомі і незрозумілі для нього справи, але він знав — то було саме життя, сама дійсність, така схожа до його чебоксарської діяльності, від якої його так нагло і несправедливо відштовхнули. І коли вперше переступив поріг Остерського повітового земельного відділу в розкішному особняку пана Константиновича, що геть потонув у чудовому липовому парку на околиці міста біля старовинного села Старогородки, йому послужливо відчинили двері невеличкого кабінету.

Другого дня його викликав сам Савченко. Не привітавшись, зверхньо, по-начальницькому звелів:

— Як тебе, Кузьмін, здається?.. Харашо... Так от що, Кузьмін, поїдеш до Чернігова на нараду допомголу. Виступати там не доведеться, послухаєш та намотаєш на вус.

Сеспель був ошасливлений тим дорученням, не надав значення зневажливому Савченковому тону, здавалось, не помітив його набундюченої постаті, ні навіть того, що отой «допомгол» був для завідувача земвідділу просто неприємним і морочливим клопотом.

До наради він не знав до ладу, яка велетенська робота проводиться на Україні по організації допомоги голодним. А це питання його цікавило особливо; беручи до рук газету, він одразу ж прикипав очима до того широкого розділу, де писалось про міжнародні події. Його, мов магнітом, тягли відомості під заголовком «Боротьба з голодом». До останнього часу Сеспелеві здавалося, що в цьому напрямку робиться дуже мало, що дуже повільно й скупо збирають хліб і пожертвування для голодних. «Ситий голодного не чує», — думалось йому.

Це відчуття ще більш посилилося після того, як випадково в середині лютого побував на багатолюдному мітингу на київському вокзалі. Стомлено клигав до свого складу, віднісши кудись чергового пакета. В напрямку до вокзалу поспішали люди, тяглися червоноармійські колони з прапорами, навіть оркестр десь у різнобій виводив «Сміло, товариші, в ногу». Сеспель спинився, прислухався до розмов прохожих.

— Куди?

— На вокзал.

— Чого?

— Ленін приїхав...

— Що?

— Ленін у Києві...

— Ленін виступатиме на вокзалі...

Не повірив одразу, але вже не міг володіти собою. Ноги самі понесли нерівним, ковзким тротуаром до вокзалу. А може, й справді йому судилось ще раз у житті побачити Леніна? Ішов, а серце гупало схвильовано, думки, високі, солодкі, змінювали одна одну.

Старий київський вокзал хоч і не був велетенським, але на той час у ньому могло вміститися більше народу, ніж у будь-якому іншому приміщенні. Мабуть, тому міськком партії і вирішив саме тут провести цей багатолюдний мітинг. А може, просто виникла та ідея у зв'язку з зустріччю дорогих гостей?

Коли Сеспель пробрався у приміщення вокзалу, тут уже гуло, немов у вулиці: було так тісно, що яблуку ніде впасти, заходили все нові і нові люди. Швидко його відтиснули кудись убік, здавили так, що й дихнути було важко. Відлунювався в станційному склепінні людський гомін; хтось там, у глибині залу, подавав якісь команди, щось кричав, але слів не можна розібрати.

І враз гримнув «Ітернаціонал». Сколихнулося людське море, затихло, замелькали капелюхи та шапки, оголювались людські лисини, скуйовджені чуприни, мимовільно виструнчувались постаті...

— Слово має... має... Всеросійський... ійський... староста... оста... Михайло Іванович Калінін.

Сеспель оглядався навколо, ловив ті повторені вокзальною луною слова, не вірив власним вухам. Невже він зараз побачить Михайла Івановича, неville почує самого Калініна, ту людину, яку завжди ставив поруч з Леніним, яку шанував до глибини душі?

Побачив його тільки тоді, коли Михайло Іванович, після того як через кілька хвилин затихла бурхлива овація, проголосив перші слова. Був він точнісінько таким, яким і уявив його собі Сеспель з рідко бачених портретів,— газети в той час хіба що в дні великих свят та з'їздів подавали накреслені від руки портрети керівників держави. Худоряве селянське обличчя, акуратна борідка, очі... добрі, розумні очі ласкаво позирають з-під простеньких старих окулярів.

— Голод... олод... голодом... олодом... голоду... олоду...

Михайлові чулося лише одне слово, воно відмінювалося у всіх відмінках, воно полонило його до останньої клітини, воно жило в ньому.

— Всі на боротьбу з голодом... Все на боротьбу з голодом... Київщина з її кращою землею, з п'ятимільйонним населенням ще не стала в перших лавах борців з голодом...

Потім виступив Григорій Іванович Петровський. Він був ніби молодшим братом Калішкіна. Така ж акуратна борідка, ті ж добрі очі за окулярами, тільки обличчя прости молодше, округліше, і звали його теж любовно — всеукраїнський староста.

Коли Михайло Іванович говорив лагідно, як і належить гостеві з ледь прихованим докором в адресу Київщини, то Петровський уже як ближче, своє начальство, декорав киянам відверто і дещо роздратовано:

— Убога Курщина зібрала п'ятсот вагонів хліба, а хлібо-робна Київщина... всього сімдесят два вагони...

— Важко... неймовірно важко... Пролюдатки... глибоке розуміння... почуття самопожертви... треба ділитися останнім, іти на все, але треба рятувати людей, рятувати голодних...

Саме тоді, йдучи з мітингу, вирішив: робитиме все можливе, все від нього залежне, аби хоч чимось допомогти партії у боротьбі зі страшним лихоліттям.

На нараді в Чернігові відчував себе не випадковим учасником мітингу, а одним із тих, хто організував допомогу голодним. Виступали один за одним промовці.

«Ми зібрали... ми внесли... але того мало... Є всі можливості. Двадцять чоловік з урожайних губерній можуть гуртом зібрати в день один фунт хліба, щоб прогодувати одного голодного... Україна може зібрати для голодних 80 000 пудів збіжжя в місяць... Чернігівщина не відстане... Радянська влада зробить усе... Постанова ЦК буде виконана повністю...»

Сеспеля бадьорив, радував оптимізм тих промов, хоч і виголошувались вони людьми охлялими, які не лише знали, що таке нестатки, а й відчували їх власним шлунком. Він злився з усім оцим великим людським колективом, вірив у нього, хвилювався, розуміючи, що зроблено ще дуже мало й по Остерському повіту. І хоч тільки вчора упрягся в ту колісницю, вже відчував себе винним у всіх недоробках. Люди в час перерв розмовляли, перекликалися, зустрічали знайомих, віталися, розпитували один про одного. Тільки він ходив серед того люду самотній, чужий усім, ніби прибулий з іншої планети. Як же він зрадів, як розквітнув душею, коли на його плече несподівано лягла чиясь важка, ніби сталева рука, почувся схвилюваний голос:

— Егей, земляче, та й ти тут?

На нього усміхнено дивився красунь моряк Сидір Кирилович Чорновус.

Тепер вони вже не розставалися до самого кінця наради. Чорновус якимось тепло, безмовно опікав увесь час новачка, хоч і був небагатослівним, але якимось умів одним або кількома словами сказати більше, ніж дехто цілою промовою. По закінченні наради він запропонував довести земляка до Вовчка. А вже вдома, як щедрий господар, і нагодував його, і транспортом до самого Остра забезпечив.

Ось і їхав Михайло з двома волосними працівниками на оцій підводі. Їхав із зіпсованим настроєм, важкими думами. Скільки ще часу треба змарнувати на те, щоб зробити людей людьми? Як він помилився, коли подумав, що на Україні живуть неспривітні, байдужі люди! Виявляється, всюди є різні люди. І в рідних Чебоксарах — різні люди. Одні любили його, вся Чувашія читала його вірші, а були й такі, що смертельно ненавиділи, в тюрму ні за що ні про що запакували. Так і тут. Були такі, як Федір, як Василенко, як отой же невгамовний Чорновус. А скільки ще бездумних, низьких, а може, й підлих, як отой міліціонер, що знічев'я стріляв на вулиці в собачку.

Супутники теж думали кожен про своє. Розговорилися тільки тоді, коли десь під Біликами дістали з-під сіна торбу. Розклали просто на сіні варену в лушпинах картоплю, розломали натрое черствого гречаника.

— Ей, чайку б оце...

І до Сеспеля привітно:

— Підсувайся ближче, товаришу... Підкріпимось трохи...

— Дякую...

— Опісля дякуватимеш...

У Михайла по тілу розлилося тепло, ніби він уже спожив того хліба. Ні, не байдужі, не лихі люди живуть у цьому краю. Не кожний поділиться в голодний рік останньою картоплиною...

Вдалині, серед густих зимових кущів, блиснула золотиста баня остерської кам'яної церкви.

VI

Остер... Невеличке повітове чи то село, чи то місто. Скільки їх, таких Острів, розкидано по землі! А от несхожі вони один на одного, кожний, немов людина, має своє обличчя, свій характер, свої звичаї.

Михайлові Остер сподобався з першого знайомства. Спочатку він йому нагадав немовлятку, тугу сповите в картату ковдру.

Він і справді ніби місто-вузлик...

Потім, після ближчого знайомства з географією та історією цього «вузлика», Михайлові подумалося, що Остер є не чим іншим, як тісною торбинкою, в яку історія напхала всього, чого тільки було не жаль.

До речі, історія до Остра була не дуже щедрою...

На самому дні торбини, зшитій із річок Десни та Остерки, в самому ріжку, у вістрі, від чого й пішла назва міста, лежав старовинний «городець на встри». Заснований київським княжичем Юрієм Долгоруким, він не раз служив добру службу «матері міст руських». Про це добре знав навіть Федір Паркришень. Показуючи Михайлові залишки знаменитої Юрієвої божниці, розповідав ту історію по-своєму, як розумів.

— Князі тут жили ось на цій горі, ото була їхня церква. Стояла біля самої хати, щоб недалеко ходити молитись, бо тоді теж було повно різних банд, так і дивись, щоб лиха не накоїли... Теж були часи...

Дуже мало лишилося на дні торбини... Кам'яний вівтар церкви, і все. Зате вівтар той — рідний брат київським Золотим воротам, з одного каменю, на одному замісі кладені.

Але остерці не вміли цінувати того дорогого подарунка історії. Більш того, вони майже не знали, не звертали уваги на якісь напівзруйновані мури. До божниці приїздили найвидатніші учені-історики, колупали ті стіни, з лупою придивлялися до кожної риски ледь помітних розписів, а остерські обивателі зітхали:

— Повезло ж Козельцю, отакий собор мають. Здалеку видно.

Після часів Юрія Долгорукого історія справді вже не була щедрою до остерців. Накидала в торбину — на тобі, небоже, що мені не гоже. Самодержець вся Русі власною рукою одвалив двоповерхову розкішну тюрму в самісінькому центрі, щоб завжди батюшку-царя пам'ятали та не розгулювались зайве; всевишній прикинув до тієї тюрми скупую рукою, хоч і кам'яну, церкву, але далеко не схожу на ту, яку граф Розумовський при допомозі знаменитого Растреллі пожалував козельчанам. Правда, парафіяни на власний кошт ще спорудили кілька дерев'яних непоказних церквичок та євреї спромоглися на власну мольню, що засіла, мов стара черепаха, над самісіньким урвищем. Оце майже й усі більш-менш помітні будови в Острі, коли не брати до уваги двоповерхової цегляної коробки,

зведеної місцевим багатієм Будницьким. Будинок Будницького був окрасою остерського базару; веселим місцем, де й голову на ніч можна було прихилити приїжджому, і почаювати до ладу, а то й набратися як чіп.

Ну, а решта пхалися в турбину; як кому хотілося. Були тут і з червоної цегли особнячки під зеленою бляхою, і біленькі мазанки під соломою; і рублені хати з золотого соснового бруса під гонтом, були під червону черепицю; обштукатурені сірою глиною та покраплені окрошкою червоної цегли будови, були новенькі, а були й такі, що вже до половини вікон залізли в землю. По головній вулиці проклав хтось цегляні тротуари, але вони вже встигли вичовгатись, цеглини повиверталися, розсунулись, отож перехожі вважали за краще обійти ті тротуари десятою дорогою; щоб ноги були цілі.

І все ж Сеспель відразу полюбив те місто. Може, тому, що воно його радо привітало; дало притулок у важку годину? А може, інтуїтивно відчув, що воно стане його другою вітчизною?

Прямував головною вулицею; поглядав на акуратні будиночки, думав над тим, яке зелене та веселе це селище влітку. Нікуди не заходив — поспішав у Старогородку, хотів встигнути до кінця робочого дня; бо не терпілося розповісти Савченкові про все те; що говорилося у Чернігові.

Підійшов до базару. Вони вже тут побували якось із Федором. Безумовно; остерський базар — далеко не київський; але однак базар; зі своїми цінами, зі своїм базарним духом. І тут тонко виспівували остерські перекупки:

— Бублички, бублички! Гарячі бублички! Кому бублички? Беріть, купляйте бублички! Сама пекла, сама пекла! Краєдих на базарі не знайдете..

Тому голосові відповідав інший, басовий, простуджений:

— Задріпанка; шльондра; потаскуха денікінська, ви чули! — у неї найкращі бублики? А де ти їх вчиняла? В помийниці? А чим ти їх накривала — пеленою? «З помийниці воду брала; пеленою накривала».

— А хай тобі заціпить, стара халява, а хай тобі рот роздере отой чорний..

І пішло, і пішло..

При вході на базар, по самому базару — руки й руки. Пострупілі від морозів; порепані від холодних вітрів; брудні, худі, страшні; руки голоду.

— Подайте..

— Подайте, Христа ради.

— Дайте та не минайте..

— Да-айте!

А давати нікому...

Були тут і свої безпритульники. Небагато, їх усіх знали в обличчя, на ім'я, на прізвисько. Жили вони, немов ті одичавілі шкодливі коти, в якихось потаємних щілинах, у базарних рундуках; і полювали теж подібно до голодних котів. Дружно вилітали з своєї засади, насідали гуртом на дядьківську торбу чи сани, хапали, що під руку потрапляло, і так само, як несподівано з'являлися, так і зникали, немов крізь землю провалювались. Як вогню, боялися вони міліції та грізної тітки з наросвіти, що невтомно полювала за їхнім братом.

Було вже нерано, а базар ще шумів. Коло чайної Будницького подекуди стояли санні підводи, порпалися в сні селяни. Біля одних саней помітив двох червонощоких підпалих дядьків у червоних розкішних кожухах з рясними зборками позаду. Вони похитувались на дебелих валянцях, підсували вгору смушеві шапки — було жарко.

— «Комнезам, комнезам, а де твої діти...» — все зривався один на пісню. Інший його стримував, умовляв:

— Куме, куме, на що воно вам? Чи далеко до біди?

Кумові, видно, море було по коліна.

— Яка там біда? Кому біда? Мені — біда? Нам — біда? Хазяям біда? Годі вже на наших шиях сидіти. Он уже й власть їм не хоче допомагати. Ще вони почувують нас, куме... ще почувують... «Комнезам, комнезам, а де твої діти...»

— Та ви б тихше, куме, ну, кому воно треба!

Побачивши Сеспеля, п'яний кум, кумедно вирячивши очі, бридко скривився, зняв з пітного лоба шапку, хитнувся в поклони.

— Моє вам сорок одно з половиною, товаришу начальник...

Михайло прикинувсь, що їх не помітив.

— Бачив, куме? Диви, яке воно горде. Видно, велике цабе. Іш ти, у черевики вирядилось, обмотки нап'яло, шинелю, чого ж йому... Так можна зимувати. Не те що тут ось трусишся в кожусі та валянцях. «Комнезам, комнезам, а де твої діти...»

— Куме, чуєте, на що воно вам?.. Іде, то й хай собі йде. Воно ж вас не займає? А може, воно й справді... може, яке старше в комзі? Та облиште оцю дурну пісню, куме...

Гірко було на серці. Ще рік-два тому не посміли б оці червонопуки насміхатись, писнути боялись. А тепер, бач, вистромлюють свої падаючі пискі... Ну, нічого, ще на вас час прийде...

Проходив повз остерську тюрму. Вона стояла на міському вигоні, панувала над всією околицею, похмуро глипала своїми

перехрещеними вікнами. Згадав Марка Василенка. Відразу ж забув про базар, про куркульські пісеньки. Нічого, хай співають та й оглядаються, таких, як Василенко, не переспіваеш.

Розповідав йому Федір про Маркові пригоди...

Вскочили в Остер гайдамаки. Та так несподівано, що ніхто з радянських працівників і схватись не встиг. Видно, була в них своя рука, допомогла одним махом всю нову владу накрити і запроторити до оцієї ненаситної тюрми. Привели сюди й Василенка. І його накрили, живого та теплого.

Раділи гайдамаки. Як же, так легко Радянську владу побороли! Сам курінний, чи біс його вже знає, як там він звався, прибув до тюрми, щоб Василенка допитати. Ну й допитав. Василенко говорив з ним спокійно, навіть покійно, з усім згоджувався, ні в чому тому курінному не перечив, не кричав йому: «Стріляй, гадино, все одно всіх не перестріляєш»,— але мав на думці своє.

І трапилось так, що через кілька хвилин Василенко помінявся роллю з тим курінним, одним рухом обеззброїв його, обеззброїв охоронця. Потім арештував усю тюремну обслугу, випустив з камер увесь районний актив, передав хлопцям захоплену зброю та вже тільки тоді заходився біля курінного. Той виявився досить слабохарактерним, швидко дав себе умовити на все, чого вимагав Василенко. Написав наказ — всю гайдамацьку сотню ввести до тюрми. За якусь годину всі до одного гайдамаки виглядали з-за оцих ґрат, а Василенко знову займався своїми службовими справами...

Сеспель аж постояв з хвилину, роздивляючись тюремну огорожу та стіни, зітхнув: «Єсть же на світі отакі люди». А він з ним розмовляв так собі, просто... Навіть здивувався був: такий простий, небагатослівний чоловік — і голова повітвиконкому... Мабуть, коли б до цього розповів йому Федір про ту тюремну пригоду, Михайло не посмів би й дихнути перед Василенком.

Через міське кладовище, вузькою стежкою, навпрямець через околицю потрапив у колишній поміщицький сад, липовою алеєю парку підійшов до земвідділу. Ще не дійшовши, здогадався: спізнився. Робочий день уже закінчився.

Біля під'їзду стояла знайома конячка. То Брачунів сільрадівський виїзд. З приміщення витанцював Федір. Побачивши Михайла, зрадів неймовірно.

— О, Мишко! Йй же богу, Мишко! Повернувся, значить?

Конячка весело потюпала з двору.

— То ж кажуть: худоба не має розуму. А дивись ти на гніду — знає, каналія, що додому їдемо. З дому в Остер не хоче йти, хоч голову відрубай. Ти її батогом, а вона тобі у відповідь хвостом та й нога за ногою. А це, бач, якого рисака дає! Ну, то що воно там нового у Чернігові?

Пакришень ці дні ждав, ніяк не міг діждатися приятеля. Що хотілося знати чернігівські новини, а головне, тривожився за Михайла: як він там? Чим добереться? Чи не охляне десь по дорозі з голоду. І сьогодні, і вчора приїздив у Остер, ніби у справах, а сам усе виглядав Михайла. Навмисне підводою приїздив, щоб тому з Остра до Вовчої Гори не тьопати пішки.

Від Юрієвої божниці Вовча Гора здається близькою, мов на долоні. Ось тільки проскочити дерев'яний місток через принишку Остерку, перебігти широку заплаву, а тут і узгір'я, дубки, берези, а по узгір'ю — хати. Оце тобі й Вовча Гора. Мабуть, у часи Юрія Долгорукого непроходимі бори шуміли по цьому узгір'ї, вовки вили ночами, от і прозвали колись Вовчою горою.

Прогуркотів під полоззям дерев'яний міст, обмерзлий льодом, сірий від інею. Конячка весело форкала, тюпала, санізаїчата немилосердно кидало з вибою у вибій. Це заважало Федорові слухати Михайлову розповідь.

— Тихше ти, каналія, розбіглася — не зупиниш. Тпру! Не даєш людям поговорити.

Конячка справді-таки слухняно стишилася, дрібно перебираючи ногами, пішла поволі, хоч усе норвила зірватись на труську рись.

Сеспель переказав усе, що чув, що бачив, згадав добрим словом Чорновуса.

— Ну, то моряк, хлопець під стать Маркові, — згодився Пакришень.

Не проминув і остерського базару.

— Куркульня вам, комнезамівцям, спуску не дає. Чув, яку пісеньку співають? Насміхаються...

Федора те не здивувало й не обурило. Розпитав тільки, які вони з себе, оті дядьки, у що вдягнені, які в них сани, якої масті коні.

— То, певно, короп'євці. Там така куркульня заядла... Ніякого комнезаму не хочуть визнавати.

— Такий-то, значить, там комнезам.

— Еге,— згодився Федір.— Який піп, звісно, така й парафія.

І він розговорився про своє наболіле, про комнезамівські справи.

— Воно, конешно, правди нігде не подінеш, їм, глитаям, те пер-полегшало, відпустило трохи! Що не кажи, Михайле, а неп той на їхню дудку грає. Еге, це тобі співонув би він раніш, та ще й на базарі! Та його б так співонули... А тепер чого тільки вони не верзуть про комнезам, яких насмішок не строять...

Все те говорив рівним, немов байдужим голосом, але Михайло чув: по тих приглушених, ледь помітних нотках у голосі, що було йому далеко не байдуже.

— Але я тобі скажу, що то не лише від непу залежить. Неп їм потачки не дає, а от наш брат, комнезамівець, інколи виявляється боязкішим від зайця. Візьми он наші, чернігівські, комнезами. До минулого року було в нас по губернії щось аж сорок п'ять тисяч комнезамівців. Така сила, ціла тобі армія. Та тільки в деяких місцях пригріли в тій армії і колишніх урядників, і городових — пожаліли, бач, а вже що шкурників різних налізло, то й не злічити. Тому, бач, лісу на хату, тому — плуга, тому — зерна на посів, а той — щоб земляки більше. Лізли, як мухи на мед. А як ти його перевіриш, як довідаєшся, чи він для діла йде в комнезам, чи задля власної шкури?

Пакришень придержує гніду за віжки, не дає бігти. Певно, розповідь у нього буде довгою, а Вовча Гора близько.

— Та, бач, на всяке діло є перевірка. Ну, прийшла вона і на наші комнезами. Минулої весни вдерся до нас якийсь бандюга, Шусь якийсь, ніби поплічник Махна чи хвороба його знає, всі вони, паразити, одним махновським духом прокопчені. У нас, на Чернігівщині, тих банд було не так щоб дуже; у нас більше червоні партизани діяли. Шорс тут ходив, Примаков кінноту організував. Ну, там десь у городнянських лісах озорував якийсь Галака та в Глуховському повіті Артамонов з Масловим, а то все такі дрібніші бандюжки, як оце й за Козельцем якийсь Ромашка по ночах грабує. Ну, а Шусь — це був добрий бандюга, з цілою армією вдерся, села займав, навіть деякі містечка захоплював. Ого, перевішав він нашого брата, комнезама, передувив невинних людей, падлюка! Ну ось, тут воно й виявилось, що таке наші комнезамівці. В одних селах — озброювались почали, відбивались від бандюг, а подекуди, як миші розлізлись, розпустили цілі осередки, а вже що оті шкурники, які задля власної користі кокомнезамились, то мов корова їх язиком слизала з комнезаму. «Випишуй, та й годі».

А деякі «комнезамівці» з отих городових та урядників, бувало, що ще й наводили бандитів на свої села. Отут воно й стало видно, чого наш комнезам вартий, всі оті хиби та неполадки так і виперли наверх, як у старої корови ребра. Щуся, конешно, вибили, армія, ясне діло, добила підлоту, але всім стало ясно: не можна так далі бути з комнезамом. Давай ми чиститись. І що ти думаєш, мало не наполовину почистили, зараз близько двадцяти семи тисяч членів комнезаму в губернії залишились.

— Не поскупились,— посміхнувся Михайло.

— А тут скупитись нічого, хай буде, як Ілліч каже: краще менше, та краще. Ну, а куркульня й зрозуміла цю справу по-свому. «Ага,— кричать,— розганяють вашого брата, кончились ваші права».

Вечоріло. Вовчегірська гора ледь бовваніла у присмерку, не наближалась, а, навпаки, все віддалялася, ніби втікала у безвість.

— Ну, а біднота, вона теж не залізна, є, конешно, і більш свідомі, газети читають, у книжку заглядають. А більшість, конешно, темні, як оцей вечір, бо не секрет — мало ще в нас і газет, і книг, школи он не відремонтували, дров не завезли, та й учителів тих і з свічкою не знайдеш. Одні вичікують, інших і за доплату не візьмеш, а решта — по різних установах позашивались, де пайки ситніші. От і нікому бідноті очей розкрити, вчити її нікому. То й знайшлися такі, що на караул зарепетували, зрозуміли так, що знову їх на поталу куркульні віддають. Діла, брат...

Михайло слухав уважно, він не думав, що і в оцей могутній, як йому здавалось, організації були такі труднощі.

— А воно ж і при владі є різні люди. От хоч би й твій Савченко...

Сеспель посміхнувся: «Відколи це Савченко став «моїм»?»

— Так він ото хоч і завземвідділу, й влада йому дана в руки велика, а хіба ж на користь діє? Хіба він бідноту на оці має? Знову ж того куркуля за вухо на сонце тягне. Тільки де притиснуть глитайця, а вже тут як тут Савченко — не трогать! Який він, мовляв, куркуль, він, мовляв, культурний хазяїн, він опора Радянської влади, бо ж, мовляв, з вас, бідноти голопузої, хліба не бачити, а він, куркуль, хлібом державу засипле.

— І що ж, це йому так і сходить?

— А що ж ти з ним зробиш? Марко його трохи осмикує, але хіба ж ти за ним встежиш? О, то штучка, твій отой Савченко, ого яка штучка!.. Немає на нього комнезамівської чистки.

Село постало перед ними відразу, в одну мить, ніби стіною заступило нічну темінь. У вікнах поблискували жовті, тьмяні вогники, шкрябали замки сінешніх дверей, ніби в людей було що замикати, скрипіли хвіртки, десь вдалині завів пісню одинокий голос:

Візьми, мати, піску жменю,
Посій його на каменю...

Конячка витяглась у струнку, дріботіла ногами, сопіла, парувала. Нелегко було тягти сани на гору...

— Але тепер уже нічого, все стало на своє місце. Недавно оце в Харкові Другий комнезамівський з'їзд закінчився. То, брат, такий з'їзд був, жалко, що я на нього через прокляту хворобу не потрапив. Наш один тут з Одинців, дід Гаврило, в самому Харкові був. Петровського бачив, з самим Калініним, як оце я з тобою, розмовляв. Таланить же людям,— зітхнув Федір.

Порівнялися з першою хатою. Пірнули в рів, немов у прірву.

— Сам Петровський доповідь говорив. І Калінін виступав. Резолюції записали такі, що сюди хились. Так що хай не радів куркульня, комнезами ще себе покажуть, роль їх не зменшується при непі, а навпаки — вся Радянська влада не на Савченкових куркулях, а на біднішому селянстві тримається... Тпру! Приїхали...

Вони порівнялися з будиночком під залізним дахом.

— Ти біжи, Михайле, в хату, а я коня відведу Гаврилові.

Михайло зійшов із саней. Швидко підвода зникла в нічній темряві. Тільки й чути було скрип полоззя, кінське форкання та ще Федорове бурчання:

— Ну, рвешся, аж спотикаєшся, приїхали, вже приїхали...

VIII

У Пакришневі сім'ї вже трохи звиклися до того, що Федір не жив дома. Перші дні, коли він перейшов на квартиру, було суму та сліз у рідній хаті. Де ж таки — єдиний мужчина, хазяїн, кинув домівку та й повівся в люди. Хоч би вже у прийми, а то просто під чужий дах. Що тільки люди подумают? У хаті повно дівчат, видавати б та й видавати, так наречених війна побрала та біс похватав, а тут ще Федір... Подумают люди, що в старій Пакришнихи такі нелюдимі дочки, що й рідний брат віддурався.

А воно на те й схоже було. Не витримав Федір домашнього

життя. Він — один, а дівчат повна хата, він мовчазний, до книжок тягнувся, вірші писав, усе сидів та думав, а дівчата, звісно ж дівчата, хи-хи та ха-ха, то співають, то гризуться, то як розведуть теревені, так не зупинити, не переслухати. Ні, неможливо було Федорові втриматися в тому дівчачому кагалі. Та й хата була і тісною, і низькою, з манюсінькими віконцями. Хоч би вже світло було, так і його бракувало. Дівчата каганцем вдовольнялись, коноплі там м'яти чи нитку виводити — не велика мудрість, а от спробуй вчитати що-небудь біля манюсінького вікна чи біля підсліпуватого моргунчика. До всього того, Федір вірив, надіявся на Михайлів приїзд. А де його привитаєш, коли приїде? Він від того дівочого галасу на другий день утече.

Федір пішов на квартиру. Мати сердилась, сестри дули губи, люди мила та перемивали всім Пакришням кістки, а він не звертав на те уваги. Не образилась на брата лише найменшенька — Настуся. В добру годину їй би вже теж дівувати, уже сімнадцять кінчалось, але в той час було не до вечорниць та погуленьок. Он старших треба випхати з двору, а їх чимало. Настусина черга не підійшла. І це її цілком влаштувало. На хлопців вона не звертала уваги, бо ще й сама відрізнялася від них тільки тим, що носила спідницю та довгу, мало не до колін, русу косу. Була довгонога, жилага і така міцна на руку, що парубки, навіть дорослі, не зважувалися з нею жартувати.

Настуся перейняла на себе всі турботи про братів добробут. Приносила йому хліб або картоплю, чи що там траплялося в хаті, прибирала кімнату, мила підлогу і до найменших подробиць переказувала, що робилося вдома. Її цікавило все-все: і котра з сестер що сказала, і хто з ким і за що посварився, і материн нічний кашель, і власні думи-роздуми. Федір її недовго слухав, швидко набридало те сестрине пташине щебетання, і він або сам втікав з кімнати, або знаходив привід до того, щоб її випроводити.

З того часу, як у Вовчій Горі з'явився Сеспель, Настуся втратила душевний спокій. Де й подівся той напівдитячий щебет, та рішучість, з якою вона вривалась до Федорової кімнати. Стала тихенькою, подовгу стояла перед братовими дверима, перш ніж взятися за клямку. Стукати вона не стукала, бо у Вовчій Горі про такий вияв культури не мали уявлення. Вона просто, ніби крадькома, прочиняла двері, тихенько входила до кімнати і зупинялась біля порога. Потім, ніби згадавши, чого прийшла, ставила на стіл макітерку, а чи то чавунчик, тремтячими руками розв'язувала хустку, крадькома зиркала на Михайла.

Михайло привітно відповідав дівчині, схилився до столу, чи совав носа в книжку, або ж продовжував розмову з Федором. Настуною тіпала пропасниця, її то жаром обспало, то проймало молодом, а чому, вона й сама не знала. Невже вона боялась цього смаглявого чужинця? Ні, не боялась. Соромилась його? Дуже соромилась. Але їй було так цікаво послухати, про що вони говорять з братом. Тихенько відступала в куточок, сідала на старий ящик чи ставала біля стіни, прислухалася до розмови.

— Шевченків вірш незвичайний, легкий, емоційний, музичний. Чуваські поети повинні вчитись у Тараса. У нас ще немає наукової теорії віршування. Дехто стверджує, що в нашій мові, подібно до французької, наголос у слові завжди випадає на останній склад. Тому дехто з наших поетів пише вірші так, що вони виявляються ритмічними тільки тоді, коли наголос падає на останні склади. Все ніби правильно, але читати такі вірші не можна, бо, коли вимовляти правильно слова, вірші вже не звучать, як поезія.

— Ти начитаний, Михайле, ой який начитаний. Я теж, може, щось путнє вступив би, так де ж вона в мене, та освіта... Ти мені спиши на папірець правила отого віршування, бо так не запам'ятаю...

Настуся напружувала слух, мобілізувала всю свою увагу, так їй хотілося збагнути те, про що вони говорять, і не могла. Аж у вухах дзвеніло, аж сльози блищали на очах від досади. Що то значить учена людина! І по-нашому ж говорить, зрозумілою мовою, а збагнути нічого не можна. Кожне слово, коли взяти окремо, зрозуміле Настусі, а всі разом були темним лісом, у якому можна розрізнити кожне дерево, але не видно стежки, яка б виводила на чистину.

Крадзькома спостерігала за Сеспелем. Він видавався їй надзвичайним красенем, людиною не цього світу. Які тільки в нього очі, які очі! Чорні-чорні, розумні-розумні, як би то було добре, не відриваючись, дивитися в отакі очі, вичитувати все, що в них ховалося! А волосся! Густе-густе та пишне, чорне, як вороняче крило, хіба ж у кого з сільських хлопців було таке? Цікаво, м'якеньке в нього волосся чи шорстке? Їй дуже подобались його губи, чітко окреслені, соковиті. Тож, мабуть, гарно цілувати в такі губи... І розсердилась сама на себе: думає тане, ніби доросла!

Повернувшись додому, вона відщебетувала їй за те, що відпочвала у Федоровій кімнаті.

— Ой мамо, який той парубок смішний, таке говорить... говорить-говорить, а нічого і нічого не збагнеш...

— То що він — по-татарському, чи як? — дивується мати.

— Та по-нашому ж говорить, але так мудровано...

— А чого ж, пішов від матері, хай з чужими мудрує...

Мати думала про своє, її не покидала образа на сина.

— А які в нього очі, мамо!.. Як вуглинки.

Старші сестри брали меншу на висміхи:

— Дивіться, мамо, щоб не вилинула наша Настуся заміж...

Настуню мов хто калиновим соком оббризкав, видно, влучив той жарт у найпотаємнішу дівочу мрію.

— І-і, дурні сороки, вигадують таке...

І в сльози.

Та дівочі сльози, як літній дощ, — бризнули і відразу б висохли. Тут плакала, а тут уже думає, що б його таке вигадати та знову майнути до Федора. От же ж цікаво їй було подивитися, що вони там робили, про що розмовляли.

Ті дні, коли Сеспель був у Чернігові, дівчина ходила немов у воду опущена. Мовчазна, задумлива. Робота не йшла до рук, сміх утікав з її вуст.

— Глядіть, сестрички, наша Настуся чогось притихла.

Настуся хилила голову, ковтала мовчки сльози. За неї вступалася мати:

— Та чого ви, сороки, напали на дитину! Може, в неї голівка болить, тепер такі харчі, що не до веселощів.

З дня на день Федір ждав Михайла, і Настуся по десять разів на день навідувалась до брата. То вона щось приносила поїсти, то навмисне забувала посуд, то губила рукавичку, то не встигала чогось спитати — вистачало в Настуні тих найвникливіших дівочих хитрощів, які помітив би кожний, окрім хіба що Федора.

Коли Сеспель зайшов до кімнати, Настуся була тут. Хоч і ждала, але зашарілася, спалахнула півонією, не знала, де подіти свої великі ще не дівочі руки. Привітно посміхнулась йому назустріч, а він, що теж, як і Федір, не помічав Настуніного стану, був приємно вражений присутністю цієї турботливої дівчинки, яку полюбив, мов рідну, бо вона була Федоровою сестрою.

— Здрастуйте, Настусю! — тепло привітався він, ще й руку подав, немов дорослий.

Вона й зовсім розгубилась, якусь мить допитливо дивилась йому в очі, чи не жартує; потім старанно витерла довге плоске ручення зі потрісканими від роботи пальцями, подала незвично, незграбно і відразу ж вирвала з його долоні, хмикнула і одвернулася.

— Як живете, Настуню? — запитав Михайло.

— Як завжди. А вам як же їздилося? Не замерзли в до-
розі?

Вона прагнула говорити якнайділовитіше, пам'ятаючи, як у таких випадках говорить з сторонніми мати, а в самій співала душа, оченята так і бризкали захопленням.

— Та ось вже повернувся живий...

— Мабуть, і не їли нічого сьогодні?

— Та ні, відняли в зайця окраєць.

— А в нас телятко знайшлося,— оголосила довірливо, по-
домашньому, щасливо.— Корівка в нас первачечка, що з неї ви-
рвеш, а треба ж і телятку... Такий же кумедний бичок,—
сплеснула враз долоньками, забуваючи, що вже не маленька.
Але, певно, відразу ж опам'яталася, бо знову споважніла, пі-
шла до столу.— А я вам ось молозива принесла. Правда, воно
трохи чорняве, мати прогляділи, то й припалося. Ви любите
молозиво?

— А що це таке?

— Ой, хіба у вас не печуть? Це з такого молока... ну, коли
тільки телятко знайдеться...

У снігах загупало, брязнула клямка, зайшов Федір.

— А ти, Настусю, вже тут? Ну, що принесла нам, стрибу-
хо? Давай, бо ми з дороги.

Щаслива дівчина, як справжня господиня, поставила їм на
стіл вечерю, запросила гречно:

— Кушайте на здоров'я.

Сідаючи до столу, Федір ще раз засоромив Настусю:

— Ну, от і повернувся наш Михайло. А то вже вона мені
тут вуха прогуділа — коли повернеться та коли повернеться.
Як молодого ждала...

— І, скажеш таке...

Чоловіки жадібно їли, а вона стояла осторонь, поважна,
щаслива, сховавши руки під фартушиною, так, як це робила
її мати в часи найбільшого умиротворення. Вони здавалися їй
маленькими дітьми, біля яких доля поставила її, Настуньку,
вихователькою і благодійницею. І вона зробить усе, щоб ці
великі діти були всім задоволені і почували себе добре.

Бачила, дуже мало їм було тієї їжі. Ці дітки вмотили б
кожний утричі більше, аніж вона принесла на двох. Їй стало
невимовно боляче, жаль, особливо Михайла,— такий він
худюсінський, крізь смаглявість так і пробивається хвороблива
жовтизна,— то ж йому важко самотньому живеться в світі.

Михайло першим поклав ложку, повернувся до Настуні.

— Спасибі тобі, господинько,— і подарував їй чарівну
усмішку.

— Богу дякуйте та й собі трошки,— запишалася Настуся, не знаючи, на якому вона небі: він їй посміхнувся.

Швиденько збрала посуд, вдяглася.

— То я побігла. А завтра вам раночком ще чогось смаченького принесу. До свіданнячка.

Бігла городом, невидимою стежкою, але жодного разу не спіткнулась, не нашттовхнулась на високу снігову стінку. Все в ній співало, клекотіло, вирувало. Він посміхнувся... як дорослій дівці. Він потиснув руку... як рівній... Ой, мамо, коли б ви тільки знали... Але такого навіть матері не скажеш. Та й навіть казати, таким не діляться навіть з найближчою людиною.

Так, справді, любов'ю не діляться...

А десь на дальньому кутку чийсь одинокий голос виводив ліниво:

Нема піску, нема сходу,
Нема сина із походу...

Ой, скільки їх, отих ясночолих, густочубих, ясних синів-соколів, не вернулося з походів! «Нема піску, нема сходу...»
«Нема сходу...»

ІХ

Десь опівночі викотився з-за лісу місяць. Чи, може, то їм тільки здалося, що опівночі? Не було світла в хаті, довелося лягати рано, а воно не спалось. Говорили в потемках, тихо, роздумливо.

За вікном захиталися рожеві тіні, забілів сніг на стрісі хліва. Верхівки дерев колихалися задумливо, ніби заколисувались. Розговорився Михайло. Федір своє вже сказав, тепер уважно слухав. Знав — це тільки йому сповідається друг, бо тим, найдорожчим, що залягло в душі, як святина, не з кожним поділишся.

— Красиве наше село... особливо влітку. Вийдеш на город — внизу долина, зелена, рівна, неглибоким ровом перерізана. А над ровом — дуби, на узгір'ї — берези. І вітряки. В нас за селом аж п'ять... а може, й більше вітряків. Махають у вітряну погоду крилами, ніби молоді птахи літати навчаються...

Не знаю, скільки мені було років. Але вперше запам'ятав я рідну землю великою, зеленою, росяною. Батько траву косив... горнув високі покоси... і дзвінко сміявся... чи, може, то не його сміх був? Може, то коса дзвеніла веселим сміхом?

Уже пізніше збагнув я справжній характер свого батька. Не умів він так сміятися, як мені здалося вперше. Був він мовчазний, задумливий, завжди зосереджений і тихий. У нього часто боліло серце. Він навіть до лікарів ходив, дуже часто з нашого подвір'я зникали кури, але батьковому серцю не кращало..

У батька було троє братів: Прокіп, Охрім, Павло. Прокопа та Охріма я не любив. Може, тому, що не любив їх мій батько. Любив я Павла, наймолодшого свого дядька, веселого, дзвінокоголосого. Батько теж любив його...

Дід залишив синам у спадок небагато. Старші дядьки одружувалися з дівчатами з багатих сімей, брали собі сяких-таких жінок, зате дорізували по кілька десятин земельки. Таке одруження, вважалось вигідним, звичним.

З якогось часу в нашій сім'ї почалися неймовірні суперечки. Виріс Павло, треба було його женити. Старші брати висватали йому десь у сусідньому селі багату наречену. Вже й за придане сторгувалися. І коней виторгували, й овець, землі теж не забули, про одне тільки не здогадались — запитати Павла. А Павло тим часом і не думав про багате придане. Полюбив він убогу дівчину Марію. Без корів та коней, без овець і без землі...

Як довідались про те брати, на Павла накинулись, лаяли його, дурнем обзивали, дорікали, висміювали. Нічого не допомогло, і слухати ні про кого, крім Марії, не хотів Павло. А тут ще мій батько його підтримав:

— Та що ви, браття, показалися, для чого ж хочете рідному братові світ зав'язати?

Прокопа та Охріма аж перекривило від злості.

— Ти, Кузьмо, або блекоти об'ївся, або з глузду з'їхав. Хто вона, оця Марія? Оця задрипанка безприданна? Он ми знайшли йому тестя — землі в нього невидимо, чуратас немірний. Чуратас — це ліс по-нашому... Чи, може, хочеш, щоб Павло топчав твою стежку?

Мій батько одружився з матір'ю Анною теж по любові, це немало сердило братів.

— Павло не маленький. І не вам, а йому жити з дружиною, отож не зав'язуйте йому очей...

Нікого не послухався Павло. Посватався до Марії. Брати сердились, кипіли, але що вдієш — охололи. Тільки чорну злобу на рідного брата затаїли, помститись вирішили...

Надійшло весілля. В нас молодий зі своім родом іде до двору молоді на конях. У молодого обов'язкові шафери — хтось із близьких родичів. Обов'язок шафера — вести за вуздечку коня, на якому сидить молодий.

Отут воно все й почалося. Павлів кінь не ходив під сідлом, Прокіп та Охрім своїх коней не дали. В батька була така коняка, що на ній до нареченої не поїдеш. Випросив Павло коня у двоюрідного брата Федота, а самого Федота задросив шафером. Той спочатку згодився, а потім, видно, злякався, не захотів суперечити двоюрідним братам, відмовився. Хоч-не-хоч, довелося Павлові просити старших братів, щоб привели його коня до двору нареченої. Хтось побіг до Охріма, іди, мовляв, брат просить.

— Хай,— каже,— йде та поклониться мені в ноги, тоді, може, й піду.

Хоч і не годилось цього робити, Павло прийшов. І поклонився, й просив як брата, як близьку людину.

Охрім згодився бути шафером, але з таємною думкою підвести Павла, зірвати весілля. Марія жила в сусідньому селі, в нас села так само, як і у вас, на Україні,— одне від одного рукою подати. Навпростець через левади та рівчак було до тієї Марії не більше добрих гонів, але пішли селом, дорогою, бо так вимагалось весільним обрядом. Охрім всю дорогу, урочистий, вів коня за вуздечку, тільки чогось загадково посміхався. А коли прийшли в село, де жила молода, він, не довівши коня до її двору, звернув убік, прив'язав його до молоденької верби. Засміявся та й повернув додому...

Люди почали шуукатись, не знали, чи співчувати Павлові, чи сміятися з нього — нехороше весілля виходило. Довелося чужу людину просити, хтось уже сторонній довів Павлового коня до Маріїного двору. Але все-таки не відмовився Павло від своєї дівчини...

Привезли в Павлів дім молоду, почалося весілля. Пили саморобне пиво, у нас кожний селянин його виготовляє; шартан був виставлений на стіл...

— А що воно за таке, отой шартан? — озвався з темряви Федір. Він слухав, боячись пропустити жодне слово.

— Та така чуваська їжа... незвичайна штука, певно, ще від кочових часів дійшла. Видно, колись наші предки кочували, скотарством займались, от і винайшли той шартан. Робиться він так: ріжуть вівцю, причому ріжуть восени, коли вівця найбільш вгодована. Обчищають від кісток усе м'ясо. Вимивають добре кендюха, м'ясо нарізують разом з лоєм дрібними шматочками, додають солі, ну, різних там приправ, напихають кендюх і ставлять у гарячу піч. У нас кажуть — шартан, це коли вівця сама себе з'їдає. Справді, м'ясо вівці вміщається в її кендюху. Печуть той кендюх не менше тижня, а то й більше. І залишається від нього невеличка грудочка, з два кулаки

завбільшки,— все висмажується. Ото і є шартан. П'ятдесят років може лежати, нічого з ним не станеться. У нас жарт такий існує: взяти чуваша на війну, поклала йому мати на дорогу десяток шартанів, бо чуваш без шартана — не чуваш. Пішов син. Війну відвоював, службу відслужив, додому повернувся і ще півтора шартана з собою приніс, не з'їв усього...

Шартан — справді дуже поживна їжа. Вкинь шматочок у суп — суп тобі буде, як з бараниною, з'їж скибочку — цілий день їсти не захочеш, тільки воду попиватимеш...

Місяць підбився вгору, дивився у вікно, освітлював високе Михайлове чоло, заглядав у задумливі, поійняті замрію і ніжним сумом очі.

— Почався у Павловій хаті весільний банкет. Чужі люди веселились, зичили моєму дядькові щастя, а рідні брати, Охрім та Прокіп, сиділи в Прокоповій хаті, пили горілку та лаяли найменшого брата. Мій батько був на Павловому весіллі, але він горілки та пива не пив, серце в нього боліло...

Десь під вечір і старші брати з'явилися на весіллі. П'яно похитуючись, вони співали сороміцьких пісень про Павла та його молоду. Чужі люди і ті дивувались, а родичі молодій й зовсім обурились. Нехороше то було весілля. Тоді мій батько підійшов до братів, почав їх умовляти.

— Не соромте Павла, він же наш брат найменший.

Прокіп та Охрім взялися тоді до батька.

— Не простимо тобі, Кузьмо, це через тебе він одружився з цією жебрачкою.

Мій батько с'як-так виштòвхав їх із хати, спочатку в сінці, а потім у двір. Все умовляв та відтісняв непомітно до воріт, хотілося йому, щоб весілля Павлове хоч закінчилось по-людському.

Вся та жахлива трагедія скоїлась якось в одну мить, неоправдане лихо, ніби хижий звір, підстергло братів. Уже біля самих воріт Прокіп та Охрім кинулись на батька, побили його, звалили на землю, почали душити... В бійці докотились вони до дров'яника і тут... хтозна вже як, а тільки опинилась у батькових руках сокира, він замахнувся нею, Прокопова голова потрапила якраз під той удар...

Прокопа поховали, а батька судили як убивцю, на дванадцять років каторги засудили. Як пішов, то більше й не повернувся...

А як я його любив, як хотів бути на нього схожим! Усе моє дитинство зв'язане з його світлим образом. І ось так... нагло, дико... отой віковичний селянський ідіотизм, ота обмеженість, оті нерозв'язні протиріччя бідацького життя...

Мені було дванадцять років. Восени віддав мене батько до Шихазанської школи... Учитися хотілось, а тут таке горе. Та ще й урядники та волосні старшини напосілися на матір. Хотіли й сім'ю нашу з села вигнати. А нас було четверо в матері: я, Педер, Кирило і найменший — Гурій. Вже люди порадили матері, як здихатися того горя. Продала корову, купила горілки та віддала урядникам з старшинами. Лишили її, сердешну, в спокої...

Довелося кинути школу. Сиджу вдома, плачу. Мати на мене дивиться, у неї сльози теж не висихають. Не витримала, продала з останньої землі десятину, заплатила за мою науку. Отак я, Федоре, й здобував свою освіту — материними сльозами, недоїданням менших. Сам теж, живучи серед людей, не шартаном годувався... З того часу й нога...

Потім, уже згодом, в управі переписувати папери прилаштувався — писар був такий ледащо, за пиятикою ніколи йому було, от і найняли мене за копійки переписувати різні папери. Коли б не революція, не знаю, чи й закінчив би я ту школу...

Михайло зітхає. За все своє життя ніколи він не оповідав того, що каменем лягло на серці. Федорові не міг не розповісти. В нього від брата Феді не повинно бути нічого прихованого. Інакше то було б образою для самого Михайла, виявом якоїсь недовіри до друга. А перед справжніми друзями ні з чим не ховаються...

— Отаким було моє життя, Федоре...

Пакришень проковтнув невидиму в темряві сльозу.

— Я знав... я відчував... душею бачив... На твоєму обличчі виписане все твоє горе. І, може, саме тому ти і став для мене такою дорогою людиною... Отаке, тільки ще важче, життя прожив наш Тарас. О, вже зазнав він горя, зазнав мук! Тож даремно все так описав у книгах, у віршах вилив. Ти теж, Михайле, будеш великим поетом...

— Таке скажеш, — чути, як Михайло посміхається.

— А хто ж ще краще тебе знає горе чувашів? Тобі й належить все те описати. Тільки берися сміливіше, як Шевченко.

— Федоре, не забувай, я тільки Сеспель.

— А що воно означає, Михайле, збираюсь усе спитати?

— Пролісок... Маленький, безсилий пролісок. З'являється першим, але весни справжньої не робить.

— Я люблю проліски...

— Так. Вони чудові... але вони... швидко вмирають.

На якийсь час у кімнаті запала гнітюча тиша.

Людські відносини складаються за своїми віковічними законами: одних зненавиджують з першої зустрічі, в інших розчаровуються з часом, буває й таке, що ненависть переростає в повагу і навпаки.

Савченка Сеспель не злюбив з першого погляду, з перших його слів, з першого знайомства. І не випадково. Його не любили в земвідділі майже всі.

Як пізніше про те довідався Михайло, його безпосередній начальник дуже поважав тих, що крутилися біля нього, нашіптували на вушко приємні слова, всіляко виказували, що не лише безштежно віддані завідувачеві, а й до безтями його бояться. Дуже любив Савченко нагаяти не лише підлеглим, а й усім тим, з ким зустрічався, страху. Вважав, чим більше його боятимуться, тим вищий матиме авторитет. Його й справді боялися, але важко сказати, більше боялися чи ненавиділи. В його присутності прикидалися переляканими, бо: не смій суперечити, не смій слова мовити,— а позаочі насміхалися, кепкували, ядовито і нещадно. Так, наприклад, Сашко Свистольник, цибатий золотушний хлопчина,— це не заважало йому бути насмішкуватим і дотепним,— на повному серйозі оповідав, що сам чув, як з Савченком вдома розмовляє дружина. Клявся, що нібито Савченкова половина не сміє при чоловікові і писнути, мусить мовчати як риба і звертатися до нього не інакше, як по команді: «Товаришу начальник, дозвольте звернутись!» — «Ну!» — «Обід подавати?»

Савченко відразу ж зненавидів Сеспеля. Більше того, він відчував у ньому небезпечного ворога. Як людина самолюбива, дріб'язкова, але самозакохана, Савченко вважав себе неабияким революційним діячем і не стільки думав про те, що робить цей діяч, як про те, щоб міцніше втриматися на посаді. Марка Василенка мав за свого найсмертельнішого ворога, бо, як Кошій, знав, що у того схована ота чарівна скринька, в якій зберігається Савченкова душа, тобто був певний, що Марко Сергійович добре знає його справжню суть, і, поки стоїть при владі, Савченкові не світить перспектива висунення. Остерігався Василенка, був переконаний, що той стежить за кожним його кроком. Отож розпорядження голови повітвиконкому сприйняв з глибоким переконанням, що то Василенко підсилає до нього агента із таємним завданням.

Сеспель, надзвичайно вдоволений своїм призначенням, і не запідозрював, у яке пекло, вірніше, під владу якого диявола він потрапляє. Ішов на роботу з чистою душею, зі світлим

надіями віддати всі свої сили, можливо, навіть всю решту свого життя одній справі— допомогти своїм голодним землякам. Інших цілей у нього не було. Вирішив не лише трудом своїм, а навіть тією скромною зарплатою, пайком послужити одній цілі: боротьбі з голодом. Отож коли другого дня його викликав начальник повітового земельного відділу, він з'явився перед його очі чистим і ясним, як янгол. Савченко теж не виказував свого ставлення, навпаки, був стриманий, навіть увічливий, хоч йому й дуже не сподобалась та незалежність, з якою зайшов до його кабінету новенький.

— Значить, хочете, товаришу Кузьмін, у мене працювати?

— Вам відоме моє рішення.

Савченко, крутоголовий, акуратно поголений, рожевощокний, ніби людина з іншого, не голодного світу, спалахнув, гнівно звузив очі, але й тепер не виказав свого гніву. «Незалежно себе поводить, хитрий. Але ти хитрий, а я хитріший».

— Маю знати, кого беру в апарат. Розкажіть якнайдетальніше свою біографію.

Михайло розгубився, запитально зиркнув на Савченка, почервонів, але швидко опанував себе. «Треба, то, значить, треба». Розповідав неохоче, з п'ятого на десяте. «Трамотний, значить»,— констатував про себе Савченко. Працював слідчим, на комсомольській роботі, головою ревтрибуналу... Савченка вкинуло в піт. «Ну, так воно і є. Юрист, значить, таємний співробітник ЧК. Одначе, видно, не далекоглядний, бо відверто так про все оповідає. А може, то просто маневр такий хитрий, хай, мовляв, дурний Савченко прийме все те на віру та й засліпиться такою відвертістю. Але не на такого натрапили».

Був під слідством, сидів у ЧК по фальшивому звинуваченню. Виправданий... «Знаємо ці виправдання. Коли б ти, голубе, потрапив у ЧК, то звідтіля вже так легко не викарабкався б, але, одначе, ловко бреше, коли б на якогось простака, то, гляди, й повірив би».

Задоволений з власної проникливості, Савченко поступово набирився духу і, зміцнивши серце думкою, що коли він своєчасно і правильно розгадав задум свого ворога, то вже зуміє і знешкодити його, починає контрнаступ.

— Але ж ви тієї хати не палили?— запитує твердо.

— Я в той час був у Казані.

Савченко ствердно киває головою, показуючи тим самим, що цілком повірив Сеспелеві, а сам про себе визначає: «Нерозумно, ой як нерозумно! Ну, хто тобі повірить, хлопче, у твої казки? Та хіба ж у ЧК такі дурні, щоб садовити людину за

підпал, коли вона в час тої пожежі була десь за тридев'ять земель».

— То ви, значить, виїхали з Чебоксар до розв'язання вашої судової справи?

— Так, мене послали в санаторій.

— Так, так, добре... дуже добре...— ствердно кивав головою Савченко, а сам дивився в стіл, боявся видати очима свої справжні думки. «Підсудного — в санаторій. Логічно! Цікаво, хто вигадував цю казку: сам оцей юрист чи, може, Марко? Напевне, сам, бо Василенко такого б не вигадав. Але невже він схвалив отаку дурницю? Ох, недалекоглядні, примітивні люди, вони хотіли обплутати—кого? Савченка. Людину, яка пройшла вогонь, і воду, і мідні труби? Ого, мене такими байками не візьмеш, не кліну».

— Член партії?

— Так. Але поки що, в зв'язку з судом, моя партійна справа не вирішена. Жду відповіді з обкому.

— Так, так...

А сам думає: «Теж непогано придумано. Хай Савченко подумає, що підсунули йому людину з підмоченою репутацією, та й відкриється в усій своїй красі. Не вийде!»

Біографія викладена. Савченко вдоволений. Ніби він і не ждав кращої. Але зауважує:

— Зі мною працювати важко, попереджаю зарані. Люблю порядок, дисципліну, старанність. На наш відділ покладені великі завдання — земельна справа вимагає особливої уваги. Земельку треба закріпити, до неї треба проявити максимум уваги... гм-гм, тому що вона матінка-годувальниця.

Савченко мав одну властивість: оповідаючи, він голосно гмикав, найчастіше посеред фрази, тим самим смішно її перериваючи.

— Особливо складною стала наша... хм-гм, хм, так сказати, робота в умовах нової економічної політики, коли ставка поставлена на культурне господарство, оскільки... хм-хм, тільки воно може дати товарний хліб державі, вивести республіку з прориву і... хм, гм-гм, врятувати мільйони від голодної смерті. Безкінний бідняк того не розуміє, панікує, кричить... хм-гм, що знову повертає на старе...

— Але ж він... має на те підстави?

— Нікотрих! Землю йому дали — хай працює. Хай вбивається в колодочки. Держава допомагатиме по мірі можливості...

— Мене цікавить питання допомогу...

— То не головне у нашій роботі. То... гм-хм, епізод. Голод — категорія не вічна. Попереджаю, в інтересах повіту — боріться за зменшення плану. Вам треба знати, що то за остерський хліб. У нас хліб не росте, ми зона не хлібна, не степова. Наш повіт не є міцним товаровим продуцентом, ми ледь себе годуємо. Отож дивівайтесь мінімального плану. Якщо ми його перепалюємо, те піде на карб повітового допомголу...

З подивом слухав Сеспель слова свого начальства, але не перечив, дуже вже молодим був він тут працівником.

Повернувшись з наради, хотів доповісти Савченкові, що в Чернігові йшла мова не про плани, а про те, щоб якомога більше зібрати хліба, грошей, коштовностей у фонд допомоги. Йшла мова про те, житимуть чи загинуть мільйони людей. Життя цих мільйонів приречених — на совісті живих...

Але Савченко не захотів його слухати.

— Не час зараз говорити про мертве, коли живе діло стукає у двері. Зараз починаємо нараду по сівбі... В кінці зробіте інформацію... в порядку об'яви.

До кабінету сходилися працівники повітового земвідділу. Було їх чимало: старі, ще й досі налякані революцією агрономи, молоді, як яблуневий цвіт, секретарочки з лагідним сумом в очах, зами, поми, лісоводи, землеміри, ветеринари — всі галузі сільськогосподарської науки і земельної справи були представлені в Савченковій установі. Заходили тихо, боячись дихнути, сміливіші сідали ближче до столу, боязкіші тулились до кутках, з острахом і цікавістю поглядали на завідувача: «А що, коли знову чергова чистка апарату?»

Савченко сидів за столом, уп'явшись очима в якусь директиву, і всім своїм закам'янілим виглядом підкреслював, що директива та майже незбагненна і що саме від неї залежить доля всіх тих, хто заходить до цього кабінету.

Співробітники не ждали від наради, що скликалась по пожежній команді, нічого доброго. І тільки тоді, коли почули перші слова Савченка, полегшено зітхнули.

— Я зібрав вас, товариші і громадяни, для того... хм-гм, кхм-ху, щоб повідомити про те, що весна не за горами і згідно з черговим обіжником губвиконкому і губземвідділу, згідно з вихідним номером шістсот шістдесят три, нам необхідно провести... хм-гм-кхм, сівбу цього, одна тисяча дев'ястот двадцять другого року, тобто цього року п'ятої річниці... хм-гм-ких-ху, соціалістичної революції на високому революційному рівні і забезпечити урожайність всіх сеге культур... км-гм, не нижче середнього рівня, на що у нас, треба сказати з усією партійною відповідальністю і... кхм, без нікаторої знижки на об'ек-

тивні причини, є повні можливості і всі необхідні гарантії. Я, товариші і громадяни, скликав цю нараду...

У сусідній кімнаті різко задзеленчав дерев'яний ящик телефону «Еріксон». Савченко нікому не дозволяв по ньому розмовляти, але в кабінеті не тримав, його просто лякало несподіване і різке деренчання. Біля телефону невідлучно сидів на ставці помічника діловода Сашко Свистьольник і пильнував, щоб, бува, ніхто з працівників не порушив завідувачевого наказу. Порушень не помічалось, «Еріксона» боялись так само, як і Савченка.

Через хвилину відчинилися двері, показалося одне око й пів Сашкового обличчя.

— Вас до телефону...

— Я зайнятий! — різко перебив помічника діловода завідувач.

— Так Василенко...

Повернувся він швидко. Відразу ж закрити нараду. Повідомив, що групу працівників земвідділу викликають на екстрену нараду в повітком КП(б)У.

В числі викликаних був і Михайло Кузьмін.

ХІ

Знову в дорогу. У веселу, радісну, ждану дорогу. Як колись. Інколи навіть забував, що мандрує по селах Остерського, а не Тетюшівського повіту. Над головою низько пропливають такі ж олов'яні хмари, так само повільно плывуть, тільки не віз, а сани, і не по липкій багнуці, а по мокрій неприємній сніговій каші. На полях ще лежить сніг, але видолинки вже налилися зеленою водою, ранками зашерхлою зверху; ще зима кашляє по-старому, але вже дихає весна на повні груди, вже оживають дерева, особливо опівдні, в сонячну погоду терпко пахне в селах вишневою брүньюкою, смородиною, а за селом, у березнячку, виводять весняних пісень пташині голоси.

І такий же мовчазний, як і в Тетюшах, земвідділівський візник, чимось схожий на татарина, дядько Баран ліниво помахує батоном, думає свою думу. Інколи так само, як і татари Ахмет, дядько Баран ні з сього ні з того затує пісню собі під носа, видно, не помічаючи, що не думає, а співає вголос. Тільки в Ахмета було якість незрозуміле «Яман-Казан», а дядько Баран затує сумовитої, близької серцю:

Ой горе ті-гій чай-гайці,
Ча-гаєчці-небо-огозі...

Наспівавшись, дядько Баран подовгу мовчав, думав щось безконечне. Інколи заговорював до «товариша начальника».

— Так, кажете, ото ви і є з самого отого голодного краю?

І, вже в який раз переконавшись, що його супутник, не хто інший, як живий представник голодного Поволжя, співчутливо дивився на нього і хитав головою.

— Щоб отака-о біда на людські голови. Таж воно й скотина яка лишилась: чи там коняка, чи вівця — теж голодує. А я вам скажу, що людину не так жалко, вона хоч голос має, сказати може, а от на німу худобину гірко дивитись, що ото вона тобі загибає гибма, а попросити не вміє, бі-і-да...

— Мабуть, не лишилося там ні овець, ні коней...

— Все може бути! — охоче згоджувався дядько Баран. — Це точно. Що само не здохло, то дорізали. Не знаю вже, чи правда, чи брехня, а тільки кажуть, ніби ваш брат там і коней їсть?

Дядько Баран уважно спостерігає за виразом обличчя «товариша начальника». На його думку, їсти коня не те що великий гріх, а просто велике свинство, справжнісіньке дикунство, заборонений людською мораллю злочин. На його думку, той гріх ховають під десятьма замками, не зізнаються про те навіть на страшному суді. Але «товариш начальник» відповідає без будь-якого збентеження:

— У нас не їдять, але в татар конина — то найперше м'ясо.

— Так-таки і їдять ото конину? Падаль тобто, чи як?

— Чому ж то? Відгодовують молодих лошат, кажуть, дуже поживне м'ясо...

У дядька Барана очі лізуть рогом:

— Молодих коней на м'ясо? Та вони що, почманіли? Це ж тобі — кінь, не те що вівця чи телиця або бузівок який?

Надовго замовкає. Тільки час від часу зачудовано крутить головою, не дають йому спокою оті татарські звичаї.

Інколи цікавився:

— То це ви, значить, їздите по збору хліба для земляків?

— Доводиться, як кажуть у вас, з довгою рукою під церкву.

Дядько Баран того не засуджує.

— Що ж, то діло добре. Божеське, одним словом, діло. І в писанні сказано: «Дай шматок ближньому». От дають тільки неохоче. У тих, що дали б — немає, а в тих, що є — не вирвеш. Много, товаришу начальник, хитрих людей на світі повелося.

І знову надовго замовкав, думав, невдоволено похитував головою, плював у снігову кашу. Потім несподівано запитував:

— Василенко послав по хліб?

— Василенко.

— Головатий чоловік. Із нас, простих мужиків, я й батька його знав, так собі, тихий чоловічок, і не видно його було у Виповзові, а син, диви, яка голова! От і виходить, що й з нашого брата, мужика, люди бувають.

Ліниво помахував на коненят, бурчав під носа:

— Отака весною їзда: ні возом, ні саньми. Коли б уже воно до саней та ще візка з човном прихопити, якраз улад було б. А так — залишимо десь наше полоззя.

Але все оте, сказане дядьком Бараном, треба розкласти на кілька днів їхньої спільної мандрівки. Отже, Михайло мав час для того, щоб думати й передумати. Він був майже щасливий, почував себе справжньою людиною, повноцінною, потрібною, навіть необхідною в житті. Так він мандрував тільки в кращі часи свого життя, в дні своєї роботи в Тетюшах. Тоді він вважав, що робить найнеобхідніше, найважливіше, без чого не міг існувати Тетюшівський повіт, а значить, без чого не могла існувати і Радянська влада. Тепер він їздив від села до села за дорученням самого Марка Сергійовича Василенка, його завданням було зібрати для голодних якнайбільше хліба, і він вважав це найпершим і найголовнішим своїм обов'язком.

Справді, справу боротьби з голодом партія ставила на перший план. Так на нараді й сказав Марко Сергійович. Він надав слово й Михайлові. Вперше доводилося говорити Кузьміну на зборах повітового активу. Хвилювався, боявся, що не слухатимуть. Слухали. Він розповів про те, що говорилось у Чернігові на нараді, потім непомітно почав розповідати про свій рідний край, про Чувашію, про надію чувашів — голодну дітвору, закликав подати руку братньої допомоги народові. Аплодували. Хоч було й не заведено на активах аплодувати, а його вітали, виходить, прислухались до тих слів.

Потім виступав Савченко. Знову хитроумно викручував на те, що головне на «даному етапі» — кхм-кгу, ху! — це посівна, бо тільки урожай врятує голодних від видимої смерті.

Марко Василенко, виступаючи останнім, висміяв Савченка:

— У тебе, Савченко, виходить, як у того цигана, що говорив про свого батька: «Умер між двома хлібами». Старого хліба не вистачило, а до нового не дотягнув. Сіяти ми повинні і будемо. І посіємо, не маленькі; робити, слава богам, ще при капіталізмі навчилися. А от коли за сівбою про своїх голодних братів забудемо — історія нам того не простить, так і в протокол запише, що були ми найпадлючішими людьми, а не більшовиками.

— Своім хлібом... кхм-гм, усіх голодних не нагодуємо.

— Справді, наші землі не найкращі, але і наш остерський хліб такий же на смак і таку ж, як усякий інший хліб, поживність має, ним теж голодних врятувати можна.

Невесело посміхнувся Савченко загорівся, як жарина, похнюпився. Він без долі проковтнув би від злості цього Василенка. А цей, новенький, уже встиг підвестися, уже, видно, «накапав». Бачиш, не до завідувача, а до якоїсь наволочі прислухається. Ну, це ще побачимо, ще, як казав той, кхм-кхм, історія своє покаже...

Повітком та повітвиконком у терміновому порядку відрядили у всі волості уповноважених з надзвичайними правами. Поки ще було не пізно, треба зібрати якнайбільше пожертв — голодні ждали хліба, а незасіяна земля — насіння.

З Сеспелем Василенко мав окрему розмову.

— Вас, як людину, що матиме особливий вплив на населення, посилаємо в найхліборобніші волості: Семипіківську, Броварську, Гоголівську. Чим більше сіл об'їдете, чим більше розкажете селянам про горе у вашому краю, тим більше, я цього певний, піде хліба на Волгу.

І наказав Савченкові забезпечити Сеспеля транспортом. Савченка перекосило від злості, але нічого не міг вдіяти — мусив віддати дядька Барана у Михайлове розпорядження.

Їхав від села до села, пред'являв свій надзвичайний мандат; голови сільрад, волосних виконкомів приймали його з повагою, церковні дзвони охоче скликали на сходки людей, Михайлові, як «представникові голодаючих губерній», надавалося слово, і він говорив до людей, говорив як людина, що бачила тих, хто голодує, хто голодував сам, і його слухали з подвійною увагою. Хтозна вже що там діяло: чи Михайлові промови, чи доброта людська, а тільки пожертви починали сипатися все щедріше й щедріше, починали вносити свої фунти та корці бідняки, а там і хазяям, видно, ставало соромно. Усе частіше надходили у фонд допомогу пуди та мільйони...

Сеспель був задоволений, радів так, немов він єдиний отими пудами порятує всіх голодних. Не затримувався в жодному селі зайвої хвилини.

— Поїхали, дядьку Баран, — одне, знай, чув його візник.

— Скоро їхало наше ноги витягне, — бурчав дядько Баран, але слухняно натягував на коняток хомути, рушав у дорогу.

Додому Михайло не рвався. Колись у Тетюшах було інакше. Кожна командировка на село була для нього справжнім нещастям. Виїздив, а сам уже лічив дні, думав, коли-то знову зустріне свою Тусю, своє нещасливе кохання. Тепер йому поспішати ні до кого. Була, правда, щира душа на світі —

Пакришнева Настуся, отой пуп'янок ще не розквітлий, але хіба ж він запідозрював, що дівча жило ним і дихало? Дивився на неї, як на сестру, бо вона була Федоровою сестрою. Інколи, правда, думав: як жалко, що в нього не було сестрички, що так і не зазнав того хвилюючого почуття любові до рідної сестри. Але тішив себе тим, що Федорова сестра і йому є рідною, найріднішою. У дорозі весь час думав, так само як і на тетюшівських дорогах, про ту, що була далеко і хтозна, чи пам'ятала про нього, чи взагалі ще існувала на білому світі.

Жизнь моя, за какими холмами
Твой с уютною кровлею дом?
Тихой тенью, побитой камнями,
На распутье стоишь босиком.

Санні поштовхи, шурхіт снігової каші, миготіння кінських ніг заколисували, в уяві казковий будинок-теремок із золотим дахом. І в мить зникав той будиночок, розсіювався блиск золотого даху, а в душу вливались проникливі, повні болю і мрійливої задуми вірші.

Перед очима з'являлася Туся, Наталія Олександрівна... Він хотів уявити її живою, зримою, а вона все від нього відверталась, ніби боялась викрити свою убогість, своє змарніле, поблякле обличчя, погаслі очі.

Стан твой юный, медвяные плечи
Выпила непогоды пурга,
И устам обескровленным нечем
Поцелуев огни возжигать.

Як то давно було... Як у казці, як у сні, у неповторній мрії. Була вона в його житті чи, може, тільки наснилась? Невже він ходив по світу, закоханий у мрію, у власну вигадку, в те, чого ніколи насправді не було?

И когда-то упругие груди
Рассекла ветра хлесткая плеть,
Все же — что же меня, кто же нудит
Жгучей жаждой к тебе пламенеть?

Хвилинами здавалось, що дядько Баран зовсім не дядько Баран, що це не хто інший, як татарин Ахмет, що ось-ось він затягне своє незрозуміле «Яман-Казан», що ось-ось із-за тієї діброви впливуть Тетюші, настане вечір, і його зустрине... Ні, не зустрине...

Жизнь моя, за какими холмами
Твой с уютною кровлею дом?
Тихой тенью, побитой камнями,
На распутье стоишь босиком.

Дядько Баран хоч і візник, але він не Ахмет. І везе він не по татарській землі. Он уже видніються попереду струнки тополі за селом, біліють серед густих вишняків низенькі хати.

Ой горе ті-гій ча-гай-ці,
Ча-гає-чці-небозі...

Інша земля. Інші пісні. Інший час...

XII

Вони поверталися додому.

Випало кілька по-справжньому весняних днів. Квітень виправдовував свою назву: весело гомоніли струмки, сніг розтанув, у полях зазеленіла озимина, горбила чорну спину лисуча рілля, і справжні озера голубіли у видолинках.

У низинах, залитих водою, витикався лапатий лопух; як дивно, ще кілька днів тому лежав тут сніг, танула льодова кірка, а сьогодні вже зажовтіло, з'явилися перші весняні квіти.

Жовта квітка! Яка вона була дорога йому, як нагадувала рідні ліси й поля, рідні доли і видолінки — все те, що ввійшло в душу з самого дитинства як символ прекрасного, як ознака радості і щастя! Дивно, Україна недалеко від Чувашії, і люди тут живуть такі ж сердечні і добрі, вони теж зазнали немало горя, так само вперто виборюють щастя. А звичаї і вподобання у них зовсім інші. Говорив Федір, українська дівчина не візьме до рук жовтої квітки. Кохаються українці в червоних квітах, у зеленому барвінку та руті-м'яті, люблять хустини кольорові, барвисті. А чувашка, йдучи на гулянку, обов'язково до рук візьме жовту квітку; коли ж на подвір'я до чувашки залетить ненароком жовта пташка, вистачить тоді радості для всього сімейства: жовта пташка залетіла, жди тепер щастя, доброї звістки, жаданої радості!

Ім таки довелося у Гоголеві кинути сани. Випросили у волосного голови скрипучого воза, бейкалися по грязюці, ледь встигаючи за день переїхати від села до села.

Як хотілося Михайлові зіскочити з того скрипучого воза, побігти по мокрій багнистій землі, як у дитинстві, закачати холоші, побрести по коліна у воді, нарвати цілий жмуток жовтоцвіту! Він пахне так терпко, так весняно, його пелюсточки такі ніжні, прохолодні, очі квітів такі веселі, такі добрі. Але навіть подумати про те було страшно. Знову розпухла нога, розболілася, крутило в коліні, діймало до серця...

Інкони за далеким лісом у мінливій весняній імлі золотом спалахнули гострі бані Київської лаври. Не вірилося, що так близько Київ. Невже доля була до нього такою ласкавою, що прикувала незримим ланцюгом до цього прекрасного міста? Ось хай тільки прийде весна, настане урожайне літо, хай тільки люди зітхнуть від страшного лиха, хай відступить геть страшне голодне лихоліття, і він знову поїде до Києва. Він таки довершить свою науку, стане художником. До рідного краю повернеться тільки справжньою людиною, необхідною своїм землякам, які — а він цього був певний, — незабаром потягнуться до знань, до науки, до прекрасного. Ось тільки треба побороти голод, якнайбільше зібрати хліба для своїх земляків. Він був задоволений поїздкою по селах Остерського повіту, адже кожний пуд хліба — це врятоване людське життя. Чим більше їздив, чим ближче пізнавав людей, їхнє життя, тим більше переконувався — жертвують останнє.

Уже вечоріло, коли вони вповзли на першу броварську вулицю. Дядько сердито погукував на коненят — погода змінилася, подув холодний вітер, насунули важкі зимові хмари, висохли якомсь непомітно струмки, калюжі зашерхли. Мимоволі тягло під стріху, до теплої печі.

Спинилися у заїжджому дворі, забагненому, тісному, з єдиним дірявим навісом, куди можна було сховати коней, але не воза. Дядько Баран лишився біля худоби, а Михайло подався в довгу, присадкувату будову, яку винахідливий власник нещодавно перетворив на гостиницю.

У тісних, напівтемних конурках з маленькими вікнами стояли одна поруч другої дерев'яні скрипучі розкладушки, з солом'яними матрацами, стягненими з усіх усюдів різношерстими ковдрами.

Одну ніч вони вже тут ночували, тому господар зустрів, як давніх знайомих.

— Вас бог таки завернув знову до моєї господи? Завжди раді бачити, аби ваші гроші. Здається, ще є вільне одне чи двоє місць, тут уже й просилися, але я ніби відчував, що ви поспішаєте до нашої пристані.

Він вказав Михайлові на вільну розкладушку, і той раптом відчув, як стомився, хоч і пролежав сьогодні весь день на турському возі.

— То що воно, де та як? — допитувався пронира власник заїзду. — Ви були в Гоголеві? А чому там, не чули, жито? А чи немає там спросу на сахарин?

Михайлові було не до цін і торгів.

— Ай-яй-яй! Отакі ви всі, сьогоднішні молоді люди. Ви думаете, що революцію можна робити без хліба та солі? Отакій і в мене нащадок. Просто без отого комсомолу йому життя немає. Його не беруть туди за члена, бо всім муляє очі оце моє заведеніє, а він тобі не вилазить із тих клубів та зборів. От хоч бери та й купляй йому отого комсомольського квитка...

— Думаєте, що він продається? — поцікавився Михайло.

— Голубе мій! А що в світі не продається? Чого тільки не можна купити за гроші? Хіба що одного здоров'я. Еге, коли б мені вагон грошей, був би я розумний, і красивий, і сміливий. Гроші, молодий чоловіче, всьому голова, з грішми ще ніхто, любий, не пухнув з голоду...

Зайшов дядько Баран. Енергійно стріпнув шапкою, на застібчену, не миту, видно, з довоєнних часів підлогу лягнула снігова каша.

— От вам і весна. Вже таке закрутило, що й світу не видно.

— Ай-яй-яй,— заклопотався хазяїн,— знову треба печі палити... і де тільки того палива набратись?

Він уже пройнявся новим клопотом, поспішав залишити приїжджих.

— Газет у вас свіжих немає? — запитав Сеспель.

Господар був людиною передбачливою.

— Та чому ж немає? Передплачую «Вісті» з Харкова, від самого Петровського...

Михайло посміхнувся одними очима, Федір Пакришень так само передплачував «Вісті» Петровського. Щоразу, беручи до рук газету, говорив: «Ану прочитаємо, що нового Григорій Іванович пише».

Власник заїзду подав Михайлові зачитану вже, мабуть, не одним постояльцем газету, не проминув нагоди висловитись:

— Аякже, газетки ми читаємо, бодай не читати. Гляньте ось на ці «Вісті», так і рясніють різними постановами та обіжниками. Все — розпорядження, розпорядження. О, видно, розумні люди сидять у тому Харкові, хоч би й отой Петровський та Андрій Іванов. Такі декрети виписують, що ніби з самого Харкова та й бачать, що у наших Броварах робиться. Дали, називається, вільну торгівлю, свободу дали приватникам... Еге, дали, та й з рук не пустили. Торгуй, відкривай діло, а біля тебе фінінспектор уже з бездонною торбою стоїть; гатиш у неї, гатиш, а дна їй немає.

— Що, не вигідне, хазяїне, твоє заведеніє? — поцікавився дядько Баран.

— А то вигідне? Та я на ньому тут маю того зиску, як Хома на вовні. Чули, як Хома вовною торгував? Отак і я. На податки збираю, на шмат хліба викручую, а масла та чаю — бог дасть.

— Ого, чого захотів... люди з голоду пухнуть, а йому, бач, хліб з маслом подавай...

Господар з подивом зиркнув на дядька Барана, примружився скептично:

— Гей, ти, чоловіче добрий! Можна подумати, що ти не кіньми, а самим ВУЦВІКом правуєш. Ти що, перший рік на світі живеш? Не знаєш, як воно споконвіку тягнеться: один булку їсть, а другий зубами клацає?

Михайло не дослухався до тієї дискусії. Він натрапив на дуже цікаву статтю в газеті, не читав, а просто-таки впивався нею. «Беріть приклад з Чернігівщини», — писала газета на другій сторінці. В одну мить за такими газетними рядками постали і Чернігів, і нарада в губвиконкомі, і Марко Василенко, і важка, непрохідна дорога, по якій бейкався Сеспель разом з дядьком Бараном. І ті фунти та півпуди, тисячі й десятки тисяч карбованців, які інколи вносились тут же, на велелюдних зборах. З усього того й склалася, хоч гірка, слава Чернігівщини. Сама майже не маючи того хліба, допомагає тепер, як писалося в газеті, 10 губерніям Поволжя та півдня України...

А ось і про остерців згадано. Лише за останній час трудящі Остерського повіту зібрали в фонд допомоги три тисячі пудів хліба та значну грошову суму...

В тому частка й Михайлової роботи.

Не від печі, в якій закурілися сирі дрова, а від тієї статті стає Михайлові тепло на душі. Як то добре, що він знайшов своє місце в житті, як добре, що доля звела його з Федором, з Марком Василенком! Адже кращого для себе не міг бажати Михайло, в цей найгрізніший для свого народу час він робить хоч маленьке корисне діло... Як добре, що він саме тут, що знайшов самого себе! І хай ніколи ніхто з його земляків не довідається, навіть не здогадається про те, що і його слабка рука направляла голодним дітям скибку хліба, це для нього не мало ніякого значення.

Він жив не для слави, не для себе; він діяв, мучився і трудився для тих, кого найбільше в житті любив: жив для простих, знедолених людей.

У тому доброму настрої й заснув, немов мертвий, проспав до ранку і прокинувся бадьорим, знову готовим у дорогу, у бій.

Але про дорогу годі було й думати. За вікном біліло, а дядько Баран люто чухмарив потилицю:

— І скажи ж ти, бісової тіні, яка зима була кручена, така її весна верчена. Під великдень діло, а воно знову тобі снігом завалило, хоч повертайся у той чортів Гоголів та забирай назад сани. Будемо кукати в цих проклятих Броварах...

Михайло ніяк не міг збагнути, чому для дядька Барана стали такими ненависними і Гоголів, і Бровари, за що він їх так лає, хоч і сам був не менш обурений витівками весни, яка весь час ставила їм несподівані перешкоди.

Вдягнувся, вийшов на вулицю. Сніг лежав неглибокий, мокрий, але, видно, танути так швидко не збирався. Коли ж і розтане, то тільки додасть нової багнуки та калюж, Бровари з єдиною широкою вулицею, по якій лягло Київсько-Чернігівське клінкерне шосе, чимось нагадували Остер.

І Михайла, мов магнітом, враз потягло до Остра. Він відчув, що скучив і за Федором і за Василенком, і за своїм земвідділом. Загруз він по вуха в цих Броварах, немов у полоні, а там діло його жде, справжнє живе діло.

І все ж був у доброму настрої, поезія сама йшла в голову, лоскітно бентежила душу. Випав сніг... учора була весна, розкрили свої жовті очиці перші квіти, а сьогодні — біло... Як воно часто буває в житті — несправедливо, незрозуміло, дико.

Енер йавас пахчи камалне
Кун касах туй туре суркунне ¹.

Ніби подихом вітру вдихнулись у його серце оті перші рядки. І враз забув про все: про занесену снігом дорогу, про дядька Барана, що бурчав невдоволено, сердито поглядаючи на Броварський ліс, про все-все на світі. Він проїнявся внутрішньою музикою поезії, прислухався до її голосу, ловив її на льоту, поквапливо вийняв з кишені олівець та аркуш паперу, почав записувати.

Учора песь день голосна
Весілля справляла весна.
І жовтая квітка, де сніли гаї,
Розплющила очі свої.

Перед очима — той видолинок на узліссі, залитий водою, з першими весняними квітами. Що з ними, з тими першими весняними жителями? Живуть вони чи вже померзли, витримали чи здалися холодній зимі?

¹ Учора весь день голосна
Весілля справляла весна.

Пригадалося, як виспівувала весела пташка в гаю, як білорі берізки звішували до самої землі свої золоті сережки.

На нижніх берізки гілках
Співав аж до вечора птах.
Сьогодні ж — такого там снігу й води!
І жовтої квітки уже не знайти.
Чому ж ти, берізко, мовчиш?
Пташино, ти, може, під снігом лежиш?..

Сумовито окинув броварські вулиці. На стежках уже розтанув сніг. По клінкеру дзвеніли ковані колеса важких возів. Життя брало своє, його не можна було зупинити, перейняти. Вже он і дядько Баран рішуче махає рукою:

— Ходіть, уже поїдемо! Воно ж по шосе, не полем...

Неквапно наближався до заїзду.

Та завтра, я знаю, дзвінка, голосна,
Весілля справлятиме знову весна!

До побачення, Бровари! Може, ще зустрінємось. Ви навіяли в поетову душу солодкі, повні суму, але й живі надії рядки. До побачення, спасибі вам, Бровари!..

Шелестить, плюскочеться сніг, трясуться колеса, товчуться об твердий клінкер. Коненята весело форкають, дядько Баран заспіває свою безконечну пісню — всі вони чують веселу, бажану домівку...

Над полями грає весняне сонце.

XIII

На Вовчу Гору прийшла весна. Тут вона оселилася раніше, ніж будь-де: за день-два з гори в долину стекли жовтаві неспокійні води, висохли стежки, минув ще день-другий, і вже пилоч почав крутитись під ногами.

Ой же, як тієї весни ждала Настуня! Вже їй здавалося, що кінця не буде оцій лихий зими, що ніколи не розтануть снігові кучугури, а морози заповзялися видушити все живе. А їй же так хотілося швидше полопотіти босоніж по піщаній стежці, збігти з гори аж у самий низ, туди, куди підбирається весною сама Десна, розливаючись у щедрому паводку, побрести по мілких долинках, нарвати там перших весняних квітів, завітчатися у віночок, заспівати так, щоб аж за Десну, аж до самого Остра, аж за Остер полинула та урочиста весняна пісня.

А там і рогіз викидає солодкі смачні пагони, щавель зазеленіє на горбочках — рви скільки хочеш, ласуйся, та ще й до-

дому принесеш на зелений борщ. Ох і смачний же він, отой перший зелений борщ! Так і пахне весною, відразу зиму проганяє, літом дише.

Ой, як любила Настуся зустрічати оті неповторні весні! Ще тільки сімнадцята минає, а здавалося, що зустрічає їх споконвік, скільки й світ-сонця існує, що й живе тільки для того, щоб зустрічати щасливі весняні днини, щоб пташиною виспівувати за городом веснянок.

Тільки-но сповзав із землі сніг, ледь просихали стежини, Настуся скидала важкі ненависні материнські недоноски. Зима скінчилась! Теплий Олекса проминув — циган з кожухом прощається. А Настуся з чобітьми.

— Куди ж ото ти, цокотухо, чоботи скинула? — більше подиву, аніж серця в запитанні материному.

— Ой, весна ж, мамо, уже так тепленько-тепленько...

— Вже розпарилась! Уже їй тепленько-тепленько. Хвороби схопиш, а тоді няньчитися з тобою, — сердито бубоніла мати.

Та ніякі хвороби не брали Настусі. Не відповіла на материні слова, знай, своє — боса на вулицю.

— Ти чуєш, дівко?

— Та он же всі дівчата уже босі, — як останній доказ, кидала Настуся.

А сусідські дівчата тим часом послалилися на неї.

— Он уже Настка боса, а ми хіба гірші?

Так і розтоптували, проганяли хлопчики та дівчатка своїми побуряковілими босими ногами зиму.

Цієї весни Настуся не поспішала розставатись із зимовим взуттям. Вже вона, бач, не маленька. Соромно босій по вулицях відразу ж опісля снігу ганяти. Чого доброго, подумаютъ, що вона зовсім жовторота, якийсь неоперений підліток.

Ще ніколи їй так не хотілося бути дорослою, як цієї весни. Бути високою, ще вищою, ніж вона є, та красивою-красивою, ну найкрасивішою від усіх, скільки і є на світі дівчат, ну такою, щоб і очей від неї не можна було відвести. Щоб, коли заходила вона до Федорового житла, то тут відразу, мов від сонця, сяяло, щоб аж очі сліпило, щоб отой чорнявець Михайло дивився на неї і не міг надивитись...

Хоч йому зараз і не до неї. Привезли, сердешного, оце недавно з Броварів, хворого, немічного. Вже й до хати сам не міг зайти, під руки Федір з візником завели, на ліжко поклали. І ось минають дні, а йому не легшає. Федір уже й лікаря з Остра привозив, самого Пташевського умовив оглянути свого друга. А то, кажуть, такий лікар, що й мертвих від могили повертає. А Михайлові, видно, й не допоміг.

Мов сновида, ходить щоденно Настунька біля Федорового двору, постукає у двері, а до хати брат не впускає. Сам доглядає хворого, не хоче, щоб його турбували та тривожили. А Настуні так хочеться хоч одним оком на нього глянути: вона б уже відразу побачила, чи швидко видужає, чи не швидко. Вона б руку йому до чола приклала, вона хворобу усю б від нього на себе перейняла. Бо вона міцна, бо її ніщо не бере. Але Федір мовчки забирав від неї глечик з молоком, мовчки зачиняв двері перед самим носом, ніби вона й не була його сестрою, ніби Мишко не був і її братом.

Не співалося тієї весни Настуні веснянок. Та врешті не одна вона їх не співала, ніхто не співав, немов весна не приходила у Вовчу Гору. Куди ж дівчині було співати, коли сльози душили, а серденько тіпалося від тяжкої образи та несправедливості.

Але цього разу Федір навіть сам покликав Настуньку. Вона тільки до нього зібралась, а тут і він назустріч.

— А я за тобою, Настко...

Серце обірвалося в грудях: «Невже з ним яке горе?»

— Біля Мишка посидиш, може, води попросить чи до пам'яті прийде... А я знову до лікаря...

Не йшла, а летіла до братової оселі. Вже й жалкувала, що не скинула оцих важких шкарбунів, але розуміла й інше — тепер з неї навіть силою не стягнув би цього взуття. Хоч поганеньке, але все-таки... вже не дівчисько, доросла... А як би було добре, коли б оце мала в що взутися краще, хоч би і в черевики з довгими халявками, з блискучими гудзиками до шнурків... Та якби спідниця краща, хоч би до трьох пілок, та кофтина біла, коленкорова... А в косу б квітку найкращу — півонію або жоржину. Ось тоді б уже він здивувався, мабуть, і не впізнав би Настуню відразу...

Він не впізнав її й такою, як була. Тільки переступила поріг, тільки побачила його жовто-воскове обличчя — відразу ж забула й про черевики, і про спідницю, і про найкращу квітку в коси. Для чого воно їй усе те, коли Михайло... лежить зовсім недужий, навіть голови не повернув, навіть не посміхнувся...

Федір на Гавриловому возику, підмостивши в задок більше сіна, подався в Остер. Навіть до хати не зайшов, на сестру приятеля звирив. І радісно Настуні — нікому не довірив Федько, одній їй, — і боляче; дивилась на Сеспеля і не впізнавала його. Леленько моя, як то висушила людину хвороба, як занудила! Лежить хлопець пластом, тільки губами спраглими ворушить, тільки дише важко, поривно. Очниці глибоко запа-

ли, брови вицвіли, скошлатились, вилиці та ніс загострилися, підборіддя засіялось моріжком. Ні, це зовсім не він, не той Михайло, який говорив з нею, наче з дорослою, який посміхався їй ласкаво... Вона тихенько всідається коло ліжка хворого, з боєм дивиться у його обличчя, а думки обсідають голову. То ж йому, видно, боляче... От хай би їй та хвороба, вона б і не скривилась, перележала б або й не лежала — переходила б. Лежала б отак пластом, а він прийшов би до хати, глянув би на неї, зажурився б. «Бідна Настуня,— сказав би,— як вона за мене страждає». А вона тоді б сказала: «А мені й зовсім не боляче. Я за тебе всяку хворобу, всяку біду вину».

Тільки зітхає. Руки б під нього підклала, та не можна... Не можна чужої хвороби на себе взяти. Але він сильний, розумний, він такий, що ніякій хворобі не здається. Хай як не палить його, хай як не сушить. А він, однак, незабаром одужає. Ось Федір лікаря привезе, а лікар усе знає, всяку хворобу вилікує. І він знову ходитиме, читатиме, говоритиме так розумно. І їй посміхатиметься. Він їй уже тричі посміхнувся. Раз отут ось, раз тут, раз отут-о. Двічі сьак-так посміхнувся, а втретє... Ні, вона ніколи не забуде тієї посмішки, пам'ятиме її все своє життя...

Хворий заворушився, застогнав, облизав сухі губи. Вона забула про все, схилилась до нього, ждала. Ось він зараз розплющить очі, здивується, побачивши Настуню, посміхнеться, стане зовсім здоровим. Але він не розплющив очей і не посміхнувся. Тільки болісно стиснув брови, ніби хотів щось сказати.

— Може, вам водиці? — прошепотіла.

Нічого не відповів. Тільки враз ніби прислухався до того шепоту, ніби насторожився.

Хворий і справді почув її слова. Крізь тяжке марення, крізь безпам'яття. Йому примарилось, що то до його ліжка підійшла не Настуня, а та, ким він снів, ким марив, ким жив у думках. Підійшла, поклала на чоло холодну руку...

Настунька збагнула, що йому до паленіючої голови слід покласти мокру ганчірку, бачила ж: мати не раз так робила. Помітила ту радість, яка враз скривила його безкровні уста, пораділа тому полегшеному зітханню, що вирвалося з грудей. І сама посміхнулась внутрішньою посмішкою...

Не знала того Настуня, що до нього в цей час посміхається інша, посміхається ніжно, повідомляє з полегшенням: «Нарешті я тебе знайшла, любий».

Щаслива посмішка поступово розливається по його змарнілому обличчю, а Настуня просто сяє, мало не танцює від радості.

— Пурнасам... пурнасам,— шепочуть ніжно уста хворого.

Настунька так і обімліла від тих слів. Та це ж він по-своєму говорить! Вона чула — саме так, незрозуміло, але дуже красиво читав він вірші Федорові. Видно, Федько все розумів, бо на очах у нього бриніли сльози. Вона не знала тих слів. Та, мабуть, є такі слова, що хай будуть вимовлені на якій завгодно мові, але стануть зрозумілими, дійдуть до того, хто хоче їх зрозуміти. Ті слова не вимагають перекладу, вони перекладаються самим серцем. Серцем переклала ті слова і Настуня. «Моя хороша... хороша...» Хіба не ці слова він прошепотів Настуні? Ці, ці! Вона те добре знала, вона те чула душею...

Михайло впіймав Тусину руку, припав до неї устами, згадав, що вона не розуміє чуваської мови, прошепотів задихаючись:

— Кохана... щастя мое...

Маківкою загорілась Настуня, скопилася на ноги, відскочила до столу, впала головою на руки. Вона і сміялась, і плакала від щастя. «Кохана...» Ні, то їй не почулося, ні, то правда!.. Правда!.. Вона те добре чула... Ой, як це гарно!.. Як це дивно... і як соромно. Ой, як соромно! Але ж вона не маленька. Он скоро вже, кажуть сестри, заміж час... Але вона не хоче заміж... Вона хоче просто завжди бути з ним, дивитись у його хороші, ласкаві очі і чути оте ніжне: «Кохана, щастя мое».

— Води!

Вона відразу не збагнула, що то озвався хворий.

— Води, Федю!

В одну мить була з квартою біля його ліжка. Піднесла тремтливими руками до його пересохлих уст воду, заговорила ніжно, ласкаво:

— Це я... я, Настуня. Федя поїхав... він швидко повернеться... приїде. Пийте, пийте водицю...

І хворий розплющив очі. Вперше їх так близько бачила Настуня. Вона ж зажмурилась, такі вони були сліпучі, немов сонце, такі чорні, як непроглядна ніч. А насправді до них ледь повернулася свідомість. Мов у розгойданій воді, хиталося перед ним якесь неясне зображення і ніяк не могло відстоятись. Нарешті, він упізнав Настуню, радісно посміхнувся, сказав хрипло:

— Настунька... Це ти, Настунько?

— Це я...— хитнула винувати головою, потупилась.— Я вже давно тут... Пийте, водичка холодна, гарна.

Він жадібно ковтав воду, розливав її на шию; холодні струмені текли на груди, і йому від того ставало легше, ніби сила вливалася з тою водою в знесилене важкою хворобою тіло. Навпившись, відсапнувся, повів очима по кімнаті.

— Яке ж сьогодні число, Настуню? — запитав тривожно.

— Число яке, не знаю, — засоромилась дівчина, — а лежите ви вже давненько... вже й уставати час.

Він упіймав її тремтячу руку, стиснув легенько, безсило:

— Хороша ти в нас, Настуню, ой яка хороша.

Вона так і спалахнула, закрилась рукавом.

— Таке й скажете...

А в самої те серденько як не вистрибне з грудей. І хто вже зна, що то грюкає, чи серце в грудях колотиться, чи Федорові дрібні кроки в снігах чуються.

Мало не збила з ніг Настуня лікаря, боялася, що зараз усі здогадаються, про що вона з Михайлом розмовляла. Кинулась на подвір'я, вибігла на вулицю, подалася за село, оглянулась, та швидше чоботи з ніг, та й залопотіла до самої води. Забрела по коліна, навіть холоду не відчула, нарвала жовтоцвіту, притиснула до палаючих щік.

— Ой весно, весно, що ж ти нам принесла? — зашепотіла веснянкові слова. Але не заспівала. Тієї весни навіть закохані дівчата не співали веснянок.

XIV

Якось у недільне надвечір'я ходили по Вовчій Горі десяцькі та загадували людям іти на сходку. Вже зовсім завесніло, вже жайворонки виспівували в полі, земля протряхла, заіржавілі плуги вже лежали на возах, а селянські руки свербіли до оранки. Сусіди змовлялися на завтра йти в поле, більшість повинні були спрягатися, бо мало лишилося коней у селі.

На сходку пішли охоче: може, там Пакришень з Брачуном скажуть щось новеньке.

Збиралися в школі. Вона була зовсім запусіла, зяяла вибитими та крадькома витягненими шибками, дихала ще зимовим холодом, мружилась облупленими стінами, але на те не зважали — в селі не було більшого приміщення, а побувати на зборах хотілось усім.

Швидко в коридорі та відчинених навстіж класах стало навіть парко. Сіряки та витерті кожухи, не дивлячись на весняне тепло, тісно тулилися до сіряків, старі чоботи та постолитовкли на давно фарбованій підлозі пісок та глину: люди тихо

перемовлялися, ждали початку зборів. Жінок мало — незвично було ходити жінкам на збори. Колись їх не запрошували на сільські сходки, чоловіки самостійно вершили всі діла. Тепер хоч і кликали, а все ж вважалося непристойним жінці встрявати до громадських справ. Отож ішли на збори лише вдови, за них нікому було громадських справ вирішувати. Ішли ще дівчата, але їх не збори цікавили, найважливішим для них було показати себе та й людей побачити. А для цього не обов'язково заходити до школи, можна й біля ганку зуби полупити. Біля дівчат вертілися парубки, правда їх не так уже було й багато.

Діти, ті, відомо, — в школі. Принишклі, урочисті. Хоч і немає кому їх учити, хоч і не знають ще, що то воно за наука, але до школи в них ставлення побожне: стоять, поскидавши шапки, немов у церкві, оглядають незвичні великі класні кімнати, прислухаються до розмов дорослих. Серед дітей і Андрійко Гребінок міцно затискує в руці шапку, пошморгує носом. А може, сьогодні про школу говоритимуть, може, вже скоро її відкриють і у Вовчій Горі, бо Андрійкові давно час учитись. Уже навіть збирався до Остра ходити, але для того треба мати взуття та одяг, голий не підеш.

Розмови вертілися навколо одних і тих же питань. Хтось чув, ніби тиф якийсь страшний іде від села до села і всіх — і старих і малих — мов косою косить. Не перечили — тепер, мовляв, усякої холери можна ждати. Та воно й на краще, хай уже тиф, ніж отаке голодне життя. Чулися й більш оптимістичні речі. Нагадувалося, що вже прийшла весна, що завтра — сіяти, а там і новий урожай не за горами... Та песимісти були тут як тут: «Поки сонце зійде, роса очі виїсть». Поки, мовляв, новий хліб уродить, душа мужицька в рай переселиться. Еге ж, переселиться... коли не сама по собі, то знайдуться помічники, переселять. Ось чути, нібито в якомусь селі бандити всю сім'ю передушили та перерізали. І тільки за те, що був там якийсь пуд чи два зеренця на посів. Ого, тепер за фунт глевтяка задуть, не те що за пуд. А то так, що не говори, а горьований тепер хліб, не по́том, як бувало, облитий, а людською гарячою кров'ю. Воно не в усіх, відомо. Є такі, що й хліб мають, і душам їхнім ніякий біс не загрожує. Бо замки неприступні мають, та собак лютих, та ворота такі, що не доб'єшся... Ну, так же, так... воно, звісно, чуже добро очі коле, воно, звісно, ніхто не відає, як чорт обідає...

Туляться сіряк до сіряка; кожухи та чумарки — ті свій куток облюбували, поблизкують недобрим оком на той сход, нічого не ждуть для себе втішного. Діляться самосадам, смалять

люльки, пихкають цигарками. З рук у руки ходить пом'ята газетка, однаково уважно прикладаються до неї і письменні, й неписьменні — ділять на цигарки.

— А що ж воно там в газетці прописується? — цікавиться хтось.

— Чого там тільки не пишеться... Про голод, конешно, все більше... та про оту... якусь кофурендію... оту, на яку з усього світу з'їдуться...

— Чи ти бачив! — дивуються. — І наших присоглашають?

— Ого! Сам Ленін поїде...

— А куди ж це воно? Не прописують?

— У якийсь Генуй...

— Не Генуй, а Генуг... — поправляє хтось із колишніх солдатів, відзначених за вірну службу царю й отечеству міцними костюмами.

— А що ж то, воно таке?

— То слово не наше... німецьке то слово.

— Таж, видно, що німецьке, а що воно означає?

— А означає таке, що краще не чути... ось воно що означає... — поляпав інвалід по костуру.

Присутні розуміюче переглянулись, а солдат на костурах пояснив:

— Збіглися ото ми на галицькому фронті, значить, на братання. Звідсіля — наші, звідтіля — німці. Братаємось, значить... А їхні офіцери, чути, кричать: «Цюрлик, цюрлик!..» Назад, значить. Ну, солдати не послушали, до нас прибігли, обнімаються, цілуються: «Камрад, камрад», — значить.

А ті, чути, горлають: «Генуг, генуг!» Добре мені втямки отой генуг урізався, бо генугали, генугали, а тоді, як узяли на шрапнель — що там полягло нашого брата з обох боків! Оце тобі й генуг...

Він ще раз красномовно поляпав по костуру.

— Та воно йдеться, видно, про нове братання... — здогадується хтось.

— Та вже час би й побрататись...

— Коли б тільки шрапнелем отим тихцем не врізали...

— А то для чого ж закликають? Ідїть, мовляв, брататися будемо...

— А може, вони наших послухати хочуть?

— Щоб вони ото наших послухали?

— Леніна послухають.

— Ану ось цитйте — Федір з Брачуном прийшли. І ще з ними якийсь. Отой, що в Острі служить по голодній лінії, а в Пакришня живе.

— Татарин, кажуть, чи що...

— Татари теж люди...

— Ну, так же, так... Голод, кажуть, їх тільки, як траву, косить.

— Ану-бо тихше...

Замовкають. Усі погляди прикуті до Пакришня. І не стільки до Пакришня, як до Сеспеля, якого оце вперше після запалення легенів вивів у світ його брат Федір. Михайлові й не хотілося, ще слабкість у всьому тілі відчував, а Федір наполіг. «Проходжуватись треба, розминатись — тоді й хвороба швидше п'ятами наживає».

Окрім того, мали бути цікаві збори. Михайлові захотілося почути, як те нерозв'язне питання розв'яжуть вовчегірці. Адже не про дрібненьке сільське йшлося, а про світову політику.

Надзвичайна сесія ЦВК, у зв'язку з наступною Генуезькою конференцією створила радянську делегацію під головуванням Володимира Ілліча Леніна. Спочатку це рішення було сприйняте з великим задоволенням, але вже незабаром залунали тривожні голоси трудящих: «Бережіть Леніна!», «Не вірте світовій контрреволюції!», «Не можна Ленінові їхати за кордон!».

І чим ближчим ставав день початку конференції, тим дружнішим ставав голос трудящих. У містах і селах збиралися трудові люди й голосуванням вирішували: їхати Ленінові у Геную чи не їхати?

Саме з тією метою, щоб сказати й своє слово з цього питання, скликали Пакришень та Брачун своїх односельців.

Збори в ті часи проходили без заздальгидь розроблених порядків денних, без президій, бо й стола не було путнього, за яким би всілася президія, а головне — ще й поняття не мали в різних Вовчих Горах про ті президії. Отож почалися вони дуже просто. Голова сільради Гаврило Брачун вийшов наперед, скинув шапку, поправив вільною рукою непокірного чуба і крикнув, як на мітингу:

— Граждани товариші! Сходку вовчегірських селян, як незаможних, так і всіх інших, окрім тих, що позбавлені права голосу, вважати за відкриту. А для чого ми вас збирали, зараз скаже голова комітету незаможників Федір Михайлович, товариш Пакришень. Так що давайте тихо і киньте цигарки смалити, бо вже вікон не видно.

Федір Пакришень не був оратором. Але співрозмовник з нього був незамінимий, говорив він вільно, незалежно, ніби й не промову виголошував перед сходкою, а просто бесідував з кожним присутнім.

— Що ж тут, товариші селяни, говорити зайве. Живемо ми, значить, у таку годину, коли багато говорити не приходитьсь. Всяка гавезь, значить, на нас лізла: Антанта, всякі петлюри та, як усім відомо, денікінці з махновцями різними. Та тільки, бач, руки виявились короткі. Люду, коли він побажає чого, не пересиши.

Слухали уважно, думаючи кожен своє. Михайло вперше бачив друга на державному посту, любувався ним. А й справді хіба саме не таким повинен бути голова комнезаму, хіба не так він повинен говорити з своїми незаможниками, з усім селянством?

— Важко нам зараз, нема слів для заперечення, але треба якось пережити, воно скоро вже й краще буде. Посіяти он треба, швидко посіяти і особливо, значить, котрі комнезами, бо багачі, вони, конешно, посіють за них журитися не доводиться...

— Та воно посіяти не біда... біда — чим сіяти?

Пакришень відразу ж вхопився за те питання, не лишив його без уваги.

— А держава в нас своя, Радянська, навіщо? Он недавно Одинадцятий з'їзд партії був, Ленін там усе, як по книгах, описав. Посівним матеріалом держава допомогу біднішому селянству подає, та й у нас самих є деякі фонди. Воно, конешно, посіємо... А он на осінь і школу треба обов'язково причепурити та вікна посклити — хай діти навчаються.

— Молочка б дітям...

— Буде й молочко. Все буде. І торгувати навчимося. Ленін як сказав на з'їзді партійному? «Аж рік ми відступали. А тепер кажемо од імені партії — досить! Цілі досягнуто, тепер треба перегрупуватися, переставити сили».

— А це ж чого їх переставляти?

— Ну, як вам сказати? Краще Леніна не скажеш... отут тільки зрозуміти правильно треба... ну, одним словом, тепер хай непманці різні посмикаються, вони думали, що вже їхне зверху, а їм — дуля з маком.

— Воно, казав той, видно буде...

— Еге, — згоджується Пакришень, хоч і розуміє, що те зауваження іронічне. — Живі будемо — побачимо. А може, той, хто Радянській владі зла бажає, і не побачить — очі повилязять...

На суворих селянських обличчях — суворі посмішки. Сподобалось. Таки вміє цей Пакришень дати одкоша, нічого не скажеш...

— Он уже й буржуазія курс міняє. Вже на конференцію, тобто на таку велику сходку, в Генуї збирається...

— А що то воно за Генуя? — чути.

— А що ж тут питати? — дивується Пакришень.— Генуя — це до деякої міри таке собі місто, може, таке, як наш Остер, а може, й на Київ змахує. Тільки, конешно, що буржуазія там, різні керенські та проча білогвардійська сволоч, яка втекла від грізного меча пролетарського правосуддя.

— Так що з ними — миритися, чи як?

— На таке ніби виходить. Поклацали, як вовки, зубами, а тепер кажуть: «Годі битися, давайте миритися!»

— З вовками мир відомий...

— Якраз — вони за мир...

— Їм земелька наша сниться...

— А дзуськи!

Пакришень, терпляче переслухавши вигуки односельців, продовжував своє.

— Хтозна, може, там про що й домовляться, а ось тільки, товариші селяни і особливо котрі члени комнезаму, давайте задумаємось над таким ділом. Дуже вже хочеться отим генуезьким панам, щоб Ленін до них приїхав, з самим Володимиром Іллічем, бач, заманулося їм поговорити.

— Та ніби ж пишуть, що він таки їде?

— Та хай їде! — басовитий голос з кожушиного кутка.— Може, його швидше послухають... Може, вговорить їх... може, краму якого дадуть... бо скоро он голим тілом світитимемо.

— Іч, куди верне! — викрикнув хтось із комнезамівців.

— Не можна Леніну за границю їхати!

— Вони тільки й ждуть того!

— Федоре! Передайте Василенку, а він хай Леніну скаже — не можна туди їхати!

Збори враз завирували, загомоніли, у людей загорілися очі, кожний висловлював уголос свою думку. Михайло пильно прислухався до тих слів і радів невимовно. Він сам був гарячим противником того, щоб Ленін їхав у ту Геную. Тепер розумів — не хотіли цього всі радянські люди. Вони й спокій свій утратили б, коли б він поїхав.

Коли натовп трохи перевирував, Пакришень запитав у людей:

— Товариші громадяни! Увага! Так оце ми й зібралися до гурту, щоб сказати й своє слово: дозволимо Ленінові їхати за кордон чи не дозволимо?

— Не дозволимо!

— Не можна!

— Не ризикуйте, хлопці!

Пакришень простягнув уперед руку, заспокоїв очима.

— А щоб було воно по всіх статтях закону, то давайте зараз проголосуємо всією громадою і напишемо протокола та передамо його в повітком, а там уже передадуть у губернію, а далі — і в Харків та Москву... То хто за те, щоб Ленін не їхав у ту Геную, підійміть руки.

Потяглися вгору мозоляві селянські руки, настала в школі урочиста тиша.

— Опустіть!

Зашелестіли сіряки, опустилися донизу руки.

— А хто навпаки — за те, щоб їхав? Таких немає. Так, значить, і запишемо.

Безмежно вдоволений, Пакришень насунув на лоба шапку, даючи тим самим зрозуміти, що його промова закінчена.

XV

Зголоднілі за зиму граки чорними віхтями падали на свіжу ріллу, не боячись орачів, заглядали в борозну, шукали ласого сніданку. Але, видно, марними були їхні старання — небачені морози вичавили з землі не лише борозняків, а всю душу.

То там, то тут дріботіли ногами схудлі за зиму коненята, поблискували проти теплого весняного сонця срібні полиці лемешів, за кожним плугом ішло по кілька орачів, заглядаючи в борозну, жадібно вдихаючи запах паруючої рілли. Так, це нарешті настала жадана весна. Хоч перед великоднем, а все-таки вийшли люди в поле. Голод голодом, нестатки нестатками, а таки в кожного щось там долежалось до сівби: у того ячменю клунок, у того вівса торба, а то ще й пшенички ярової — відомо, селянин швидше ноги з голоду витягне, аніж з посівним зерном розпрощається. Та ось ще мали з повіту позичку на посів дати, тоді вже й зовсім думати ні про що, — сій собі, боронуй та й жди врожаю, тільки терпляче жди, то, дивись, і діждешся. Бо хіба ж воно вперше голодувати? Звикли. Поліщуківі доля така випала — і не ситий, і не голодний. Не те, що в степу. Там, коли зародить, то возами ту пшеницю возять, але вже коли й недорід ушелепкається... отоді вже, чоловіче добрий, клади зуби на полицю. А в поліщука так: мак не вродить, то, гляди, просо вивезе, картопля вимокне, то буряки вродять, нічого в полі не виросте, то щавель у лузі, рибинка в озері, гриб у лісі — диви, й протримають людину до нового урожаю.

Мов бджоли, метушилися вовчегірці на полях у цей посправжньому весняний день, ласкавими поглядами проводжали Федора Пакришню, який потупав до Остра за тією насінневою позичкою.

Але Федір мандрував до Остра не лише у громадській справі. Він проводжав на роботу Михайла. Вперше після важкої хвороби йшов той на службу. Треба було показати йому окружну дорогу, бо навпростець шлях був заказаний.

Надихавшись теплим, рахманним духом весняної землі, вони мовчки пішли ледь помітною після зими стежкою, що вела горою через Юськову Греблю до Остра і Старогородки.

Зупинились на горі. Внизу, скільки оком скинути, до самого Виповзова синіло справжнє море. То Десна та Остерка так щедро розлили свої води, бо мали що розливати, сніги тієї зими сягали до селянських солом'яних стріх. Аж ген там, праворуч, на протилежному високому горбі, виднілась Юр'єва божниця, синів колишній панський парк, в якому розташувався повітовий земельний відділ. Десь там, у верхівках ще голих дерев, скупо поблискувала позолочена баня остерської кам'яної церкви. Все те купалося, ніжилось у гарячому сонячному промінні, було таким манливим і прекрасним, що вони обидва завмерли і довго дивились туди, мов зачаровані, радіючи кожний про себе тій неописаній красі, тому неосяжному просторові, радіючи життю, яке було поки що до них милостивим, давало можливість усе відчувати, бачити і, головне, забувати, що доля людська поки що не відповідає ще тій красі, якою пишається навколишня природа.

— Це, вважай, до самої зеленої неділі доведеться човгати в обхід, навпростець ні пройти, ні проїхати,— нарешті озвався Федір. У його голосі не чулося того обурення, з яким він завше говорив про речі, що його не вдовольняли. Видно, йому до впадоби ота велична краса весняної поводи, він був просто щасливий, що його любима Десна здатна на такі подвиги.

— Як море! — сказав він захоплено через хвилину.

Вони розуміюче переглянулися, зітхнули.

— Не забув, Михайле, Євпаторії?

— Таке не забувається...

По горі розкидані то тут, то там берези, дубки. Кущі сповзають під гору, а внизу, над болотянкою — вільшина, дрібна і більша, заслала всю землю. З гілки на гілку перелітають та бунцем синиці — обнишпорюють кожну шпарку в корі дерев, оглядають кожну гілку, зазирають у всі трухляві пеньочки, посвистують, поцінюють весело; минув той час, коли вони на льоту крижаніли в повітрі. Широко розкритими очима Ми-

хайло спостерігав за пташками. Він забув, що стоїть на вовчегірській землі, дивиться на широку деснянську заплаву. Йому здається — він десь біля Чебоксар, біля повноводої Волги, а ті пташки із рідними жовтими цяточками літають поблизу рідного села, свистять по-чуваському. І дорога оця веде не в Остер, а в Шихазани. Он там вдалині видніється двокласне училище, він прийде туди, сяде за парту, розкриє, як колись, любиму книгу...

— Михайле, соку вип'ємо! — повертає його до дійсності Пакришень.

Він стоїть біля стрункої берези, що звисла донизу своїм лотисті сирожки, прислухається і придивляється до того, як витанцьовує у старенькій, уже проіржавленій на боках дійниці струмочок прозорого березового соку.

— Ось теперішні корови, — зауважує похмуро, вказуючи на ту дійницю. — Спробуймо березового молочка.

Вони п'ють досхочу, бо сік той солодкий, тільки що холодний, аж у зуби заходить. П'ють по черзі, перепочивши трохи, знову прикладаються до того березового молочка.

Нарешті рукавами втирають губи, вдоволені рушають далі. Ось і ліс вовчегірський. Густий, переплетений молодий сосняк. Він тягнеться аж до самого Любечанінова, то змінюючись старим, добре-таки розрідженим під час революції гаєм, то знову перетворюючись у густі зарості. Йдуть мовчки, прислухаються до мови лісу, до щибету пташиного, до весняного шумовиння гілок. Дихають на повні груди — яке воно запашне, яке смачне, яке цілюще оце лісове весняне повітря! Коли б не мокра земля, коли б не подекуди сніг серед найгустіших чагарників, можна було б впасти на перетлілу траву, відпочити годину-другу.

Нарешті вони вийшли на невеличку галявину, втикану ще свіжими пнями, — мабуть, тут зимою хижо гуляла чиясь сокира, — не змовляючись, зупинилися.

— Відпочинемо хвилину, — сказав Федір. Він не забув, що його приятель недавно з постелі, Михайло вдячно глянув на Федора, зрозумів його турботу.

Сідають поруч на пеньочки, оглядаються навколо. Потім Пакришень починає розгрібати своєю незмінною палицею мокрий, прілий настил глици.

— О, гляди, вже одцвів, — вказує він кінцем палиці на схилу голівку зів'ялого проліска.

Михайло радісно посміхається, схиляється до квітки, бере її до рук.

— Сеспель, — каже задумливо.

— Сеспель? — перепитує Федір. — Пролісок?

— Так. Сеспель — це найперша квітка. Вона дуже мало живе, але провіщає весну.

— І ти тому обрав таке прізвище?

— Так, Федоре. У чуваській літературі я — тільки сеспель. Лише починаю...

— Як у нас Тарас Шевченко? — зачудовано округлив очі Федір.

— О ні, Шевченко — велетень. Я — маленький, недовговічний сеспель.

— Ти будеш великим...

— За мною придуть великі, Федоре. А в мене — мало сил, бракує таланту... Я лише починаю, лише кличу... Інші придуть, вони прославлять чувашів перед усім світом. Революція переродила наше життя, вона і в мій народ — хай хоч що, хоч голод, хоч хвороби, хоч які завгодно випробування, — вдихнула новий, животворний дух. Всюди і в усьому — відродження. Це видно, це кожному ясно. І навіть твої вовчегірці з їх загальнодержавним мисленням — цьому свідчення. Я знаю, я вірю, я навіть здалеку бачу — іншими стали й чуваші. Вони витримають, вони виживуть, бо їм допомагає Ленін, допомагають усі народи...

Михайло давно не був таким балакучим, давно так не племнів у розмові. Пакришень уважно слухав, радів за друга.

— Зародилась і нова революційна чуваська поезія. З'являються все нові й нові поети, з'являються і визначні, великі... Хоч і прикро, що зробив дуже мало, але я гордий з того, що був першим, що я — сеспель у літературі мого народу.

Примовк весняний ліс, затихли пташки. Здається, й вони прислухались до гарячих думок Сеспеля.

— Прийде час. Мій маленький, забитий горем і неправдою народ буде шанованим і любимим серед інших народів. Бо йому Ленін дав те велике право. І моя мова не буде гнаною, на неї не кривитимуться зневажливо, не зватимуть дикунською, а до неї прислухатимуться і відчують її красу, дзвінокоголосість, її велику силу. Чуваська мова ще буде рубати залізо. Стане гострою, стане розпеченою сталлю. Прийде час, і люди почують чуваську пісню. І ясне небо, і безкрайні простори всього білого світу, і сонце красне ще оспіває любовно чуваш. І задзвенить у чуваській пісні золота трель жайворонка в піднебесі, захлапочуться в ній морські хвилі, зашелестять ніжним листям несходимий ліс, і зазеленіють неосяжні поля. Почується в тій пісні і стогін віковичного горя чувашів, і їхнє майбуття, їхнє велике щастя відкриється для поколінь

у тій безсмертній пісні. Ще визнають люди чуваське кесле, ще задзвенить ними вся природа вздовж волзьких берегів,— і буде то, дорогий Федоре, голос чуваської музи, чуваського слова, чуваської мови.

Немигаючими очима дивився вдалину Сеспель. Він бачив рідну землю, рідні села й міста, бачив щасливих чувашів, чув ніжні звуки гусел, удари парапана¹, милувався красунями, чуваськими дівчатами, що ніжно подзвонювали срібним шульгене, красувалися в білосніжних тух'ях, в розкішних кебе. Пакришень не смів поворухнутись — боявся розбудити товариша, бо знав: той думає вголос.

— Споконвіку жив чуваш пригнічений. Яких страждань, яких тільки мук він не витерпів! Схиливши голову, насунувши на очі шапку, сидів він серед інших народів непомітно, безмовно. Інколи озивався пошепки, бо боявся насмішок. Багачі притискували, душили, і розкидали нас злидні по всій землі, заганяли в лісі дрімучі та нетрі несходимі.

Та все ж не загинув чуваш, пройшов через усі лихоліття, не схилив голови, не втратив свого достоїнства, доніс своє добре ім'я, зберіг честь до наших днів. Минали віки за віками. Пошепки говорив чуваш. З усіх боків зацьковували його мову. А він був такий же — живий, невразливий. Всупереч усьому — він живий і сьогодні. Не зігнуло його багатовікове горе, не знищить його й голодне лихоліття. Я вірю в це, я знаю це. І всіх тих, хто не вірить у силу мого народу, будь то свої, чи чужі, чи хто із чувашів осоромить честь свого народу — таких по-чуваському носком під зад виб'ємо геть. Буде так. Я вірю в це, Федоре, я вірю, що ще побачу свій народ щасливим, що ще буду йому корисним своєю працею, що послужу йому, і тією вірою я щасливий безмежно. Настане, мій любий друже, час, коли все те, що я говорю, справдиться. І, може, колись мої славні земляки пригадають і свого безталанного Сеспеля, може, скажуть: «Він казав правду».

XVI

Кожного вечора виходив тепер Михайло до старовинної Юр'євої божниці, прихилився плечем до цегляної стінки, подругу дивився на Вовчу Гору. Він уже давно не бачив свого друга, сумував за ним. Знав, що Федір занедужав, змінив його в ліжку, але не мав можливості відвідати друга — був

¹ Барабан.

ще дуже слабим, а дорога виявилась неблизькою, непосильною для нього. А крім усього, мав досить клопоту у земвідділі. Савченко всю увагу звернув на посівну, весь апарат розіслав на села, а про допомоголівські справи й слухати не хотів.

— Хай інші повіті підтягаються. Ми й так поперед усіх ідемо. Хай ще інші розкошеляться,— говорив ніби жартуючи, але ті жарти виходили на правду.

— А крім того, у нас такі свідомі співробітники, що допомоги одного нашого земвідділу вистачить на половину голодних.

Тими словами Савченко висміював Сеспеля, який увесь свій пайок та зарплату передав у фонд допомоги голодним. Михайлові було боляче слухати ті насмішки, але він мовчав. Не задля жесту, не для якогось там маніричання він вносив увесь свій заробіток у той фонд. Розумів, дуже то мізерна частинка того, що треба було для порятунку голодних. Але він розсудив по-своєму: в той час, коли помирають з голоду його земляки, він не має права бути ситим. Живуть вони надголодь, проживе й він. Житиме, як птаха божа, чим трапиться, але весь свій заробіток віддасть тим, хто не має й такої можливості. Це його обов'язок, це майже все те, що він може зробити корисного в цей грізний час для свого народу.

Він і жив, як пташка, не знаючи, чи буде ситий завтра, чи споживе щось сьогодні. Правда, коли був у Вовчій Горі у Федора, то про це не було гадки. Хоч що-небудь та їли раз, а то й двічі на день із своїм другом. Причому Федір і слухати не хотів про його пайок та гроші. Це він його й підтримав у думці про відмовлення від власного пайка. Тепер же, коли Сеспель був змушений жити в Старгородці, ночувати на столі у власному тісному кабінеті, проблема харчування значно ускладнилась. І хтозна, чим би закінчився той експеримент, коли б до нього не зачастила Настуня.

Вона була невтомна, відчайдушна. Як тому не перешкождали мати та сестри, вона все ж виривалася з дому і менше як за годину опинялась у Старгородці. Інколи зовсім рано стукала в добре знайоме вікно колишнього панського будинку, інколи — серед дня, а бувало, що з'являлася лише в надвечір'я.

— Ой, сьогодні було стільки роботи, стільки роботи, ледве виривалась,— хвалилася, щасливо сяючи оченятами, сама вірячи в те, що саме виривалась від негайної роботи, а не від рідних.— Передає ось тут вам Федір,— по-хазяйськи виставляла перед ним чи то пляшку з молоком, чи горнятко з простоквашею, а інколи ще й окрайчика черствого кукурудзяника. І в

тому була майже правда, бо Федір дуже турбувався тим, що не має змоги відвідати друга та передати йому якогось гостинця. Настуня про свої відвідини мовчала, резонно вважаючи, що то її особиста справа, і нікому-нікому, навіть Федорові, не треба знати, чому і куди вона мотається.

Михайлові було дуже незручно брати ті передачі, він червонів, мов дівчина, бубонів, що, може, Федорові й самому їсти нічого, але Настуня його запевняла:

— Не турбуйтеся за Федю, я йому теж приношу, але ж він близько, там частіше можна відірватись, а до вас трошки далі, то вже вибачайте...

— Настуню! Коли б не ти, Настуню... Яка ти хороша,— хитав зачудовано головою Михайло. Він відчував, що вона йому дуже близька, дуже дорога, найрідніша після Федора людина.

А Настуня соромилась, закривалась рукавом.

— Ой, таке скажете... вигадаєте ж отаке...

А в душі була з тим цілком згодна: а хай знайде крашу від неї! І була щасливою безмежно.

Вона ніколи не затримувалась у Михайла. Була рівно стільки, за скільки можна було передати те, що принесла, розповісти про Федора, вибачитись, що прийшла невчасно, пізно або рано, і, так, як несподівано з'явилась, швидко, в одну мить, зникла за кущами розкішного бузку.

Залишившись наодинці, Михайло в одну хвилину з'їдав усе те, що з таким трудом приносила дівчина, і тільки здивовано оглядався — невже то так швидко кинув за себе ту їжу? Згодом по тілу розливалось тепло, пригасав голод, він почував себе ситим, а значить, і здатним до роботи. Але перед ним непривабливою перспективою вже відкривався наступний день, день, у який Настуня не могла вирватись від матері, а може, й не мала чого нести в Старогородку.

Намагався звикнути до голодування. Раніше переносив його навіть легко, в усякому разі байдуже, а тепер ніяк не міг звикнути. Виснажений хворобою організм, як усякий молодий організм, швидко відновлював сили, а відновлювати їх не було з чого. Пробути день голодному дуже важко. І все ж він терпів. Намагався не думати про їжу, заглиблювався з головою у папери, щось переписував, щось підраховував, а хворобливий блиск очей видавав тим, хто його оточував, справжній його стан.

Якось його покликав з собою Сашко Свистьольник. Він жив із матір'ю та меншим братом тут же, в Старогородці, йти до його хати було недалеко.

Коли завітали до двору Свистьольників, Сашкова мати сама рубала дрова. Сашко, сказавши матері, що привів до господи гостя, запитав у неї, що варила.

— Зараз, синку, зараз,— покірно-ласкаво відповіла мати.— Ось тільки дровець врубаю... всі вийшли.

Михайлові стало прикро за Сашка. Він, бувало, вдома ніколи не пропускав нагоди допомогти матері. Зиркнув на жінку, і щось тепле розлилося в грудях — чимось вона нагадала йому рідну неньку, вже хтозна й чим, бо була зовсім не схожою на передчасно постарілу чувашку Анну.

І незчувся, як підійшов до жінки, привітно посміхнувся, промовив:

— А дайте я спробую... так давно рубав дрова, скучив.

Жінка повільно розігнулась, допитливо оглянула юнака, розуміюче посміхнулась, подала колуна.

— Спробуйте, коли ласка.

У нього від фізичної слабості трусилися руки й ноги, але, цюкаючи ті дровця, мав надзвичайне вдоволення — так, ніби оце перенісся у свої рідні Казаккаси на батьківське подвір'я.

— О, та ви, товаришу Кузьмін, і дроворубом, мабуть, були? — з подивом запитав Сашко. Йому, видно, стало незручно перед матір'ю за власний промах.

Скоро господиня запросила їх до хати.

— Кидайте вже ті дрова, на тиждень мені стане.

Він ще трохи поцюкав, поки Сашко відібрав з рук сокиру та потяг за руку до хати.

На столі смачно парував борщик. Михайлові аж у животі враз перевернулося, аж голодні спазми звели щелепи. Вже кілька днів він не чув того запаху.

— Ось сідайте ж до борщику, вже чим багаті, тим і раді,— запрошувала Сашкова мати.

Борщ був нізчимний. Ані м'яса в ньому, ані сала, ані будь-яких інших присмаків. Щавлик, та картопля, та квасолин з десяток, цибулькою засмажений, окропом запашним приправлений, але такий смачний, що Михайлові здалося, ніби він і не куштував за своє життя смачнішого. Ледь стримався від того, щоб не згодитись на добавку. Згадав своєчасно — не слід об'їдатись, їсти треба, знаючи міру. На закуску були картопляні оладки, замурзані сметаною. Михайло сам про себе відзначив, що потрапив на справжній званий обід.

Та найбільше був вдоволений увагою господині. Вона щебетала неугавно щось таке добре, людяне, і не чути було в її словах звичайних, набридлих до болячки скарг на нестатки, на бідність. Можна було подумати, що в цієї жінки всього вдо-

сталь, що вона ні в чому не мала нестатку і жилося їй краще від усіх на світі.

— Мамо, а де наша вода? — з докором запитав син опісля обіду.

Мати кинулась до порожнього відра, сплеснула руками, вибачилась:

— От же стара тетеря, й не туди... Бачила ж... що відерце порожнє, а й забула... голова стала така дірява, така безпам'ятна.

Михайло пішов за нею. Провів до самого колодязя. Допоміг витягти важке дерев'яне відро, заніс до хати. Вслід за ним ішла жінка, ніяковіючи, говорила:

— То ж десь, видно, щаслива твоя, синочку, ненька. А мої лобуряки — ні за холодну воду.

На порозі їх зустріла сива бабуся, сусідка Свистьольників.

— Сам бог тобі, сусідко, послав помічника,— прошамкотіла беззубим ротом.— Мені б таку поміч.

І тут виступив із сіней Сашко. Йому, мабуть, було незручно перед Михайлом, запитав у бабусі:

— А яку вам допомогу треба, бабуся? Кажіть, ми це враз...

— Ой Сашуню-голубчику, хоч би ви своїй матері допомогли коли...

Сашко був самолюбивий і запальний. Посмикуючи за почервоніле вухо, наступав:

— Ні, серйозно кажу. Дров нарубати? Води занести?

— Ой, голубчики...

Бабуся очам своїм не повірила. Хлопці подалися на її подвір'я. Мусила йти за ними.

— Де тут що робити?

— Коли б ви мені ручку в лопату набили. Город копати, а заступ без ручки.

З того дня Михайло подружився з сім'єю Свистьольників, з бабусяю; знайшлися й інші знайомці в селі. І кожному він чимось допомагав — там дров нарубати, там щось полагодити, там дерева в саду обрізати. А в подяку його охоче запрошували перекусити. Та тільки найчастіше він відмовлявся. Це значило, що того дня він уже десь поїв. Він твердо дотримувався порядку — їсти один раз на добу... Був переконаний, що того для людини цілком досить.

У вільний час виходив до Юр'євої божниці. І тут обсідали невеселі думки. Його існування скидалося на існування жебрака, було від того неймовірно боляче. Подумати тільки: голова ревтрибуналу Чувашії, відомий поет,— та який сам відомий! — заглядає в людські руки, простягає довгу руку до чужої

миски. Як він міг до такого дожити? Глянули б на нього тетюшівські товариші, глянула б Туся... Але вона, мабуть, не захотіла б дивитись...

І в його душу закрадалось уже протилежне попередньому — почуття гордості. Так! Він живе життям жебрака, так, він змушений їсти один раз на день те, що подадуть добрі люди. Але він це робить тому, що голод перетворив у жебраків увесь його народ. Він жебрає не від безсилля, а відчуваючи власну силу. Зароблений ним шмат хліба йде голодним, а він і на нізчимому борщику протримається. А Туся хай що хоче, те про нього й думає, — він живе так, як йому велить совість і підказують обставини. І взагалі нічого про неї думати... Ах, коли б він тільки міг не думати!..

Часто йому було боляче, що повис непередбаченим тягарем на хворому Федорові. Ну, що мав той Пакришень! Лець сам тримався на світі, а з ним, Михайлом, ділився останнім. Але найпереконливіше те пояснила йому Настунька, і він у її словах знайшов собі виправдання.

— О, що ви! Яке ж то об'їдання. Нічого в нас немає такого смачного... Ото що молочко, так воно ж як весняна вода. Сьогодні вип'єш, а завтра знову прибуде.

— Перед Федею мені незручно, він сам бідує.

— Та що ви! Не так ми вже й бідуємо, коли молочко та картопля є. Деякі люди ще гірше живуть!..

— Але ж — хто я вам?

— Оце вже сказали! Хіба ж ми не знаємо, що у вашій домівці голодно? А коли б у нас таке, а у вас краще, та приїхав до вас наш Федя, то хіба ви не поділились би з ним останнім?..

— Настуню, ти... найрозумніша від усіх дівчат на світі, — захоплено сказав їй Михайло.

— І таке скажете...

І знову — за рукав очі. Не від сорому. Щоб не видати свого безмірного щастя.

— А я тепер, мо', й частіше навідуватимусь. Я тепер — човником. Весельцем раз-раз, ось вам Гора, а ось уже й Старогородка. Напрямі швиденько біжить човник.

— Настуню, ти б мене повезла до Феді...

— Ой, так то ж не човник, а чортопхайка! В ньому тільки одному можна їхати!..

Не затримуючись, вона побігла з гори, на якій височіла колись Юр'єва церква, до містка, швиденько відв'язала свою чортопхайку, мерщій запрацювала весельцем. Заіскрилась позаду вода, залишився рухливий слід.

Тепер щодня вглядався Михайло в запалену вечірнім сонцем прибутну воду. Йому так хотілося побачити там отой маленький казковий човник з срібним весельцем, почути ласкавий голосок сестрички Настусі, дорогої, любої сестрички...

Минали дні за днями. Непомітно надійшло Перше травня.

XVII

В Острі це свято по-справжньому святкувалося вперше. До революції про нього тут не мали уяви: робочого класу не було, революційних гуртків теж, а для місцевих міщан досить було й своїх вуличних судів та пересудів, ще, бач, їм не вистачало б займатися високою політикою.

У час громадянської війни теж було не до святкування — революціонери були зайняті війною, ділом, а обивателі більше вогню боялися різної політики. Ще хтозна-чим вона, та революція, закінчиться: Ради закріпляться чи, може, ще батюшка цар воскресне із мертвих, мало яких чудес не буває на світі...

Перше травня 1922 року видалося, хоч і голодний рік, порівняно спокійним. Мало сказати спокійним, навіть славним. Он уже на Далекому Сході йшлося до того, що японцям доведеться забиратися під три чорти за море, а на Генуезькій конференції — подумати тільки! — Чичерін від імені Радянського уряду підписав мирний договір між Російською Федерацією і Німеччиною. Ох і зчинився ж крик у закордонах! Ох і наробив же галасу той договір у різних франціях та англіях, америках та інших антантах!.. Галасували, а самі, видно, подумували: час настав миритися, а не битися... В усякому разі, так думав і був твердо в тому переконаний Марко Василенко. Він не бачив причин у різних там панів з Антанти ще раз іти війною проти Радянської країни. Адже той, кому набили мордюку, опам'ятавшись, вдруге битися не полізе.

Отже, свято Першого травня цього року було особливим, справжнім святом міжнародної солідарності, бо — Марко Сергійович це теж добре знав — ніяка Німеччина не підписала б умови договору, і ніякі пани капіталісти не піджали б, як сірко, хвоста, коли б не міжнародна єдність усіх пролетарів.

Отож повітком та повітвиконком прийняли рішення відзначити в Острі Перше травня, як свято інтернаціональної єдності, мітингом та масовою демонстрацією, на чолі якої ітиме все бюро повіткому.

Ще звечора Остер прибрав святкового вигляду. Комсомольці, хоч їх було й не так уже багато, розвішали прапори на всіх

більш-менш помітних будинках, де розташовувались державні та партійні установи. Але все те їх не вдовольняло. Хотілося почепити червоного прапора де-небудь на такій висоті, щоб видно було на весь повіт. Давидко Козацький, безстрашний парубійко із палаючими, як південне сонце, очима, який уже з півроку безуспішно штурмував комсомол, бо його все не приймали через неповноліття, щоб доказати свою повну відданість комсомолу і революції, підняв великого прапора на верхівку найвищого в Острі осокора.

Але й це не заспокоїло невгамовних комсомольців. Їхня уява, підігріта нестримною молодечею фантазією, породжувала такі прожекти, що коли б хоч частина з них була здійснена, то Першотравневе свято в Острі мало б обернутися на таке величне і яскраве видовище, перед яким померкли б усі попередні, які тільки знала історія. Та уява уявою, а можливості можливостями. Отож після довгого обговорення та суперечок була одностайно схвалена ініціатива комсомольського ватажка Кузьмінського, який нібито мав щастя воювати піхотинцем у Червоній Армії, хоч при нагоді й видавав себе за кавалериста. Як кавалерист, він і запропонував привабливий план участі комсомольців у демонстрації, який уже не міг бути відкинутим. Кузьмінський радив усіх більш-менш войовничих на вигляд комсомольців посадити на коней, частину вирядивши у форму хоробрих червоних кіннотників, озброєних справжніми шаблями та бойовими клинками, а декого нарядити у прокляті народом уніформи білогвардійців, петлюрівців, жандармів, поліцаїв та всіляких інших покидьків роду людського.

Вся ота збірна наволоч — білогвардійці, петлюрівці, жандарми, — озброївшись хто чим попало, мали віроломно напасти на мирну демонстрацію трудящих, тобто колону демонстрантів, серед яких мали йти решта членів повітової комсомольської організації. Але тому нападові мав своєчасно перешкодити контрудар червоної кінноти із засади. На очах у демонстрантів, які, пройшовши головною вулицею містечка, прямуватимуть у міський парк до могили героїв революції, і мала розігратися та славна битва.

Повіткому партії ця ідея сподобалась, чимало колишніх запеклих рубак, уже солідних комуністів, теж піддалися на ту спокусливу ідею і прилучилися до комсомольців. Всю ніч тривала гарячкова підготовка. Мобілізована була на те діло вся міліція зі своєю кіннотою, мобілізували коней з повітвиконкому, повіткому, земвідділу і взагалі, мабуть, не лишилося в ту ніч на терені Остра та Старогородки такої шкапи, яка б не була споряджена до бою. Відома річ, що найгірших, найхуді-

ших, таких, що вже ледь рухалися, шакап, передали білогвардійщині та іншій наволочі.

Гірше було з сідлами, обмундируванням та зброєю. Справжніх сідел знайшлося мало, шабель теж, правда, міліція позичила чимало справжніх карабінів без патронів і затворів, знайшлися й шинелі та будьонівки з червоними зірками. Але з одягом для жандармів та іншої наволочі було кепсько, так кепсько, що мало не зірвався увесь задум. Тоді комсомольський ватажок подав рятівну ідею: впорядити всю контрреволюцію, перечепивши їм через плече стрічки з відповідними написами: «Врангель», «Антанта», «Петлюра», «Махно», «генерал-золотопогонник» і т. д. Порада була слухна, армія «наволочі» була сформована. Коли взяти до уваги, що учасники наступного бою виявились людьми ініціативними і винахідливими і кожен з них вирядився так фантастично, що навіть вигадати такого було неможливо, бо не пожаліли сажі та конопель для вусів і борід, наклеїли на лобах та щоках кулі та синці, то можна собі уявити, як виглядала ота «армія» контрреволюції, що ніби щойно вилупилась із міфічного пекла та збиралася заповнити весь білий світ.

Ще затемнена ту «армію» запроторили в найглухішу вулицю міста, щоб менше сторонніх очей її бачили, бо треба було всіх оглушити несподіванкою. «Червона кіннота» теж уникала зайвих очей. Настали довгі і стомлюючі хвилини бездіяльного чекання.

Десь о пів на десяту безладний натовп остерців при неймовірному зусиллі організаторів демонстрації почав витягуватись у нерівну колону.

Під червоні знамена спочатку стало небагато: партійний та радянський актив, службовці установ, комсомольці, цікава до всього молодь. Більшість не могли і вдома залишатись, бо ж таке незвичайне видовище було в Острі вперше, але і в колони боялись ставати. Хтозна, в що воно все оте обернеться? Он уже плескали язики, ніби десь до міста банда прорвалася, хтозна, може, ця демонстрація ще обернеться на таке, що на завтра доведеться в міському парку нову братню могилу копати, як ото кілька років тому ховали червоноармійців разом з їхнім командиром Суржею, які загинули в бою з щусівцями... Все може бути.

Але цікавість усе ж брала верх. Повільно, твердим кроком колона рухалась вулицею. Розвівались на ранковому вітрі знамена, шеститрубний оркестр повітової міліції натужно трубив, хоч його крикливі звуки й потопали в густому, бурхливому, як клеїт моря, співі: «Вийшли ми всі із народу...»

Сеспель ішов майже у голові колони, забувши про важкий недуг, про хвору ногу, ловив такт колони, вливав свій хриплавий тихий голос у голос народу. Хтозна, може, з його грудей і зовсім не вилітало ніяких звуків, але він, як і всі, розкривав рота, шепотів знайомі, дорогі серцю слова і жив тим життям, яким жили вони, яким жила вся країна. Вже давно він не почував себе таким сильним, таким бадьорим, здатним на справжні, великі подвиги. Він — частина народу, він відчував це сьогодні найповніше. Він — народ. Навіть тоді буде народом, коли назавжди піде з цієї великої і прекрасної землі.

Зачудованими очима дивився на людей, на їхнє невеличке, але таке прекрасне, таке ніжне, таке затишне місто. Воно йому нагадувало сьогодні невелику барвисту живу квітку. І оці чистенькі по-святковому заметені вітром та жителями вулиці, і оті високі осокори, що з одного боку вулиці до другого простягли через піщану дорогу коріння, ніби сплелися в гарячому потиску своїми мозолявими, жилавими руками. Деревя вже викидали перші тендітні рожево-зелені листочки, тихо шепотіли на прохолодному вітрі, розносили по всьому місту терпко-солодкуваті пахощі, щедро обдаровували кожного. Тривожно лопотіли червоні полотнища, поблискувало з-за хмар веселе сонце, кидало в натовп від мідних труб невтомного оркестру неспокійних стрибунців-зайчиків, сміялося на весь світ; звуки оркестру розтривожили громаду вороння, що ліпилася на кленах та липах біля Михайлівської церкви. Видно, що вже вороння збудило всіх остерських дзвонарів, і ті, мов зрадившись, ударили в усіх церквах у дзвони.

Твердіше ногу, грудь вперед...

Поперед колони біжить дівтора, пообіч вулиці — дідусі та бабусі зібралися на поклик дзвонів, та, побачивши небачене, забули й про бога. Церковні отці калатали-калатали в дзвони та й змовкли, не переддзвонивши отих мідних труб, отого многоголосого урочистого співу.

Все більше людей на вулицях. Плавом пливла колона, вона все зростала, довшала, бо до її кінця невпинно доточувались і доточувались ряди, мов намисто нанизувалось на нитку. Відчинялися вікна, виглядали на вулицю здивовано-зачудовані обличчя, можна було помітити не лише заспані, а й косі та намішкуваті погляди, вкрадливі хресні знамення...

Колона повернула до міського парку. І тут завищала спочатку од переляку, а потім від захоплення дівтора, зачудувалися демонстранти. Просто на них, вирвавшись із-за рогу, мчала така різномаста бандитська зграя, що важко було в ній розі-

братися навіть тому, хто на власній шкурі зазнав усіх тих посіпак. Уже хтозна, що вдіяла б уся та «наволоч» із демонстрантами, коли б були під нею коні як коні, а не сухоробрі шкапи, коли б у руках були справжні білокозацькі піки, а не вишругані з березових дурпалків палиці, та ще коли б своєчасно з провулка напереріз «злим силам» з грізним, грозовим «ура», з ждинками наголо, з гвинтівками не вилетіла червонозора швидконога кіннота... Заметались по вулиці «бандити», падали з коней, здіймали догори руки, кидали зброю, а спритніші втікали не оглядаючись.

У колоні демонстрантів — вигуки захоплення, оплески. Не чуючи власних рук, азартно аплодував Сеспель. Він за все своє життя не бачив нічого прекраснішого, романтичнішого від цього незвичайного «іграшкового бою», ніколи не почував себе таким щасливим, сильним і невід'ємним від тієї колони, частинкою якої він був...

Над Остром весело сміялося тепле, першотравневе сонце...

XVIII

Тієї суботи Михайло збирався на Вовчу Гору. Хоч його й лякала околична дорога через Юськову Греблю, але мусив іти: засумував за Федором, тягнуло його в те село.

І ось така несподіванка — тільки зібрався в дорогу, а тут знайома коняка на подвір'ї, Гаврило Брачун озвався весело: — Михайле Кузьмичу, а я за вами.

Неймовірно зрадів йому Сеспель — з друзями не загинеш.

— На нараді, видно, були?

Вигляд у Брачуна незвичайний, підкреслено святковий, безумовно, так можна було виїздити тільки на якісь особливо важливі зібрання. На ногах — просто-таки велетенські, порівняно до його низького зросту, нові чоботи з саморобної шкіри, з нового пофарбованого в синьку полотна розкішні штани. І, незважаючи на те, що вже обсіялись і стояла просто-таки літня погода, — із домотканого сукна довгий френч з великими кишнями по боках та на грудях. Одно слово, мав він вигляд досить мальовничий і підкреслено нарядний.

Гаврило не поспішав відповідати на запитання. Вже тільки тоді, коли виїхали з подвір'я земвідділу, почав здалека:

— Та воно щоб на нараду, то, значиться, й не доводилося в останні дні бувати, все більше, значиться, сіяли та оброблялись потроху, а це, можна сказати, що й просто навмисне, за вами оце прителіпався...

— Це вже Федя... як він там?

— Нічого. Нічого, дякувати, вже ходять... Та й вони ж ото кажуть: «Поїдь, Гавриле, бо хтозна, чи прийдуть, чи, може, й не посиліють». Та я й сам...— Він завернув на вулицю, яка вела в місто. Пояснив: — Доведеться до базару трохи завернути... купити дещо треба, бо тут такі накази...

Конячка свою справу знала — скерована на оту вулицю, перебирала ногами, виконувала хазяйську волю. Брачун її ніколи не підганяв, не сердився, здавалось, навпаки, був неймовірно вдоволений кінською ретельністю. Ніби граючись, помахував батіжком, вів своє:

— То таке в мене діло, Михайле Кузьмичу... женюся, одним словом.

— Як? — мимоволі здивувався Михайло.

Взагалі в той час можна було здивуватись такому повідомленню. Щось не чути було останнім часом, щоб люди одружувались, мабуть, ждали кращих часів, а чи, може, соромились оголошувати про свої особисті справи. Якось дивно прозвучало Гаврилове зізнання. А може, то тому, що Михайло вважав низькорослого вовчегірського голову ще зовсім підлітком?

— Воно, конешно, ще б і рано, — розчервонівся Брачун, ніби виправдувався, — воно б ще й погуляти якихось з десяток років можна, значиться, ще б не перестарівся, та така вже доля... Мусиш, одним словом. Як усім відомо, мати моя довго все хворувала-хворувала. Я вже і до лікарів возив, і сам Пташевський її оглядав, і порошки приписував, та, видно, смерті не відперти. Ниділа-ниділа, чакла-чакла та й... поховати довелося. А воно, звісно, без хазяїна двір плаче, а без хазяйки хата...

З виразом якоїсь сумовитої приреченості оповідав про свою молоду долю Брачун.

— Повірите — пустою дихає хата, аж заходить не хочеться. Вже й напалиш, і в'юшки вчасно закриєш, а воно вітер гуляє, звариш там що, а воно і в пельку не лізе... Ніби не хата, а могила, все одно що погріб який. Потім же й господарство... Хоч воно й господарство те — одні сльози, а все ж непорядок. Курей було двійко, вже б і нестися, бо гребені почервоніли, жаром взялися, а воно, значиться, без догляду... Я все в сільраді та в роз'їздах, а кури без догляду... то одну кібець задрав, саме пір'я на городі валяється, другу — може, кібець, а може, й рукатий який хижак, тепер голодних багато... Ще добре, що хоч корівчини якої немає, а то — хоч у кулак труби... Коняку, правда, воно доглядати легше, вона більше зі мною, то по службі, то по роботі, воно, знаться, спосібніше, та й взагалі кінь — то мужеське діло...

Брачун якось любовно помахує на конячину батіжком, а вона йому охоче відповідає енергійним помахом хвоста,— обмінялись привітанням, але колеса крутилися, як і раніше...

— Воно б, конешно, можна, було від того господарства й відмахнутися, в комуноу податись, тепер для бідняка, звісно, вихід на всі чотири боки. Он у Димерці на землі поміщика Підвисоцького вже комнезами хазяйнують, ну, а в нас, у Вовчій Горі,— нікуди податися, ми вже думали з Федором Миколайовичем. Але знов же і в комуноу кинутись — земельки з собою не візьмеш, вона тут, вдома, та й хати не перетягнеш — воно ж тільки ото слава, що хата, а шттовхни плечем — розсиплеться... Одно слово, хоч круть-верть, хоч верть-круть, мушиш женитися... Коли б мати були живі, вони, хоч і хворі, а діло знали.

— Ну, що ж,— згодився Сеспель, переконаний тою розповіддю,— то справа житейська, без того, рано чи пізно, не обійдешся. Так що вітаю...

— Дякую на доброму слові,— споважнів Брачун.— Воно ж, звісно... Так я так думаю, що воно й краще, поки ото молодий. Гляди — ще сам молодий, а вже сини парубкують. А то буває — сам уже в могилу дивиться, а дітки тільки на ноги спинаються...

Видно, в усьому шукав Гаврило виправдання своєму вирішенню.

Зупинились біля базару.

— Ви вже почекайте яку хвилину, я побіжу, може, гасу де якого або свічку, бо ж увечері молодь збереться, як не є — весілля. Еге, отже, безголовим став через цю мороку, тож і вас запрошуюю на весілля, можна сказати, задля того й приїхав...

Схопивши до рук якусь проржавілу балсанку, від якої чим тільки не тхнуло, він подався помежи крамниць. Михайло блаженно простягнув на сні ноги, схилився на лікоть, взяв у зуби соломинку, задумався. Ні, що не кажіть, що не думайте, а життя прекрасне, безконечне, йде за своїми законами вперед і не хоче спинятись. Кому доля судила передчасну загибель, а кому — життя. Душив людей холод, його прогнала тепла весна. Гуляє по землі голод, а поля вже покриваються зеленцем, луки травую, доведеться відступити й голоду. І люди одружуються... Хоч, може, ще й випадково, через необхідність, як оцей Гаврило, але одружуються, мріють ще в молоді роки діждатися дорослих синів... Добре, справді добре... От коли б тільки нога так не боліла, та ще коли б сил у тіло хоч трошечки більше... Тоді б і він... А може, ще настане і його день?

Минула вже не хвилина й не п'ять, минуло півгодини, а там і годинка збігла, вже сонце зовсім похилилося за дерева, а Гаврила не чути. Нарешті тоді, коли майже все було передумано, коли й конячка перебрала скупий оберемок сіна та вкинулась у дрімоту, прибіг Брачун. Він упрів, видно, таки добре побігав, почував себе ніяково, розумів, що забарився, але поблискував щасливими очима.

— Отож ці базари... Так і закрутить тебе, так і затягне, мов у трясовину... звісно, те, що треба, під руку не потрапить. А тільки не те вже й на базарі. Вже й мука, і зерно падають у ціні. І все потрохи падає...

Михайла ця звістка приємно вразила, але він ще не збагнув усієї значимості того повідомлення.

— Базар на поле дивиться, — мудрував вовчегірський голова, підтягаючи черезсідельника. — В полі порожньо — на базарі дорого. У полі запововило — на торзі подешевіло... Озирина хороша йде, ярина вибирається, дошки покrapують, от воно й гріється душа в людей, от воно й базар відразу своє каже... Аякже, не вік же й бідувати людям, не все й голоду панувати, колись же та й йому кінець прийде...

Конячка, відчувши, що звернула на дорогу додому, веселіше дріботіла ногами, а Брачун не замовкав ні на хвилину, не давав засумувати своєму званому гостеві.

До Вовчої Гори під'їхали, коли вже зовсім смеркло. Село їх зустріло мовчазливо, нібито причаїлось під горою, ждало чогось незвичайного. І знову, вже в котрий раз, почув Михайло сумовитий одинокий голос і знайому пісню.

Візьми, мати, піску жменю,
Посій його по каменю...

— Невеселі тепер пісні пішли, — зітхнув Брачун. — Не співається людям... На що вже дівчата й ті мовчать...

Нема піску, нема сходу,
Нема сина із походу...

Брачун якусь хвилину мовчав, роздумував над словами пісні. Потім сказав погідливо:

— Правда пісня... «нема сина із походу»...

У Михайла перед очима нараз постала рідна ненька. Може, й там, у Чувашії, теж співають подібних, сумовитих пісень?

Нема сина із походу...

Гаврило Брачун сидів на посаді з таким серйозним виглядом, ніби головував на щонайсерйознішому засіданні. Вступився перед себе в стіл, до чогось пильно дослухався.

Невеселе то було весілля: без музики, без танців, нібито й не дівчину брав голова вовчегірської сільради, а якусь підтоптану вдову.

Не той час був, щоб веселитися. Та й весілля було не таке, до якого звикли. Кислі, пониклі, у глибині душі і налякані, і ображені снували по хаті батьки молодої, соромились людям у вічі глянути, подумати тільки — весілля без попа, без церкви... Сором який, ой сором... це ж розмов не обберешся, це ж на вулицю тепер не вийдеш.

Хоч би уже чи дівка була перестарком якимось, щоб, як не крути, а треба було з дому випихати... Воно, коли непереливки, то тоді вже й піп не в голові... А то ж — ледь на ноги сп'ялося, ще й не дівувало, світу того не бачило, а вже йде... І не відговорити, не відвернути — наритилося на своє, а тепер же немає такого права, щоб перешкодити... Та й до кого звернешся, кому пожалієшся?.. Сам голова... Який уже не голова, а начальство. Правда, старий таки ходив до Василенка, поскаржитись хотів, але один сміх вийшов з тієї скарги. «Марку Сергійовичу, дочку сватають». — «Та що ти кажеш? Коли ж весілля?» — «Та на неділю ніби». — «За кого ж іде?» — «Таж за голову». «За Брачуна?» — «Таж, виходить...» — «Чудово! Обов'язково на весілля завітаю». — «Молода ще дуже». — «І прекрасно! Саме молодим і одружуватись!» Ну, що ти йому скажеш, коли тут одним духом пахне, краще вже мовчати, бо, чого доброго, ще халепи не обберешся... Так і пішов від Василенка, залишивши того при думці, що приходив на весілля кликати. «Кликав»... Якраз прийде, пан тепер великий, чи й захоче з мужиками знатися...

Ніби не на весіллі, а на похороні совгаються по кутках родичі молодої, воно б і ходити по таких весіллях не годилося, але ж спробуй... Яка не влада, а влада, ще розсердиться майбутній зятьок та покладе злобу, матимеш халепу; воно відомо вже: любе начальство чи не любе, а треба вдавати, що наймиліше у світі.

Та й гості не знають, як поводитись. Шепочуться біля полу дівчата — співати чи не співати? Посміхаються одними очима сусіди: ану, мовляв, побачимо, що воно за весілля таке собаче в сусіда дорогого справляють? Переминаються біля двору з ноги на ногу парубки, крутять цигарку за цигаркою — немає

більше їм роботи, не розгуляєшся на весіллі, голова жениться... Навіть діти й ті не знаходять собі діла — під вікна лізти, бач, ніби й нічого, весілля якесь таке, що й зовсім не схоже на весілля.

І тільки молода почувала себе і поводитись, як усі інші молоді. Никла донизу голівкою, соромилась, витирала час від часу для годиться кінчиком хустки сльозу, а сама боялась звести на людей очі — були вони повні щастя, гордощів, надії...

— Ідуть, уже йдуть... — зашепотілися гості, заслонили спинами маленькі вікна в хаті.

— Таж чи за стіл молоду садовити, чи як воно? — допитувалась тітка молоді, яка правила за розпорядницю цього незвичайного весілля. — Га? Чого ж ти мовчиш, братику?

— А хто ж його знає...

— У попа треба б запитати... — це вже хтось із сусідів укол збоку. Заусміхалися, зачмихали.

Молода сіла за стіл, до неї приступили подруженьки, у віночках, розрум'янені, зняковілі.

— Співати, чи що? — перешіптувались. — Якої ж?

На подвір'я вступили Пакришень, Сеспель, Брачунові дядьки, комнезамівські активісти. Позначені червоними стрічками, вони тісним колом оточували зняковілого, занадто вже серйозного молодого.

— За старшого дружка сам Пакришень... — шепотілися в хаті.

— Аякже... яка йшла, такого й найшла...

— А за боярина — отой татарин!

— Та що ви кажете?

— Все одно лоба не хрестить.

— А вони, комуністи, всі не хрестять.

— Та що ви кажете? Всі до одного?

Пакришень ішов повільно, стомлено опирався на свого костура. За почетом молодого посунули з вулиці до двору всі цікаві.

Прочинивши хатні двері, Пакришень із знанням справи вдарив палицею в усі чотири кутки.

— Старосто, пане старосто дозвольте молодого в хату завести.

— Бог благословить!

— Бог не бог, але й сам не будь плох, заходь хлопці!

У хаті стояла неймовірна тиша, всі з подивом дивились на прибулих, ніби вперше їх бачили — невже ж таки вони й справді ото так справляють весілля?

— А, дівчатка! — озвався здивовано Пакришень до подружок. — Може, весільних пісень забули? Чи вже й голосу не потягнете?..

Дівчата почервоніли, переглянулись, почала котрась тихо:

А в садочку голубець гуде...

Виждавши якусь мить підхопили всі хором:

А в садочку голубець гуде,
А в світлоньку голосок іде,
Там Гаврилко виряджається
Та й у матінки питається...

Якось в одну мить весільна хата стала весільною, всі забули про те, що без попа та без вінця, весільна пісня зробила своє. Дівчата тихенько виспівували, а Пакришень під той спів посадовив молодого біля молоді, оглянувся навколо: чи порядок? Помітив — Михайло стояв, зачарований, біля порога, дослухався до пісні. Кивнув йому, йди, мовляв, сюди, місце почту молодого тут, біля столу, на почесному місці.

Сеспель, згораючи під доскіпливими поглядами присутніх, пройшов до столу, сів на вказане Федором місце поруч з Гаврилом.

Порадь мене, моя матінко,
Порадь мене, моя рідная,
Кого брати та й у бояри.

Схлипнув хтось із жінок, мабуть, Гаврилових родичок.

— Не діждалася матінка, не порадувалась...

— Радощі невеликі, — буркнув хтось під носа із тих, що не схвалювали такого весілля.

Дивиться перед себе у стіл молодий, мов на відповідальному засіданні головує. Ніби він і не мав ніякого відношення до молоді, яка, мов голубка, принишкла, сидить поруч, допитливо водить по хаті оченятами, і вірить, і не вірить у своє щастя.

Михайло задивився на Гаврилову наречену. Він збагнув — не тільки тому поспішає Брачун, що хата порожня. Таких дівчат забирають з батьківської хати ще не дозрілими, як кажуть, сімнадцятками, бо їх легко дуже легко проморгати. Воно ж і справді ще дуже юне, йому й справді б ще у ляльки гратись. Круглолиценьке, кирпатеньке, з підпухлими, трошки вередливо задертими вгору губками, з ніжними ямочками на щоках, з хвилюючою родимкою на округлому підборідді, воно дивилося на світ такими великими й добрими очима, які

випромінювали щастя, так що не можна було залишитись байдужим і не хвилюватися за її долю. Інколи вона зовсім подитячому кривилась, мабуть, жаль молодій кидати батьків, рідну хату, але той хвилиний розпач в одну мить зникав, як тільки вона, ніби ненароком, зиркала у бік своєї дружини. Тоді її погляд сповнювався гордістю, світився щастям, почуттям власної значимості, може, для кого він і голова, і гроза грізна, а для неї він тепер — чоловік, дружина вірна.

А подруженьки, немов угадували настрої молодої, заспівали тієї, якої співалося і їхнім матерям, і бабусям, та, напевно, і їм самим проспіваеться:

Ой летять галочки у три рядочки —
возуля попереду,
Ой усі галочки по лугах сіли —
возуля на калині...

Вперше чув Михайло Сеспель весільні українські пісні. Але вони були йому зрозумілі, глибоко схвилювали його своєю задушевністю, образністю, тонкою поезією, дійовим впливом на слухачів.

Ой не жаль мені батечка свого,
ні подвір'ячка його,
Тільки жаль мені русої коси,
дівоцької краси,
Що дівки гуляють, косами мають,
мене не приймають:
Ой біжи, біжи — ти засватана,
ти од нас украдена,
Ой біжи, біжи — ти заручена,
ти од нас одлучена.

Боляче стало на серці Михайлові. Яка сила в тих співах, яка життєва правда! Який закон людського буття! Оце дівчисько ще не взнало до ладу, що то воно за дівування, що з подружками не наспівалося, не натішилось, а вже його відлучили, укралі... назавжди відібрали найбільші радощі юного життя, поклали ще на слабенькі, незміцнілі плечі тягар, який мусиш нести аж до могили...

Певно, все те якнайяскравіше дійшло й до молодої, бо враз упала головою на стіл, затрусилась вузенькі плечі в нестримному риданні.

Ой чи не жаль тобі, Ганнусенько,
матінки покидати? —

тим часом виводять подружки нової, ще жалібнішої. І вже й мати прихилилась головою до комина — не до того, щоб стояли накривати, дала сльозам волю...

Годувала дочку, годувала дочку,
як голуб голубочку.
Віддала в люди, віддала в люди,
та щоб не була в мене...

І не помітив ніхто з хатніх, коли на подвір'я вкотилась повітвиконкомівська бричка. Дотримав свого слова Василенко — приїхав-таки на весілля.

Зайшов до хати. Обернулися всі в подиві. Перервали свою пісню дівчата.

— А чи все тут йдеться на лад без такого, як я, свата?

— Тільки й ждемо тебе, Марку,— ступив йому назустріч Пакришень.

— Бажаю молодим щастя, та здоров'я, та довгих літ життя,— приступив Василенко до столу.

Молоді, ніби їм хто підказав те, не змовляючись, підвелися, поклонились гостеві. А Брачунів тесть з тривогою й гордістю позирав на присутніх у хаті; його серце краялось від двоїстого почуття: «Ну, бачите тепер, сусіди дорогі, щоб ви показали, якого зятя маю та яких гостей у своїй бідняцькій хаті вітаю?» А десь у самій глибині мозку шкреблася неспокійна думка: «Гості-то гості, а що, коли якусь банду на село чорт наведе, то вже так і дивись, що не минути тобі, чоловіче добрий, як отакому знаменитому тестеві, та ще й Василенковому другові, найсучішої гілляки».

XX

Варто тільки було запитати Маркові: «А де ж це твоя музика, молодий?» — як враз, мов на замовлення, і музика з'явилась, зацигикала на подвір'ї. Вся молодь туди висипала, спочатку пересміювались, під'юджували хлопці дівчат, а дівчата хлопців, а там уже, дивись, якась пара і в таночку завертілася — нестатки нестатками, голод голодом, а танцювати хочеться.

Значно яскравіше давав себе знати отой проклятий голод у хаті. На столах біля яких залишилися тільки бажані гості та рідня, почали подавати весільний обід. Кривилася теща, подаючи до столу чужі миски та полумиски з чужими картопляними пундиками та галушками, бо своїх не було зайвих, виставити на стіл усі запаси, то сім'я потім не доживе до нового. Отож ішли на весілля кожний з своєю їжею, і ніхто тому не дивувався. Тесть тільки чухав потилицю.

— Воно вже звиняйте... весілля, конешно, воно ж би й не завадило... воно ж, весілля без музики та випивки ніби й не той... але ж...

— Тепер і без горілки гіркувато,— заспокоїв весільного батька Василенко.— Справа не в горілці, а в тому, щоб молоді були щасливі.

— Та воно ж, конешно, як казав той... по чарочці, там по другій було б у самий раз, але кинувся до отих спекулянтів... уже б останнє віддав так... бояться... може, кому б іншому й продали, а мене вже ніби й той... і сумліваються.

— Ага! — розсміявся Василенко.— Відразу почули, яким духом пахне. То добре, що бояться. Треба, щоб так боялись нас всі оті спекулянти та пройди різні, щоб аж дух із них геть. З спекулянтами розмова коротка.

— Воно ж, конешно... але все ж весілля... воно ж би хоч по чарочці... не той час.

— Обійдеться. Посидимо, поспіваємо, хай вороги послухають, може, їм заціпить швидше.

Сеспель не зводив очей з Василенка. Він був просто закоханий у цю людину, в її простоту, в уміння триматись, говорити з людьми. Видно, він всіх отут знав, знали і його всі.

— Ну, то сідайте ж до столу, вже чим багаті, тим і раді. Спасибі, Марку, що хати нашої не оддуралися та слова дотримали... ех, чарку б ради такого діла.

Сіли за столи, поважно, чинно потяглися руками до ложок, хоч, може б, і не годилось так виказувати свого голоду. Дивним усе-таки було весілля без традиційних чарок, без примовок та приказок, без приповідок та приказувань. Тільки й устиг хтось сказати:

— Ну, хай же наші молодята живуть та поживають...

— Та вже чого ж, раз побралися, то, конешно...

І припали до мисок. І відразу забули про все: про весілля, про розмови, про самих себе, їли так, наче боялись, що залишиться страва недоїденою, або хтось вирве силою її з-перед носа.

Перший поклав ложку Василенко. І не тому, що показував свою ситість, ні, видно, і він був такий самий голодний, як і всі, а тільки тому, що на їхньому кінці швидше справилися з обідом.

— Ну, ось і підкрипилися, дякувати господині та господарю...

— На здоров'ячко...

— Вибачайте вже, не той час.

— Час важкий, але не нам падати духом.

— Еге ж, як казав той — не падай духом, а падай брюхом...

— То — кому як зручніше...

— Любезний ти, Марку, чоловік, — осмілився хтось із рідні молодой, — щоб до нас завітати... проста ти людина.

— А чого ж тут... гордитесь нічим. Недалекі, бач, з Виповзова. А людей цуратись не годиться. Та й на прощання хотілося по селах проїхатись...

Насторожились, затихли.

— Іхати кудись збираєшся, Марку, чи як? — запитав Федір.

— У Чернігів перебираюсь...

— Назовсім?

— Та воно ж вічного нічого немає — учора обрали, а може, через тиждень виженуть. Не на мале діло йду, хто знає, чи вистачить сільонок.

— Вистачить! — гукнув хтось за столом таким голосом, ніби він таки приклався до чарки. — Вистачить, Сергійовичу! Засміялися стримано, з оглядкою, а що, коли образиться? Не образився.

— Тут, хлопці, вся губернія, в губернаторському домі доведеться сидіти.

Розкрились очі, округлились роти.

— Оце таким великим чоловіком будеш? — перелякався Брачунів тєсть.

— Та яким же там великим...

— Головою губвиконкому обрали? — запитав Пакришень. — От уже вітаємо, так, той... від широкого серця.

— Дякую, друзі, але зрозумійте — на яке діло йду...

— Ого, так високо, Марку, забираєшся, що нам, грішним, до тебе не то досягнути, а не доглянути. Подумати тільки — губернатор! Радянський губернатор.

— Та не губернатор, — відмахнувся Марко. — Губернатор що... його, гада, вчили, мабуть, років двадцять перед тим, як на губернаторство посадити. Це раз. А по-друге, чому його вчили? Як нашого брата обдурити, а на те великої науки не треба. А тут зовсім інше. Не губернатор, братці, а голова! Ви розумієте, головою треба думати, як нагодувати всю губернію, вдягти, навчити, до життя хорошого повести...

— Да, то не просте діло, — згоджуються. — Воно, конешно, коли б учили...

— А нас і вчили. І учать, — хитро примружив сірі очі Василєнко. — У нас є дуже мудрий учитель, усе він знає, всяку науку, таку, яка найбільшим панам не снилась, пройшов. І нас учить...

— Ленін, значить.

— Ленін. Тому й за губернію, братці, беруся. На Леніна та на вас надіюсь...

Переглядаються: а до чого ж, мовляв, ми тут?

— В народі, у вас тепер уся сила. Як захоче, так і буде...

— Еге, ми багато б чого хотіли...

— Хотіти мало, однак само не прийде. Робити треба, життя міняти...

— Еге, спробуй до нього приступитися, до життя до того...

— Ми вже до нього приступилися... Хіба не бачите, як воно міняється?

Василенко вже не говорив, а просто-таки мітингував.

— Ти нам про високу політику, Марку, що-небудь скажи...

— І скажу. Політика — то велике діло. А знаєте, хто її робить?

— То вже чому ж не знати...

— Ану ж, ну...

— Отакі-о хлопці, як ти, Марку...

Він сміхотливим поглядом обводив присутніх, ждав правильної відповіді.

— Ленін політику вказує, ніхто більше.

— Ленін теж тільки висновки робить, та спрямовує її, оту політику...

Виждавши якусь мить, ніби налюбувавшись подивом присутніх, закінчив:

— А політику ви робите, народ робить, і ніхто інший.

— Ну, Марку, це вже ти, той... які ж із нас політики, сидимо, затаївши дух, ждемо, куди воно повернеться.

— А революцію хто зробив?..

— Ми її не бачили...

— Всіх ворогів хто розбив?

— Знайшлись і без нас...

— Еге, подумайте краще, а чи не такі, як Василенко з Вишпозова, Брачуни з Вовчої Гори, прикиньте собі, скільки вовчегірських хлопців за нове життя голови склали...

— Та воно-то так...

— А ви хіба не співчували їм, не підтримували?

— Та воно ж можна б і краще, коли б же нас ті банди різні... А то вдень трусишся, вночі трусишся.

— А зараз хіба не ви життя змінюєте, старе під корінь рубаєте?

— Щось не видно...

— А сьогоднішнє весілля? Без попа, без церкви...

Похнюпились. Воно, конешно... Воно, діло ясне, ламається... Але пополупаеш перед усім селом за ту ломку, потикають на тебе пальцями...

— Брачун перший, а за ним і інші житимуть по-новому, без попівського дурману, без опіуму...

— Воно, конешно...

— От тому, хлопці, й іду сміливо на губернію. Я вас знаю, і ви мене знаєте. За бідноту на дно морське піти не побоюся, гідрі різній не дам спуску... Треба тільки за діло дружно братися, урожай виростити, голод перемогти, спекулянтів — до нігтя, нову політику правильно повести, а там таку, хлопці, політику розгорнемо, таке життя на землі створимо, згідно з «Інтернаціоналом», одним словом, хто був нічим, той стане всім.

З гордістю поглядає на своїх гостей Брачунів тесть. Та чхати він хотів на те, що без попа та церкви! Подивіться, люди добрі, хто ж на тому весіллі гуляє? Сам Василенко, отой Василенко, який, хоч і вийшов, так само, як вони з Вовчої Гори, з Виповзова, а тепер знає, куди вести, до якого життя і Вовчу Гору, і Виповзів. Ех, жаль, дуже жаль, тільки, що задля такого випадку проклятуша спекулянтка горілки не продала, а то б... хіба ж ще такою б була ця розмова?

Урочисто возсідав за столом Брачун. Навіть його молода збагнула значимість цього весілля, вже не до музики прислухалась, що невтомно цигикала за вікном, а до малозрозумілих слів Василенка. Вже й Гаврила починала побоюватись: а що, коли її чоловік виявиться отаким розумним та балакучим?

Кожне слово, кожний рух, кожную гримасу на обличчі присутніх ловив Сеспель. Так от воно, справжнє життя, ось вони, творці того життя... Як він їх розумів, як відчував, як пишався тим, що сидить з ними за одним столом, думає одну думу! Ех, коли б йому вільний час, коли б сила, коли б папір... Ні, ще настануть дні, ще ляже все це рівними рядками, ще перейде оця сила життя, правда життя, суперечливість життя в рівні співучі рядочки.

У пісні...

А Василенко вже командує:

— Агей, хлопці, та чи на весіллі ми, чи не на весіллі? Федоре, ану починай нашої, незаможницької, такої, щоб у багатів морозом подерло по шкурі!

Пакришень відразу ж прокашлявся, почав тихим приємним тенором:

Ой наступала та чорна хмара...
Став дощ накрапати...

Дружно, злагоджено підхопили пісню. І заспівалась вона так ладно, ніби співаки не раз уже репетирували, ніби вони тільки те й робили, що пісень співали.

— Добре, хлопці, добре,— схвалив Марко.

— Ех, коли б це ще було по чарці... воно, конешно, як казав той...— скрушно крутив головою весільний батько. Він один тут не співав — незручно виспівувати господареві, та ще хтозна, що й сусіди скажуть... Воно, конешно, народ такий — спочатку тебе підведуть, а потім пальцем вказуватимуть...

Пісні сипались, немов із мішка, одна голосніша за іншу, третя прекрасніша за четверту: а Сеспелеві хотілося, щоб тим пісням не було кінця. Любив він їх, любив над усе, забував і про горе, і про болі, коли вслухався у чарівну мелодію, коли вдумувався в прості, але такі значимі слова пісень.

Уже надвечір почав гість прощатись. Його не відпускали, йому дякували, перед ним вибачались, просили не забувати, заїздити, не минати їхнього бідняцького дому.

Проводжали його за село сам молодий, Пакришень та Сеспель. Розмова повернула на сільські справи, і Михайло, відчувши, що він тут зайвий, непомітно відстав. І тут до нього, мов вивірка, хтозна-де й взялася-підскочила Настунька.

— Ой, то як же вам на весіллі гулялося?

А в самої оченята, мов зірничі вечорові: так і міняться, так і сяють.

— Чудово, Настусю. Для мене світ новий відкрився...

— А молода вам сподобалась? — кокетливо зиркнула спідлоба.

— Дуже! Симпатії, як кажуть — море!

— А то моя однокласниця. Тільки вона весняна, а я восени, аж у пилипівку народилась.

— Ого! То вже й тебе скоро видаватимемо...

Закрилася, як завжди рукавом, засоромилась, а в душі просто розквітла від тих слів.

— Ми для тебе найкращого жениха виберемо, ми тебе не видамо за абиякого...

В одну мить він приголомшив тими словами дівчину. Хіба таких слів від нього ждала? Значить, він знає, що вона не маленька, але й думати про неї не хоче, іншому віддає...

— Нікого мені не треба...— крикнула з сльозами в голосі і зникла в сутінках. А Михайла кликав Пакришень:

— Михайле, а йди-но сюди!

Підійшов, Василенко глянув якимось по-новому, ніби пронизав його наскрізь поглядом.

— Це мені Федір про тебе, Кузьмін, говорив, про волинку з твоєю партійністю. То ти ось що... будируй це питання, добивайся своєї правди. До секретаря повіткому Стрільця зайти. Я йому скажу...

— Дякую...— зніяковів Сеспель. Він не ждав, що його зустріч з Василенком закінчиться цією розмовою.

— Ну, бувайте, хлопці, дійте,— подав руку на прощання Василенко.

— Бувай здоров і ти, Марку,— за всіх сказав Пакришень.— Сміливо берися за діло, а ми підтримаємо. Аякже, це ж, казав той, наше перше неможливе діло...

Не йшов, а, мов на крилах летів Сеспель. Йому було легко і радісно на душі. Йому здавалось, що Василенко й усім вочегірцям привіз у цей день теплу радість. І не знав того Михайло, що в цей час, прихилившись до чийогось тину, пролила гіркі сльози Настуся, важко поранена у саме серце його необережним жартом.

XXI

Південне сонце палить нестерпно. Спека неймовірна. Дихати нічим. Давить груди, судомить ноги, шкіру точить шашіль, і, здається, не видно кінця тим мукам. Та ось блиснула поблизу дзеркальна річка, в обличчя пахнуло прохолодою. Михайло кинувся на берег. Його там ждав порятунок. Але йти було далеко і важко. Не мав сили пересувати клякнучих ніг, мусив не йти, а повзти.

І ось він уже в воді. Вона зовсім не остудила його гарячого тіла, навпаки, відчув себе немов у лазні. А тут ще вислизнула з-під ніг земля. Треба спливати на поверхню, а він не мав сил поворухнути ногами. Запрацював руками, розгрібав і бурнув воду, а тіло, однак, безнадійно йшло на дно. Оглянувся з жахом — берег далеко, десь на обрії маячили якісь дерева, а навколо — вода й вода. І вже не сліпуча, а якась чорна, зловісна. І нічого поблизу — ані човника, ані колоди, ані душі живої. Тільки тоненька гілляка вербова хитається на хвилях. Конвульсивно потягнувся до неї, схопив у руку, подумав: «Потопуючий і за гілку хапається». А та гілка і справді була рятивною, відчув: і не плыве, і не тоне. В такому безпорадному стані й застиг у тій гарячій річці: і не тонує, і виплывти на берег не мав сили...

Хтозна, скільки б часу так катувався, коли б не застогнав і не прокинувся. Його й справді кинуло у гарячий липкий піт,

закляклі ноги боліли. Можливо, то від незручності, адже гнувся на земвідділівському столі.

Світало. Вже не міг заснути. Вийшов з кімнати, пішов блукати по парку. На бузковій алеї запаморочливо пахло, солов'ї заливалися у непроглядній гушавині лип, зозуля озвалась здалеку, мабуть, від самого кладовища, там було так зелено і рясно, що тільки й розкошувати птахам.

Ранкова прохолода троху остудила тіло. Просвітліла голова, зникли тупий, неприємний біль у потилиці і гіркота в роті, непомітно розвіявся той післясонний гнітючий стан, який завжди супроводжує ходячих хворих.

Про той сон він одразу ж забув. Коли б хто спитав його, а що ж снилось, навряд чи й пригадав би своє нічне купання.

А сон той, коли б потрапив на зуби ворожбитам, був просто-таки віщим, або, як кажуть — сном у руку.

Тримався справді на одній соломинці. Та ще були лихі люди, які раді були б і ту соломинку з холодіючих рук вирвати. На щастя, їх було дуже мало, тримався він усе-таки на плечах добрих друзів, а їх було куди більше. Але й один такий ворог, як Савченко, немало значив.

Савченко прозвав його «чужими вухами». Остерігався сам. Застерігав інших. Михайло не раз помічав, що Савченко навмисно замовкав, варто було йому з'явитись у кабінеті. Коли ж виходив, то вже не чув, як той попереджав співрозмовників:

— При цьому тримайте язик за зубами — «чужі вуха».

І його сторонилися у відділі. Працювали тут головним чином колишні «специ», які найбільш від усього боялися чистки. Савченкову пораду сприйняли безапеляційно, оті «чужі вуха» вони вважали агентами Дзержинського. І недаремно при появі Сеспеля не те що замовкали — полотніли, а декого починала трясти лихоманка.

Не дрімав Савченко. Він пильно приглядався до нового працівника, стежив за кожним його кроком. І те, що Сеспель працював добре, зовсім не радувало начальника. Ні, то ж не випадково, де побував Кузьмін, починався активний збір допомоги голодним. Тут діяла якась інша, таємна, ще не розгадана ним, Савченком, сила... А потім... Потім у нього накопичилось стільки фактів, незрозумілих і підозрілих, в яких він зовсім не спроможний був розібратися. Невже тут було щось таке, чого й Василенко не знав? Але чому ж тоді, прощаючись з повітом, новий голова губвиконкому в першу чергу не проминув Вовчої Гори, мав таємну зустріч з цим співробітником?

Призначення Василенка на такий високий пост просто-таки приголомшило Савченка. Подумати тільки, неотесаний виповзівець, людина з трикласною освітою, отой мовчазний, неповоротливий моряк,— в усякому разі, не рівня Савченкові, який таки хоч трохи помазався сякою-такою наукою,— керує всією губернією! Ну що ж, хай посмикається, хай спробує, в свій час не такі, як він, люди, вишколені не одним університетом, губернатори і то мороку мали... Покерує-покерує та так дасть сторчка до самого низу, що, гляди, ще на посту голови Виповзівської сільради опиниться.

Вичікував. Ждав, що з дня на день Кузьміна покличуть у губернію. Не стане ж бо справді Василенко тримати такого важливого агента в якомусь повітовому земвідділі. Так і дивись, на повіт кине «свої вуха», то перше діло в керівництві. Але минали дні, а Сеспеля ніхто нікуди не кликав. І Савченко задумався, почав гарячково докопуватись до істини. І до дечого, як йому здавалось, дуже важливого таки докопався.

Подався в повітком партії. Але розмову повів не з Стрільцем — одна компанія з Василенком. Замкнувся в кабінеті із заступником секретаря Шевченком та довго з ним радився, бо були давніми і друзями, і однодумцями.

— Тобі відомо, що в мене є такий працівник Кузьмін?

— Це із біженців?

— Важко сказати, з кого він. Василенкові «вуха»...

— Тиждень назад про нього в Чуваській обком запит посланий. Стрілець підписав.

— Та що ти кажеш? Значить, він таки, той... справді підмочений?

— Його там виключили ніби по брехливому доносу. Так Василенко Стрільцеві говорив...

— Ти сам чув?

— Я був при тій розмові. Виїжджаючи в Чернігів, Василенко прийшов попрощатись, ну й... говорив про се, про те, а потім уже, попрощавшись, біля порога згадав. Каже: «Запитай у Чуваському обкомі про Кузьміна. Видно, нізачо виключили хлопця з партії». Ну, а Стрілець, знаєш, нічого в довгий ящик не відкладає, відразу ж і підписав запитання...

Савченко довго ходив по кімнаті туди-сюди, чувач потилицю, думав. Нарешті зупинився перед Шевченком.

— Послухай, друже, а що б ти подумав про всю цю справу? Дивна і незрозуміла людина цей чуваш. Просто-таки загадка нерозв'язана. Пишеться Кузьмін, а раніше, в армії, зовсім інше прізвище носив — Сеспель. Оголосив себе комуністом, на

обком партії тінь кидає, в необ'єктивності звинувачує. Судився, але вдає з себе виправданого. Ні, ти подумай тільки, хіба ж обком випустив би людину, та ще куди — на курорт! — коли б за нею такий хвіст тягнувся, таке звинувачення висіло? Та ніколи в світі!

Шевченко, певно, був людиною більш поміркованою і об'єктивною, мовчав, тільки почмихував нетерпляче, мабуть, зважував усе те, що викладав йому Савченко.

— А потім його дивна, просто-таки незрозуміла поведінка тут, у Острі. Ну, припустімо, з'явився ти... закинуло тебе горе. То шукай роботи так, як усі шукають. А він відразу ж до Василенка, через Василенка протиснувся...

— Та й що ж?

— Але ж ти Марка знаєш. Він на кадри дивиться крізь пальці. Ніякої пильності...

— Але він і помилявся рідко...

— Але бувало...

— Кінь на чотирьох ногах, та спотикається...

— А потім... слухай далі. Влаштувався на роботу. І що ж думаєш, живе по-людському? Може, квартиру собі найняв, харчується, як люди? Нічого подібного! На столі в земвідділі гнеться, по Старогородці старцює, бабам дрова рубає та воду носить, а весь пайок, всю зарплату — у фонд годлодних...

— Та що ти кажеш?!

— Мені здається, що не простий птах залетів у наш город. Ні, тільки подумати: хай одна, хай дві, ну, три заковики, а тут же вся біографія в людини складається з самих протиріч та загадок. Не менш як замаскований денікінець або, дивись, щоб не японський шпигун.

— Ну, це вже ти загнув!

— Час тепер такий, друже, вірити нікому не треба. Тим більше, коли людина темна, коли на неї падають тіні...

В уяві Савченка Михайло Сеспель поступово виростав у лиховісну, страшну фігуру, яка загрожувала вже не лише самому Савченкові та земельному відділу, а й усьому повітові, коли навіть не самій Радянській владі.

— До чого б оті загравання з населенням? Ота вода, дрова? Настрої вивідаються, а потім хто ж подасть найповнішу інформацію, коли не базарні баби? А потім — нога... Ще хтозна, який там у нього туберкульоз, може, то куля сидить червоноармійська... У мене сумніву нікогого — білогвардійський недобиток.

— Все може бути... — завагався Шевченко.

І те вагання ще більше зміцнило в своїх здогадках Савченка. Він уже уявив собі, які будуть наслідки викриття зловісної постаті діловода. Це відразу ж мало підняти в очах вищого начальства його самого, Савченка, як людину архіпильну, принципову, ділову і далекоглядну. З другого боку — до кінця викривало ділові якості новоспеченого голови губвиконкому Марка Сергійовича Василенка, який, коли не зв'язаний безпосередньо з цим пройдою Кузьмінім, то став безвольною іграшкою в руках замаскованого ворога. Одним словом, так чи так, але Маркова кар'єра на тому кінчалася. А там — чим чорти не граються, — гляди, що і його, Савченка, висунуть на губернію... А що тут неможливе? Коли висунули Василенка, то чому ж не можна висунути Савченка? Тим більше, що він проявив справжню пильність, показав себе далекоглядним і діловим керівником, якому вже давно треба зайняти достойну посаду...

Аж залихоманило від тих думок, від такої привабливої перспективи.

— Ти ось що, друже, — зашепотів він по-змовницькому до Шевченка, так ніби їх і справді могли підслухувати, — запитай ще раз у Чуваському обкомі...

— Але ж запит пішов...

— То само по собі... До речі, в тебе не збереглося копії?

— Чому ж, копія є.

Шевченко дістав з шухляди коричневу потерту папку, порився в паперах, подав Савченкові потрібне. Той швидко перебіг очима, видно, лишився вдоволений.

— Ну, так же. Тут загальний запит: чи був у партії, коли вступив, характеристика. А ти повтори запитання, та ще й додай: «Повідомте, мовляв, номер партійного квитка». Розумієш, номер партквитка... На всьому іншому можна помилитись, але коли справа доходить до номера, тут брат, не жартуй, я вже це знаю, від номера не відкрутишся.

Шевченко в присутності Савченка склав телеграму. Той дивився через плече, ствердно кивав головою.

-- Ну, друже, ми з тобою напередодні великих подій. Таких, брат, подій, що не то до Харкова, до самої Москви докотяться...

Шевченко знизав плечима. Був він людиною слабовольною — однак і вірив, і не вірив у одне й те ж. Але на цей раз він більше схилився до Савченкових припущень. Задоволений Савченко вийшов з повіткому.

Михайло засунув напери в шухляду, замкнув її і задумався. Робота в земвідділі закінчилась, було ще зовсім рано, а поїти себе нікуди. Йти на Вовчу Гору — йому дуже хотілося побачитися з Федором — далеко; отже, випадає Старогордка. Дровець врубати чи занести до хати, а може, ще яка робота знайдеться...

Прочинилися двері, і на порозі його маленького кабінету стала Наталя, відома співуха та пересмішниця серед земвідділівських секретарок. За нею стояв цілий гурт дівчат та хлопців.

— Михайле Кузьмичу, — звернулась, червоніючи від хвилювання, Наталя, — до вас ось делегацією...

Він мимоволі звівся на ноги, споважнів:

— З якої нагоди?

— Та ось цікавляться дівчата, скільки вам років?

Приснули сміхом за порогом дівчата, чмихнула й сама Наталя, але стрималась. Зрозумівши, що з нього жартують, і собі посміхнувся, відповів запитанням:

— А скільки ви думаєте?

— Та он у анкеті вичитали, що ніби двадцять з гаком...

— На те ж і анкети пишуться...

— Так вони не вірять! Кажуть, що вам більше, що ви вже в дідусі записалися...

— А що ж робити, щоб повірили?

— Йти з нами на Десну.

Через поріг переступив і Сашко Свистьольник, і ще дівчата, заговорили в один голос:

— На човнах покатаємось...

— Тепер така краса на Десні...

— Поспіваємо, не все ж і сумувати...

І він раптом відчув, що анкета, в якій записано його вік, не збрехала, що він молодий, юний; його розбудили, покликали молоді голоси, і він не міг не відгукнутись на їхній поклик.

— Та я з радістю!

— Ну от і добре, — згорда кивнула Наталя на подруг, — а ви сумнівались!

Сашко Свистьольник затягнув Михайла на хвилину додому, бо переконав, що кинути на зуб перед прогулянкою щось необхідно і навіть корисно.

А десь через півгодини вони вже прямували через місто до пристані, в улюблене місце гулянок остерської молоді.

Земвідділівська молодь не боялася ніяких чисток, отож або нічого не чула про «чужі вуха», або не звертала на ті намови ніякісінької уваги. Дивилась на Михайла як на звичайну смертну людину, більше того — симпатизувала і співчувала йому, бо, мабуть, більше, ніж старики, розуміла його самотність і пригніченість. Але, на жаль, молоді тієї було в земвідділі не густо. Кілька помічників діловодів, секретарок, прибиральниць, та й усе, Савченко на них не звертав ніякої уваги, не визнавав за будь-яку силу, дивився байдуже, як дивляться на столи, стільці, шафи та інший інвентар, без якого хоч і можна обійтись, але все-таки мусиш мати його під рукою.

Найзначимішою, такою, що муляла очі навіть самому Савченкові, була оця сміхотлива, співуча красуня Наталочка. Висока, золотоволоса, гнучка, очі її так і просились у поезію. Вона приковувала до себе увагу і погляди всіх, хоч ніхто з хлопців навіть на думці не мав позалицятись до дівчини.

Наталочка походила із заможної сім'ї, виховувалась не так, як оці неписьменні прибиральниці, вміла й на піаніно грати, й пісень співала нечуваних, і взагалі освіченість і шляхетність були написані на її обличчі. Хлопців їй до пари в Острі не було, повтікало до біса все панство, а бідняцькі нащадки чи то боялись приступитись до дівчини, чи гребували панським кодлом.

У товаристві Наталя поводилася просто. Дружила однаково зі всіма земвідділівськими дівчатами, не цуралася хлопців, але ціну собі знала, уміла кожного поставити в належні рамки. Михайло не раз задивлявся на неї, милувався так, як милуються твором мистецтва, але якимось навіть не подумував про те, що ця Наталя — дівчина, жінка, що про неї можна думати якимось інакше. Частенько вслухався у ніжні звуки недобитого інструмента, що дивом зберігся в одному із залів колишнього панського будинку. Наталя, виявляється, самотужки підтягла ослаблі струни в піаніно з розколотою кимось кришкою, більш-менш настроїла його і тепер у вільні хвилини скликала до нього молодь чарівними звуками. Бувало, що й співала срібним, не сильним, але дуже приємним, голоском невідомих йому пісень. Найчастіше вона виспівувала соловейка, і в самої голосок звучав теж солов'їно.

Ой у саду на вишеньці
Соловейко щебетав.

Коли вона заспівувала саме цієї, Михайло вже нічого не міг робити, опускав руки, схиляв голову, віддавався солодким, ніжним думам. Згадувались Тетюші, незабутня осінь, Волга, приміські гаї, молодечі прогулянки. Не раз блукали вони по

стежках, занесених золотим осіннім листям, соловейком щибетала та... далеко, незабутня, недосяжна... Як правило, вони ходили на ті прогулянки гуртом, веселоголосою юрбою, але чув він тільки її солов'їний голосок, бачив тільки її проникливі, сумовито-сяючі ласкаві очі.

Під вишнею козаченько
Дівчиненьку улещав...

Біля Десни зібралися всі земвідділівці. До їхніх послуг був старенький, густо просмолений баркас. Видно, до нього мала якесь відношення Наталя, бо вона розпоряджалася тут всіма на березі.

Михайло й сам не помітив, як потрапив у полон до цієї чарівної дівчини. Відчув себе з нею легко, навіть радісно, бо вже давно не мав нагоди говорити з людиною знаючою, освіченою. Хто вже зна, де вона набралась тієї мудрості, але Наталя, здавалось, знала все, бо про що б не заходила мова, вона не відмовчувалась, а, навпаки, виявляла таку активність у суперечці, що він тільки дивувався.

Внизу тихо хлюпотілась Десна. Тиха, повільно плинула вона повз старі, напівзотлілі пристанські склади, у них було порожньо, зяяли відчинені двері або дверні отвори: ще не було чим виповнювати складів. Правда, інколи до пристані, від якої тхнуло пусткою, перевтомлений буксир підтягував старі, давно фарбовані баржі, на них поспішно вантажили хліб, зібраний допомогом, і той буксир відразу ж рушав у напрямі Києва.

Ріка ще не встигла ввібрати в береги весняних вод, була широкою, у багатьох місцях переливалась через піщані дюни, розхлюпувалась поміж осокорів та зелених верб на горбатих луках, сягала Карпилівки й Лутави. За Карпилівським лісом червоно сідало сонце, захід палав малиново, пташки поховались у верховіттях дупластих верб, низько схилених над водою; вечорова тиха пісня слалася по безмежному простору голубих вод. Плюскотіли весла, тихо хлюпотілись хвилі об баркас, скрипіли уключини, чувся дзвінкий сміх дівчат.

Сеспель забув про всі життєві незгоди; його оточувала така ідилічна краса, що він не міг у ці хвилини бути сумним. Відчував себе молодим і здоровим.

— Я чула, ніби ви поет, Михайле Кузьмичу? — допитувалась Наталя.

— Хто ж це вам міг таке сказати?

— Казали добрі люди. А потім по вас видно, по задумі, по очах...

— А ви любите поезію?

— О, так! При нагоді я вам покажу бібліотеку мого татуся. Він у мене особливий, татусь мій. Світило! Правда, світило старорежимне, але цілком лояльне і, кажуть, ніби прогресивне. У свій час денікінці мало не зарубали, гайдамаки канчуками частували, тільки він не любить того згадувати. За те, що співчував партизанам. А він, це вже я сама знаю, не лише співчував, а й переховував їх, сам Василенко не раз таємно бував у батька. Одне слово, мій татусь — людина цілком радянська; він Радянській владі ще до революції симпатизував. І літературу дуже любить, у нього і Пушкін, і Шевченко, Толстой і Гоголь. З Коцюбинським був особисто знайомий.

— А ви яких більше поетів любите?

— Мені всі подобаються. Шевченко, Лермонтов. А найбільше — Єсенін. А потім ще Надсон. Ну й інші є цікаві...

Зайшло сонце. Пристав до берега баркас. Виліз Сашко Свистольник, передав Михайлові весла.

— Ваша черга.

Вони катались останніми. Михайло невміло, бо чи не вперше за все життя веслував, перебирав веслами; Наталя задумливо дивилась кудись у непроглядну даль вечорового неба, цідила крізь пальці теплу деснянську воду й продовжувала розмову, почату ще на березі.

— Я люблю вірші, в яких є щось особливе, незвичайне, ну таке, знаєте, що на грані фантастичного, сповнене прекрасної вигадки, з багатьма такими незвичайними образами...

Він дивився їй у обличчя, хотів впіймати вираз очей, уявити собі їх — і не міг впіймати. Бачив тільки, що його супутниця володіє надзвичайної краси очима, але в чому суть тієї краси, ніяк не міг збагнути. А може, то йому просто так здалося, може, то він вигадав сам собі ту неземну красу? Бо на перший погляд Наталя цілком земна, володіє звичайними собі, присутними всім смертним очима. А може, саме так у подібних відчуттях і народжується ота сучасна поезія, поезія імажинізму, символізму?

О глаза, любимые мной —
Темной сини две черных звезды,
Не в насмешку ли над собой
Вас я песней терзанья создал.

Аж веслами сплеснув сміливіше, невлад, аж спалахнув увесь, звідкіля вони прийшли, оці рядки? Невже поезія, імажинізму прагне стати і його незрівнянною любов'ю?

Ні, не стане...

— Ви віршуєте? Михайле Кузьмичу? Ну, не крийтеся!

: Він розгубився, почервонів: «Та звідкіля ж вона довідалась?»

— Подаруйте мені того вірша. Добре?

: Він мовчазливо схилив голову.

— Ви мій боржник, я вас спіймала на слові,— весело засміялась Наталя і веліла прямувати до берега — уже зовсім стемніло.

Їх не ждали. Розійшлись. Та вони того не помітили. Навіть були вдоволені тим, що zostались наодинці. Вона щось говорила, сміялась, її голос дзвенів пісню. Човен тихо йшов поблизу берега, Михайло поклав руки на весла, відпочивав.

— Заспівайте, Наталочко,— попросив.

Вона не примусила себе впрошувати. В неї, мабуть, співала душа, для неї співав навколишній світ, отож досить було тільки нагадати про пісню, як вона повела її тихо, плавно, ніби послала течією зачарованої ріки.

Ой у саду на вишеньці
Соловейко щебетав...

В небі спалахнули перші зорі, захиталися, задзвеніли у деснянських водах. За рікою, у темних кущах лоз, озвалися солов'ї. Рожеві кучеряві хмари, застигли вгорі, ворушилися знизу.

Не вернувся козаченько —
Помер на чужині...

Мов ножем по серцю полоснули оті слова...

Поховали чужі люди
В чужій домовині...

Ще жодного разу він не чув цих слів, хоч саму пісню слухав не раз. Чи то Наталя до них не доспівувала, чи, може, він просто не звертав на них уваги. Тепер вони дійшли до нього в усьому їх глибоко трагічному змісті, відчув, що ніби про нього вони складені. Невже і його отак... на чужині... чужі люди... в чужу домовину?..

Ні, ні! Він не помре, не має права піти в небуття раніше, ніж побуде вдома, на рідній землі, біля чудесної Волги, в дорогих серцю Чебоксарах; він не піде з життя раніше, аніж перелле всю свою душу, всю кров, краплю за краплею, у пісні, у вірші, у мистецтві... Але яка пісня, яка тільки пісня, з якою душею, якою силою створив її митець!

Човен стукнувся в берег. Наталя голосно засміялась, виплигнула на пісок, схопила за ланцюг, потягла з такою силою, що

Михайло мало не втратив рівноваги та не шубовснув у воду. І сам розвеселився, засміявся, враз розвіялось на душі те враження, яке справила на нього пісня.

Ішли тихими сонними вулицями затемненого містечка. Місяць вставав на сході, небо стало ще вищим, солов'ї заливалися в темних садах.

— Михайле Кузьмичу, скажіть відверто — багато пережили тяжкого на своєму шляху?

— А ви чому так думаете? — не встигав дивуватись він.

— Значить, угадала, угадала. По очах видно — дуже стомлені і сумні у вас очі. Знаєте, як би це сказати — повні якогось трагізму, таємничості...

— Вигадуєте...

— А скажіть, який факт зі свого життя вважаєте найяскравішим?

— Було таке, — задумливо відповів Сеспель. — Було... Цього ніколи не можна забути, це завжди в серці...

Вона прикинула, терпляче ждала.

— Я бачив Леніна, говорив з ним...

І його обличчя набрало якогось нового, незвичайного виразу, а очі засвітилися таким ясним світлом, що не піддавалося визначенню.

Вона вже більше не засипала його наївними, грайливими запитаннями. Зіщулилась, враз відчула себе поруч з ним маленькою, мізерною, звичайною селючкою, яка тишила себе самообманними почуттями вищості над усім і всіма.

— То я жду вірша, — нагадала вона тихо, коли зупинилися біля її двору.

— Постараюсь, — посміхнувся він покійно і якомсь винувато подав на прощання руку.

Обіцяного вірша про вигадані очі він написав. Написав жартома, як спробу, як пародію, але обіцянки своєї подарувати так і не здійснив. Другого дня виїхав на села, а коли повернувся, роздумав. Навіяний Десною настроїм був неповторним.

XXIII

Малий Гриць не залишався без науки. Хоч у селі й не було школи, але він рано повесні перейшов у вищий клас. Минулого року пас свиней, а цієї весни пішов за тріліткою-телицею. Бо й варто було хлопця підвищити. За літо добре вивчив свинячу натуру та так оволодів пастухуванням, що йому таки нудно стало ходити біля цього простого діла. Ото тільки й

розваги, що покататися на підсвинкові. Спочатку то було не-легке заняття — спробуй осідлати рябенького та прокататись по вигону, коли він не любив того та крутився під вершником як скажений, невдоволено верещав і то зривався на галоп, то раптом зупинявся як укопаний. Не раз летів Гриць сторчака в пісок або багнуку, випльовував пісок, розвозив по обличчю червону юшку. Але однак початого не кидав. І нарешті таки освоїв рябенького. Той уже не хвицяв задом і не верещав, коли Гриць з розгону майстерно стрибав йому на спину, брався обома руками за вуха та стискував ногами поросяче одвисле черево. Тепер підсвинок, ніби стараючись догодити пастухові, галопом летів з кінця в кінець вигону, а притомившись, зупинявся, покірно лягав на землю і блаженно порошкував: мовляв, скільки міг — катав, а тепер дай мені відпочинок.

Але все ж, хоч і був справжнім майстром випасання безрогих, хоч і опанував таке цікаве заняття, весело зітхнув, коли після сімейної наради був призначений випасати Лиску. Свині таки були дуже шкодливі, а Грицеві не хотілося ходити за ними невідступно, крім того, рябенького вже давно не було в сажу, ще до різдва причавили та незчулися, як і з'їли. А головне було те, що пастухування біля свиней вважалося просто-таки останньою справою, якою личило займатися значно молодшим від Гриця хлопцям та дівчатам.

Отож випасав Лиску охоче, з почуттям власної гідності: погукувати на неї намагався басом, пишався новенькою пастушачою торбинкою, якої ніколи не мав жоден із свинячих пастухів. Крім того, Гриць неймовірно пишався з того, що з переходом у пастухи вищого класу нарешті вийшов у широкий і такий безмежно цікавий світ: свиней він випасав по вулиці та на вигоні біля глинянок, близько від дому, а з коровою заходив у таку даль, що далі було вже нікуди, до самої Десни, за якою виднілися сині неозорі ліси, а за ними вже видно кінець світу.

Він твердо вірив у той кінець. Про нього не раз йому говорив і дідусь, який за все своє життя не бував далі Остра, про Київ тільки чував, а про те, що було за Києвом, не мав ніякогісінького уявлення і вважав, що саме там і починався отой таємничий, незбагненний кінець світу. Гриць не мав ніякої уваги не те що про Київ, а навіть Остер був для нього загадковим, чимсь таким, що саме й було на кордоні отого кінця світу.

Кінець світу уявлявся йому досить-таки виразно. Вважав, що, коли б розохотився, та кинув корову, та набрав у торбину харчів, щоб вистачило днів на три, то, чого доброго, за цей

час і незчувся б, як причвалав би туди, де небо сходилось із землею. Саме тут, на його думку, і закінчувався світ. Ох і цікаво ж подивитися на те небо! Дід переконував, що на світі все зробити можна, тільки одно людині не під силу — на небо злізти.

— А чому на нього не можна злізти? — допитувався, ще коли був меншим, Гриць.

— Слизько дуже, — відповідав дід.

Гриць із тим погоджувався. На слизьке не те що небо, а навіть на дерево не вилізеш. Небо ж він вважав нічим іншим, як велетенським крижаним ковпаком, а по кризі, та ще коли вона піднімається опуклою стіною, вгору не поковзнешся.

Не раз він бігав із такими ж малюками, як сам, за село відшукувати залишки обваленого неба. Багатьом із старших те диво потрапляло на очі, але Гриць ще жодного разу не мав такого щастя. Коли ж хтось і підказував, де знайти ті небесні дари, йому, однак, не щастило на них натрапити. Видно, поки розшукували, гаряче сонце розтоплювало ті небесні шматки, і вони перетворювались на росу.

Що у вищій трудовій класи переходив Гриць, то далі ставало те місце, де небо сходилось із землею.

В те надвечір'я він стомлено чвалав за худобою, поцьвохкував батогом, ковтав густу руду пилюку і зачудовано приглядався до сонця. Дивна штуковина оте сонце. Ось зараз, коли воно спускалося низько до землі, на нього можна було дивитися не мружачись. А спробуй на нього глянути в той час, коли воно просто над головою. Тоді воно маленьке-маленьке, зовсім біле, а дивитись на нього неможливо. Гриць не раз намагався примусити самого себе не кліпаючи дивитись на сонце, бо дуже хотілося збагнути оте дивне явище: здавалось би, саме вечором сонце мусило бути палючим і таким гарячим, що на нього й дивитись неможливо, а вдень мусило б бути холодним. А виходило навпаки.

Подовгу опісля того тер кулаками очі, а в них виблискували тисячі білих, розплавлених сонць. Потім вони починали перетворюватись у різноколірні камінці та скельця. Гриць любив розглядати, любитися тим круговертям. Подовгу сидів в одній застиглій позі, тер кулаками очі й придивлявся до того, що вертілося перед очима, намагався хоч на мить зупинити та краще розглянути.

Із-за хмари пилюки, закриваючись хусткою, показалаась жіноча постать. Гриць не відразу впізнав свою матір.

— Куди ви, мамо? — підбіг захекавшись.

— А чи вам не можна далі йти від худоби, не ковтати оцієї пилюки? — невдоволено запитує в свою чергу мати.

Пастушки мовчать. У тому мовчанні — ігнорування зауваження старших. Дуже багато вони знають, оці матері, в пастушачому ділі. Яка там пилюка? Хіба це пилюка? І що то за пастух, коли він злякається якоїсь пилюки? Справжній пастух нічого не боїться.

— Мамо, куди ви?

— В Олбин.

Олбин — це сусіднє село. Грицева мати взята з того села. Вона ще й досі вважає Олбин справжнім селом, а олбинців поважними, достойними пошани людьми. Те ж поселення, куди її закинула віковична жіноча доля, ніколи навіть не називає так, як воно зветься, а, як і всі олбинці, — Лісом, а лісовців хоч і вважає за людей, але неповноцінних, за людей, так би мовити, другого гатунку. Мати дуже любить у свята та в недільні дні гостювати у родичів, бо тільки там почуває себе по-справжньому щасливою, тільки там має змогу дістати й щирі поради, а нерідко й посильну допомогу.

— До дядька йдете?

— До дядька...

У Гриця до того дядька та його сім'ї двоїсте ставлення. Дядько, серйозний, круглолиций, красивий чоловік, йому подобається, хоч хлопець його й побоюється — дуже вже він суворий. У дядька троє синів, є й старший, і менший за Гриця. Це шибеники, підступні хлопці, особливо середульший, від яких кожної хвилини можна ждати якої завгодно каверзи, але з якими все ж було дуже весело гратися. Окрім того, вони знали дуже цікаві «волшебні» казки, слухати які Гриць ніколи не стомлювався.

Найбільше Грицеві допікали його вимовою. В Грицевому селі твердо наголошували на «о» — корова, сорока, сорочка... Гриць готовий був побитися на що завгодно об заклад, що то найправильніша вимова, і готовий був за неї видряпати кожному противникові очі. В Олбині вимовлялося інакше, там, де було «о», олбинці часто вживали «а» — карова, сарока, сарочка... Та ще й розтягували те «а» до неймовірності — ка-а-рова... Гриць терпіти не міг того, він просто-таки зневажав олбинців за оте «а». А олбинці в свою чергу не давали проходу ні Грицеві, ні його односельцям: «Ко-о-о-рова, во-о-о-рона, лісові дурні». Та ще й того мало, починали колоти очі таким, що вже й на голову не налазило: «Боран, кобан, ковун...»

Не раз через це між пастухами десь на нейтральній зоні, серед поля, відбувалися справжні баталії, які закінчувалися

значними поразками для обох сторін: і зубів недолічувались, і синцями прикрашалися...

Але все ж Гриця, мов магнітом, тягнуло в гості до дядька. Перемовчував, коли починалися розпити. Найгірше бувало, коли потрапляв на обід.

— То ти абідав чи не абідав? — допитувались.

Хоч і хотілося їсти, але Гриць — гордий хлопчина! — не задумуючись, відповідав:

— Обідав...

— Обідав! — передражнявали хором. — Що ж ти обідав? Мо-о-локо? Чи, може, но-о-лисники?

В думці бажав одного дорогій рідні — подавитися тими, «нолисниками».

І все ж, почувши, що мати йде в гості до дядька, рішуче заявив:

— Я теж з вами.

— А Лиса ж як?

— Хлопці впускають до двору. А там дід догляне.

Мати вагається. Дивиться допитливо на худеньке синове обличчя, на сухі реберця, що випинаються з-під розстебнутої полотняної сорочки, на кістляві ноженята у виразках, згадує, що вдома немає чого й повечеряти дитині, бо клята Лиска підвела — мала бути з телям та й знову заяловила. Починає невпевнено:

— Та воно ж би й той... але глянь на себе, висміють такого замазуру.

— А я в Проході ноги вимию...

І стільки в оченятах того благання, що мати здається.

— То ходім, поки не пізно.

Гриць, як дорослий, мовчки крокує поруч з матір'ю, а вона крадькома ковтає сльози. Не може дивитись на дитину — ще ж пуп'янок, а вже корову ганяє, вже й прокидається рано, і лягає пізно. Особливо морока з таким пастухом уранці. Спить як мертвий. Хоч стріляй біля нього — не добудишся. А пасти ж треба. Візьме на руки, покладе сонну голівку на плече, несе так до самого стовпа, де польові дороги розходяться. На одну з них і йде сільська череда. Поставить на роздоріжжі сина на гнучкі ноги, гукне на вухо:

— Біжи, Грицю, Лиска в шкоді...

Мов рукою знімало з хлопця сон. В одну мить розплющувач очі, сонно оглядався навколо, твердо ставав на ноги, хватив до рук батога, цвьохкав зальотисто, кричав суворо: — А куди ж то ти пішла, щоб ти йому була ще маленькою здохла!.. — і біг у поле.

У матері краялось серце.

— А це ви, мабуть, до дядька нащот гречки? — по-хазяйському нарешті починає мову з матір'ю.

Він чув ввечері домашню розмову, якийсь там шмат землі запустував, от би гречкою засіяти. Насінням гречки міг за радити хіба що олбинський дядько.

— Отож сходимо,— згодилась мати,— може, там залишилась яка мірка... може, й не загуляє наше поле... жалко буде, коли загуляє...

Вони вже пройшли більше половини дороги, бо тут і всього тієї дороги дві версти з гаком. Гриць дивився собі під ноги, а мати тішила погляд на густих, як щітка, житах, що вже починали викидати колос, на картоплях, які ждали обгортання, на гречках, які щойно викидали по ріллі дрібненьке брунатне листя...

— Може, й уродить, може, вже хоч на цей рік буде поліття,— міркувала про себе мати.— Ой, хоч би вже як люди з того голоду видізли, бо вже й несила, вже терпець уривається...

На Проході у канавах блищала вода. Задумливо кумкали жаби. Ліниво помахували хвостиками схожі на океанських китів череваті пуголовки. Гриць опустив у воду ноги, відтирав із ступнів чорний леп, а сам не зводив очей з тієї пузатої риби. Оце б виплести коша з жовтцю та протягти ним по канаві, диви, не один десяток пуголовок був би на березі...

— Швидше, Грицю, вже вечоріе...

Мати вже біля греблі, жде сина. Треба б і підбігти, але він іде поволі: чи то набігався за день за Лискою, чи то споважнів так хлопець. Сонце вже давно сіло за обрій, але червневі вечори довгі, войовничі, вони не люблять відразу впускати нічну темряву у свої володіння.

Навпростець, повз копанки, через зарості лоз та вільшаників вони заходять до дядькової хати з тилу, через сад та город. В саду вже зоріють серед листя зелені, завбільшки з голубине яйце, яблучка. У Гриця в роті враз стає кисло, він механічно спльовує на обочину. На грядках зеленіють рівні ряди огірків, у них уже палає жовтоцвіття, кукурудза та соняшники гордо стоять пообіч розор, салат, редька густо зеленіють біля тину — в Гриця аж слинка тече: це б він тут поласував... Але він стоїчно одвертається в другий бік — краще не бачити всього того. Він добре знає, коли чогось не бачиш, то й здається тобі, що його немає в світі і тобі його зовсім не хочеться.

У хаті застали одного дідуса. Гриць його любив, хоч і цурався. Любив за те, що дідусь ніколи не взвивав його лісов-

цем, не докоряв йому за те «о», але цурався діда тому, що той був сліпенький на одне око. Ту сліпоту онук вважав найсерйознішим дідовим недоліком.

— А де ж ваші? — запитала мати, привітавшись.

— На сход пішли. Там Прокоша сход скликає, кажуть, ніби хліб відбиратимуть, у кого тільки який є. Ніби з Остра хтось приїхав, то в селі, як у вулику, старе й мале подалося... бо де ж він, той хліб, у людей? Новий ще колосся не викинув, а про старий забули, як він зветься...

Мати теж вирішила сходити на ті збори. Гриць подався за нею.

XXIV

Так його звали всі: і односельці, і партизани Василенкового загону, і незаможники, і багаті. Тільки неоднаково звучало ім'я Прокопа Гацька в різних устах: у друзів — ніжно, любовно, вороги вкладали в те ім'я і презирство, і нічим не приховану ненависть.

Олбинці — тугодуми, люди недовірливі, до всього нового, незвичного ставилися з підозрою, з недовір'ям. Жили своїми, домашніми інтересами; їх не дуже хвилювала світова політика. Байдужі були в свій час до царя, не любили станового та урядника, плювалися, згадуючи денікінців та петлюр, не віддавали переваги і Радам. Землю, правда, яку треба було розділити між біднішими, розділили охоче, бо так воно, мовляв, і повинно бути, а от про те, хто дав ту землю, чому вона стала народною, не задумувались. У свій час продрозверстка багатьох сердила, не порадував і продродаток. Взагалі олбинці були переконані, що для них найбільш підійшла б така влада, яка б усе давала і нічогосінько не брала...

Ці затаєні думи олбинців дуже добре знав Прокоша. Він був більшовиком, воював за Радянську владу, зазнав, незважаючи на юний вік, немало, отож дуже ревно ставився до Радянської влади. Він був у селі головою і швидше дозволив би собі руку відрубати, живцем себе спалити, аніж як-небудь образити народну владу.

Бідноті Прокоша подобався. Багато хто став би його добрим другом, помічником. Але Прокоша був не з тих, хто вмів організовувати, збирати, об'єднувати. Він міряв усіх однією міркою, усіх вважав споживацьким, несвідомим елементом, керувати яким і направляти який по справжньому шляху був покликаний не хто інший, як саме він, Прокоша.

Дуже часто скликав він своїх односельців на збори та подовгу їм втлумачував, що таке є Радянська влада та хто її завоював. І виходило по Прокошиному, що Радянська влада — це мати кожному, а кожний — син своїй матері. Та тільки мати — добра, ласкава, а сини — невдячні, тугодуми, контрреволюція, дезертири, і коли б не він, Прокоша, не його героїзм і безстрашність, не бачити б олбинцям Радянської влади, як власних вух.

— Коли ти справжній більшовик і добра бажаєш для своєї влади — віддай їй усе. Спочатку — корову, хату, а потім і саме життя. Ану, озвисься, хто з вас віддасть хату або коней для справи світової революції?

Прокоші раз плюнути було все те віддати на революцію — ні корови, ні коней не мав, жив у церковній сторожці. А от що робити олбинцям? Кожний, навіть найбідніший, мав хоч поганеньку, але власну хату, та й земелькою наділив той же таки Прокоша... Воно ніби й не жаль отієї кривобокої хати, та й земля ж не за гроші дісталася, а от вдалися вже такі оті олбинці, не хочуть розставатися зі своїми скарбами, слухають Прокошини промови про світову революцію, а щоб творити її — пальцем об палець не вдарять.

Багачі шипіли:

— Доведе Пра-а-коша, от побачите, з торбами село пустить. Хотіли ви добра з босяка? Воно ж само в чужій хаті живе, то й воліє, щоб і всі голим тілом світили...

Але Прокоша був не лише майстер на промови. Й на руку теж важкий був. Жодний папірець, який тільки надходив з волості, не лишався без відповіді. Вимагала держава хліба — йшов хліб, м'ясо було потрібно — і м'ясо давали олбинці. Не біднота, звичайно, її хоч Прокоша й недооцінював, але й не зобиджав. Тріщали пупи в багатеньких, їм Прокоша ніякого спуску не давав, порядок у нього в сільраді був залізний, а закони революційні...

Сеспеля Прокоша зустрів привітно, вже через хвилину, як тільки довідався, хто він та в якій справі прибув, розмовляв з ним так, ніби вони були знайомі все життя. Безумовно, не до одного Сеспеля так ставився Прокоша; він взагалі всіх, хто служив у волості, у повіті, тобто був вище від нього, твердо вважав своїми однодумцями, товаришами, братами по великій справі боротьби за діло світової революції, поставленими самою долею над отими несвідомими олбинцями, у голови яких навіть він, Прокоша, не міг вбити високих ідей нового життя.

— Добровільні пожертви, кажеш? Як же, як же, збирали, старались... Але, брехати не стану, недооцінив я цієї справи,

недоучитав... Уповноважених не було, більш екстрені діла за-хлюпнули, ну, значить, стало бути, цьому важливому пита-нню приділив майже нуль уваги. Хоча дещо внесено... Але ти, товаришу, можеш бути спокійним, Олбин не відстане. Поряд-ок знаємо, підлеглих щоденно виховуємо в правильному ро-зумінні...

І відразу ж наказав:

— Сповістіть усім десяцьким збирати сход. Так і скажіть — нащот хліба розмова піде. І щоб без розмов. Так і скажете — Прокоша наказав.

Хоч Сеспель прибув до Олбина в обідню пору, але, на його подив, у надвечір'я зібралось біля школи, мабуть, усе село. Видно, питання про хліб турбувало всіх; одні тишили себе та-ємною надією: а може, дадуть хлібця? Інші оглядались зло-дійкувато: чи не докопаються до прихованого?

Вечоріло. Прокоша наказав запалити в школі висячу лам-пу — знав, що швидко збори не закінчатся. Той веселий вог-ник і покликав до просторих класних кімнат олбинців, вони, хоч самі були неговірки, але слухати інших не відмовлялись.

Гриць з матір'ю протиснулись до столу, за яким сиділи Прокоша та Сеспель, уже тоді, коли Прокоша закінчив свою запальну промову, в якій добре присоромив скупих олбинців, що самі живуть у теплих хатах, труться-мнуться біля жіночих спідниць, їдять щоденно галушки та пампушки і в вус не дмуть, навіть думати не хочуть про те, що стільки людей го-лодує та гине від голоду. Зауваживши, що нарешті випала на-года перевірити ставлення до світової революції кожного зо-крема, він надав слово Сеспелю, який, по його рекомендації, сам пройшов вздовж і впоперек усі ті голодні губернії, бачив на власні очі муки народні, випадком врятувався від голодної смерті, а тепер присланий самою губернією в глухий Олбин для того, щоб нарешті широко розкрити очі тим, хто не встиг прозріти на п'ятому році пролетарської революції.

— Мамо! Мамо! — засмикав Гриць за руку матір. — Дивіться, дивіться...

— Чого тобі? — схилилась до нього мати.

— Той самий дядько...

Жінка пильніше глянула на Сеспеля, але не впізнала його.

— Який там дядько?

— А коли Жучка підстрелили... ще лаяв отого, що з руш-ницею...

Жінка тепер впізнала у цьому худорлявому юнакові давньо-го знайомого, мимоволі почервоніла: а що, коли впізнає? На-говорила тоді йому...

Присутні прикипіли очима до «присланого самою губернією». Сумніву не було — з голодного краю людина. Он як його висушило — одні маслаки, вилиці тільки стирчать, шкіра та кості, хоч би й сказав хто, що не з голодних, повірити важко.

Сеспель заговорив тихо, густим, приемним голосом, довірливо окинув присутніх поглядом; на протигагу Прокоші він вбачав у них добрих друзів, сердечних людей, здатних на самопожертву і подвиг.

— Я родом з Чувашії, з Волги. В нас так само, як і у вас, сіють жито, ячмінь, збирають урожаї, годують дітей. Ми люди не багаті, але чесні. А ви самі знаєте, що значить для чесної людини, хлібороба, лишитись без шматка хліба, йти світ за очі, просити шмат хліба, щоб не померти...

Слухали, затамувавши подих, не лише розуміючи, а й відчуваючи серцями сказане. А Сеспель розказував їм про страшну посуху, про холодні дощі, про ненажерну черву, яка доточила останні злаки.

— Ленін, Радянська влада все роблять, щоб врятувати голодних, особливо дітей, але в Радянській державі теж поки що засіки порожні. На вас уся надія, дорогі брати, до вас звертається наш уряд, закликає поділитись останнім, не забути в цю страшну годину тих, над ким голодна смерть занесла гостру косу...

Прокоша вдоволено переводив погляд з людини на людину — бачив, доходить до його тугодумів, зумів цей чуваш розворушити людські серця.

— Ну, громадяни,— звернувся Прокоша до сходу опісля того, як Сеспель закінчив свою промову,— так усі чули, що говорив товариш представник з голодних губерній? Чи, може, кому повторити? Га?

— Чули,— відповіли олбинці, потупившись.

— То що ж, громадяни, ділом будемо відповідати на заклик рідної партії більшовиків і товариша вождя Леніна Володимира Ілліча чи в мовчанку гратимемось?

Поперед усіх стояв Гриців дядько. Він був задумливий, урочистий, суворо зсунув брови, видно, щось зважував.

— А що ти, Григорію, скажеш? — це до дядька.

Дядько підвів очі.

— Та що ж скажу... Воно ж, конешно... то велика біда — голод. Тут хіба кам'яне серце... а воно, конешно, коли по-людському...

— Ближче до діла, Григорію...

— Та ото ж я й думаю. Вже ж обсіялись, за зеленець схопились... Ну, може, там з півпуда, може, трошки більше гречки... посівної, значить... То, коли ласка, чим можна, значить... внесу, конешно.

Сеспель виступив із-за столу, підійшов до дядька, поривно стиснув йому руку.

— Спасибі, товаришу.

І в чорних, гарячих очах блиснули сльози.

Гриць, що тримався за материну руку, відчув, як вона враз затремтіла, вкрилась потом. Зрозумів — залишиться їхня смужка незасіяною.

Прокоша схвильовано заходив по кімнаті, витирав піт з чола кусткою — було душно, накурено.

— Хто далі?

— Можна слово мовити?

До столу протиснувся древній-древній дідок у попівській рясі. Гриць знав, це олбинський піп Рубановський. Він не раз бував у їхній хаті, помелом кропив і чорні хрести на лутках та стелі полум'ям свічки вимальовував.

Прокоша розгубився, допитливо зиркнув на Сеспеля. Той ледь помітно кивнув головою.

— Воно, громадянине батюшко, по радянському закону, поскільки ви є відокремлені від держави, вам слова на офіційних зборах не полагається. Але поскільки йдеться про стихійне, так би мовити, голодне лихо, то тут усі повинні думати і брати участь. Отож кажіть, батюшко, тільки попереджаю: влад кажіть, без контрреволюції. Зрозуміло?

Древній, схожий на самого бога піп заговорив напрочуд чистим і звучним голосом, заговорив улад.

— Православні, господь бог великий іспит послав на землю, яко тим, що в біду попали, тако же й тим, хто повинен допомогти ближнім з біди тієї порятуватися...

Прокоша схвально кивав головою, походив трохи по кімнаті, потім, видно, не витримавши задухи, підійшов до вікна, широко відчинив, став до нього спиною. За вікном уже панувала темна ніч, і Гриць затривожився: як вони в такій темряві додому з мамою повертатимуться? Але швидко заспокоївся — з мамою нічого не страшно...

— Яко пастир божий, закликаю вас, православні, вносьте кожний по можливості, пам'ятаючи, що добре діло ніколи не буде забуте всевишнім, що кожний пожертвований шмат хліба на карб взятий буде божою матір'ю, в день суду страшного за те добре діло кожному гріхи многі скасовані будуть, ібо сказано: якою мірою відпущено, такою і воздасться...

— Правильно, батюшко, правильно! — підтакував охоче Прокоша.

— Свята церква не стоїть осторонь, серцем чистим боліє за чад своїх. У нашому храмі святого Миколи-угодника є хрест золотий, срібна оправа на євангелії, є й інші коштовні речі... Православні парафіяни, яко пастир ваш глаголю вам: віддаймо все те на допомогу голодним...

Тишу порушили невдоволені голоси:

— Щедро міряєте, батюшко...

— А потім хто все те поверне?

— То, може, й саму церкву на голодних? Га?

Прокоша випростався біля вікна, метнув строгий погляд у той куток, де хвилювались,— він знав, кого зачепила за живе промова Рубановського:

— Громадяни...

І в цей час схитнулося під стелею світло в лампі, громово серед тиші вибухнув за вікном постріл.

Гриць отетерів з переляку. Побачив, як хитнувся біля вікна Прокоша, потім підскочив якимсь неприродно, схопився рукою за груди. Крізь довгі, сухі пальці зацебеніла кров. Невидючими очима він уставився у стелю, скрикнув несамовито:

— Громадяни! Прокоша убит...

І кинувся з школи. Запала неймовірна тиша в класах — хто впав додолу і боявся зводитись, хто закам'янів від несподіванки та переляку.

Першим услід за Прокошею побіг Сеспель. Він наздогнав його вже на вулиці. Прокоша лежав серед дороги горілиць, широко розкидавши руки. Він був мертвий.

Приголомшені люди виходили з школи, з острахом минали безвольно розпластане Прокошине тіло, що біліло в жовтій плямі світла, яке падало від лампи з шкільного вікна.

Мати тягла Гриця за руку, він ледве встигав за нею, тремтів від переляку. Вже нескоро запитав:

— Мамо! А за віщо його вбили?

— За хліб, дитино... за хліб.

Рано, дуже рано довідався безтурботний хлопчик про неймовірно високу ціну за шмат бідняцького хліба...

XXV

Звідсіля видно далеко. Глянеш в один бік — поля простяглися поза селом аж ген туди, під Євминку, кинеш оком на Десну — луки квітують, озера виблискують небесною синя-

вою. Вгорі сонце палить нестерпно по-літньому, а тут під густими непроникними шатами дуба, — райська прохолода.

То диво, а не дуб. Один одинцем стоїть на узгір'ї, міцно уп'явся могутнім корінням у піщану землю, здавалось, усю ту гору тримає у своїх міцних лапах, не давав їй зсуватись донизу. Розкинув над землею свої густі шати, жодної краплини дощу не пропускав на землю, все забирав своїм твердим, мов з металу кованим, листям, у найбільшу зливу можна було спокійно стояти під тим дубом, не боячись, що промокнеш. Не раз парубки виміряли товщину того велетня — утрьох бралися за руки, обнімали — не вистачало, ледь-ледь пальцями один до одного дотягувались.

У великій силі був той дуб — жодної сухої гілки, жодної дупловини, немов з чавуну був вилитий.

Милувався Пакришень тим дубом. Кожної вільної хвилини з того часу, як дуб оживав і починав гомоніти над головою, вони зустрічались. Пакришень сідав під дубом або на вузол корневища, або за кривобокий, вкопаний у землю дощаний стіл, невідомо ким змайстрований, розгортав «Вісті» Петровського, ворухив губами і прислухався. Густе листя тихо шелестіло, ніби оповідало гостеві віковичну, одному дубові відому думу.

Пакришень знав ту думу, знав усе, що пережив на своєму довгому віку дуб. Часто, сидючи під деревом з Михайлом, Федір починав переказувати йому те, що, мабуть, підслухав у шепоті листя.

— Ого, Михайле, коли б цей дуб умів говорити... Чого він на своєму віку тільки не бачив! Скажи ж ти — живе, а говорити не може... Хтозна, а може, він і розуміється на чомусь? Еж шелестить листям... Інколи, Михайле, так шелестить, що про все забудеш, слухаєш, слухаєш, слухаєш, і таке тобі ввижатися почне, такі думки полізуть у голову, ніби ти сам усе пережив і перебачив, що пройшло на віку в оцього дуба...

Федір підводив угору сірі, задумливі очі, зітхав:

— Подумати тільки, скільки віків живе оце дерево? Та це ж його ще козаки колись посадили. А може, сам Богдан Хмельницький під ним спочивав, га? Може, почитував ось так, як ми з тобою, газету, га?

У Федорових очах повно сонця, веселого сміху, він, мабуть, і справді вірить, що були в Богданові часи й газети, і можливість отак посиджувати під усіма дубами, які тільки зеленіли по землі.

— А може, то його посадили ще тоді, коли оту он церкву будували? Все може бути...

Михайло не заперечував. Він любив Федорове фантазування, знав, що мрійність, то, можливо, єдине багатство й радисть його друга. Хотілося Федорові, щоб цей дуб був ровесником київського княжича, хай буде так; бачив під ним Федір Богдана Хмельницького, згодний був разом з ним помилюватись великим гетьманом і Сеспель.

— А що вже Шевченко під ним відпочивав, то це я певен. Хоч і ніде про те в книгах не пишеться, але, звісно, воно ж не все й запишеш. Ходив Тарас по землі, від села до села, ходив пішки, змальовував старовину. В Чернігові бував. То, значить, і через Козелець ішов... А може, якраз і не через Козелець? Може, він понад Десною прямував? А що ти думаєш? Дорога ж пряміша, а потім же краса яка! Любив Шевченко красу, гляди, як її описував...

Федір набрав повні груди повітря, видихнув з присвистом, знову вдихнув і почав тихим, глухуватим голосом:

Дивлюся, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем...

— Чуєш, Михайле? Тополі розмовляють з полем!.. Хіба ж то не правда? Хіба оцей дуб, думаєш, не балакає з усією Вовчою Горою, із Десною, із Остром та он отими липами? Балакає... Та тільки спробуй підслухати... А, кажуть, ніби є такі люди, що розуміють ту мову. Як гадаєш, Михайле, вигадка?

— Вигадка...

— І я так думаю. А Шевченко — той розумів... чув. Душею чув... Бувають же такі люди...

У Федорових очах повно дитячої тихої радості, лагідного захоплення. І Михайлові від того спокійніше стає на душі, ніби сили йому додається. Щоб ще більше порадувати друга, він згоджується...

— Шевченко чув... знав. Правду кажеш, Федю, він чув таке, чого простим смертним не почути. Я «Сон» на чуваську перекладаю. Неймовірно чудово звучать шевченківські рядки. Так,

ніби їх чуваш написав... Ніби він не для українців, ніби для чувашів писав свого «Кобзаря».

— Всі люди відчують однаково,— згоджується Федір.— Ось ти жив, виріс бозна-де, і мова у вас на нашу зовсім не схожа, а тебе розумію... ох як розумію...

— Спасибі тобі, друже...

Михайло не може висловити того глибокого почуття вдячності, любові, які горять у його серці до цього простого, трохи по-дитячому наївного чоловіка з великим, могутнім серцем, переповненим добром і ласкою. Ні, не за шмат хліба, поданий у найтяжчу годину, був вдячний Михайло. За дружню руку, за сердечне розуміння, за дружбу, які не купуються і не продаються, а тільки даруються від щедроти душевної.

Важко йому жилося. Дуже важко... Жив і сам відчував, що не живе, а, як той потопаючий, за соломинку тримається. Вона і втримати його не може, але й потонути не дає на якийсь час. Але відчував, розумів — недалеко той час, коли соломинка зламається, вислизне з рук...

Ще ніколи смерть так зримо не заглядала йому в очі, як того тихого, лагідного вечора, коли в Олбині пролунав бандитський постріл. За хвилину до того він бачив Прокошу живим, невгамовним, незламним, повним сил і волі до боротьби... Всього одна хвилина... І той уже лежав, безвольно розкинувши руки, до всього байдужий...

З далекої вовчегірської вулиці долетів знайомий голос:

Нема піску, нема сходу,
Нема сина із походу...

А недалеко заспівали дівчата:

Ой повій, повій, та буйнесенький вітре,
З темньєного гаю...

почала одна високо, задумливо, прохально.

Ой прилинь, прилинь, та ти ж мій миленький,
З далекого краю...

Сеспель напружив слух — він ще не чув цієї пісні. І знову схвильовано скалатнулось серце. Які слова, які тільки слова! Хто їх склав, хто дав їм таку силу, хто влив у них живу душу, здатну хвилювати, радувати і мучити?

— Розспівались дівчата,— вдоволено зауважив Пакришень.— Давно не чути було пісень... не співалося... А то, бач... зазеленіло навколо, на урожай показує... то, бач, і співається.

І он Петровський пише, що й ціни на все падають, та ніби й за кордоном наш карбованець стає важчим...

Ой рад би я та й повівати,
Так гори високі...
Ой рад би я та й прибувати —
Чужий край далекий...

Зітхнув Сеспель. Немов про нього... Рад би хоч оком кинути на рідну землю — далеко... І хтозна, чи пощастить коли-небудь глянути... Вже он — чув те добре — стоїть безноса з косяю за плечима...

— Федоре!

У Михайловому голосі — незнайомі нотки. Пакришень одірвався від своїх звичних дум, зиркнув на друга з тривогою.

— Думаю оце, друже... неспокій закрадається в душу... особливо після Олбина...

— Пропав Прокоша... — сумовито похитав головою Пакришень. Він уже збагнув, що гнітило друга. — Отакий чоловік був! Ну, я тобі скажу, сам і винен... Якийсь він був не схожий на інших... Революціонер — не дай бог! — до мозку кісток, а от, однак, не такий, як треба. Нікого не визнавав, один, сам — і край. Ні активу в нього, ні друзів, усі — відстала маса, один він герой. От воно й той... Так, так, Михайле, нічого немає вічного.

Задумливо з філософським спокоєм похитав головою, звів очі вгору.

— Хіба ось дуб... цей житиме вічно. До нас стояв тисячу й після нас... ого, ще він такого побачить... От, Михайле, скажу тобі відверто — часто завидую цьому дубові...

Михайло з подивом зиркнув на Федора, посміхнувся:

— Ти мої думки перехопив, Федю. Мені оце теж подумалось: «Заснути б під оцим дубом, злитися з ним і бачити все те, що діятиметься...» Ех, Федоре, смерті не боюсь... Що ж, нічого не вдієш, така доля... на землю свою, на людей би глянути... хоч одним оком. Адже ж, Федоре, життя, справжнє життя тільки починається. Я вірю — буде на землі щастя, буде в людей велика радість... Інакше не варто було б і жити, й переживати оцього всього...

— А то так... то правда, — кивав схвильовано Федір.

— Важкі на нашу долю випали випробування. Це, Федоре, як буря, як гроза неймовірної сили, як іспит на міцність. Отакі, як оцей дуб, сильні тілом і духом, вони, безумовно, вистояли, вистоять... Слабосилі ж, підточені шашелем, немічні тілом, слабодухі — ті не вистояли... валяться...

Федір запитально дивився на друга, щось йому починала не подобатись його мова.

— Невимовно важко відставати на початку самого шляху — все прекрасне ж, повне чарів, повне радісних тривог, попереду... Але нічого не вдієш, тільки сильні тілом і духом повинні лишитись на борту сталевого корабля...

— Ге, Михайле, заговорив ти щось неабияке... Схоже на те, що в обоз хочеш нас записати...

— Про тебе не кажу, Федю. Ти людина сильна, вольова, справжній більшовик... ти, як дуб одеї, міцно корінням за землю тримаєшся. Я ж на соломинці повис... Останні сили... останні спалахи енергії... догоряю, Федоре.

Широко розкритими, переляканими очима дивився Федір на Михайла. Якось ніби вперше побачив його за останній час. Звук відчувати його світлу, добру душу, а вона світилася життям, вірою, надією; на тіло ж його, те вмістилище для душі живої, він якось не звертав уваги. Всі були не кращі — кістки та шкіра стали звичним явищем, нормою для живої людини. Тепер побачив — догоряє Сеспель...

— Михайле! Не говори так, не треба...

Але Михайло вже не міг не говорити. Він все життя мало говорив, але дуже багато думав. Тепер говорив гарячково, болісно, здається, не думаючи до ладу про те, що говорить...

— Не розважай мене, Федю, не треба... Я не слабодух... Серцем, душею я такий же, як і всі. У мене вистачило б сили волі перенести все... навіть найжорстокіші випробування. Але тілом я нікчемний, трухлявий пеня, пхня його — розвалиться. І не моя в тому вина... Життя, обставини так склалися... ніхто з моїх братів чувашів не жив краще... Тому й хотілося б... побачити, тільки побачити...

— Михайле, ми ще з тобою до соціалізму доживемо... — намагався розважити Пакришень друга, одвести його від важких дум.

— Я вже дожив... я вже в думках, у мріях пережив, побачив те прекрасне, чим живуть люди... І нічого мені не жаль, Федоре, ні за чим не жалкую... Одного жаль неймовірно — пісні більше не почую... Пісні. Я так її люблю... ніби в ній душа моя живе, ніби без неї немає нічого, ні світла, ні сонця... Пісня...

А вона, жива і безсмертна, тихо, задумливо пливла над селом, летіла над луками, припадала грудьми до тихих деснянських вод.

Пакришень не витримав. Припав до Михайлового плеча, зашепотів благально:

— Не треба, Михайле, не треба... Ми ще поживемо з тобою: і пісень почуємо, і добрих діл наробимо... Гляди, он уже йдуть наші комнезамівці... Петровського послухати... Аякже... про життя люди думають, у краще життя вірять, а ти завів тут мені такої... Ану тебе, Михайлику, тільки сльозу дурну пустить примусив... вигадаєш отаке...

Пакиришень поквалливо втирав долонею очі, а Сеспель задумливо, якимсь немов байдужим поглядом задивився в непроглядну далину, туди, де за піщаними деснянськими берегами знемагали в гарячій спеці сині безмежні задеснянські ліси...

XXVI

Парило неймовірно. Не інакше, як перед грозою.

Сеспель вийшов з лікарні, похнюпившись, поклигав вулицею. Нічого втішного йому не сказали. Побачив у очах лікаря те, що в Євпаторії Зібер висловив відверто й цинічно, хоч і полатині: «Зогниє живцем».

Він відчув, що той процес прогресував. Щось там виписали, радили їхати у Євпаторію. Але Євпаторія, розумів, могла бути лише раз у житті. Як казка. Як сон. Як щастя.

Не хотілося йти у душну контору. Ноги самі повели в Солонинівщину — мальовничий, неповторний куточок остерської землі. Недаремно тут оселився поміщик Солонина, знала, проклята буржуазія, де селитись.

Прочвалав повз акуратний, викладений візерунчато особняк з червоної цегли, спинився на горбі. Його, мабуть, у свій час навмисне насипали кріпацькі руки, щоб видно було панові, щоб і пана далі бачили.

Сів на вичовгану лаву. Вдень тут безлюдно, зате вечорами кожний куш, кожна лава озивалася задержуватим сміхом, тихим, гарячим шепотінням. Внизу серед верб, між зелених городів, крутилася і петляла тиха Остерка. Вона вже давно ввійшла в береги, текла спокійно, задумливо. На крутому березі галасувала дівтора, бризки здіймалися над водою, чулося хлюпотіння, борсання. Діти не хотіли вилізати з води.

— Тону! Рятуйте! — пустував якийсь шибайголова.

— За соломинку тримайся! — радили з берега.

Михайло гірко посміхнувся: «За соломинку...»

Никли верби довгими косами до самої води. Поник головою і Сеспель. Задумався. Віддався спогадам, поринув, як плавець у ріку, в минуле. Як мало і як багато він прожив! Куди тіль-

ки не кидала його доля, як не жбурляла ним. Далеко від рідного дому закинула. Але, здається, йшлося до кращого. Хліб зародив, пішов на спад голод, загасали вогнища тифу та холери. Треба було триматися, триматись на ногах, не впасти. Вже недалекий той час, коли він, зробивши все, що було в його силах, для рідного краю, повернеться і сам додому, повернеться з чистим серцем і спокійною совістю.

Сонце котилось до заходу, на землю лягали видовжені тіні, але спекота не спадала. Як йому хотілося сповзти вниз, отуди, до самої Остерки, занурити в її хвилі немічне, вистраждане тіло! Але про те міг лише мріяти. Розставшись із спогадами, глибоко зітхнув і рушив у Старогородку. Про Вовчу Гору теж можна було тільки мріяти. Хоч вода і впала, дорога знову лягла навпростець, через місток, але був такий слабкий, що не зважувався подолати пішки навіть ту відстань. Очима в одну мить пробігав, а ноги відмовлялися нести. Татарівською вулицею вийшов на трактову дорогу, що вела в Козелець, і враз спинився, вражений. До нього виразно долинули слова, вимовлені його рідною мовою. Озирнувся.

Біля стовбура старого осокора сиділа в тіні худюща, виснажена жінка. П'яти-шестилітній хлопчик лежав біля неї, поклавши голівку матері на коліна. Михайло зустрівся очима з тією жінкою. І навіть коли б вона не говорила синові таких заспокійливих, втішних слів, впізнав би в ній свою землячку.

— Чаваш арамен? — запитав хриплим від хвилювання голосом.

— Чаваш арамен, чаваш арамен,— поспішно відповіла жінка, ствердно киваючи головою.

Вся його батьківщина, рідне село, мати, дорогі серцю люди враз обступили його з усіх боків. Сльози покотилися по худих, смаглявих щоках, губи затремтіли, в горлі стиснуло.

— Звідкіля ж ти тут узялася, жінко добра?

— З самого дому... йшла, йшла... а голод гнав і гнав... Двох діток схоронила... старшенького і... маленьку. Оцеї один тільки лишився... Тепер уже легше... тепер уже не біда... виживемо...

Він повів їх до себе. Говорив і не міг наговоритись, вслухався в звуки рідної мови і не міг наслухатись.

— Чи ж лишився там хто? Чи є вона хоч на землі... наша Чувашія?..

— Не знаю... нічого не знаю... як від пожежі... йшла... йшла... діток рятувала... від голоду втекла — холод наздогнав... хвороба перейняла... середульшенький один лишився... горе... велике горе...

— Переживемо, сестро... вже пережили... Тепер не загине Чувашія...

— Вже додому рвуся... не знаю тільки, чи минулося все те... чи втекла біда... нічого не знаю...

Він прийшов з нею до свого кабінету, бо де ж іще міг привітати? Але він мусив її привітати, мусив у чужому краю створити для неї хоч ілюзію рідного дому. Що ж робити, коли іншого притулку не мав під сонцем?

У земвідділі ще працювали. Із залу чулися звуки піаніно, то Наталочка розважала подруг. Почувся її ніжний, сильний голос.

Не вернувся козаченько —
Помер на чужині...
Поховали чужі люди
В чужій домовині...

Раніше не міг пройти спокійно, коли чув ту пісню, не міг не вслухатися в її слова. Тепер вона якось пролетіла повз його вуха, не зачепила серця. Він був занадто схвильований і заклопотаний, щоб реагувати на оточення.

З півдня підіймалася важка, свинцево-жовта хмара, вся природа застигла в тривожному чеканні, тільки невтомні ластівки з пронизливим криком та тихим поцівкуванням креслили чорними лініями повітря, стрімко шугали над самою землею.

Михайло завів гостю до себе, велів їй почуватися тут як удома, а сам кинувся до Савченка.

Савченко був у своєму кабінеті. На скрип дверей ліниво підвів голову, зиркнув недружелюбно на Сеспеля, знову схилився над столом. Його стіл нагадував чимось велике корито, по вінця виповнене різними безладно накиданими паперами. Михайлові було відомо, що завідувач відділу над усе цінував писану директиву, волів різні обіжники та циркуляри бачити в себе на столі, аніж підшитими в папках. І то не тому, що мав якусь нездорову пристрасть до тих паперів. Просто тримав їх перед собою для того, щоб не забути та, своєчасно посилаючись на їхні номери, написати власні директиви, відстукати на земвідділівських машинках, розгонисто підписати і заслати в усі села повіту. Хай там знають наших, хай виконують Савченкові вказівки. До речі, виконувались вони чи не виконувались, про те Савченко турбувався мало. Головне, щоб були своєчасно надіслані.

Савченко байдуже схилився до столу, прикинувся, що не помічає співробітника. Сеспель знав: перебивати йому не треба, не любить Савченко, коли хтось сторонній порушує його спокій. Отож терпляче ждав, поки тому спаде на думку вислу-

кати відвідувача. Розглядав його окоренкувату, ніби вилиту з металу постать.

«Отака сила... отаке здоров'я... і на папери... на вітер,— вітхнув Сеспель.— Ех, мені б оту силу...— позаздрив широко.— І чому воно в світі така несправедливість: людям дрібним, убогим душою природа дає отаке могутнє тіло. Для чого воно їм? Адже ж не борці вони, не подвижники, а просто черв'яки, кроти підземні. Мені б це тіло... я показав би, як треба жити, горіти і не згоряти в боротьбі за людське щастя. Як Ілля Муромець — сам поле зорав би, сам його б щастям засіяв, урожай би зібрав небачений і все-все людям роздав, собі й зернини не залишив...»

Це чи не вперше за все життя відвідала Сеспеля така задрісна думка.

— Що там у тебе? — недружелюбно, зверхньо, як і личить великому і суворому начальникові, запитав Савченко.

— Землячку зустрів... з дитиною.

Савченко підвів голову, з подивом, насмішкою і досадою зирнув на Сеспеля:

— То й що ж?..— І раптом очі спалахнули глузливо: — І що ж, нічого землячка?

Сеспель спалахнув, але стримався:

— Дитина голодна... вона теж ледь рухається...

— Невелика, виходить, знахідка.

— Влаштувати треба. Харчів видати.

Савченко враз скинув з себе личину благодущності, став на дебели короткі ноги.

— А в мене що — склад? У мене — богодільня?

— Але ж...

— У міліцію... Міліція хай займається різною наволоччю.

— Вона біженка... від голоду рятується!

— Для біженців є допомгол. З голодом організовано боремось, а не стихійно... анархізм якийсь!

— Але її треба погодувати, дати притулок.

— Нічого не знаю! — різко сказав Савченко.— Не моє то діло!

Сеспель не опустил перед ним очей... Він побачив у Савченковому погляді таке, що морозом пройняло все його тіло,— байдужість. Нелюдською байдужістю дихнуло з Савченкових зіниць, і Сеспель, перелякався тієї байдужості. Так ось чого слід боятись! Не голоду, не хвороб, не ворожих підступів — з ними можна боротись, їх можна перемогти. Проти байдужості навряд чи можна знайти захист.

— Тоді видайте в рахунок мого пайка... зарплати... я не можу їх так залишити.

Через розчинені вікна в кабінет ввірвався поривний вітер, заворушив на столі паперами. За гарячою розмовою не помітили, що на землю передчасно впав вечір, кутки замружились сутінками.

Якусь хвилину Савченко тупо дивився на Сеспеля, ніби зважував, куди краще і як краще нанести удар, та такий удар, щоб він виявився дошкульним. У його зіницях знову застрибали лукаві бісики, він промовив знущально:

— Та що ти, Кузьмін, носишся з тим пайком, як куриця з яйцем? Не стільки того пайка, а на весь повіт лементу. То він його у фонд допомоголу передає, то жебракам роздає на вулиці. Можна подумати — Крез новий об'явився... — Гнівню насупився, неприступно: — Не дозволимо манкирувати! Авторитети собі дешеві заробляєте, в оригінали граєтесь... Не дозволю!.. І не заважайте мені працювати, у мене повіт на шиї...

Сеспель закам'янів від образи, від несподіваного удару. Не мав сили зрушити з місця. За вікном раптово гримнуло. Ніби прокинувся, зблід як смерть, прошепотів з болем:

— Який же ви обиватель, Савченко, яка бездушна людина...

— Прошу вас, без моралі!

Сеспель рвучко повернувся, широко розчахнув двері. В кімнату залетів поривний вихор, скуйовдив на Савченковій голові волосся, підняв на столі папери, розсіяв по підлозі, завертів ними по кімнаті. З переляку Савченко схопився за голову, потім упав навколішки, почав хапати руками обіжники.

Блиснуло сліпучо, вдарив важко грім, новий порив вітру гойднув віконну раму, відкинув її за стінку, потім хряпнув з такою силою, що скло розлетілося на друзки.

— Зачиніть двері! — рявкнув Савченко, повзаючи по підлозі.

Але Сеспель його не почув. Він вибіг з приміщення земвідділу, не задумуючись, спустився по крутих сходах з веранди в сад, похиливши низько голову, подався у темну гушавину потривоженого бурею парку.

Над Остром бушувала буря. Услід за хмарою з півдня ввірвався неймовірної сили холодний вітер, похилив до самої землі дерева, за якусь хвилину ранній вечір перетворився у темну ніч. Раз по раз полосували ту хмару сліпучі блискавки, удари грому ляскали над самою головою, низько, оглушливо. Недаремно таку літню грозу, що в якийсь момент легко переростає в страшної сили бурю, білоруси так влучно і правдиво назвали навальницею. Вона, справді, не прийшла, а нагло зва-

лилася на місто, приголомшила його, задавила, притиснула до самої землі.

Ще жодної краплини не впало на землю, бо поперед важкої, низької хмари стругав неймовірної сили струмінь вітру, знявши до самої хмари жовту завісу пилюки, виривав з корінням столітні дерева, перегороджував дороги, провалював дахи на будівлях, зривав з хат солому, крутив угорі старими снопами, що підбитими птахами спадали донизу, розв'язуючись і розсіюючись на льоту.

Від ударів грому, здавалося, ось-ось завалиться небо, поховає все живе під своїми руїнами, роздушить застиглу в безпорадності землю. Щось запалало в місті, собаки завили тривожно, заголосили жінки, худоба в хлівах заревіла дико.

На одну якусь мить, ніби впав скошений, завмер був дикий порив вітру. І відразу ж з неба хлюпнув не дощ, а небачена злива.

Лило як з відра безперервним потоком; через кілька хвилин налилися озера, потім озера, потекли струмочки, потім завирувало, закрутилося на вулицях, канали виповнило водою, клекотіли бурчаки, жовта пінява вода різала по живому тілу землі глибокі борозни.

Із скаженою силою знову налетів порив вітру, всю ту масу дощу хлюпнув на стіни хат, змив з них глину, барабанив і перішив у шибки, вилякував з людей останню хоробрість, заганяв боязкі душі в самісінькі п'яти.

Хряскав раз по раз грім, у дощовій завісі перехрещувалися криві вогненні стріли, неймовірна темінь огорнула землю, здавалось, ніби й Остер, і всі його околиці, і вся планета в одну годину занурилися на дно океану, назавжди зникли в самому пеклі.

Все живе завмерло, застигло від жаху, втратило лік часові. Страшенній бурі, здавалось, не буде кінця.

... Ранком у принишклому земвідділівському парку знайшли Сеспеля мертвого.

ЕПІЛОГ

Одного погожого передосіннього дня, в той час, коли лелеки вже збирались до вирію, з Вовчої Гори до Старогородки по курній дорозі повільно посувалася валка підвід. Три чи чотири пари найкращих круторогих волів зібрали в селі комнезамівці для цієї справи. Власники волових пар, довідавшись, який

вантаж мали перевезти Пакришневі друзі, не посміли відмовити, більш того, навіть охоче пішли назустріч.

— А чого ж,— казали вони,— для такого діла нічого не жалко.

І хоч Пакришень безпомилково вловив у тих словах інший, потаємний зміст, все ж змовчав, удав, що не помітив словесної отрути.

Комнезамівці везли пам'ятника Сеспелеві. То було нелегке діло. Звичні до роботи воли ледь тягли воза, не одне колесо під розворою скапелюшилось і розсипалось у колії, не раз доводилось спинятися на відпочинок.

Помилився Пакришень, коли напророкував отому крислатому комнезамівському дубові, посадженому, за його твердим переконанням, ще самим київським княжичем, під яким, напевне, спочивали Богдан Хмельницький і Тарас Шевченко, довгого віку. Сам пророкував, сам і вирішив:

— Хлопці,— сказав він якось комнезамівцям.— А знаєте, що оце я надумав? Давайте зрубаємо оцього дуба та пам'ятника Михайлові витешемо...

Мовчали комнезамівці. Воно б і можна, заслужив чоловік пошани, але ж такий дуб! Скільки газет під ним прочитано, скільки переговорено! Жаль, просто-таки жаль з таким живим клубом розставатись.

— Коли востаннє під дубом сиділи... відчув уже тоді Мішші свою близьку кончину... сказав мені з сумом: «Заснути б під оцим дубом, злитися з ним і бачити все те, що діятиметься...» То, може, й справді, хлопці, йому легше спатиметься під нашим дубом? Чи як ви?

Хлопці похилили голови. Хлопці вирішили, коли так хотілося Михайлові, дуба не жалко. Хай вічно стоїть на його могилі.

Якось на світанку велетень дуб, умираючи, розбудив усе село — так гупнув, що земля застогнала. Витесали потім найкращі теслі з дубового стовбура пам'ятника з п'ятикутною зіркою вгорі, сам Пакришень, може, з тиждень вирізував неквапливо складним ножиком власний чотиривірш:

Оця единая могила
Великого поета сховала.
З ним багато пісень нових
Буденная земля втеряла.

Коли Михайлові не судилося спочивати живому під цим дубом, сам дуб, виконуючи волю вовчегірців, прямував до його могилі.

Попереду йшов Федір Пакришень, зосереджено водив поперед себе костуром, ніби протирав дорогу. Обабіч дороги золотилася стерня, у видолинках стояли стійки та копиці, з писком і галасом шугали над пасовиськом зграї лискучих, сивоголових шпаків.

Назустріч крокував по дорозі вовчегірський листоноша. Порівнявшись з Пакришнем, сказав:

— Оце добре, що зустрів вас. Уже й не знаю, що мені з цими листами робити: людини на світі немає, а листи йдуть...

Подав Пакришневі два листи. Обидва на Сеспелеве ім'я.

Федір зійшов з дороги, тремтячими руками розірвав конверта.

У першому листі повідомлялося про те, що Михайла Кузьмича Кузьміна поновлено в правах члена партії...

— Діждався-таки, Михайле,— зітхнув скрушно.— Недаремно вірив у правду на землі...

Другий лист був від Наталі Олександрівни. Вона писала: «Михайлику!

Не думай, що я буду тобі набридати своїм писанням. Коли довідаюсь від тебе, що ти не хочеш цього, то більше не одержиш жодного рядочка. Але зараз, коли я впевнена, що я ще дорога тобі як друг, я не кину писати. Я не можу стримати себе, щоб не поговорити з тобою хоч у листі. Не думай, що я буду чогось вимагати від тебе, ні. Одного хочеться безтямно — за всяку ціну побачити тебе, поговорити, подивитись на тебе. Розповісти тобі, скільки пережито... Сказати про те, що я кохаю тебе, кохаю безмежно, що цього неможливо висловити на папері. Та й не треба цього. Я хочу бачити тебе і сказати все-все. Не хочу довіряти листові своїх почуттів. Ти повинен бути біля мене, коли хоч дружба, братня любов ще залишилась у твоєму серці до мене, а коли є хоч іскринка колишнього почуття, то й тим більше. Яке це буде щастя — побачити тебе після трирічної розлуки! Як я хочу бачити тебе отут, біля себе, у моїй самотній кімнатці, де так затишно, світло!.. Чи пам'ятаєш ти минулі дні? Чому в той час, коли вже, може, ти мене й не любиш, вони так яскраво спливають у пам'яті, навмисне примушують жалкувати за ними? Чому примушують жалкувати за тим, чого не сказала до кінця тобі в ті дні, що не можу жити без тебе, що кохаю тебе так, як може любити уже не сімнадцятилітня, а цілком свідомо немолода жінка. Ти моє останнє кохання. В мої роки воно не проходить безслідно.

Не думай, що я хочу нав'язати тобі своє кохання, ні! Я надто горда для цього. І тільки нестерпна мука примушує

мене оце зараз відкрити тобі свої переживання. Більше не маю сили приховувати від тебе свої почуття, а ти знаєш, що я їх приховувала, бо боялась, що все одно ти мене не зрозумієш. Як мало ще ти знаєш свою, колись кохану Тусю! Коли я довідалась від Павки Бекшанського, що ти йому надіслав листа, в якому було повно відчаю, коли б ти знав, що я в ту мить пережила! Ось уже скільки ночей не можу склепити очей... Я знаю, ти скажеш: «Жалість». Пошлеш мене під три чорти з моїми листами. Ну, що ж!.. Я цього варта, не здивуюсь і не ображусь.

Михайлику! Повір мені, дорогий, що ні жалість, ні дружба, ні страждання не примусили б мене сказати ті четверо слів, які я написала тобі в Чебоксари. Ти мені тоді відповів, що я пишу тому, що ти став «помітною людиною». Опісля того я не мала більше сили відповідати.

Всією душею я твоя. Коли кохаєш, візьми мене до себе, я дам тобі сил для життя, ти будеш щасливий, коли, безумовно, душу твою життя і я не скалічили до кінця. Коханий мій! Повернись! Дай мені подивитись на тебе хоч раз...»

Далі Пакришень не міг читати. Він знав історію Сеспелевого кохання — у них не було таємниць.

— Гай, гай, добра жінко!.. Не повернеться... вже ніколи не повернеться,— прошепотів з докором, старанно сховав ті листи і взявся за костура.

Комнезамівці переїхали Остерку, повільно піднімалися на круту гору. Глянув Пакришень — далеко буде видно того дубового пам'ятника. Пробубонів вдоволено:

— Здалеку буде видно, Михайлику, твою хату, здалеку...

Пакришень не помилився. Минуло небагато часу, і Сеспелева могила стала видна по всій Україні.

ПОЛІСЬКІ БИЛИЦІ

*записані, проміж усього іншого,
Калеником Стратоновичем Переплигнігоченком,
учителем сільської школи*

ПЕРЕДМОВА

Як кажуть, не стільки того діла, як клопоту — не стільки тих билиць, як передмов. Та хай уже великодушно вибачить шановний читач, але без бодай найкоротшого вступного слова читати цієї книжки не можна. Бо Каленикові билиці мають свою історію. А історія, як відомо, живе в книгах та ще в пам'яті людей.

Я вже повідомляв читачів про те, що в свій час одержав від свого колишнього друга Каленика Стратоновича Переплигнигопченка цілу в'язку рукописів. То й були «Поліські билиці», записані, проміж усього іншого, учителем сільської школи.

В дружньому листі Каленик писав:

«Дорогий друже! Не знаю, чи тобі те відомо, але я все своє життя пишу. Пишу самісіньку правду, не вигадую ні слова, як, до прикладу, це робить дехто.

Довго я думав — де ж подіти всю свою писанину? Спочатку хотів був спалити, а потім пожалів — як-не-як, а це ж труд багатьох моїх безсонних ночей. Отож і вирішив — передаю тобі, а ти переглянь і, коли що сподобається, видай за своє».

Я був ошелешений цим листом. Порадив Каленикові звернутись у якесь видавництво. А він і слухати не захотів.

«Хіба ж з моїм прізвиськом та в літературу? Переплигнигопченка там тільки й не вистачало. Якийсь Каленик! Тепер і ймен таких не почувеш. Гадав я, правду кажучи, придумати собі якесь прізвисько, але не вийшло! Всі урочисті псевдоніми добрі люди розібрали, мені не лишилося. А Переплигнигопченко? Та це прізвисько на жодній обкладинці не вміститься».

Не сумніваючись більше, я розставив подекуди на свій смак крапки та коми, дещо творчо урізав, а де й доточив яке слово та й поніс у редакцію.

Видали! Спочатку одну порцію, а потім — другу. Це захоотило. Перелопативши все написане Калеником, нашкріб повний короб билиць та й вирішив видати їх окремим виданням. Хай читають люди добрі. Бо наші з Калеником тво-

ріння хоч і легковажні, і не переповнені гострими конфліктами та колізіями, але в них вся історія Каленикового життя, весь його характер.

Каленикові билиці розраховані не на тих, хто сміється раз на рік, та й то з нагоди, що у сусіда корова здохла. Не для похмурих та жовчних читачів ці оповідання.

Не сподобаються вони й тим, хто звик до «хохм», кому подавай тільки незвичайні ситуації. Не для пустомель-зубо-скалів та бездушних людей написані Каленикові билиці.

Писані вони для тих, в кого назавжди біля очей або в кутиках вуст поселилась добродушна, лукаво-поблажлива посмішка, сповнена життєвої мудрості і оптимізму. А оскільки таких людей на світі більшість, то ми й переконані, що охочі до наших билиць завжди знайдуться.

ВАРЕНИКИ

Якось мама сказала:

— Ну, дітки, поїду оце на ярмарок та й куплю вам корову. Будете ви в мене з молочком. А коли добре пастимете корівку, то зберу ще й сиру та наварю вам вареників.

— Ого!

Нам, сиротам, вже не вірилось, що після батькової загибелі у нас будуть молоко та вареники.

В суботу приїхав до нас з сусіднього села дядько Макар. Він доводився матері рідним братом. Частували дядька чаркою, та цілий вечір тільки й розмови було, що про ту корову.

— Оце маємо півмішечка муки,— вуркотіла мати,— то якось переб'ємося до нового. А то продала дещо з Стратої нової одежі (це батькової, значить), свою кожушанку та вивеземо завтра кабанчика та й стягнемося, може, на корівчину.

— А може б, кабанця по боку. Все-таки й ноги, й голова, та ще й якийсь вишкварок...— радив підпилий дядько.

Десь опівночі дядько з матір'ю зібралися в дорогу. Менші спали, а мене, як найстаршого, мати розбудила:

— Гляди ж, Каленику,— наставляла пошепки,— меншеньких доглядай. Звариш чого-небудь: картопельки, чи кулешику, або галушечок та й нагодуеш. Мука там, у коморі, в ночвах — замісиш тістечка та й у окріп. А я вам з ярмарку по писаному коню привезу, а може, ще й московську бурульку.

Щедрі обіцянки прогнали з очей сон, я згодився доглянути всього нашого господарства, тим більше, що єдина наша худобина вже незадоволено порохувала на дядьковому возі.

І ось ми вдома самі. Двері — сінешні і хатні — навстіж. Ми граємося в піжмурки. Цікава то гра — їсти не так хочеться. Довго ми ганяли по городу та поза хатою, аж поки наша найменшенька, Горпинка, замість того щоб жмуритись, запхикала:

— Не хочу гратись. Їсти хочу.

— Цить, дурна,— прикрикнув на неї Гаврилко.— Мама куплять на ярмарку корову, то вареників наваримо.

— Ги, вареників,— безнадійно чмихнув Данилко.— Коли воно те буде!

— Хочу вареників,— затигла Горпинка.

Я задумався. А й справді, чому б не наварити замість кулешу чи галушок вареників? Мука в нас була, вода була. Не вистачало тільки сиру... Але в літній час сир легко було замінити шовковицею, порічками чи якими іншими ягодами...

— Хто дістане шовковиць? — запитав я в малечі.

— Можна й дістати, — сказав Данилко.

Про те, що ті слова не на вітер кинуті, свідчили його сині, аж чорні від шовковиць рот та руки. — На бабину Парасчину шовковицю залізу і нарву.

— А ти, Гаврилку, проберись до Лупини в порічки.

Гаврилко скривився, знизав плечима. Певно, йому вже зарані защеміла спина.

— То хай і Марійка йде.

— А Марійка та Горпинка підуть у Закревщину по суніці... Закревщина — це найближчий до нашого села ліс. Туди не менше двох кілометрів. Дівчаткам мало охоти плентатись у таку далину.

— А для чого суніці? — запротестувала Марійка. — Коли б сир...

— За сир хай у тебе голова не болить.

Причому це було сказано таким тоном, що менші зрозуміли — про сир потурбуюся я.

Тоді Горпинка сказала:

— Ми назбираємо суніць.

Швидко двір спорожнів. Тільки лінивий літній вітер гуляв по снігах та по хаті, бо ми свого житла ніколи не замикали: хай би хто й захотів щось украсти — все одно не вкраде. Лишився я сам.

Якийсь час роздумував, де взяти сиру, бо мені хотілося наварити вареників з різноманітною начинкою.

З часом завітав до хати дядини Солохи. Привітався і сів на лаву біля порога. Дядина довго і неквапливо розпитувала про різні справи, а я знехотя відповідав і уперто ждав, коли ж вона запитає: а чого ти прийшов?

І справді, десь, може, через годину після того, як я відповів на всі питання, помовчавши, спитала:

— То ти, бачу, Каленику, чогось хочеш?

— Просила мама, щоб ви позичили сиру. А коли в нас буде корова, тоді повернемо.

— Для чого тобі сир? — здивувалася дядина.

— Та... вареники будемо ліпити.

Дядина трохи пом'ялась, подумала-подумала та й пішла в комору. Наш дядько був заможніший, отож швидко до моїх рук потрапила грудка сиру, загорненого в капустяний листок,

— Хунт з чвертю,— сказала дядина.— Я на безмін прикинула.

Те мене менш всього цікавило. Я аж затремтів від щастя. Адже це я, за власною ініціативою, уперше в житті здобув сиру і варитиму вареники!

Вдома застав Гаврилка. Він вдоволено почмихував, витягаючи із-за пазухи ще недозрілі порічки.

Вже виповнив глиняну миску, а сорочка ще віддувалась з одного боку.

— Обніс би всі,— хвастав гордовито братик,— та зараза Лупина в повітці кахикнув.

— Не помітив?

— Чорта з два,— підморгує щасливий Гаврилко.— Я рачки картоплею підліз.

— Молодець! — Я й сам боявся Лупини не менше Гаврилка.

Внесли з комірчини старі, струхлявілі з одного боку ночви. В них було трохи муки. Можна було замісити тісто, бо вареники, при наявності сиру та порічок, стали реальною справою. Та й дівчатка наші не з порожнім кошиком повернуться, і Данилко, напевне, назбирає шовковиць.

Впевнено наказав Гаврилкові подати відро з водою. Я не раз бачив, коли мама місила тісто на галушки, отож знав, що у муку обов'язково ллють воду. Одного тільки не запам'яталося — скільки ж лити тієї води? Поки я доміркувався до того, що замісити тісто не так уже й важко, коли під рукою маєш муку та воду, Гаврилко притяг дерев'яне відерце. Не вагаючись, я вилив воду в ночви. Вона розкотилася по ночвах, покрилась мукою.

— Рідке,— зауважив Гаврилко.

На цей раз я й справді не вгадав — перелив води...

— Давай муку,— наказую діловито.

Гаврилко заніс повний коряк житньої муки, вивернув у ночви.

— Мало,— кажу.— Давай ще.

Гаврилко вніс і другий коряк.

Та на цей раз переборщили. Тісто загусло, мука не розчинялась.

— Тепер води,— порадив Гаврилко.

Другого виходу не було — влили ще піввідерця, і справа пішла на лад. Тісто почало розповзатись під руками, мука на очах танула.

Протепоп влетів у хату захеканий Данилко. Переможно блиснув очима. Поставив на лаві кошик з шовковицею.

— Ого! Та воно ж рідке! — округлив очі, глянувши в ночви.

Ми справді-таки перебавили води.

Так і мисили — то перебавляли муки, то води.

Вже нескоро наше тісто набрало потрібного вигляду, але його було стільки, що ледь вміщалося у ночвах.

Повернулися дівчатка. І теж не з порожніми руками. Пахучі суніці вщерть переповнили радістю наші запальні серця.

Марійка, як завжди, в одну мить розвіяла ту радість:

— Ну, розвів! — сплеснула в долоні.— Чи ти не сказився, Каленику?

Я сердито зиркнув на сестричку — розумієшся ти, мовляв, у варениках?

Марійка побігла в комору, а я застиг на місці, відкривши рота, з руками, по лікті в тісті.

— Ну, так і є,— похитнула докірливо головою дівчинка.— Що ж тепер тобі, Каленику, від мами буде?

Я теж пішов у комору. Побачив — муки лишилося хіба що на одні галушки.

— Все ти! — визвірився я на Гаврилка.

— А що я? — почервонів сухорлявий вухатий Гаврилко. Тепер на ньому стирчали одні бурякові вуха та блищали сердиті очі.

— Для чого тягав муку?

— Бо наказував.

— А сам не бачив?

— Не я ж затіяв ці вареники...— знизав плечима Гаврилко.

Надовго запанувала мовчанка. Ми дивимося на те тісто, мов на мерця, що хтозна-звідкіля й потрапив до тих ночов.

— Вареників хочу,— знову запхикала Горпинка.— Або давайте мені мої суніці...

— Не пропадати ж тісту,— розсудив Данилко.— Немає муки — зате будуть вареники.

На тому й порішили. Що-небудь одне повинно бути в господарстві — або мука, або вареники. І дружно взялися за роботу.

Згодом у печі палав вогонь, грілася вода в чавуні та горщику, а стіл та всі лави були закладені варениками. Ліпили мої брати й сестрички, закликали на допомогу сусідських хлопчиків і дівчаток. Робота спорилась. Спочатку наліпили вареників з сиром, їх, правда, було небагато, потім — з суніцями, і нарешті взялися за шовковицю та порічки.

Задоволено, хоч і з якоюсь внутрішньою тривоною, поглядав я на ті вареники. Їх вже не було куди класти, а в ночвах ще гора тіста. Я не встигав ковтати слину — так хотілося їсти, а вареники лежали здоровенні, опецькуваті, мов поросята грілися на сонці.

Закипіла вода. Пригадуючи, як це робила мама, я вибрав з чавуна половину води, почав вкидати в окріп вареники. Вони швидко розбухали, і, як я не намагався їх втискувати, все ж більше десятка в чавун не влізало. В горщик вмістилося ще менше. Процес варіння затягнувся.

Вже хлопці та дівчата розліпили всі порічки та шовковиці, а я не переварив і половини тих, що лежали на лаві.

Зате зварені варенички мов крізь землю провалювалися. В хаті, крім моїх братів та сестер, сиділо з десяток голодних сусідських дітей, і як тільки я викладав зварені вареники у миску — через хвилину від них лишалося тільки мокре місце.

Вареники припали всім до душі, і я поступово почав заспокоюватись — якщо їстимемо з таким апетитом, чого доброго їх ще не вистачить.

Та швидко мені довелося розчаруватись. Першою здала Горпинка. Вона спочатку почала вежувати — не хочу з шовковицею, дай з сиром. Пригримав на дівчисько, але все ж дав. Але Горпинка, замість того, щоб їсти вареники, лише прокусила товсту, колючу (бо ж муку я не просівав) обліпку і почала тихцем виколупувати сир. За такий злочин вона була належно покарана. Поквилила трохи ображено десь у городі — в хату її не пускали. Вона й зіпсувала всім настрої: скільки не впрошував, більше ніхто не хотів їсти вареників.

А варіння підходило до кінця. Я виповнив варениками всі миски, всі тарілки і макітерки, вони парували на столі й лаві, їх було так багато, що в мене аж в очах рябіло.

— Їжте! — з відчаєм просив я.

— Кислі, — у відповідь.

— Може, вам ще з цукром? — тіпало мене. — Іч, чого захотіли! Лопайте кислі.

Було вже ополудні, коли я доварив вареники і полегшено зітхнув. Хазяйновито оглянув хату і, натрапивши очима на ночви, вирішив, що це саме і є та посудина, в якій уміститься вся моя продукція.

В ночвах залишалось чимало тіста. Не вистачило для нього ні шовковиць, ні порічок. Подумалось: чи не послати Данилка по шовковиці, але я перелякався: це ж починати все спочатку!

Акуратно вибрав усе тісто, нишком виніс його на подвір'я, викопав ямку та й зарив у землю. І відчув полегкість на серці.

Вечоріло. Я то виходив з хати, то заходив. Ночви вареників не давали мені спокою. Час від часу кликав братів та сестер до хати, примушував їсти вареники. Ті їли неохоче. Скликав з усього кутка дітвору, старших і зовсім малят, — частував

і тих, але вареники, як на злість, не подавались. А з хвилини на хвилину мала повернутись мама... В мене мурашки повзали по спині — відчував, що ці вареники мені так не мнуться.

У відчаї я зважився на неймовірне. Хто б не йшов повз двір, запрошую:

— Зайдіть до нас, дядьку.

— А що там?

— Вареники.

Інші не приймали запрошення, а більшість заходила. Ніяково знизували плечима, оглядалися з тривогою, підходячи до ночов, і, неквапливо знявши з голови бриля чи кашкета, бралися за вареники.

— З якої ж це нагоди варенички? — запитували. — Чи, може, помер хто?

— А в нас мати по корову поїхали на ярмарок, — пояснювала Горпинка.

Звечоріло. Перехожих не траплялося, а вареників ще була ціла гора. Правда, ще перед сном посиділи біля ночов мої братики та сестрички, і в ночвах показалося дно. Я сам їв за трьох. Ночви таки вивільнились. Але миски, тарілки та макітри вишикувались на полиці, переповнені продукцією мого кулінарного мистецтва.

Вже наступила ніч, а мати все не поверталася. Малеча смачно похропувала на полику, а мені не спалось. Тільки тепер я посправжньому збагнув власні дії і побачив, що приїзд матері нічого доброго мені не віщує.

Вийшов на вулицю, сховався на всякий випадок у кушах, почав терпляче ждати. Вирішив не потрапляти матері на очі. А корову, ту саму корову, на яку покладалися такі надії, я побачу і з кушів...

Вже нешвидко десь у кінці вулиці заскрипів віз. В мене тривожно скалатнулося серце. Ідуть...

І справді почувся мамин голос:

— Так натомилась... так натомилась, а ще ж треба піч розтоплювати...

— Та, може, якось обійдеться, — ліниво відказав дядько.

— Діти ж голодні...

Я криво посміхнувся — якраз голодні!

— І нічого б не хотіла, якби оце було вже витоплено та хоч що-небудь зварено...

Почувши ті слова, я сміливо виліз із кушів.

— Каленик? — здивувалась мати. — Ти не спиш, дитино?

— А де ж корова? — питаю з тривогою.

— Еге ж, корова...— зобидженим голосом тягне мати.— Як бідному женитись, то й ніч коротка. Видно, вже довіку не мати нам корови...

Заїхали в двір. Дядько скинув із воза кабанчика. Він задоволено порохкував, дригав ногами.

Зайшли до хати. Мати засвітила каганчика, а я мовчки подав на стіл тарілку з варениками.

— Ось це з сунцями, а це з порічками,— пояснив скромно.

Тільки про ті, що з сиром, нічого не сказав. Їх лишилося небагато, але я їх засунув подалі в куток.

Дядько знову пив горілку і, розхвалюючи на всі лади мою майстерність, заїдав кисленькими варениками. Йому найбільше сподобались вареники з порічками.

А мама просто розквітала:

— Ну й молодчина ж ти, Каленику!

Вона навіть не прислухалась до напів'яного дядькового варнякання:

— Не повезло, значить, з корівчиною. Да! На рогатий, значить, ціни підскочили, а свиней було, як сміття. Так. Доведеться, значить, ждати наступного літа...

Мені прикро було, що мати повернулася з ярмарку без корови, але я не сумував. Добре хоч, що догодив матері варениками.

Та радість була передчасною. Наступного ранку мене розбудив материн голос.

— Що б воно значило, братику,— зверталась вона до дядька Макара.— Виходжу в двір, а там поросся якийсь місиво тягає...

Я тихцем переповз ближче до напільного вікна — воно в нас при потребі розчинялося навстіж.

— А то, певно, лишок від вареників,— з смішком у голосі відповів дядько.

Мати мовчки вийшла з хати. За хвилину внесла спорожнілий мішок.

— Матінко моя! — залентувала на всю хату.— Та це ж вони мені всю муку перевели! Та що ж я тепер діятиму, сердешна?

Мати враз кинула мішок додолу та схопилася за рогача.

— А все це Каленик, вражина! — кинулась до полу.— Я на тобі рогача поламаю!

В одну мить я виплигнув через вікно на город.

— В найми, в найми віддам, бусурмана! — пообіцяла мама.— Хай тебе люди вчать розуму, коли матері не слухаєш.

ШМАТОК МИЛА

Кожний, видно, по-своєму розуміє, що таке щастя. Моя ма-туса весь час мріяла про нього так: «Яке то в людей щастя — хоч у неділю можуть посидіти склавши руки». Наш сусід Лу-пина міркував інакше: «Пощастило ж собаці! — за тьху купив отакого жереба». Я мріяв: «Коли вже подохне наша про-клятуща корівчина, щоб я мав щастя хоч деньок побігати на волі».

Ота сухоребра кошлата корівчина, що була єдиною рухо-містю на нашому дворі, мала просто-таки нестерпний характер. Їй і чорт не вгодив би пашею. Недаремно сказано: синицю — хоч у пшеницю. Отак і нашу Лиску. Хай хоч до колін росте трава, а вона задерла голову, та й потягла шнури, та й почим-чикувала, примруживши очі, чортзна-куди, шукати такої паші, якої і в природі не існує. Вона чимчикує, а я за нею мушу кли-гати, покрикувати крізь сльози: «А куди ж то ти, щоб ти була йому ще в сповиточку здохла».

Пас я свою Лиску в череді, разом з нашими кутковими хлоп-цями. Було їх тут чимало: Гнат, який правив у нас за най-старшого, бо в нього вже не тільки вуса посіялись, а й борода закурчалась. Увечері прямо з пасовиська він бігав городами на гулянку та до самого світанку виспівував під вербами: «дру-гий сідло в'яже». За помічника в Гната був Макар Козишин, в якого чомусь не росли ні борода, ні вуса, тільки самого гнало вгору та вбоки. Були ще три Івани — Іван Бабин, Іван Дідів та Іван Удовин — всі довгоногі, але такі ліниві, що й світ та-ких не бачив; були Микола та Клим, Панас та Микита, Павло та Лисько, але то все така дрібнота, що й згадувати не варто. Я серед них був найменший.

Доля найменшого в пастушачій громаді відома: «Каленику, заверни!» «Каленику, біжи!», «Та ногами ж, ногами», «Кале-нику, захотів у морду?»

І, головне, що це не Гнат чи Макар так коверзує, навіть не три Івани, а який-небудь Лисько капловухий або Клим-недоріка. А спробуй тільки не побігти, спробуй не заверну-ти — відразу ж батою по литках. Одним словом, умови моєї праці були нестерпні, ніяка профспілка, ніякий прокурор моїх прав не захищав, і був я в тому гурті найбезправнішою лю-диною, хлопчиною на побігеньках, собакою, якого можна було погнати кому куди заманеться. І хтозна, чи витримав би я оту пастухівську сваволу, коли б мати не пообіцяла купити мені щось таке, «чого ні в кого не було».

Моя мати, як на теперішні часи, то, напевно, була б дипломатом. Вміла будь-кого вговорити, та так гарно, та так переконливо, що тільки диву треба було даватися, де вона тих і слів брала, як вона й уміла так підобритись до кожного. Коли треба було, вона не лише умовляла, а ще й обіцяла щось в нагороду. І завжди свого слова дотримувала.

Довго я ждав, ганяючись за всіма лисками та маньками з нашого кутка, того, «чого ні в кого не було». І нарешті діждався. Якось, повернувшись з ярмарку чи базару, мама багатозначно мені підморгнула, вивела для чогось з хати в сіни та ткнула до рук... шмат пахучого мила. В мене аж очі рогом полізли від несподіванки, аж дух перехопило, коли я вдихнув незрівнянний запах лісових полуниць. Я мало не зомлів від великого, просто-таки нелюдського щастя. Раніше я чував про те, що є в світі різні незвичайні речі, що є такі штуки, які пахнуть божественно, але вважав усе те за байку. І раптом у моїх руках — шмат пахучого мила. В одну мить забулися оті затуманені росяні ранки, що найбільш допікають малому пастухові, оте: «заверни» та «біжи», дошкульні батоги та образливі намішки, ніби нічого того й не переживалося щоденно. Мені здавалося, що я все своє життя, від самого сповиточку, живу на світі отаким щасливим, огорненим з голови до п'ят очима надзвичайними сунічними пахощами.

З того дня різко змінилось моє становище в пастушачому гурті. Я вже не ганяв, мов пес, за лисками та маньками, а сидів, мов пан, біля самісінької Гнатової кереї, на якій він любив спати в холодку. Тепер я вже не чув того ненависного «біжи» та «заверни». Навпаки — і Клим, і Лисько, і Микола, і Панас, і Павло, і Микитка, та й навіть всі три Івани підлабузювались до мене.

— Каленику! Я корови заверну, а ти даси двічі нюхнути.

Відповідав не зразу. Безумовно, платити треба було за труд, але мені здавалося, що за один заворот корови аж двічі нюхати мило забагато, можна було й разом обійтись. І я висловлював свою думку як присуд. Але мене все ж хлопці умудрялися обдурити: завертати корову кидалось відразу по кілька чоловік, а потім кожний вимагав плати.

Гнат і Макар, ті корів не завертали. Вони вважали, що ми й так мали за честь перебувати у їхньому товаристві і за щастя завертати й за них худобу. Отож таке було й з милом.

— Каленику! — гукав наказово Гнат. — Ану давай свою нюхачку.

Не задумуючись, я підповзав до Гната, подавав йому мило. Я був щасливий, що робив послугу Гнатові, разом з тим моє

серце калаталось боляче й тривожно: я боявся, що Гнат винюхає з мого мила всі пахощі.

Гнат умів користуватись radoщами життя. Холодок завжди вибирав найпрохолодніший, кереву свою розстилав на найм'якшій траві, в день переходив щонайбільш один чи два рази з місця на місце. Ів Гнат, що траплялося найсмачнішого у пастухівських торбах. Коли ж мило починав нюхати, то мені здавалось, що тому нюханню не буде кінця. Він то брав його в обидві жмені, притискав до носа і тягнув у себе повітря з такою силою, що здавалось, не лише мило втягне в широкі, заплетені густим чорним волоссям ніздрі, а й самі долоні, то припадав бородою до кереї, клав перед носом мило, заплющував очі і благодатно посопував — насолоджувався незвичайними пахощами. Посопував, посопував та й смачно засинав, бо чому було й не поспати, винюховуючи таку благодать? І ніхто, навіть я, господар, не смів забрати в сонного Гната з-перед носа те мило — убив би.

Тим часом корівки, мов навмисне, кидались то в один бік, то в другий, нишпорили, шукаючи шкоди. Хлопці завертали їх до гурту, завертали з особливим вдоволенням і охотою, бо на рахунок кожного сипались понюхи. Заверне корівку Лисько чи Клим і обов'язково нагадає, ніби я й сам не знаю:

— Каленику! Вісім разів нюхаю.

Йому не біс, він ще вісім понюхів заробить, а мені те, мов серпом по серцю — винюхають, бач, мое мило до останку.

Опісля того як Гнат нанюхався досхочу і мило вже повинно було потрапити до моїх рук, щоб по черзі притулитись до носів трьох Іванів та й інших, озвався з чагарника Макар:

— Каленику! Ану подавай своє панське.

Макар мав звичку щоденно спати в кущах або у високій траві, щоб ніхто не потурбував. Спав він по-богатирському: коли б шунок не вимагав дані, то й день би прохріп у затінку. Ця Макарова звичка була мені на користь — хай спить хоч три дні підряд та не тягнеться до мила. Але не так воно вийшло, як думалось.

Вже не скоро врятувалося мило від Макара, та й то тільки тому, що, пополуднувавши та висмаливши товстенну цигарку, повелів Гнат:

— Каленику, подавай мило!

Так воно й переходило від Гната до Макара, а від Макара до Гната, а тим часом борг перед Іванами та іншою пастушачою дрібнотою ріс катастрофічно. Вже який-небудь сопливий Панасик кричав гугняво з другого кінця пасовиська:

— Каленику! Вісімнадцять разів нюхаю.

А щоб ти, клятий пудьверінку, вісімнадцять разів на пуп крикнув або блекоти об'ївся!

Але, незважаючи на всі ті переживання, був я найщасливішою людиною в світі, бо ноги мої відпочивали, виразки на підшвах та п'ятах затиювалися струпами, самолюбство моє весь час зростало, а мило, як я встигав визначити за той час, коли воно на якусь хвилину потрапляло до моїх рук, було таким самим, як його й подарувала мати, тільки що обгортка трохи взялася землею. Пахло ж, здається, ще дужче, ніби його ніхто й не винюгував, ніби їм, тим пахощам, і кінця не було. Навіть опісля того як покривався борг перед усією пастушакою братією, милові не було від того ніякої шкоди.

Так було два чи три дні, і я встиг повірити у те, що щастя вистачить мені на все життя. Але ствердження того, що в світі немає нічого вічного, не забарилось. Корівки поверталися до села, попаски мандрували на запашні домашні димки, Макар, заспаний і такий запухлий від сну, що аж очей не видно, виліз із кущів, вже мило було сховалося у мене за пазухою, бо з усіма боргами було покінчено. Та ось наблизились до мілкої річечки за селом, яку і пастухи, й корови щоранку й щовечора звично переходили вбхід, і тут раптом Гнатові щось стукнуло у голову.

— Каленику, мило!

З готовністю став я перед пастушачим воєводою, видобув із-за пазухи мило, дивувався: невже він ще не нанюхався за день?

Але Гнат і не думав нюхати. Він підійшов до води, закасав штани, потім рукави сорочки. З жахом я побачив, як він розірвав обгортку і поклав на чорну шорстку долоню те диво, яке поширювало такий неземний чудодійний запах. Мов дитинка, безпомічне, рожеве, ніжне, лежало те мило на грубій долоні, і мені здалося, що воно заплакало, зарепетувало, благопорятунку.

— Не треба, не треба, Гнате! — заголосив я. — Воно ж розтане, воно ж не пахнутиме.

Гнат не чув моїх благань, неквапливо засунув руку у зеленкувату воду, а другою почав поглаждувати опуклі боки рожевого шматочка. По воді розлилась, поповзла в сторони ніжним димком пахуча піна.

Мені відібрало мову, я стояв, мов паралізований, душив у грудях сльози.

Макар мене втішав:

— Для того ж воно й мило, щоб ним умивалися. Дівчата дуже люблять той запах. Ану дай, Гнате, ще я разок мильну.

Мені хотілося закричати на весь світ, проклясти і той день, коли я одержав цей подарунок, і Гната разом з Макаром, і навіть воду, що немилосердно розчиняла мою дорожчизну.

Трапилось чудо. Коли мило опісля тієї варварської процедури потрапило до моїх рук, воно було таке ж рожеве, крутобоке, тільки трішки вогке, ніби й зовсім не змилене, і, так само, як і раніш, неймовірно пахуче.

Наступного дня, як і в попередні, рознюхували мій скарб і врозбрід, і оптом, знову перед погуленьками милися у річечці за селом Гнат з Макаром, але я на те дивився вже спокійно. Навіть перед тим, фатальним у моєму житті, днем мені не снилося, як раніше, що хтось украв чи до кінця винюхав моє добро. Я звикся з думкою, що цього шматка — хоч скільки хочеш нюхай, хоч скільки ним не умивайся — вистачить на все моє пастушаче життя.

Але я важко помилився.

Трапилось це десь після обіду. Хлопці охоче завертали корів, я лівиво ніжився у холодку, Гнат смачно поспопував, всі інші були зайняті своїми справами: Макар спав у кущах, Іван в «гилку» грали, малеча в «белебета» — ніхто й не запримітив, коли з півдня висунулась така синя, що аж чорна, хмара. Схаменулись вже тільки тоді, коли, мов орда налетіла на пасовисько, закрила сонце, все небо та хлюпнула з неба таким дощем, що й з відра, мабуть, так не лилось би.

Я перелякався — що буде з милом? Швиденько зняв із себе сорочечку, загорнув його, мов дитину, ще й прикрив власним тілом. Але, мабуть, моя вузька спина була ненадійною заслоною, бо вже через хвилину з сорочки полилася цівкою рожева запашна вода, і я збагнув, що моєму милові настав кінець. Не розуміючи й сам, для чого я те роблю, розгорнув сорочку, дістав мило і не впізнав його. Було воно не гладеньке та рожеве, а біле, немов обліплене крейдою, слизьке і зовсім не пахло.

Мокрими руками почав я похапцем витирати на ньому отой крейдяний накіп і неймовірно порадив, коли побачив, що хоч воно й зменшувалось в об'ємі, але набирало свого природного рожевого кольору.

Навколо мене пузирилась мильна калюжа, я вже купався в милі, пропах суніцею.

Шмат мій танув на очах. Я жажнувся, коли подумав, що так можна змити все мило. Отож перестав його гладити,

швиденько скинув з себе ще й штани та згорнув якнайкраще і, мов квочка курчат, накрив свій одяг посинілим тілом.

Марними виявилися всі мої турботи. Коли за якусь годину злива стихла і я розгорнув мокрий клубок, то побачив лише біло-рожеву пляму, яка ще так недавно була шматком пахучого мила. Вона на очах розповзалась, поблідла, перетворилась у мильну піну, капала на землю і зникала... зникала безслідно назавжди!

Я дивився на той процес руйнування безтямними очима, ще не запідозрюючи, що то не мило перетворюється у ніщо, а моє короточасне щастя втікає від мене геть, залишаючи в душі лише один приємно-щемлячий спогад, зоставляючи на пам'ятку одну рожево-пахучу мрію.

Другого дня почалося все спочатку:

— Каленику! Заверни!

— Каленику! Ногами ж, ногами!

— Я бігав, бігав, приголомшений, покірний, мовчки ковтав сльози образи й несправедливості. Бігав, а в мене перед очима весь час стояв той чарівний шмат мила, і чим більше про нього думав, тим більше брав мене сумнів: був він насправді чи не було? Мав я те щастя чи воно мені тільки наснилось?

Ні, друзі, мав і я у дитинстві кілька днів того неповторного щастя...

ДВАДЦЯТЬ КОПІЙОК

Всяк, певно, запам'ятав на все життя свій перший заробіток, незалежно від того, чи одержав його по розрахунковій відомості, чи просто випадково десь заробив свого першого карбованця. Моїм цим першим заробітком був навіть не карбованець, а всього-на-всього двадцять копійок, хоч і відомо, скільки товару можна було закупити на двадцять копійок навіть у той час, коли тільки-но після громадянської війни з'явилися нові гроші. Але їх, ті двадцять копійок, не забуду, поки й житиму.

Було це так.

Десь на другому чи третьому літі свого пастухування навчився виплітати солом'яну стрічку. З пшеничних, з вівсяних дудочок. Та так виплітав, що моїй мамі здавалося, ніби я їх не виплітав, а виливав. Спочатку то були лише перші спроби, навчання, а згодом у моїй торбинці почало намотуватись солом'яне колесо та й виросло до розмірів колеса кіноплівки, яку ото по селах кіномеханіки крутять. Сільський чабан, дід Свирид, показав та розказав мені, як із тієї солом'яної стрічки

бриля шити, і я, довго не задумуючись, взявся за роботу. Пошив спочатку невеличке кружальце — дно брилеве, потім завернув стрічку та й почав шити ковпака. Ковпак вийшов круглий, акуратний, правда, тільки не налазив на мою кушмату голову. Але я тим не журився, бо вважав, що трапиться диво, що, як тільки до ковпака пришию широкі поля, які дід Свирид звав чомусь крисами, мій бриль стане якраз по голові.

Згодом приросли до ковпака широкі криси, бриль вийшов на славу, і диво теж сталося, тільки не те, якого ждав, — замість того щоб побільшати, бриль, на жаль, ще зменшився і вже зовсім не налазив на мою голову. За моєю роботою спостерігали діти з усього нашого кутка, отож вони спочатку підняли були мене на висміх, а потім замовкли та почали по черзі наміряти того бриля. Він був неначе зачарований — не налазив ні на кого, і тільки мов улип на Андрійка, сина нашого сусіда Лавріна.

Андрійко запишався від того, заскакав на одній нозі, а тоді почав кликати батька, який стругав щось у себе на подвір'ї.

— Тату, га, тату! А в мене бриль!

Роздосадуваний своєю невдачею та бажаючи збити трохи пиху з Андрійки, я зірвав з його голови обнову — подумаєш, задається чужим добром! Андрійко, річ зрозуміла, розревівся на всю вулицю, і Лаврін не забарився вийти з двору, передбачливо захопивши замашного дубця.

Розібравшись, у чому справа, сусід довго і критично оглядав мою роботу, потім наміряв на Андрійка, вдоволено причмокнув язиком і сказав:

— Ну ось що, Каленику, продай нам цього бриля. Двадцять копійок сріблом одержиш, що тобі ще треба?

Мені нічого більше не було й треба, мені навіть аж дух перехопило від несподіваного щастя — адже ж це подумати тільки! — двадцять копійок! Двадцять копійок, вперше зароблених власними руками, власним трудом!

На знак згоди я поспішно кивнув головою, промимрив, що згодний на Лаврінові умови, а сам уже думав: скільки ж це грошей можна заробити до кінця літа, коли хоч одного бриля в тиждень викидати на ринок? Тим часом Лаврін взяв за руку свого обрленого нащадка і повів додому.

Метеором влетів я до хати, відсапуючись, порадував матір:

— Ма-а-мо, а я бри-бриля про-продав за... за двадцять ко-о-пі-пійок!

Мати якусь хвилину дивилась на мене, як на божевільного, потім запитала:

— Якого бриля?

Я розповів уже більш зрозумілою мовою про свій вигідний торг.

— За такий бриль і полтиник можна взяти,— розчарувала мене ненька, а потім і пожаліла: — Але й двадцять копійок теж гроші. Тільки... спробуй їх вирвати у Лавріна.

Я тим словам не надав ніякого значення і вже другого дня, повернувшись із пасовиська, пішов до Лаврінової хати, надіючись отримати свій заробіток.

Лаврінова сімейка саме обідала. На покуті, на почесному місці, сидів Андрійко — він був єдиним наслідником двору серед восьми дівчат і тому користувався батьковою увагою, — сам Лаврін біля нього, дівчата навколо столу, а Лавріниха — біля столу: вона ніколи не сідала за стіл, бо ледь встигала носити їжу.

Привітавшись, я сів біля порога на низенького стільця, почав терпляче ждати. Лаврін їв пожадливо, козтав, не жуючи, гарячий, мов вогонь, борщ, затовчений старим салом, обливався потом, підозріло зиркав у мій бік. Андрійко при моїй появі закричав, щоб йому негайно подали до рук бриля, і тепер, тримаючи його за спиною, теж недобррозичливо косив на мене сірими оченятами. Тільки дівчатка та Лавріниха не звертали на мене уваги — пильнували миски, бо їжа в ній зникала блискавично.

Після борщу їли пшоняну молочну кашу. Я ще не обідав, і в мене аж печінка у животі переверталася, але до столу, як це робиться в кожній порядній сім'ї, мене не покликали. Вже тільки тоді, коли пообідали, хрестячись, Лаврін поцікавився:

— Може, ти, Каленику, й не обідав, а ми й забули тебе до столу покликати.

Після обіду Лаврінова сімейка відразу ж розбіглась хто куди. Лаврін, насунувши на очі кашкета, теж пішов з хати, і ніхто навіть не поцікавився, чого ж я прийшов та й стовбичу біля порога. А самому було нагадувати про борг незручно.

Так я й повернувся додому ні з чим. Але то ще була не біда. Бідою вже стало те, що мусив щоденно бігати в Лаврінову хату та ждати, чи не здогадаються віддати мого заробітку. А там ніхто й не здогадувався, чому я зачастив до хати, ніби й забули про того соломяного брилика.

Нарешті, десь тижнів через два, я зважився та, коли по обіді Лаврін зібрався виходити з хати, глухо заговорив:

— То ви не питаєте, дядьку Лавріне, чого оце я зайшов до хати?

— Скажеш, парубче, скажеш,— поспішно відповів Лаврін, а сам якось так лукаво примружився, що в мене аж охота зникла говорити далі.

— Таж по гроші...

— По гроші? — здивувався Лаврін.— Які це гроші?

— Таж за бриля... Двадцять копійок.

Лаврін якусь мить ніби щось згадував, а потім задер вгору бороду, протяг:

— Ах, за бриля... Я й не туди... я вже й забув. Добре, що ти, Каленику, нагадав. Аякже, якже, хороший брилик, Андрійко й спить з ним. Але зараз — ні копійчки в господарстві — от хоч вір, хоч не вір. Ось з'їздимо до базару... поторгуємо... виторгуємо...

Опісля того я вже не ходив щоденно правити боргу, терпляче ждав, коли ж то Лаврін навідається на те торжище. А він, видно, не поспішав або, може, й навмисне не їхав до базару.

Якось мама сказала:

— Зайшов би, синку, до Лавріна, бо солі он немає, а купити ні за що.

— Так він ще на базар не їздив.

— Отож якраз він такий злидар, що вже й двадцяти копійок на господарстві не має. Не бійсь, в його з горла лізе...

Знову завітав я до сусіда, виждав зручну хвилину та сказав похмуро:

— Наче коли б віддали боржок, бо на сіль треба...

— Боржок? Який це боржок? — здивувався Лаврін.

— Таж двадцять копійок... за бриля.

Лаврін насупився, невдоволено пошарив за вухом.

— Знову за рибу гроші... Що воно за люди такі? Сказав же, що на торзі не були...

Десь, може, вже під осінь нарешті таки підстеріг я, що Лаврін повернувся з базару. Незабаром, опісля того як сусід розпріг коней та пішов до хати, завітав і я до господи.

Сусіди ласували оселедцем — вершина мрій нашої сімейки. Мене знову не помічали, але я й не ображався — запрошувати всякого до оселедця — це ж і грошей тих та й оселедців не настачишся.

Після обіду Лаврін, що, видно, був у доброму гуморі, поцікавився:

— То що новенького скажеш, Каленику?

— Та що ж новенького,— роздумуючи, почав я.— Новенького, значить, нічого не чув, а двадцять копійок, коли можна, то, значить, віддайте.

Лаврін задумливо чухав широкі, волохаті груди.

— Це ж за бриля чи що?

— За бриля ж...

— То хіба я не віддав? Я ж, здається, віддавав...

І до Лаврінихи:

— Марусино! Хіба ми не віддавали за бриля?

— А чи я знаю? — буркнула Лавріниха.— Бриль там...

Вона дуже недобррозичливо оцінила мою першу роботу ще й запропонувала:

— Назад хай бере свого бриля. Носила дитина чи не носила, а вже криси, мов собачі уші, пообвисали.

Мене мов обухом огріли по потилиці. Але Лаврін все ж був людиною більш справедливою і розсудив по ширості.

— Бриля воно повертати негоже, але розумієш, Каленику, доведеться ще трохи почекати. Вторгували там дещицю, так більш наглі покупки підкинулись: то дьоготь, то оселедці, то на очіпок старій, а дівчаткам на ноги, та чорт його, хлопче, настачить на всі оті дірки, що виникають в хазяйстві. Так що ти краще не ходи даремно, а я сам віддам, коли забряжчить у калитці...

Це вже було краще, ніж повертати додому із старим брилем.

Минула осінь, пролетіла половина зими, а в Лавріновій калитці, видно, й не думали бряжчати гроші. А тут трапилась така невитримка — в хаті ні копійки, а писати ні на чому, зошити списались, олівець зламався, хоч сядь та й плач, хоч стоячи реви.

— Та сходи ж ти до Лавріна,— наказує сердито мати.— Доки ж він тягнутиме, безсовісна його душа.

Лаврін грів живота на черені. Я сидів на лаві, м'яв у руках шапку, червонів під насмішкуватими поглядами непосидючих дівчаток. Нарешті десь уже в надвечір'я Лаврін сковзнувся з печі, протер заспане обличчя та здивувався:

— О, Каленик заявився. А я думаю, хто воно манячить на лаві.

— За грошима прийшов,— сказав я різко.— На зошити, олівця немає...

— А ти кидав би до біса ту школу,— радив, позіхаючи, Лаврін.— Хіба тобі ще мало тієї грамоти, що маєш?

Збив мене зовсім тими словами з пантелику. Якийсь час я розмірковував: може, й справді у тій раді є рація? Але, збагнувши, що незалежно від моєї науки, вже заради самої справедливості, борг мав бути повернутим, я заявив категорично:

— Мати казала, щоб віддали.

Лаврін всією п'ятірнею запрацював у розпатланій кучмі:

— Ого, яка вона в тебе швидка! А вона не знає, бува: де ж їх взяти, тих грошей! Жди, хлопче...

І на цей раз повернувся я з порожніми руками.

Минула зима, промелькнула весна, знову прийшло літо. Я вже втратив будь-яку надію вирвати в сусіди свій заробіток. Вже й бриль той давно зносився, вже повис грізним опудалом на городі, вже було в нашому житті кілька таких випадків, що здавалося, ми загинемо без тих двадцяти копійок, а Лаврін і не думав їх віддавати.

Якось до Лаврінового двору завітали покупці — купили аж шестеро поросят. Саме в той час, коли сусід рахував виторг, я й підсів йому під руку.

— Двадцять копійок, дядьку Лавріне.

Лаврін глипнув на мене люто, дивився якусь хвилину, потім сплюнув убік.

— І що воно за люди отакі прокляті? І грошей за ними не порухеш, в саму кишеню заглядають. Ти ж бачиш, що дрібних не виторгував, тільки паперові. Віддам, коли будуть...

Вибубнюючи під носа своє невдоволення, Лаврін пішов до хати.

Я був у відчаї, бо переконався остаточно, що свого першого заробітку ніколи не одержу.

Але якось, днів через три чи, може, більше, зайшли ми з мамою в крамницю. А там саме Лаврін гас набирає. Вже набрав, а крамар йому здачу подає — срібні гривеники, золоті, двадцятикопійчані... Я аж затрусився, підморгнув матері, але сам боюся до сусіди звертатись.

А мати ще й скажи:

— А чого ти соромишся, Каленику? Заробленого не гріх потребувати...

Лаврін ніби й не чує, ховає гроші до калитки.

— Скажи дядькові, то він з тобою й розрахується.

А в мене язик присох до піднебіння. Тоді вже мати, побачивши, що з мене нікудишній справлювач боргів, стала мені на допомогу.

— Лавріне, віддали б ви хлопцеві...

Треба було тільки бачити, що в цю мить вчинилося із сумирним Лавріном! Він немов сказився, немов його окропом ошпарили. Вирячив очі, роззявив рота, як халяву, та загорлав на всю крамницю:

— Нелюди! Бандити! За двадцять копійок Христа продали б, розп'яли б на дереві! Замучили, замордували через ті нещасні двадцять копійок, будьте ви прокляті, злидота

нещасна. Дивитись на вас не хочу, знати не хочу, кровопийці...

Схопивши сулію з гасом, проклинаючи весь наш рід, звинувачуючи і мене, й мою матір у найстрашніших гріхах, він побіг на вулицю. І з того часу не те що не вітався з нашою сім'єю, а навіть не дивився у наш бік. Я вже встиг вирости, на учителя вивчився, встиг давно забути про той свій перший заробіток, а Лаврін пам'ятав свою злобу. Відвертався убік, зустрічаючись. Так і помер при фашистах від голоду, затаївши на душі ненависть до всього нашого роду.

Дочки поховали його край кладовища, біля самої дороги, поставили на могилі величезного дубового хреста. Коли зараз швидко проходжу повз кладовище, то помічаю дивне явище: всі хрести стоять спокійно, розставивши в боки свої обрубані руки, а Лаврінів, як тільки уздріє мою особу, чомусь відвертається. От відвертається, та й годі, отакого нарobili оті мої перші загорьовані двадцять копійок.

ГОДИННИК

Скільки й пам'ятаю, у нашій хаті вицокував на стіні старенький, облуплений годинник. Ніхто ніколи не дивився на його циферблат — все одно по ньому важко було визначити час. У вісім ранку він міг показувати дві години, у вісім вечора — три години, одним словом, йшов він, як йому хотілося, і ніхто з нашого роду до нього не мав ніяких претензій. Та воно й зрозуміло, що наше селянське життя йшло не по годиннику, а по сонцю. Тільки-но затеплиться у вікні, мама вже на ногах, сніданок готує. Не встигне й розвиднітись — немудрий сніданок: яка-небудь кулеша або бульба з огірками вже на столі. І вже мати будить свою черідку:

— Вставайте, дітки, бо кулешик вичахне.

І оте «кулешик» або «картопелька» діяли на нас магічно. Хай будить просто, без тих слів, — нізачо не добудиться. А тільки почуємо оті магічні слова, відразу ж на всю хату так запахне їжею, що ми, мов і не спали, починаємо просто з полу плигати за стіл.

— Очі, очі б промили. Ото порозпускалися, шибеники, прямо з постелі, тільки очі продрали, — й прямо за стіл!

Мовчки вмивали картопельку або сьорбали гарячий кулешик, а годинник собі цокав, цокав, і здавалося, що все життя розміряне правильно, що і цьому цоканню, і сьорбанню, і нашому існуванню не буде кінця.

Одного разу несподівано наш годинник зупинився. Зупинився серед ночі, непомітно. І здавалось би, що нічого від того не змінилося в нашій хаті. Але то тільки так здавалося, бо, як тільки зупинився годинник, моїй мамі відразу ж приснився страшний сон, вона проснулась перелякана та довго прислухалась, ніяк не могла збагнути — що ж воно трапилось?

Оговтавшись трохи та очунявши від того запаморочливого сну, нарешті зрозуміла — замовк годинник. Злізла з печі, навпомацки пробралась до стіни, відшукала на стіні годинника, штовхнула маятник.

Він захитався з боку в бік, годинник зацокав, але зацокав якимось неприродно, швидко-швидко, ніби вирішив наздогнати прогаяне, враз спіткнувся, зацокав з перебоями, а потім і зовсім замовк, тільки маятник продовжував винувато хитатись.

Кілька разів торкала мати за маятник, але годинник вередував, не хотів цокати. А тим часом у хаті посвітлішало, наступив ранок. Мама тоді відшукала в столі молотка та й почала простонародним методом ремонтувати годинника. Не лякайтеся, вона його не розбила, а тільки підв'язала молотка до гирі. І тут трапилось чудо — годинник відразу, забувши про свої норови, зацокав монотонно, розмірено і ще навіть голосніше й частіше, ніж до цього часу. Маму відразу ж огорнула дрімота, але спати вже було ніколи, і вона заходилась біля кулешику.

Через якийсь тиждень до молотка припасували обценьки, потім приточили долото, а згодом і стара сокира повисла головою вниз під усією тією маталевою гірляндою. Кожного разу, коли до гирі доточували щось важкеньке, годинник радів тому невимовно і цокав ще веселіше та швидше, так, що стрілки починали крутитися з такою швидкістю, що доба заглядала у нашу хату по кілька разів на той час, поки Земля встигала обкрутитися навколо своєї осі.

Мабуть, років сто весело цокотів би наш годинник. Та трапилось там щось із якимсь коліщатком, не витримали механізми, і одного ранку вся та гірлянда обірвалася та гуркнула на лаву. Скільки вже ми потім не підтягували її вгору — не трималися.

Сумно і мовчазно стало з того часу в нашій хаті. Ми спали немов убиті, а мама цілісіньку ніч очей не могла зімкнути. От не вистачало їй чогось, та й годі! Тільки задрімає — відразу ж і прокинеться, все їй шуми, стуки та грюки якісь вчуваються.

— А хай тебе кат візьме, не можу заснути без годинника, хоч очі виколой. Доведеться Зуба кликати.

В нашому селі жив чоловік, якого звали Зубом. Мабуть, мав він і ймення та по батькові, але того ніхто не знав, звали Зубом, та й по всьому. Якесь дивне ставлення склалося в селян до цього Зуба. З одного боку, його шанували: майстер був на всі руки. За що не візьметься, те й зробить. І коваль такий, що в світі пошукати, і слюсар, і чоботар, і на всяку незвичну для селянських рук роботу майстер. А з другого боку, привисько його було в селі ганьбою. Коли жінка хотіла чоловікові досолити та звинуватити його в найстрашніших гріхах, то кидала в очі:

— Зуб ти паршивий, п'янюга ти непробудний.

Справді, отой Зуб мав непоправну ваду — пив щоденно. Дійшло до того, що за свою роботу вже не брав грошима, а тільки натурою.

— Я тобі серпика викую, а ти мені «бугайцю» пляшечку.

Пив Зуб не горілку з крамниці і не первак, не визнавав всього того скаженого, а любив самогоночку, що одержала чомусь в народі назву «бугая», оту саму, що вже останньою бігла з апарата, що ледь-ледь смерділа.

— Тієї шаленої вип'єш чарку і відразу ж з копит, ніякого тобі задоволення. А біля «бугайцю» посидіти можна, поласувати, — так пояснював Зуб своє захоплення.

Тільки один Зуб міг зарадити нашому горю — більше ніхто не те що в нашому селі, а і в сусідніх не вмів лагодити годинників.

Не менше тижня готувалася мама до Зубового приходу. Купила десь квартиру «бугайцю», зібрала з півдесятка яєць, бо в нас було лише дві курки, та й ті так ледаче несли яйця, що ми їх бачили тільки на великдень; збрала грудку масла, щоб було на чому яечню засмажити. Тільки після отакої незвичайної для нашого дому підготовки пішов я з дипломатичною місією до Зуба.

На подив, Зуб виявився тверезим, набивав саме під повіткою комусь цebra. Зустрів мене привітно, розгладив ріденьку бороду, розправив вуса, запитав поштиво:

— Чого завітав до нашого двору, Стратоновичу?

— Мати питалися, чи не налагодили б нам годинника?

— Дзигарики тобто? А чого ж, можна... То ми в один момент. Скажеш тільки матері, що мастильце до дзигариків треба, що без мастильця жодна механізма не рухається.

Я перелякано округлив очі, ми й так занадто довго готувалися до того ремонту, а тут, виявляється, ще якесь мастило треба. Доведеться, видно, нашій мамі коротати до кінця життя свого безсонні ночі...

— А якого то мастила? — питаю з острахом.

— «Бугайцю», дитино, звичайного «бугайцю».

— Та в нас не тільки «бугаєць», а й яечня буде.

У Зуба відразу ж загорілися безбарвні очі, він відставив убік цеберку, зняв з грудей витертого шкіряного фартуха і рушив до хвіртки.

— То чому ж ти мовчиш, хлопче?

Сутулий Зуб з підтягненим до спини животом не йшов, а мчав, як хорт, у своїх видвілих, рудуватих штанах та вузенькій, без пояса, полотняній сорочці. Я ледь встигав за ним. По дорозі він мене охоче повчав:

— Механізма, Каленику, то така мудра справа, що не всяка свиня в ній розбереться, та й без мастила ладу не знайдеш всім колесам та коліщатам. Я, голубе, ще на солдатській службі всьому тому у нашого фітфобеля насобачився та й з малолітства до всієї отієї машинерії нахил мав...

В присутності всієї нашої сімейки Зуб урочисто зняв зі стіни годинника, на загальний подив розібрав його до останнього коліщатка, аж мати почали були невдоволено головою похитувати:

— Отож його й назад зібрати треба... Як тут голова зварить отаке діло?

То вона виказувала свою невпевненість: розібрати-то ти розібрав, чоловіче добрий, а чи збереш назад?

Зуб відразу ж відчув мамині сумніви, заговорив бадьоро, заспокійливо:

— Кожному коліщаткові, так само, як ото горшкові в печі, Стратонихо, є своє місце, і хто на тому ділі розуміється, той його на місце так легко поставить, як ото баба хліб у піч саджає.

Боячись дихнути, ми стежили за кожним Зубовим рухом. А він зосереджено сопів, усе постукував та пристукував по тих коліщатках, щось там вигинав та припасовував, час від часу кидаючи докірливо:

— Отож так без свідомого поняття молотки та сокири причплювати. А механізма, вона й не любить зайвого вантажу, кособочиться та з різьби сходить.

Ми винувано почмихували, не перечили.

Хто знав, що молоток та сокира в цьому ділі не помічники?

Нарешті всі коліщатка були складені до ладу, припасовані кожне на своє місце. Зуб підняв годинник в одній руці, другою потягнув за гірню, а мені наказав:

— А торкни-но, Каленику, за собачку.

Я охоче штовхнув маятника, годинник весело зацокав, ожив. Якусь хвилину до того цокання Зуб пильно прислухався, потім щось, одному йому відоме, мгукнув, поклав знову годинник на стіл, щось підкрутив, припасував циферблата, ще раз послухав цокіт і тільки тоді урочисто повісив на стіну. Годинник відразу замотав з боку в бік жовтим маятником; наша хата знову стала колишньою хатою, а в мами аж очі посоловіли — на сон її похилило.

Зуб сів під годинником, почав в такт ходу годинника нахилити то в один бік, то в другий голову, підкріплюючи той рух очима. Мама кинулась розпалювати під комином — вже було видно, що Зуб заробив на вечерю.

В той момент, коли яєчня досмажилась на сковороді, Зуб перестав похитуватись, звівся на ноги та урочисто заявив матері:

— Ну, Стратониho, до самого страшного суду цокатимуть ваші дзигарики.

Коли мама запросила гостя до столу, ми шмигнули з хати — нас привчили до того, що дітям незручно стовбичити у хаті, коли трапезують дорослі. За цю годину чи дві, поки Зуб чаклував над годинником, він виріс у моїх очах до рівня казкового героя, і я не мав сили стримати себе та не подивитись, як він частуватиметься тим «бугайцем» та закусуватиме яєчнею. Припав до напільного вікна, підглядав за тим, що робилося у хаті.

Зуб пив пожадливо, маленькою чарчиною, пив одним духом, чарку за чаркою, інколи припрошував маму, а частіше забував; опісля кожної випитої чарки з тривогою поглядав, а чи набагато поменшало рідини в пляшці?

Закушував він неохоче, без апетиту, і коли в надвечір'я виврався з хати, побажавши матері, щоб «цеберка носила й не переносила воду», ми ще добре поласували незвичною для нашої хати їжею.

З того часу мама знову спала спокійно, прокидалась тільки на світанні, обережно підтягала гирю, бо боялась, щоб котре з нас, підтягуючи, не зіпсувало дзигарів.

Та на тому історія з нашим годинником, як ви вже, певно, здогадалися, не закінчилась, бо інакше не варто було б про те й оповідати. Десь за тиждень чи, може, й за два знову наші дзигарі нагло спинились. Весь ранок ми по черзі примушували їх опам'ятатись та задокати, старанно розгойдували маятника, а він помотається, помотається в сторони та й зупиниться, ніби йому ліньки хитатися.

— Треба знову Зуба кликати, — порадив хтось із менших.

Маму немов варом обдало, так і скипіла:

— Я тебе покличу, такого розумного! Кури он перестали нестись...

— А він не їсть яєчні...

— А «бугая» де ти візьмеш? Краще причепить он молотка.

Почалося з молотка, дійшло до сокири, а закінчилось тим, що знову вся та гірлянда опинилась на лаві. Знову маму мучило безсоння, а тут, мов навмисне, й Зуб біля двору.

— То дзигають дзигарики?

— Дзигають, бодай луснули. Знову зупинились.— Зуб, непрошений, вбіг до хати, заклопотався біля «механізми».

— А молотки та сокири воно й ні до чого. Все одно що припарка мертвому, коли з нього душа геть вилетіла. Тут розумом треба, кмітливістю.

Знову, як і попереднього разу, довго сидів Зуб на лаві під годинником та водив очима сюди-туди в такт маятникові:

— До страшного суду, аж поки зупиняться, йтимуть дзигарики.

Мама не знала, де подіти свої руки, то блідла, то червоніла, не звикла вона перед людьми в боргу лишатись.

— То вже іншим разом... Не знала, що знайдете... Ні краплини в хаті... Хазяїни з нас такі задрипані.

На подив, Зуб і не образився, і не розгнівався:

— Буває... Нічого дивного, діло житейське. А як кажуть: за богом молитва, а за тим, як його, служба не пропадає. Іншим разом загляну, мені багато не треба, чарочку-другу, та не міцної, а слабенького, посліднього, самого посліднього, аби, значить, пахло...

Та й подався з хати. Мати була полегшено зітхнула — коли то там знайде Зуб за тим боргом! Та помилилась — він забіг назавтра, забіг і післязавтра, потім почав і по двічі на день навідуватись. Довелося нести возулясту за того «бугайця», бо він, зважаючи на Зубову потребу, цінувався у нашому селі нарівні з перваком і казбонною горілкою.

— Що ви, що ви? — резонно відстоювали ціну самогонщики.— Та за пляшку «бугая» мені Зуб відро склепає або якого хоч лемеша викує.

Ледве встигли розрахуватись із Зубом, а тут знову годинник спинився. Й тижня не дзигав. А Зуб, мов чекав на наше нещастя, знову через ворота гукає:

— Дзигають дзигарики?

— Спасибі, спасибі, йдуть, як новенькі,— весело відповідає мати, а сама застережливо на нас очі косить, щоб, бува, котре не проговорилося.

Мабуць, з тиждень мовчала наша хата. Нінащо звелася мама — змарніла від безсоння, охляла. Нарешті не витримала, веліла спіймати останню квочку, загорнула її в рушника, понесла до баби-самогонщиці, а мені наказала:

— Йди клич Зуба, хай його чорти в пекло кличуть.

Знову сидів Зуб довго на лаві та дослухався до годинникового цокання, ніби й не почув материного зауваження про те, що вона йому й бороду висмикає, і годинника того поб'є на потилиці, якщо знову зупиниться. Нарешті, визначивши щось, одному йому відоме, Зуб весело пообіцяв:

— Тепер уже йтиме, аж поки стане. А тільки даремно ви, Стратонихо, гніваєтесь. Людина й то — живе та й той... А це ж таки механізма і все одно утому свою має, і богу душу теж, як всяке живе створіння, може того...

Не знаю вже чому, але цього разу годинник цокав більше, ніж всі попередні рази. Може, йому соромно стало за наших зозулястих або, може, то нарешті Зубові пощастило відшукати ту хворобу, на яку хорував наш годинник. Вже почали були забувати про ту немаловажну подію в нашому житті, вже думали, що позбулися тієї халепи. Та одної ночі він знову зупинився. І зупинився якимось дивно. Вже ніщо йому не допомагало: ні молоток, ні обценьки та долото з сокирою на додаток. Мов зв'язало його щось, мов зубами вчепилося — не цокає, та й тільки.

— Чіпляйте ще безміна, — наказала мати.

Ми раді старатись. Прикрутили дротиною до сокири важкого безміна. Тільки опісля того маятник якимось дивно засмикався в одну сторону, ніби зважував: йти чи не йти? Та й, видно, ні на що не зважившись, раптом жалібно дзінкнув, вся ота гірлянда брязнула на лаву, витягнувши за собою всі нутрощі з наших дзигарів.

Мама якусь хвилину дивилась розгублено на стіну, потім метко сплигнула на лаву, зняла з гвіздка годинника та, не задумуючись, так гепнула його об долівку, що тільки скіпки розлетілися.

З місяць вона переверталась та зітхала ночами на печі, а потім звикла спати у безмовній хаті. А Зубові, коли той цікавився, чи дзигають дзигарики, весело відповідала:

— Дзигають, дзигають!

А про себе додавала:

«Хай тобі в голові дзигає».

ДУХОВЕНСТВО

«Приємно слухати, коли ото про тебе ближні такої високої думки:

— Кебетний хлопець, за що не візьметься — так і горить у руках.

Але чомусь мали звичку ту похвалу обов'язково псувати отакими словами:

— Лінивий тільки дуже. Таке уже ледащо, що, коли не захоче, то й з гори не звезе, не то що на гору.

А воно ж і правда.

Не знаю вже як кому, а мені так же не хотілося в дитинстві працювати, так не хотілося, що ніби помирати.

Особливо ото коли щось загадують. Сам, по власній ініціативі, і чорту роги зверну, бувало, а от як тільки щось загадують, так у мене й руки опустяться. Такі важкі стануть, що ані підняти їх, ані пальцями поворухнути.

Бувало, мати просить:

— Каленику, обтовчи пшонця. Кулешику зваримо.

Кулешик мені той аж запахне, але товчіння в печінках сидить:

— Хай он Марійка обтовче.

— Вона картоплю поле.

— То Гаврилко ні чорта не робить.

— Гаврилко в поле повіявся...

— Повіявся, а на куліш навіється...

— Ось не лінуйся ж — обтовчи.

— Самі товчїть. Хіба не бачите, що я зайнятий?

Мати починає сердитись.

— З того малювання та читання — хліба не їстимеш. Йди товчи, в голові б тобі день і ніч товкло, бо як візьму хлудину...

Робити нічого — мусиш ставати до ступи, товкти. А воно ж не хочеться! Спина відразу колом стає, ноги мліють, руки багочагами повисають... А мусиш...

Отож і товчеш, бувало. Жмень дві з коряка закинеш на дно ступи, гепнеш разів з двадцять — пшоно на муку поб'ється. Вибереш тоді в коряк, перемішаєш ту муку із необтовченим пшоно, несеш у хату. Мати гляне — задоволена:

— Ловкенько обтовк. Смачний кулешик буде.

А вже коли зварить, дивується:

— І що воно за дивина? І обтовк же гарно, вже пшоно запушилося, а кулеша, як дуб. Чи воно пшоно таке?

Я їв мовчки. Мені хоч і з шроту навари кулешу, я їсти му. Аби товкти не примушували.

Найгірше товкти кутю. Тут уже жменею-двома не обійдешся. Весь ячмінь треба витовкувати, аж поки в нього вся шкіра злізе. По три дні, бувало, товчу...

Зате до книжки та малювання мене не треба було приганяти. Весь день, як за вухо не відтягнуть, за столом просиджу.

Мати, бувало, каже:

— Не інакше вчитель вийшов би з мого Каленика, коли б було за якого дідька вчить. Кебетний, вражий хлопець, до науки.

Дідуся мого те не вдовольняло:

— Що там учителі... Такі ж, як ми, голодранці — тільки й по всьому, що штани крамніші. От коли б на попа вивчився — ото, кажи, той калінкор. Попу та коту — круглий рік масниця, що не кажи — духовенство.

В мене виробився на духовенство свій погляд.

Як тільки до рук потрапляв придатний шмат паперу, я відразу ж брався за малювання. І недаремно. Виходило в мене непогано. Бувало, як намалюю хату, покриту снігом, а біля хати вербу, а під вербою цуцика із закрученим у бублик хвостом, а з бовдура як напущу диму, то мати аж руками сплескує:

— От же сибірний хлопець, малює — мов виливає. І хата мов справжня, і собака як не загавкає.

А то з якогось часу мене зацікавили попи. Побачив на якомусь плакаті бородатого, пузатого пописька, і так він мені до душі припав, що тільки візьмуся за олівця, так відразу ж піп на папері й оживає. І в рясі, і в камилавці, і з кадилом у руках, з червоним або синім носом, та ще й з бородою помелом.

Мама аж заливається зо сміху:

— Ну чистісінько ж тобі батюшка Савон з дубрівської церкви!

Дубрівка — це сусіднє село. В нашому піп хоч і бородатий, але живота ще не відбив. Казали — матушка в його дуже скупа та сердита, заганяла попика, худючий він у неї та кошлатий, як кіт після зими.

Свої малюнки я акуратно вивішував на стінку, і швидко в мене створилося щось на зразок виставки чи галереї. Хто не заходив до хати — обов'язково оглядав моє малювання, допитувався:

— Хто ж це у вас так ригулює?

— Каленик.

— Каленик?

Я скромно опускав долі очі.

— Кебетний хлопець, голову на плечах має. Тож як попів вимальовує, аж ладаном з кадила пахне.

Якось на різдвяні святки по хатах ходило духовенство — піп та дячок. Зайшли й до нашої хати. Насмерділи так, що аж вікна посивіли, живицею — ладану чи то не мали, чи навмисне сурогатом користувалися, — погугнявили собі щось під носа, посідали, ждуть обдарування.

Мати спочатку побожно вислuchала те бубніння, а потім кинулася в комору — біг його зна, чим їх обдарувати?

Довгенько там чогось розшукувала. А дяк тим часом почав нишпорити по хаті. Наглядів мою галерею.

Аж борода затрусилася. Спочатку я був подумав, що розсердився, аж бачу регоче. Потім до попа:

— Отче Харлампію, а возріте-но сюди!

— Що там, дяче?

— Духовенство.

— Духовенство?

— Аз сучий син буду, коли не отця Савона зрю на портреті.

Отець Харлампій примружив свої вицвілі очі, підійшов до дяка.

Якусь хвилину розглядав, а потім аж у боки взявся.

— Як викапаний! Отець Савон!

Сміялись, сміялись, та:

— Хто ізобразив? — питає піп.

— Я, — кажу.

— Істинно художественно ізображено, — посміюється піп.

— Тютілька в тютільку, — шкіриться дяк.

А тут і мати в хату. По паляниці духовенству винесла, по півдесятка крашанок. Зупинилась на дверях, розгубилася. На мене сердито зиркнула, докірливо головою схитнула.

— Отож квецяє, капосний хлопчисько. Замість собак та свиней — божих людей квецяє. Видать, у школі такому навчають...

Піп нічого на те матері. Моєю наукою цікавиться:

— А чому ж вас ще навчають?

— Пишемо та читаємо. Та ще задачки вираховуємо.

— Задачки — то харашо, — похвалив дяк.

— Вірші напам'ять вивчаємо...

— Словесність, — зауважив щось незрозуміле піп Харлампій. — А які ж вірші вивчаєте, до прикладу?

Ми їх вивчали багато. Але, мов навмисне, всі з голови вилетіли. Тільки один і лишився:

— «Колись і тепер» вивчаємо.

— То харашо, — трясє цапиною бородою дяк.

— Ану ж бо — ізобрази,— просить піп.

Я розгублено поглядаю на маму — чого він до мене присі-
кався?

— Ну тож не мовчи, коли батюшка питають,— невдоволено
каже мама.

— Так, а що?

— Ну те ж бо «Колись і тепер».

Мене довго просити не треба. Вірш — так вірш. Напам'ять
так напам'ять. Заплющую очі, задираю вверх бороду, бараба-
ню, мов горохом в стіну:

Колись дядьки до церкви йшли
І все попам несли...

Мовчить духовенство, слухає. А я їм слово в слово, ні разу
не спіткнувся:

На біса здався нам попило,
Що носить пузо, як барило?

Доброго вірша вичитав духовенству. Аж похнюпились, аж
зачмихали, бороди чухають.

Мама збагнула, що мої вірші далеко не під норів попам,
виправдовується:

— Отож отакому їх там навчають.

І, щоб замортизувати враження, кинулась духовенство об-
даровувати:

— Не погребуйте вже, отче, та й ви, дяче, моїм дарунком.
Чим багаті — тим і раді. Капосна курка — гребінь червоний,
як кров'ю не бризне,— а нестися не хоче, хоч би до великодня
як розв'язалась...

Духовенство відразу ж забуло і про мої вірші, і про художе-
ство. До яєць кинулось, в кошики ховає. І швидше за поріг.

Мати їх проводжає, кланяється вслід:

— Вибачайте вже за нашу бідність. Хіба ж самі не знаємо —
убогі наші приношення...

— Бог простить,— буркнув піп.

Я виходжу в сні, до розмови дослухаюся.

Вже за порогом отець Харлампій загаївся, заговорив тих-
цем до матері:

— А мальцю твоєму грішно над духовними отцями ізощря-
тись. Божих пастирів ізображати недостойно, гріх великий від
бога за те буде.

Мати й руки зчепила:

— Отож отакі науки, батюшко. Отож отакі школи тепер.

— До роботи треба нахиляти отрока, до хлібопашества...

— Еге ж, їх тепер навернеш, коли воно тієї книжки тільки

й пантрує. Он загадаєш пшонця обтовкти — чи куті якої — то мов каяту яку на нього накинеш.

— Не хоче? — ожив піп.

— Головою не хоче. Йому ту кутю товкти — ніби перець жувати. І чого воно їм...

Піп заговорив по-змовницькому:

— От-от. Покуту на нього накладаю. Хай пуд ячменю перетовче. Більш товктиме, то менше еретичні мислі в голову лізтимуть..

— Добре, батюшко. Все перетовче. Та я його самого, ідола, затовчу, коли мені отакий сором...

Духовенство пішло, а мати повернулась. І відразу ж занесла повний коряк ячменю.

— Йди товчи!

— Так він не смажений.

— Товчи несмажений. Менше попів малюватимеш.

Мама говорила таким тоном, що я не посилався ані на Марійку, ні на Гаврила, ні на кого іншого.

Пішов, став, гупаю. І духовенство проклинаю. Гупав, гупав, а тоді сів на ступі, дістав олівця, видрав із зошита два листи та ну попа малювати.

І таки ж намалював. Засмоктаного, кудлатого, ну точнісінько отого kota, що не встиг після зими обляняти. Заніс, почепив на стінку. Мати як побачила — так і руками сплеснула:

— Знову намалював, ірод!

А потім як розсміється, як розрегоchettiється, то аж за боки береться.

— Харлампій! От, їй же богу, батюшка Харлампій! А щоб тебе кат узяв із твоїм попом — не намалював, а з ока викопував.

Довго сміялася мати. А потім попередила:

— Гляди ж, хай батюшка побачить — пудом не обійдешся. Цілий мішок ячменю доведеться перегепати.

— Перегепаяю,— кажу твердо.

Швидко мати про той ячмінь забула. Перетовк один ківш, та на тому й окошилось. Ще б пак не окошилось, коли в морі не лишилося не те що пуда, а жодної ячменевої зернинки.

НАТЮРМОРТ

Був один гріх у моєму далекому дитинстві: не знаю вже, що й винити в тому — дитячу несвідомість чи жовтобокi пахучі груші, які рясніли в Лупини на дворі. Просто-таки не

давали спокою вони нашому братові. Чи, бувало, женеш худобу на пасовисько зранку, чи повертаєш в обід або ввечері стомишся, ледве ногами плутаєш, а погляду від тих груш відвести не можеш. От муляють вони тобі очі, та й тільки. І так хотілося хоч раз укусити ту грушу, хоч понюхати, що, здається, і лютого Полкана, який, мов кінь, бігав по двору, не злякався б.

Не було в нашому селі такого сміливця, який би посмів до Лупини на подвір'я без дозволу заникнути, тим більше до звабних груш доторкнутись. Дозрівали ті груші на велетенському дереві, що закривало півхати, господарі збирали їх у бездонні мішки і везли на торг — не то що нам, сусідським дітлахам, а хтозна чи й кому з Лупининої сімейки хоч по груші перепало. Груша була рання, а Лупини до спаса садовини не їли — такі були богомільні.

І все ж одного разу мені випала нагода пробратися до тих груш. Ще вдень я помітив, що Лупинин Полкан зірвався з цепу та й подався за село гуляти весілля. А вже відомо, що коли Полкан розгуляється — швидко додому не поверне.

Я вирішив спробувати щастя — була не була, впіймав не впіймав, а погнатися можна. Діждавшись вечора, вислідив, коли на сусідовому подвір'ї не було ні душі, та й, мов у пельку, — шугнув через тин у куркульський двір. Підповз до груші, обняв руками її шерехатий стовбур та, мов кіт, видряпався на самий верхечок.

Отут уже я розперезав живота — великі, запашні груші самі просилися до рота. І я дав собі волю. Мені б нарвати швиденько повну пазуху та й навіткіача, а я зриваю грушки та їм, зриваю та жую, ніяк не насмакуюся.

А тим часом вийшов з хати старий Лупина, почухався-почухався та й сів на призьбі під самою грушею. Принесло ж його певчасно. Рот запханий, а я й жувати боюся — хай-но лишень почує старий бузувір, то вже що-що, а живий з тієї груші не злізеш.

Сидимо ми з Лупиною — він на призьбі, я на груші. Він кашлить та кашляє, а мене то в піт, то в холод кидає. Скільки ми так сиділи — не пам'ятаю, а тільки видалося мені, що не менше, як до півночі.

Невістка старого кличе:

— Ідть уже вечеряти, чого ви там розсілися? — А він тільки сопе та кашляє. Може, здогадався, старий скуперда, що я на груші?

Нарешті таки посунув до хати. Я порадив тому неймовірно, вже хотів був додолу злазити, а тут нова напасть — хвіртка рипнула. Прислухався, а то Лупинина внучка Лизька з гулян-

ки повертає. Та вже коли б сама, а то й Гордія хутірського беде за собою — уचाщав до неї парубок, такий волохатий, схожий на Полкана.

Зайшли до двору та й стали під грушею. Я й обімлів увесь.

Чорною тінню повзла над селом ніч. Гвалтували десь собаки, кричали півні, насмішкувато поморгували над головою зорі, а я міцно обнімав руками слизьку гілляку і лупав сонними очима — боявся: а що, коли задрімаю та, як груша, впаду закоханим на голову?

Знизу чулося гаряче шепотіння, зрідка Лизька ляпала Гордія по загребущих руках.

— Не балуйсь!

— Та хіба це баловство? — знай, дивувався Гордій.

Ім баловство та пустоці, а мені вже й до сліз. Вже й грушам тим не радий, вже вони для мене всякий смак втратили.

Десь опівночі змилувалась нарешті наді мною доля.

До Лупининого двору поступово наблизилось далеке порипування воза. То повертався з базару Лизьчин батько.

Лизька востаннє лягнула Гордія по руках і побігла в комору, Гордій пірнув за хату, а я полегшено зітхнув, почав ждати, поки стихне на подвір'ї.

Молодший Лупина заїхав до двору. Голосно затпрукав, покликав жінку. На його голос виповзла з хати вся Лупинина сімейка — Лизька кинулась випрягати коня, стара віз спорожняла, а Лупини — батько з сином — посідали під грушею, запалили чадючі люльки і, ніби змовившись мене з груші викурити, повели неквапну розмову. Вони говорили, ніч танула, а з моїх очей сльози, як горох, — оце попався, так попався!

Мов навмисне — про груші заговорили.

— Хрухта на базарі саме в ціні, — похвалився молодий.

— То не зівай, хай баби знімають груші та й той, вези завтра.

— Не хотілося коней гнати...

— Може, воно й помирати не хотілося б, та треба...

Помовчавши, син згодився з батьком:

— Доведеться обізнати на світанку.

В мене аж у грудях похололо. Відчув — не злізу живий з цієї клятої груші, хай би вона була йому ще маленькою всохла...

Неймовірно довго снували Лупини на подвір'ї, ніби й спати їм не хотілося, ніби навмисне тримали мене на тій тричі проклятій груші.

Але всьому нарешті настає кінець — поніс до хати свій кашель старий Лупина, зникла з подвір'я Лизька, затихло невдо-

волене бубоніння Лупинихи, не крутитися ж і молодшому Лупині до ранку. Впустив він до хліва коней, взяв на гачок хвіртку, відкотив убік воза — одним словом, навів повний порядок у господарстві і неквапливо почвалав до дерев.

На сході запалося, пояснішало навколо, вже було добре видно все те, що робилося на подвір'ї.

Нарешті молодший Лупина взявся за клямку, а в мене мов гора звалилася з плечей, зітхнув полегшено — нарешті вирвусь з цього добровільного полону. Та саме в той час, коли я вже був готовий ковзнутись додолу, почув Лупинин голос:

— А-а, повернувся-таки, псявіра, набігався, падлюко, награвся!..

Кудлатий Полкан винувато бив хвостом об землю, падав на спину, вибачався перед господарем. Той, видно, був у доброму настрої, бо не став карати зальотника, а тільки взяв його за нашийника та й прив'язав до ланцюга. Полкан відразу ж повеселішав, гордо заходив по двору, тягаючи за собою ланцюга та подзвонюючи дротиною.

Пройшовшись раз та вдруге, ніби перевіряючи свій пост, ліг під грушею.

Я мало не заскавчав.

Полкан солодко позіхнув, поклав велетенську голову на лапи і, видно, вирішив поспати. Боячись поворухнутись, я на чому світ мовчазливо проклинав капосного пса, але те не давало мені ніякісінької розради. А тим часом вже зовсім розвиднілось. Далі тягнути було нікуди, і я, видивившись, що коли співзу з стовбура та з дво-триметрової височини сягону вбік, то, може, Полкан і не встигне схопити зубами, а коли й схопить, то хіба що один раз. І я зважився — хай краще пес штани полатає, аніж чекати, поки Лупина ранком на вилах з тієї груші зсадить.

Тільки заворушився, а Полкан вже вуха нашорошив, прислухається. Тільки ногу вниз посунув, а він вже очиська свої вилупив. Вилупив та — гав!

Я давай його просити, давай молити:

— Полканчику, любий... Цюця... цюцюня... цюцюнечка...

Я йому — цюця та цюцюня, а він, мерзотник, знай своє — гав та гав! Такий лемент зняв, ніби не я один сидів на груші, а повний двір злодіїв налізло. Мабуть, саме так і подумав Лупина, бо вікно відчинив:

— Кусі-кусі! — Полкана підбадьорює.

А Полкан, коли б умів — на грушу заліз би, псяюха, підплигує та вигавкує, мов скажений.

— Що там таке? — старий Лупина допитується.

— Мабуть, кішка залізла на дерево, — сказав молодший та й зачинив вікно.

Мало не заревів я на все село з відчаю. Вже й нашу хату видно, вже швидко, мабуть, і мама прокинеться, до корови підуть, вони й не запідозрюють, що пастух на проклятій груші сидить...

Порятунок прийшов несподівано. Кризь сльози я помітив, що те гілля, до якого я тулився, зовсім лягло на солом'яну стріху. В мене ж серце тенькнуло від радості. Тут уже я не звертав уваги на Полкана — хай собі гарчить вниз, а я швиденько сповз по гілляці на стріху, а по стрісі вбік, туди, де на городі зеленіє картопля та гарбузиння, заплющив очі та й покотився мов груша, на землю.

І все обійшлося б добре, коли б чортяка не підсунула мені під боки гарбуза, з відро завбільшки. І для чого він такий вибехався, отой клятий гарбузило?

Але й він не витримав мого падіння — репнув надвоє. Правда, і я трохи посичав від болю та покрутився на місці, але довго крутитись було ніколи — тут що Полкан на ланцюгу переривається, що Лупини переполох зняли, а що й сонце вже на обрії з'явилося, треба було в поле збиратися, корови гнати.

Отакого натюрморта була мені чортяка підсунула. Опісля того я не те що на груші, а навіть на гарбузове насіння дивитись не можу.

ПАЛЯНИЦЯ

Було в мого діда Остапа дві заповітні мрії. Хоч і мріялось дідові не про щось надзвичайне, фантастичне, але таке, що здійснить йому, старому, було не під силу. А відомо, що коли людина незугарна чогось досягнути — вона про те може лише мріяти.

Все своє життя дід думав про коня. Про гнідого чи вороного, сірого чи навіть рябого, аби свого, власного. Але дожив чоловік до сивини, дочок заміж повидавав, сина одружив, а коня так і не спромігся захити. Все життя складав на нього гроші, а доходило до діла — на кінський хвіст тих грошей тільки й вистачало. Відразу не міг зібрати потрібної суми, а ті, що прилипали до рук, швидко й відлипали. Діти родились — одне, гляди, захворіло, те вмерло — не до коня було, мусив витрачати останні копійки... Бувало, раз чи двічі вже був дід і

зачепився за коняку — чи то в борг залазив, чи по дешевиці здобував собі тягло, але таланило йому в тих конях точнісінько, як дідові Щукареві — придбає коня, а він через який тиждень і ноги витягне.

Була в діда ще одна мрія. Але вона цілком залежала від першої, отож про неї поки що помовчимо. Тим більше, що обидві мрії таки ж здійснилися.

Придбав-таки дід коня. Вже аж після революції. За допомогою комнезаму. Довго він боявся та сторонився того комнезаму, а коли почув та переконався, що саме комітет незаможників допоможе йому придбати тяглову силу — пішов! Пішов у комнезам. Ну й розмов було в селі — дід Остап в комнезам записався!

Гарного конягу придбав дід. В тілі, лискучий, смирний — ну, не кінь, а дідова заповітна мрія. Воза змайстрував самотужки, дерев'яного, без жодного гвіздочка, не змайстрував, а просто вилив, збрую в когось позичив — ну й став, одним словом, дід Остап не незаможником, а справжнім середняком.

Десь зимової пори з'явився той мерин на дідовому обійсті. Все подвір'я звеселив, дідову душу омолодив. Куди ж пак — і в нашому хлівчику конякою запахло! Мов дитину, годував його та доглядав старий. А безсонними ночами відгодовував, зиплекував своєю другу мрію... До неї, власне, було недалеко і не так важко...

Все своє життя дід мріяв про те, щоб впрягти у власного воза власного сивка-бурка, посадити на в'язку м'якого сіна попа та поважно провезти його селом. Хай всі добрі люди побачать, що й дід Остап не гірший за других, що й він вміє конем правувати, та ще й не кого-небудь, а самого батюшку везе на власному возі.

Здійснити цю мрію було не так і важко. Коли напередодні великодня дід прийшов до причастя і, здійснивши таїнство, запропонував Харлампію свої послуги, той прийняв їх з радістю. Ще й пообіцяв:

— Боже діло вчиниш, Остапію, ще й найкращу паляницю, яко мзду, матимеш.

Мов до весілля, готувався дід Остап до проводів. Може, молодь уже й не знає, що воно таке за проводи, а старшим це ще втямку. Ото коли настане після великодня другий понеділок, то, по-колишньому, в той понеділок все село виходило на кладовище, померлих проводжати. Бач, попи торочили, що всі мерці, мовляв, тиждень вигулюються на волі, а в той понеділок знову мають з короткотермінової відпустки у власні домовини безвідмовно повертати.

Що тільки в цей день творилось на кладовищах! З усього села зносили жінки печене й варене, всі могили прикрашалися червоними крашанками, пляшками з горілкою. Не обходилося, звісно, тут без попа. Він мав відслужити на кладовищі службу божу, одним словом, поблагословити померлих на домівку, а живим висвятити все те, що стояло на могилах.

Після попового освячення починалася трапеза. Спочатку їли, пили, говорили тихо, набожно, згадували давно і недавно померлих предків та родичів, а закінчувалась трапеза піснями та танцями, а інколи повальною бійкою.

Піп ніколи не ждав кінця трапезуванню, випивав з дяком чарку-другу, одержував належний гонорар у вигляді паляниць та крашанок і поспішав на інше кладовище.

І от здійснилася дідова мрія. Він поважно сидить в передку, змахує, як і належить поважному господареві, батоном, возить від кладовища до кладовища отця Харлампія. Для певності посадовив і мене поруч з собою. Поки дід попівські хавтури з кладовища на віз переносить, я коня на вулиці пильную.

Отець Харлампій з дячком поспішають. Похамаркають-похамаркають, покадять-покадять над могилками, хильнуть по чарці, пожевелють губами та вже й біжать до воза. Село, бач, велике, кладовищ чимало, а ще ж і на хутори треба встигнути. Тут, як кажуть, куй залізо, поки гаряче, кади, поки кадяться, збирай паляниці, поки вони тебе дожидаються.

Спочатку духовні отці на воза не сідали, вони бігли поперед воза, і наш Гнідко ледь постигав за ними. Потім їх почало все помітніше водити з боку в бік, дячок вже встиг був шкопиртнути ненароком у канаву, півбока обваляв у глині. Згодом вони, вийшовши з кладовища, відразу ж падали на воза, й отець Харлампій командував:

— По хвосту, раб божий Євстапій! Жени її, триклятушу!

Дід хвиськав коняку, тривожно оглядався на отців, побоювався, що з воза повипадають.

Сп'яніле духовенство виводило в задку:

— Да святиться ім'я твоє... да приїде царствіє твоє...

Витинали божественне на мотив комаринської.

Дід Остап зачудовано крутив головою — не знав: сміятись чи обурюватись.

На хуторах хоч кладовища були й менші, хоч поминальників теж було менше, але попа й дяка обдаровували більшими й більшими паляницями, а чарки наповнювали так щедро, що аж через вінця лилося, аж могили предків горілчаною россою впи-
валися.

Після чергового частування отець Харлампій зовсім не міг пересуватись, на дідові плечі спирався та так роздобрився, що вибрав із купи найбільшу, найм'якшу та найбільшу паляницю, подав дідові:

— Споживай, раб божий Євстапій, на здоров'я, та знай наших. Я щедр, аки пророк божий, а матушка моя — зажерлива, ако бісиця, зла єсть до безчисла, і уста її гріховні від пакості дерзновенної не закриваються...

Дід для годиться почав відмовлятися — не за паляницю, мовляв, возимо, тут...

— Бери, ховай тільки, рабе божий, подалі, щоб матушка не узірла...

Дяк запідозрив діда в нечистих думках, пострікнув:

— Грішно, Остапе, від подаяній відмовлятися. І не думай, що в других дають більше — досить і однієї паляниці. Непристойно, Остапе, святу церкву та її служок оббирати. Бери, коли дають, та й дякуй богові...

Через якусь хвилину духовенство вже забулося про ту паляницю, затягло на всю околицю:

— У середу та й на масляниці...

— Да святиться та й ім'я твоє...

— А курочка та й бичка привела...

Дід мій і зовсім розгубився. Хотів сердитись на богохульствуючих отців, але, видно, по доброті своїй, не міг — розгублено посміхався, чмихав у бороду, підморгував мені багатозначно.

— Чуеш, Каленику, якої завели?

А дяк з попом вели й вели, а потім заперечались:

— Моя матушка — змія підколодная, погубителька душ християнських...

Дяк заперечував:

— Преподобная супруга ваша, матушка Олімпія, воїстину створіння божественне, одне добродіяння, смиреніє во язичех... От у мене дячиха — ото відьма, ото ослиця валаамська, то вже нічого не скажеш...

Дід аж рота роззявив — оце так розмови!

Піп сердився:

— Смиреніє! Змія рикаюча! Он у отця Савона матушка — шоколад із мармеладом.

— Шоколад! — хихоче дяк. — Он удовствующа дякониха покійника дякона михайлівської церкви — ото лимон з апельсином.

І ні з сього ні з того затяг на всю горлянку!

— А курочка та бичка привела, святий боже, та й на маслянцю...

А попові вже й пісень мало, розвеселився, на віз, мов півень, виплигнув, підібрав попідруки рясу, ну з воза додолу плигати.

Ледве доправидали ми з дідом п'янючих, як старі чоботи, попа й дяка до церкви. Може б, і не довели, коли б не позаинали поперек воза.

Дід весь час мовчав, тільки хитав головою.

На церковному подвір'ї нас зустріли дячиха та матушка. Ні піп, ні дяк не помилились, коли саме такими словами характеризували своїх подруг. Попада була змія змією, але й дячиха їй не підгадила. Не звертаючи уваги на п'яних чоловіків, кинулись паляниці ділити. Попові дві, дякові одну.

В рахунку вони сходились, але за кожну паляницю гризлись, мов собаки.

— Ї, так не піде діло, матушко! Куди ж ото ви сунете, любезна? Собі мало того, що дві, так ще й здоровенні, а як дурному дякові, то одну маленьку, та ще й на закальці?

— Бо ж дяк не священник...— копилила губи попада.

— Не одним миром мазані?

— Одним та не одним. Вери, що дають.

— Ні, так не буде, матушко! Не будьте ви нахабою...

— То це я нахаба? То це я така-сяка? Та я духовного звання, та я благородного роду, а якого ти сословія, мужицьке твое рило?

— Я теж не з простих. У мого батька одної землі...

Вони зняли такий лемент, що навіть дяк з попом прокинулись, продерли п'яні очі, grimнувши на своїх войовничих подруг, посунули досипати.

Сяк-так вони розділили ті паляниці. Дід, видно, вже й не радий був, що здійснилась його мрія. Ні в сих ні в тих переступав з ноги на ногу, викладав з воза попівські паляниці. Аж зітхнув полегшено, коли віз спорожнівся. Взявся за батога. Але в цей час попада ще раз вирішила обнишпорити воза. І натрапила на дідову паляницю.

— А це що? — взялася в боки.

— Та то, матушко... батюшка ізволили...— зам'явся дід.

— Украв, біс бородатий? На священницький хліб зазіхнув, безбожник криволапий! — залементувала попада, тягнучи ту паляницю.— На батюшку звертаєш? Скористувався батющиною добрістю... Тобі мало того, що день пив та жрав за батющиною спиною... Злодюги безсовісні...

В діда затрусилась борода.

— Подавіться ви нею, матушка,— глухо сказав дід.—
Ще духовного званія...

Сердито оперезав батогом коня, аж той затанцював на місці, а потім так смикнув, що я й ноги задрав на возі.

Мовчки повертали ми з дідом додому. Саме з того моменту в нашій з дідом свідомості вперше зародилися атеїстичні погляди.

ОКУЛЯРИ

Не раз мені нагадувала покійна матуся: «Каленику, запам'ятай, що всякий порок карається». Але в дитинстві та юності я не зважав на ту науку. І то, мабуть, тому, що, як не раз переконувала мене мати, я весь від голови до п'ят складався з більших і менших вад. Часом, сердячись, мама починала, мов по книзі, вичитувати всі мої недоліки: був я плюгавий і миршавий, клишоногий і вухатий, неласкавий і вовкуватий, відлюдкуватий і ледащо, хвалько і сонько, шибеник і паливода, непоштивий, і злюка, і взагалі лиха личина, яка невідомо звідкіля взялася на мамину голову.

Але то ще було і не все, бо мама не знала ще одного мого, найбільшого, пороку. Був я в душі глибоко замаскованим себелюбцем, людиною, що над усе прагнула показатися перед ближніми. А поскільки показувати не було чого, бо був я справді і миршавим, і камлатим, невиразним, і досить-таки неприємним зовнішньо, та й розумом теж не відзначався, отож намагався звернути на свою особу увагу або якимись незвичайними діями, або особливими прикрасами. Міг я всеньке літо не розлучатися із старим, викинутим кимось на смітник, кашкетом, не раз виходив і дивував світ дідовими велетенськими столами, бувало, що й красувався на вулиці, викликаючи загальний подив, виряджений у материну спідницю, керсетку та святкову хустку. А одного разу на зовсім ще нові полотняні штани пришив червону латку, бо мені здавалося, що та яскрава латка мала звернути увагу кожного на її володаря.

Не раз мати брала до рук дубця або віника і старанно переганяла мій розум із зовсім невідповідного місця в голову, а він, клятий розум, був дуже впертий, не хотів перекочувати з одного місця в інше.

Боячись, що з малого ледаща виросте здорове дурило, мама звернулася до батькових друзів-комнезамівців:

— Що хочете, те й робіть з моїм Калеником, бо таке убої-

ще росте, що коли не зупинити, то церкву колись спалить або попа заріже.

Комнезамівці порадилися-порадилися та й, зваживши на те, що я саме закінчив у своєму селі чотири класи, віддали мене в науку до міста, в саму семирічну школу. Я сприйняв це як належне, бо кажу ж, що був самолюбивий. Охоче переселився із рідної хати на міську квартиру. Вчився без особливого нахнення, але втішав себе надією — колись же та закінчиться оця наука, колись же та повернуся до рідного села, а тоді вже утру всім носа, отоді напушу всім у очі туману, отоді всі побачать, який я письменний та вихований!

Поселили мене на квартиру далеченько від школи, на самій околиці — щоб дешевше. Моїми господарями були чудові дідусь Семен та баба Горпина, що жили в манюсінській хатці, колишній сторожці, в саду якогось пана. Я відразу ж звикся до них і почував себе тут значно краще, ніж вдома. Мене тут годували, не звертали ніякої уваги на те, що я робив, а головне, ніхто й словом ніколи не нагадував про мої вади.

Дідусь з бабусяєю жили мирно, дружно, мабуть, тому, що були зовсім різними людьми. Бабуся сухенька, зморщена, непосидюча, говірка, сміхотлива, а дід Семен був повною їй протилежністю. Круглолиций, вусатий, животастий, він щоденно відлежувався на старенській триногій канапці і мовчки читав якусь незрозумілу товстезну книгу, в жовтій м'якій оправі, з якоюсь чудернацькою назвою. Тільки й запам'яталось, була та книга надрукована нудним-нудним, дрібнесеньким, густим, як решетований хліб, шрифтом, без жодного малюнка, писана наполовину латинською мовою. Читав її дід Семен теж якось особливо, не по-моєму. Кожного разу, беручи до рук книгу, він не відшукував того місця, де читав попередньо, й розгортав книгу навгад і відразу ж починав плямкати соковитими блідо-рожевими губами, посмикувати якось смішно вусами та загадково сам до себе посміхатися. Баба Горпина ніколи не пропускала нагоди пожартувати з діда:

— Писав писака, не прочитає й собака. Що там, Семене, пишуть розумні люди?

Дід Семен довго не відповідав і тільки тоді вже, коли бабуся приступала до нього з коротким вужем, неохоче відривався від книги та незлобливо лїнним голосом відповідав:

— А те пишеться, що коли знатимеш, то швидко постарієш. Та й знову окуляри у книжку.

Бувало й таке, що, чи то під впливом прочитаного, чи чогось іншого, дід ні з сього ні з того починав філософствувати уголос. Але в нього, видно, не вистачало слів, щоб висловити свої

думки, або, може, й через лінощі дід не доводив своїх міркувань до кінця, і те філософствування швидко обривалося.

— Ось побачиш, Горпино, ще житимуть люди не по-нашому. Ще буде таке, що й не доведи господи. Є ото двоє штанів — то й переділишся... Але ти все одно того не вб'єш собі в голову і не доживеш до такого. Ото хіба що Каленик, може, й дотягне.

Бабуся відразу ж брала діда на висміхи:

— Куди ж нам, Семенку, доживати до такого! Хіба ж у тебе, голубе, було коли двоє штанів, чи, може, дві пари чобіт, або дві сорочки, чи, може, зайва шапка або свита? Тут, гляди, доживешся, мій миленький, що тобі даватимуть штани-недоноски та чоботи-опорки, щоб не світив голим задом.

Дід Семен найчастіше не зважав на бабину мову, а інколи відповідав:

— А я живу на серединці. І я нікому, і мені ніхто.

Справді, в діда та баби із речей було рівно стільки, щоб було чим прикрити тіла та на чому поїсти й переночувати. Навіть мене в перші дні не було де покласти, парився на вузькій, високій і такій гарячій печі, що треба тільки диву даватись, як я не ошпарився до того часу, поки комнезамівці збили та передали мені розкішне розкладне ліжко. Єдине, чим би дід Семен міг поділитись, то це хіба що своїми окулярами. Було в нього їх двоє чи дві пари, не знаю, як правильніше буде, а тільки коли дід читав, то вдягав одні, маленькі, з чорною оправою, а коли збирався вряди-годи на прогулянку, то сідлав на носа великі, з товстим, опуклим в обидва боки, склом, із мідяво-золотою оправою на срібному ланцюжку, що надійно чіплялись гачками за дідові вуха.

В той час, коли дід прогулювався, я залишався один на господі, бо бабуся з ранку мало не до вечора кожного дня десь небезуспішно промишляла, чим ми з дідом і трималися на світі і почували себе завжди ситими і всім задоволеними. Лишившись наодинці, я добирався до дідових скарбів. Одягав на носа окуляри, одкривав книгу, вичитував окремі з неї слова, але зв'язати їх докупи ніяк не міг, бо вони таки й не в'язалися: окремо кожне з них щось означало, а що вони значили гуртом, мабуть, те знав тільки дід Семен, бо інакше для чого б він читав оту книгу? Отож я швидко залишав читання та починав розглядати свою заокулярену персону в розколеному старому дзеркальці. І чим більше розглядав, тим значимішим ставав сам перед собою. То я скидався на нашого завідувача школи, який важив щонайменше сто кілограмів і носив окуляри, то на лікаря, який оглядав мене перед тим, як видати справку про моє здоров'я, без якої нізащо не прийняли б мене до

школи, то на поважного дідуся, що торгував біля нашої школи, немов на зло мені, бідному, спокусливим морозивом, то на самого діда Семена, а то й ще на когось таємничого, баченого десь на портретах. Розглядаючи самого себе в дзеркало, я, як завжди наодинці, починав мріяти, а коли мріяв, тоді оті вади та пороки, про які завжди мені говорила матуся, лізли з мене, як миші з стодоли. Мені мало було того, що сам себе бачив отаким поважним, заокулярем, мені хотілося будь-що пройтися отак по селу, показати себе всім одноліткам, щоб луснули від заздрощів, попишатися перед односельчанами, хай би поподивувалися, який то з Каленика вчений та поважний чоловік вийшов.

Отак і закралася в мою голову зваблива, але порочна думка — показати себе в окулярах перед односельчанами. Все частіше я думав над тим, що випрошу в діда Семена окуляри, коли їхатиму влітку додому, поношу їх та й поверну восени. Думаючи про свою появу у селі в такому незвичайному вигляді, я переконувався, що дід мені не відмовить, адже ж він недаремно говорить про справедливість, про те, що найсвятішим і найблагороднішим ділом людини є дільба штанами з своїм ближнім. Мені дідові штани були не потрібні, але щодо окулярів, то, будь ласка, я з охотою...

Але дід виявився тільки отаким-о щедрим на словах. Коли ж за два чи три дні перед відпусткою я навпростець заговорив з ним про окуляри, він прикинувся, що ніяк не збагне, що я йому торочу:

— Окуляри? Які окуляри? Хіба ти сліпнути почав?

— Та ні... так.

— Як так? Окуляри — не штани, їх носять тільки ті, в кого зір або сягає дуже далеко, так, що й не збіжишся за ним, або, навпаки, засяде на кінці носа і чорта з два побачиш далі...

— Але ж ви казали ділитися... штанами і взагалі.

Дід Семен якусь хвилину дивився на мене, мов на яке заморське диво.

— Ділитися? Чудний ти, Каленику! То ж лише так говориться, що ділитися, а який же дурень ділиться. Тобі багато тих штанів та сорочок надавали?

Я вже думав, як виплутатись з цієї халепи, а тут нагодилася баба Горпина.

Дід, хоч лінивий, а моє прохання відразу ж їй виклав.

— Ти, Каленику, блекоти об'ївся. Навіщо тобі окуляри? Щоб очі покосив? Щоб людей налякав? Та що тобі в голову отаке за дурне влізло, хай уже дід носить, замолоду очі попсував, від пана, бачиш, дармовщина дісталась, так ще й ти

надумав. Та я тобі як дам окулярів, та й до нових вініків пам'ятатимеш, та я тобі як прочищу очі, то й пекло побачиш...

Але чим більше відчитувала та лякала мене бабуся, тим більше мій розум мутив якийсь біс зарозумілості: от все ж одно вкраду окуляри, а покажу себе, як надумав, перед односельцями.

І справді, в дорогу до рідного села я вирушив крадькома, не прощаючись із дідом Семеном та бабою Горпиною, бо на самому дні торби лежали дідові святкові окуляри в золотій оправі. Я їх в останню хвилину, коли дід Семен заснув, прихопив з бабиної коробки.

Опинившись за містом та переконавшись, що навколо ні душі живої, я дістав з торби заповітні окуляри. Тремтячими руками осідлав носа і... відсахнувся. Здалося, ніби дорога враз стиснулась та плигнула до мене і стала переді мною крутою горою, далекі чагарники перетворились у непролазний ліс, низенька трава заколихалась перед очима важкоколосим житом, а все навколишнє навалилося мені на груди, стало на шляху нездоланною перешкодою, і я не знав, чи зумію ступити хоч один крок у тих окулярах. До того ж за хвилину мені здалося, що окуляри почали швидко збільшуватись, рости і вже я ледь хто зчепив двоє коліс із воза. Але все ж, переборюючи все те чортівиння, рішуче рушаю вперед. Йду, а мені здається, що повзу на круту гору, мушу весь час мружитись, бо так і здається, що ось-ось нанижусь оком на гострого шпичака, задіраю весь час вгору голову, бо ті важкі колеса давлять донизу.

Пройшовши кроків з десять, скинув окуляри, сховав у торбинку і, вирішивши, що я в них ще накруасуюсь вдома, бадьоро закрокував по дорозі. В мене було таке велике бажання якнайшвидше добратися додому, мене так полонили різні думки та багата уява, що я й незчувся, як десь ополудні наблизився до рідного села. Аж сльози на очах наверталися, коли його побачив. Як воно змінилося, як зазеленіло, яким невідомим і чудовим стало! Забувши про все, не пішов, а побіг до села і, вже тільки ступивши на знайому вулицю, згадав про окуляри.

Швиденько видобув їх з торбинки та поспішно причепив за вуха. І відразу ж мене щільно обступили з боків плетені тини, над головою захитали сміхотливо головами жовті соняшники, бокаті горшки ніби зібралися посплигувати з кілків та затанцювати переді мною, дорога поповзла вгору, а хати та хліви перекособочились, одними стінами тримались за землю, а протилежними задерлися до самого неба, запилені будяки пере-

творились у тропічні хащі, а чиїсь поросята набрали такого дивовижного вигляду, що ні в казці сказати, ні пером описати: тулуби коротенькі, а писки довгі-довгі — крокодили, та й годі.

Поважно несучи голову, йшов вулицею. Людей не бачив, тільки чув знайомі голоси.

— Чи то не Стратонів хлопець пішов?

— Каленик тобто?

— А ніби що він.

— Та де ж там Стратонів, — сумнівалась наша сусідка, Іванова баба. — Це ж щось, видно, з міста, бо бач у яких окулярах.

Мені, мов медом по губах, — оті слова. Боявся тільки одного, що не впізнаю свого двору, пройду мимо. Але ось помітив товстезні перекладки, а за ними довжелезного Бровкового писка. Наш пес з подивом дивився на мене, не знаючи, чи гавкати, чи вихляти хвостом. Нарешті, коли я ступив ближче до двору, він показав мені хвоста та залився таким гавкотом, ніби його застукала ціла зграя вовків. За хвилину заваливали всі куткові собаки, потім закричали тривожно мої брати та сестрички, повідомляючи одне одному, що в двір тичеться щось наче Каленик і ніби не Каленик.

З'явилася мати, стала переді мною, сплеснула велетенськими руками, оціпеніла.

— Чи це ти, дитинко, чи це ти, Каленику?

— Здрастуйте, мамо, — поважно привітався я.

Мати, замість того, щоб радуватись, враз заголосила на всю вулицю, запричитала:

— Ой боже ж мій, та що з тобою, колосочку мій, та яка ж це лиха личина наврочила, та звідкіля ж це горенько на мене, нещасну?

Я спробував пояснити, що нічого особливого не трапилось, що це звичайні окуляри, які носять всі культурні люди, особливо ті, хто за справедливість, хто готовий останніми штаньми поділитись з сусідом...

Тим часом у нашому дворі зібрався весь куток, жінки плакали, чоловіки курили, знаюче перекидались словами:

— Наука, вона, значить, своє бере. Все в книгу та в книгу, от воно на зреніє й того...

— А то ще я чув, ніби й розум від великої науки мутиться... Одним словом, пропав хлопець.

— А то так. До науки треба не з нашим мужицьким розумом, а з попівською головою.

— Істинно, що помрачення...

Мені б скинути ті окуляри, розсміятись, а я чомусь і сам повірив у те, що «зреніє моє того», що без окулярів я взагалі

світу білого не побачу, і далі тицявся, мов сліпе кошеня, з одного кінця двору в другий, нашттовхуючись то на тини, то на людські ноги.

Не знаю, скільки б часу у нашій хаті панував похоронний настрій, бо я вперто не скидав окулярів від світання до самої ночі, коли б десь днів через три-чотири на нашому подвір'ї не з'явилась баба Горпина. Я її не відразу побачив, але вона мене добре взрїла.

— Ну, так же й знала! Заніс-таки дідові окуляри, примусив дурну бабу за двадцять шість верстов по спекоті плентатись. Ай-ай-ай, як тобі не сором, Каленику, а ще й науки всілякі проходиш.

З радістю я віддав бабусі ті окуляри і відчув, що враз на душі стало легше. Адже одна з важких людських вад безпороотно звалилась із моїх плечей.

НІММОВА

Кажуть, десь ніби писано, що вже древні греки нарікали на своїх дітей — неслухняні росли. Ну, коли про таке написано, то, певно, сказано й інше — а чи діти захоплювалися своїми батьками? Так уже воно з давніх-давен повелось...

Коли зайшлося про те, що мені варто піти в наше районне містечко по науку, вступити до п'ятого класу семирічки, то моя мама почала всіх гаряче переконувати:

— Воно йому ото треба? Вже й так грамотний: і читає, й пише, задачки, які є, підряд розв'язує, чому там ще навчать? Коли б уже чоботи шити приноровили або одєжину яку, то справа інша, а муштрувати читанню — зайве і дурне діло...

У глибині душі я прихилився до материнського практицизму, а на практиці — бунтував. І, можливо, тільки тому, що саме життя підневіжує молодших бунтувати супроти старших.

— Як то — чому навчуся? Багато чому такому цікавому... І де та як, і які люди живуть, і куди поїхати, чи що...

Інтуїтивно здогадувався, що коли беруться нашого брата ще й після чотирирічки чомусь навчати, то це неспроста. Я встиг заіздозрити, що не про все цікаве довідався в школі, а головне — і половини не перечитав тих книжок, що бачив у вчителя.

Я не помилився. Семирічка — це тобі не проста сільська школа, в якій трудилися лиш двоє вчителів — один навчав перший та другий клас, а інший — третій та четвертий. У семи-

річці вчителів виявився цілий гурт, як зійшлося на шкільному подвір'ї перед початком занять, то аж в очах мені потемніло — та тут якій треба бути голові, щоб усе те, чому вони вчитимуть, змогла у собі вмістити!

Переписував у зошит тижневий розклад уроків, і подих спирало у грудях: чого тут тільки не було, яких тут предметів не наставлено! І мова, і література, математика й фізика, географія і природознавство, історія й суспільствознавство, співи і малювання, труд і фізкультура. Хоч і тривожно, і лячно було від такої кількості предметів, про які раніше, здається, й гадки не мав, але вони все ж були для мене зрозумілі. І тільки один із них відразу вкинув у піт: німмова!

Проти кожного предмета стояло прізвище вчителя: тут Масол, там Барбарич, там Петренко, там Кириленко, а проти цього загадкового — Гафт А. Ф.

Той незбагнений предмет не лише налякав, а й заінтригував. І я, відкинувши амбіцію, запитав у міського хлопчика, а що воно за річ така — німмова?

Звисока зміряв мене той хлопчина з голови до ніг, уважно роздивився мої порепані босі ноги, присвиснув:

— Ти з неба впав?

Пояснив довірливо, що з неба не падав, а прибув із щонайсправжнісінького села.

— Воно й видно...

Зацікавлений таємничістю предмета, я не звернув уваги ні на погано замаскований прояв зверхності, ні навіть на відверту зневагу до моєї зовнішності. Мені треба було знати, що воно приховалося за тим загадковим словом.

— Це — німецька мова, чув про таку?

Не пам'ятаю, чи чув коли про існування будь-яких чужинських мов, але відразу ж повірив у її існування. І мене просто ошелешило подібне відкриття. З одного боку, я був настільки вражений тим, що вчитиму не що-небудь, а іноземну мову, що навіть запишався сам перед собою, а з другого — так налякався перспективи нічогісінько не збагнути в незбагненному, що мене кинуло в гарячий піт, а потім пройняло зимовою стужею.

Мій співбесідник щось торочив, видно, намагався втлумачити, що воно таке за німецька мова, але з усього сказаного я збагнув лише одне: стріча моя з тим предметом не віщує мені ні успіхів, ні радості. Тільки й дійшли до свідомості слова:

— Йі, оцієї німмови, сам чорт не осилить, мій двоюрідний брат через неї втретє на другий рік зостався. Схоже, що виженуть...

Напередодні уроку з німецької всеньку ніч трусила мене лихоманка. Ледь skleплю повіки, ледь задрімаю, так і полізе в голову щось жахливе, прохоплюся, спробую згадати, що ж мені привиділось, і не можу пригадати. Ні живий ні мертвий причалапа до школи, мов віл обуха, ждав таємничого уроку, ловив дрижаки і дунав: а може, не ждати? Плінуть на все, дремнути зі школи геть подалі і завчасно уникнути неминучої ганьби та сорому.

Цікавість взяла гору над переляком. Втиснувшись у парту всім кощавим тілом, приречено чекав отої самої Гафт А. Ф., про яку казали, що вона справжня німкеня і по-нашому не розуміє ні слова. Жах! Коли вона по-нашому ні бельмеса, то як же я второпаю, що вона казатиме?

Побачивши учительку, яка переступила поріг, я відразу ж повірив, що вона й справді німкеня. І так розгубився, що хоч як намагався, не міг звестись на ноги, всі підхопилися, а я за-кляк, прилип до сидіння, ноги мені геть відібрало, а все тіло стало і чужим, і неслухняним.

— Гутен таг! — проспівала вчителька.

Половина класу гаркнула у відповідь:

— Гутен таг!

Школярі всілися, і тепер я бачив нашу вчительку в усій її невиданій і незбагненній величі й красі. Так, ані сумніватись, ані заперечувати, що ця сама Гафт А. Ф. належить до категорії жінок небачених у наших краях, не доводилось, моя мама про таких казала: це птаха не нашого польоту.

Було їй років за тридцять, природа нагородила її могутньою статурою, зодягнена була вчителька у таке розкішне та вишукане плаття, таке завітчане та широченне, що скидалася на велета-дзвона; обличчя мала велике, кругле і таке рожеве, як найрожевіше яблуко в спасівку; короткий носик гудзичком воївничче цілівся в небо, а круглі жовтаві очі, приховані за блискучими скельцями на золотій дужці, сміялися весело і доброзичливо. На голові — округла куделя пишного волосся, воно геть тобі пінилося, вилось над лобом, в'юнилося по плечах, за ним не видно ні вух, ні шиї, навіть щоки, округлі, щедро присипані густим рудуватим ластовинням, раз по раз ховалися за пухким золотопінним павутинням.

Ідучи на урок, я все ж сподівався, що вчителька звернеться до нас по-людському, бо не вірилося, що говоритиме з нами тільки по-чуждому, а виявилось — то були не плітки. Та й дивуватись, як я побачив, було зайвим — маючи отаку незвичайну зовнішність, просто гріх було говорити звичайною мовою.

Пильно привітним зором окинувши клас, учителька залопотіла по-чужинському, я вловив лише двоє слів, що здалися мені більш-менш знайомими,— Аліса Францівна,— але оскільки й вони для мене були новою, то я навіть не запідозрив, що то вона назвала своє ймення та по батькові.

Сидів ні живий ні мертвий, не міг збагнути: сниться мені все це, а чи й справді отака химерна наука, отака халепа, мов сніг у петрівку, впала на мою селюківську голову. Тільки одне вертілось у голові: ні, брате Каленику, не для твоїх зубів така мудрість, виривайсь, голубе, з класу та прямуй швидше до рідної хати...

Але несподівано трохи розхмарило — вчителька заговорила по-людському, чітко і ясно вимовляла звичайні і цілком зрозумілі слова, неквапно пояснювала, що оте дивовижне «гутен таг» — звичайне школярське добридень, розтлумачила, що від сьогодні навчатиме нас німецької мови, а її зовуть Алісою, батько в неї був Франц, тож вона і є Аліса Францівна, що саме так, а не інакше, ми й повинні до неї звертатися...

Я зітхнув полегшено. Збагнув, що коли Аліса Францівна розмовляє по-нашому, то з нею буде не важко знайти спільну мову. Подумавши так, відігнав геть зрадливі сумніви, навіть запишався, що вивчатиму незнайому мову, і про себе вирішив: ось вивчу її до тонкощів, повернуся додому та як ушкварю по-німецькому, то всі селчани з подиву тільки роти порозкривають, нізащо в те не повірять.

Де й страх подівся, природна цікавість мене заволодила, я ловив кожне слово вчительки, а вона сипала й сипала німецькими словами, мов з решета, і одразу ж пояснювала, що вони значили. Тільки згодом, коли й сам став учителем, я докумекав, яким методом викладання вона користувалася, і вважаю, то був не гірший із методів. Уже з першого уроку німецької мови я вийшов помітно збагаченим і, як кажуть, приплюсованим до тої категорії учнів, які хоч скільки б знали, а прагнуть знати ще більше. Вчителька вказувала на предмети, що нас оточували, і співучим голосом називала їх по-німецькому. І, повертаючись зі школи до своєї хати, я вже знав, куди йду і хто я такий, що залишив у класі і що побачу в хаті, звідкіля дивитимусь на вулицю і біля чого грітимусь, по чому ходитиму і за чим робитиму уроки, на чому сидітиму і що триматиму в руках.

Трапилося так, що я опісля того першого уроку не те що перестав боятися таємничої німмови, а навпаки, ждав кожного наступного уроку з нетерпінням; Аліса Францівна стала не те щоб улюбленою, але дуже симпатичною мені учителькою, біль-

ше того, мене так і під'юджувало розмовляти з нею цією мовою. Поза класом я все старався потрапити їй на очі, і кожного разу, хай то вп'яте чи вдсяте за день стрічався, ще здалеку горлав:

— Гутен таг!

Аліса Францівна підсліпувато, а чи то з подивом мружила золотаві очі, на її округлих щоках, і без того рожевих, спалахував ще червоніший рум'янець вдовolenня, вона охоче відгукувалась:

— Гутен таг, гутен таг!

Не пропускав жодної нагоди, щоб поповнити свої знання. Вказував учительці на яку-небудь річ і прискіпувався:

— Вас іст дас?

А то й просто, по-нашому, вивідував:

— А клуня як буде, Алісо Францівно?

— Клуня? — здивовано округлювала очі Аліса Францівна, і, видно, щоб не показати своєї повної неосвідомленості, запитували в мене: — Вас іст дас — клуня?

Так проминув місяць, і другий, на уроках і поза уроками, у час не таких уже й рідкісних стріч з Алісою Францівною, я нахапався німецьких слів, як пес реп'яхів, позапам'ятовував їх швидко і легко, бо за загальним визнанням володів феноменальною пам'яттю. Правда, не все мені давалося легко, але те я відносив не за рахунок власної недосконаlostі, а твердо вважав недосконаlostію німецької мови. Мені було відомо, що поперед кожного німецького слова треба ставити або дас, або дер, а чи ді. Це для мене було незбагненним, і твердо собі втокмачив, що німці намудрували з ними навмисне, щоб збити з пантелику школярську братію, тож і вирішив їх ігнорувати, і тільки опісля того, коли Аліса Францівна суворо попередила, що без тих артиклів при справжньому знанні мови не обійтись, я почав їх вживати навмання, не доскіплюючись до того, який з них і де повинен красуватись.

Напередодні Жовтневих свят нас відпустили на канікули, і я не забарився з'явитись у рідне село. Стрічі з ріднею я ждав з нетерпінням, бо вже зарані смакував, яке то враження справить моя поява в рідній хаті на маму, братиків та сестричок, на дядьків і тіток, на сусідів, близьких і дальніх, і взагалі на всіх односельчан, коли я заговорю з ними найсправжнісінькою німецькою мовою. Для підсилення враження вирішив рідною не говорити й зовсім, прикинутись, що я її забув до останнього слова. Чи могло таке бути? Кажуть, що могло. Минулого року до села повернувся з армії наш дальній родич Левко Брунька, так тому теж геть було відібрало мову, нашу, сільську, безумовно, геть позабував усі слова, то вийшло в нього

точісінько так, як у тій казці про граблі. Каже йому старий Брунька: «Ідь, Левку, виори ниву, та не забудь істика». Тут Левко і вп'явся, не знає, що таке копистка. То батько пішов до хліва, узяв дубову палицю, приступив до сина та — по спині. Раз і вдруге. Левко схопив батька за лікоть: «Сказалися, тату, хіба ж годиться частувати солдата істиком?»

Придибав я до свого села ще завидна. Вулицею йшов поважно, жалкував, що на моєму носі відсутні такі, як у Аліси Францівни, окуляри із золотою дужкою, чемно ошелешував зустрічних:

— Гутен таг!

— Чого? — не відразу кидали вони вслід.

Ще шпацірував я вулицею, а чутки вже полетіли селом — щось із Стратоновим хлопцем сталося, щось із ним непевне вдіялось.

Удома мене зустріли радісним вітанням, дружнім криком:

— Каленик, мамо, Каленик заявився!

Домашнім я теж кинув великодушно:

— Гутен таг!

— Чо-о-го-о? — повитягували шиї братики.

— Що з ним, мамо? — стривожилися сестрички.

— Що з тобою, дитино? — перелякалась мама. — Голівка болять?

Та до мене, пригорнула, голову обмацує, до лоба губи притуляє — температуру в нас так споконвіку міряють. І так мені приємно стало, так залоскотало біля серця, що я зовсім розчулвся, до мами прихилився.

— О, майн муттер! — кажу.

— Що ти белькочеш?

— Вас іст дас — белькочеш? — перепитую.

— Сказився хлопець... — не то розтривожилась, не то розсердилась мама.

— Вас іст дас — сказився?

— Та чи тобі мову відібрало, гаспиде, чи в тебе розум помутився? — гнівом тіпається мама. — Чи, може, ти не Каленик?

— Іх — шулер... — освідчуюсь із сумом.

— Каленик — шулер! Каленик — шулер! — затанцювали, весело втішаючись, мої братики. У селі і старе і мале знало, що таке шулер.

А мама вже до віника приглядається.

— То оце я тебе, шалапуте, в науку посишала, щоб ти в шулери подався, босяком став?

Довелось, як тому Левкові, згадати й рідну мову, згадаєш, коли до тебе вже з віником сікаються!

— Шулер,— кажу,— це школяр по-німецькому. Тепер я тільки по-німецькому розмовляю. Навчили... і вимагають... Так що тепер я — вас іст дас, дас іст дер офен. Це по-нашому означає піч. Так що киньте свого віника під піч та й слухайте, як грамотні люди тепер говорять...

Мої слова подіяли магічно. Мама кинула віника в куток, кліпає очима. Братики замовкли, зачудувалися, а сестрички, мов синички, зацівікали:

— Ой-ой-йюєчки, Каленик по-німецькому навчився!

— То ти справді по-цьому... чи, може, голову морочиш? — питає мама.

— Я, я,— стверджую.

Мама знову поглянула на віника.

— Та бачу ж, що ти, не якийсь біс... Я йому про одне, а він мені — я, я...

— Я,— пояснюю зобиджено,— по-німецькому означає «так». Знати ж треба.

Не знаю, чи до кінця моє сімейство переконалося в моїх глибоких знаннях іноземної мови, чи ще, може, й сумнівалося, а тут гість до хати. Наш рідний дядько, Онисько Макарович Переплигнигопченко, власною персоною.

— О, правду сказали — Каленик заявився. Здрастуй, небоже.

— Гутен таг, онкель дер Ониськ...— привітав я рідного дядька по-чужинському. Оскільки не знав, як його ім'я по-німецькому вимовляється, то попереду доточив, а з кінця урвав від імення букву.

Дядько Онисько неквапом зняв картуза, видивився на мене, як на божевільного, закліпав рудими віями та почав старанно чухмарити потилицю.

— Оце втяв... Значить, правду люди кажуть.

— А це Каленик з вами по-німецькому балакає,— гордо доповіли Ониськові Макаровичу мої брати. Видно, вони вже остаточно переконалися в моїх незвичайних знаннях.

Дядько Онисько запитально зиркнув на маму. Мама низала плечима, пояснила:

— Верзе, ніби їх отакому навчають... І ніби велять балакати тільки отак... отако.

У Ониська Макаровича спочатку зарум'янилось чоло, потім помітно звологло, вуха вочевидь почали набрякати, очі засвічувались не то сміхом, не то радістю. Перестав чухмаритись та приступив до мене ближче, узяв за плечі, повернув до вікна, зазирнув у очі.

— То ти справді? Не по-нашому? По-німецькому, кажеш? Невже проізошов? Так як, кажеш, мене звати?

— Онкель дер Ониськ...

— Дер... Ти скажи... Що Онисько — то правда, а що дер... Дивал Ні, ви скажіть...

У цей час до хати посунули родичі, сусіди. До мене вітаються, добридень кажуть, а я їм:

— Гутен таг!

Шапки скидають, приглядаються, мовчать, тільки дядько Онисько розходився:

— От воно що таке наука, братці! Хоч один, значить, із наших, із усіх Переплигнігопченків, а таки достукався. Проізошов! По-німецькому — як ріпу гризе. Ану розжуй, небоже, людам, хто я є?

Вірять і не вірять, тільки очима поблискують недовірливо та переглядаються. А дядько Онисько знай екзаменує:

— Ну, а фамілія наша, к приміру, як буде?

— Даст іст дер Переплигнігопченк...

— Правильно! Точно — Переплигнігопченки ми, а не які-небудь Лупини... Ну, а хата, як воно буде?

— Даст іст дер хаузе.

— О, хауз, чули? А без «дер» хати не буває?

— Найн, нікс,— мотаю головою.

Дядько чудується, дядько дивується, дядько торжествує — хоч він у нашому роду чоловік і вайлуватий, але дуже «чувствительний», як він сам себе атестує. Аж сльози на очах брилять у дядька Ониська від замилування та пихи.

— Ну, бачили? Ну, чули? Хоч один з Переплигнігопченків, а достукався! Ох і молодець, ох і сукин син! Збирайся, біжімо до моєї господи, хай ще баба послухає, поки не зовсім оглухла, та хай почує німецької, бо вона не те що такого не чула, а навіть поняття не має...

Мама було запротестувала:

— Встигнеться, Ониську, ще все попереду, хай трохи пересапне дитина, з дороги ж... голодне...

— А ми й нагодуємо,— розщедрився дядько.— Та для такого поштивого гостя, та для такого...— дядько енергійно крутив головою, видно, не знаходячи слова, яке достойно визначило б мою вагу в суспільстві,— для такого... нічого не пошкодую... Штани нові, от їй же богу не брешу, справлю, коли прибагатію трохи...

А до хати вступали все нові відвідувачі, на них уже й уваги не зверталось, справжній базар розгулявся. І враз усім мов заціпило — случилось таке, на що ніхто з присутніх не міг і

сподіватися. В усякому разі, ані грім з ясного неба, ані землетрус в десяток балів, ані навіть нагла пожежа не подивували б так присутніх, як поява саме в нашій хаті розлюбезного сусіда — самого Лупини-молодшого. Усім заціпило, бо Лупини у селі не стільки не любили, як побоювалися.

«Це вже котрийсь із моїх братиків устругнув Лупинам пакость», — подумалось мені. Тож нетерпляче ждав — а що нам скаже сусід Ярема?

Ярема не поспішав розчиняти рота, тримав його заштитим, тільки очиццями, глибоко замаскованими під бровами, схожими на невеликі вищипані вуса, нишпорив по долівці, по людях, по вікнах, по стінах, по богах в кутку, по порожньому столу, а його довгообразе обличчя, схоже на стару, витріпану рукавицю із єдиним задраним догори пальцем, все стискувалось і стискувалось, ніби накусані джмелями губи тягнулись до носа, а сам ніс довірливо тягнувся до губ, борода, схожа на вижимок ніздрюватого сиру, обліпленого колючими шпичачками, кумедно здригалася, сполосовані чорними рівчачками сухі вилиці аскета чи то нервово, чи сміхотливо посмикувались.

— Ну так, добрий день вам у хату, — чи то з насмішкою, чи з підкресленою поштивістю вітався сусіда.

Присутні в хаті мов води в рот набрали, тільки наша мама, ніби та коза-дереза перед вовком, запобігливо:

— І вам добрий день, сусідонько, ой що ж то воно в лісі здохло, та заходьте ж, не стісняйтесь, сідайте на лаву, ану, діти, розступіться, анахтеми, хіба не бачите, окаянні, хто до нас заявився?

Ярема не поспішав всідатися, але на середину хати протовпився, вп'явся у мене гострими очиццями:

— О, гість у домі! Правду люди сказали. Ну, здоров, Каленнику.

— Гутен таг, онкель дер Лупин, — я йому у відповідь.

Аж вухо, таке кругле і широке, як грамофонна труба, повернув і наставив у мій бік Ярема:

— Що, що? Що ти сказав, голубе?

Не став розтовкмачувати — коли ти, дурню, по-німецькому не розумієш, то який же між нами може бути діалог?

Ярема неквапом поліз до кишені, виволік з її глибини пузатого, червоним шовком вишитого кисета, розпушив стягнутий шворкою хідник до тютюносховища, майже невольним рухом циркача кинув до губів шмат паперу, потім старанно вивірів у пальцях порцію тютюну, не запропонувавши стороннім пригощення, почав крутити цигарку. А очиццями звону обграв по хаті, гострим зором ловив сконфужені погляди присутніх.

— Так, так,— повторював скрушно.

Припавши товстеньку, схожу на довгу цукерку цигарку, щедро пахнув під стелю димом, тоном нещадного судді прорік:

— Отак і гине чоловік у самому сповиточку.

І до нашої мами:

— А я тобі, Стратонихо, казав, я тебе застерігав... Га? Чи ж не на моє вийшло? Не про нас, харпаків сільських, писана висока наука, нам — воли, коні... Хвости крутити волам мусимо вчитися, а не аз-буки-веді... От бач — і довчився...

Дядько Онисько нарешті пробудився від нервового шоку, знайомі бісики в його рудих очах почали подавати ознаки життя, а качиний ніс помітно бульбився, наливався буряковим соком. Зараз дядько шпигоне Ярему гострою колючкою, бо хто ж в селі не знає, що вони давні вороги, ще з часів парубкування, ще в молоді роки за щось на все життя розлаялись, уже забулося й за що саме.

Дядька Ониська випередив наш Гаврилко. Він у нас такий, що за словом до кишені не полізе, самої смерті не злякається.

— А це, дядьку Яремо, наш Каленик по-німецькому говорить. По-нашому він майже розучився, по-заграничному шпарить, он як!

Розтягнулась Яремина рукавиця, великий палець обм'як і повис над розгубленими губами, а борода ось-ось відвалиться і впаде додолу. Очиці тривожно заворушилися в глибоких ковдобинах, розмірковують.

— По якому, якому? По-німецькому? Хі-хі... Хо-хо-хо... Охо-хо! По-нашому вже забув? Га... га... га... Іх-хі-хі-хі...

Таким залився Ярема сміхом, що присутні мимоволі дивлячись на нього, почали посміхатися, а дехто то вже й собі голосно пореготував.

— Що за сміх? Що смішне тут з'їли? — допитувався коваль-велет Данило, який щойно вступив до хати.

Лупина-молодший в одну мить обірвав своє хі-хі та «хо-хо» і відразу ж кинувся до коваля, бо вважав його за людину, яка мала підстави стояти поруч із ним, сільським багатієм.

— Чув, Даниле? Вже у нас такі граматюки об'явилися, що тільки по-німецькому й цвенькають! Ти, бува, не вивчав німецької? То поговорили б... Побалакав би он зі Стратоновичем...

Коваль був людиною надсерйозною і навіть похмурою, щоденний стук-грюк відбили в нього охоту і до сміху, і до реготу, всіх сміхунів та реготунів він взагалі вважав людьми пусто-порожніми, тож і не підтримав Яреми, на мене скерував свої допитливі сіро-блакитні очі, приступив ближче та... подав величезну, чорну від старих подряпин руку.

— З приїздом, Каленику: Кріпакуєш?

— Я, я,— підтвердив своє благополуччя.

Коваль якось із подивом ще раз заглянув мені в очі.

— Бачу, бачу, Стратоновичу, що не султан турецький.

— Данке шон, онкель дер Данило,— чемно подякував ковалеві.

Данило розкрив з подиву рота та зашарив по кишенях. Ярема запобігливо підсовував йому свого роззяцькованого, а коваль ніби й не бачив, шукав свого кисета.

— Ого-го! — крутнув головою.— Це ж ти по-якому щебечеш? Щось ніби мені й не до тямку. Невже й справді по-німецькому?

Дядько Онисько був і рота розкрив, щоб і собі встрянути у розмову, але за Яремою не втрапиш.

— По-німецькому і по-турецькому, аякже, хіба не чуєш, Даниле? Хіба ти забув... а може, й забув, бо молодий ще був, щитай, зовсім... Може, ще пам'ятаєш діда Саватія... отого самого, в якого був син Овило. То коли на нього найшла якась буйність, а простіше сказати божевілья, так він усі села оббігав, виючи по-вовчому, вив так, що всі собаки розбігалися, підібгавши хвости, а людей морозом обсіпало. А він усе похвалявся тим, як то ловко співає... Так оце схоже на ту саму пісню, тільки вже по-німецькому...

Отут уже дядько Онисько не витерпів, як підскочив на місці, до людей заволав, закликаючи їх у свідки:

— Ви чуєте, люди добрі, що верзе наш сусіда? Коли сам пришелепкуватий, то вважає і всіх за дурнів. Не піп, а нацупив на плечі ризи. Ніколи німецької мови й не чув, і не нюхав, а бач, куди хилить? Коли убогий хлопець навчився балакати по-научному на заграничній мові, то він не вірить, Овила згадав, не проти ночі кажучи...

Аж на лиці мінівся, аж захрип від хвилювання мій дядько, а Ярема хоч би що, мне долонею колючу рукавицю, розсіпає беззвучний смішок, трусить ним серед людей.

— Ніби я німців не бачив? — копилить губу.— Ніби не наслухався їхнього жваркотіння?

— А чого-чого ж! — порадив дядько Онисько.— Не чий же батенько, як твій, і хліб-сіль їм підносив...

Ярема на подібний гачок не впіймається, не кліне.

— Син за батька не в одвіті... А хлопця вашого, Стратониho, я совігував би лікувати... В оту саму його, бо щоб не пізно було... Поки ще не кидається на людей, то подумайте...

Мені стало смішно — за божевільного признав мене Ярема.

І я сміюся. А він уже зовсім злякано на мене витріщається, задкує до дверей.

— Онкель Ярем! Ту іст шлехт манн!

Повільно складаю першу в житті фразу і сам собі дивуюсь: як це я зумів з окремих слів зліпити отаку глибоку характеристику сусідів?

Ніхто, мабуть, не збагнув сказаного, тільки дядько Онисько заторжествував:

— О! Чув, Яремо! Чув? Що, не шваркотить? Не шваркотить, кажу? Коли не віриш, то давай об заклад... Який завгодно!

Усі присутні ожили, зарухалень, загомоніли, видно, людям здалося, що саме заклад і є тим лакмусовим папірцем, який здатний виявити істину в цій досить-таки неясній і запутаній ситуації...

— А-а, ще закладатися... й так усякому дурневі видно,— відмахнувся Ярема.

Дядько Онисько наступав:

— Боїшся промахнутись! Ага, перелякався?

Присутні з глузом поглядають на Ярему, відразу видно — Ониськову руку тягнуть. Ярема презирливо розтрушував ідкий сміх:

— На що ж ти закладаєшся? Який твій внесок? Кінь з возом? Корова?

— А до чого тут кінь? До чого корова? Ти ж, Яремо, коли програєш корову, то відразу трапиш туди, де був Овило...

Урвав сміх Ярема, очі вже не прискали сміхом, кров'ю налилися.

— Ти мені не дуже, очей не коли! Думаєш, не чую, куди гнеш? Знаємо, що ти щедрий... Щедрий, бо ніякого дідька роздавати... Так що ти...

Дядько Онисько схоже що боявся випустити Ярему з рук.

— Отож і воно! Тож і давай зробимо так: ти програєш — під стіл і тричі кукурікнути. Дешево, і всім видати.

Застигли рухливим холодцем Яремині очі. Не відразу ожили та заусміхалися, а тільки опісля роздуму сподобалась йому ідея про заклад.

— Обійдемося без стола та кукурікання. А тричі по сапатці, та так, щоб зорі засіяли — не хочеш?

— Ідьоть! — порадів Онисько.— А щоб зорі стало видно, попросимо Данила, хай він своїм залізним відважить. Згода? Онисько зловив Яремину руку. Ярема її не вирвав.

— Даниле, розбий руки!

Заклад був ратифікований. Зі сміхом, гуками та перегуками,

прогнозами, які нічого поки що моєму дядькові втішного не пророкували, люди розходились, і хата скоро спорожніла. Зосталися тільки домашні та дядько Онисько. Але й він не забарився, схопив мене за руку, майже силоміць потяг до своєї господи.

Дорогою дядько Онисько стривожено допитувався:

— Ти ж, Каленику, не помилився? Справді по-німецькому, а ні по якому іншому шваркотиш?

— Я, я...

— Та це я чув, а ти мені по-нашому,— може ж, не зовсім забув? По-нашому потвердь: не підведеш мене під дурного хату?

— Не підведу...— змилосердившись, викопав я з пам'яті радісне для дядька слово.

Мало не затанцював, чмокнув мене у тім'я, гукнув людям навздогін:

— Збирайтеся завтра опівдні! Усі приходьте...

Наступного ранку я прокинувся пізно, в хаті було тихо, братики та сестрички кудись подалися, їх, як я дізнався пізніше, мама порозганяла, мовляв, поспить хай Каленик, як-не-як, тепер Каленик не простачок який-небудь, тепер він хоч і ледащо, а вже не по-нашому балабонить... А я ледь пролупив очі та згадав про учорашній заклад, то мені й спати розхотілося, але постіль кидати було страшно. Догрався я із своєю балаканиною. Але діяти було нічого, відступати пізно. Дядько Онисько довго ловив у сильце Ярему, цього зухвалого дуку. Тепер радів, що затис його у жмені і зуміє помститися за стару образу. Засумнівавшись в успіхові справи, я згадав рідну мову та сказав учора дядькові, що все одно не знайдеться кому потвердити мої знання, а він і слухати не захотів: мовчи, не твое діло, сам знаю, що робити.

Опівдні до нашого двору почали сходитися люди. Відомо, всякому цікаво — така нагода повеселитися. Не так уже часто в нашому селі закладаються на подібних умовах, це, вважай, уперше, бо хто ж розумний буде тягатися з Лупинами — це тільки відчайдух Онисько і зважився влипнути у таку авантюру.

Влип та й, видно, не знав, як виплутатися з тієї халепи мій необачний дядько. Півсела зібралося, ждуть розв'язки вчорашньої спірки, а Онисько ніби у воду впав. У мене теж підупав настрій, не хотілося з хати вилазити, подумки каювся, що німцем себе оголосив, хотілося мені дуже по-нашому забалакати, але... як говориться, назад раки лазять. Доводилось ждати, чим все це закінчиться.

Гаврилко та Данилко в мене за вістових, про всі новини доповідують.

— Там таке, Каленику, «вас іст дас» робиться, що хоч танцюй. Дядько Онисько ще вночі кудись гайнули, а Лупини аж казяться та радіють — втік, кажуть. А ти не ховайся, виходь, вріж їм що-небудь по-німецькому.

Зникло бажання по-іноземному із земляками розмовляти.

— Ярема ходить по вулиці, по коваля послав, хвалиться, як морду дядькові Ониськові клепатимуть. Краще виходь, Каленику, бо й до тебе дійде діло...

Тут мене, як інтелігентні люди мовлять, схопило мандраже, а по-простому сказати, то перелякався Переплигнигопченків полілот, малим ще був, не встиг загартуватися. Прикидаю собі — може, й справді краще вийти на вулицю та повинитися перед людьми, зізнатися, що рідної мови ще далеко не забув, а на іноземну тільки націлівся, тільки «гутен таг» та «вас іст дас» і вивчив.

Іду з хати, несую свою покайну голову. А на вулиці — тирловище, гамір, сміх і пересміх. Весело людям, раді нагоді подивитись, тільки Ярема зуби шкірить, рукавицею трусить, очіщами по-лисячому блиска.

«Ні, не відступлю нізащо, — в останній мент подумав я. — Зрадити дядька Ониська? Та нізащо в світі!»

— Гутен таг! — вітаюся без учорашнього ентузіазму.

Ніхто не відгукнувся, тільки Ярема обуривсь:

— Ти диви! Воно й справді відучилося по-людському говорити.

Не знав, що відповісти і що робити, але саме в цей час люди чомусь заворушились, я відчув — трапилося щось непередбачене, на мене вже ніхто ніякісінької уваги, всі голови повернулися в кінець вулиці.

— Їде! — першим гукнули мої братики. — Дядько Онисько їде!

— Ніде не подінеться, приїде, — схвально прокректав Ярема.

Дядько Онисько прибув не один. Привіз якогось чоловіка. Чудернацько вирядженого. На ногах валянци в гумових сандаліях, то байдуже, що чемерка на ньому не нашого крою — теж не дивовижа, а що на голові триух якийсь дивовижний, то це вже сенсація.

Між людьми шепіт, шумок, ніби вітер деревця нагнув.

— ...манець!

— Германець із Киселівки!

Тільки тепер я здогадався, куди їздив і кого привіз мій дядько, здогадався та й прилип до землі ні живий ні мертвий.

У одному із сусідніх сіл проживав диво-чоловік: Власне, нічого особливого в його походженні і поведінці не було, а така йому випала доля незвичайна. Взяли його на імперіалістичну війну, впхнули в окопи, а він уже невідомо як там воював, проявляв героїзм чи ні, а в полоні опинився. І виплутався з того полону вже десь через рік чи два опісля закінчення громадянської війни. Одні торочили, що мусив чоловік десь там у чужому краю якийсь тунель в горах довбати, то й тримали там, поки продовбали наскрізь гору, інші здогадувалися, що ніби в прийми трапив, то німкенья довго не відпускала додому. То були загадки, а от що наловчився полоненець по-німецькому говорити і вмів говорити, як найсправжнісінький герман, то про це знали навіть у сусідніх селах. Тож і привіз його дядько Онисько для арбітражу, екзаменуватиме мене цей гість за всіма правилами перед цілим поспільством. Скандал! А діватись нікуди...

Із приїжджим віталися, і першим, безумовно, до нього підбіг Ярема, трусив рукавицею, масляними очицями поблискував.

— О, який гість... Драстуй, Кириле, звиняй, не спам'ятаю, як по батьощі. Скільки літ, скільки зим... Та й окантувався ж ти хвацько, і дурному видать — загрыниця. А на валянцях оце в тебе що?..

У ті часи гумові калоші, особливо в селі, були не те що рідкістю, а й зовсім невиданим дивом, тож усі так і прилипли до Кирилового взуття жадібними очима.

— Це вже тобі, напевно, німкенья яка придане розстаралася, хі-хі-хі...

Я помітив, як спалахнули і відразу ж погасли Кирилові сумовиті очі, а на сухорляве лице хлюпнула краска сорому, як розгубився і ніби аж знітився приїжджий. Видно, щоб подолати стан зніяковіння, він зірвав з голови захисного кольору триух, зблиснула на осінньому сонці округла лисина, схилив її шанобливо перед громадою, привітався.

Люди з усіх кінців сунули на майдан, навіть старий Лупина, зодягнений по-зимовому у витертий кожух на зваляну заячу шапку, вихитався за ворота, цілився на гурт відстовбурченим вухом шапки, ловив людські перемови.

— А чого цей приїхав? Податки правити буде?

— Та ні, діду, то ваш Ярема об заклад побився.

— Об заклад? Знову об заклад! Йому, барбосячому синові, якщо не карти, то заклад... Дограється...

Дядько Онисько прив'язав конячину до тину, про себе посміхаючись та почмихуючи у вуса, приступив до Кирила.

— Приїхали, Кириле Остаповичу...

Кирило Остапович вмовив на лисину триух, долонею протер сухого рота, повів оком по натовпу:

— Так хто тут шпрехає?

Дядько Онисько враз наказово:

— Каленику!

Я не спішив озиватися, тим більше випихатись уперед, але мене відразу ж виштовхнули з натовпу, поставили віч-на-віч з екзаменатором. Гість із Киселівки з подивом і зацікавленістю оглянув мене з ніг до голови, якимось ніби стривожено тернув кривим пальцем суху, старанно вишкрябану щоку, прискалив око:

— Ду?

— Іх,— кажу.

Кирило Остапович в одну мить ожив, засвітився і спалахнув таким інтересом і увагою до моєї особи, що й мені якось тепліше стало на серці.

— Ду, кнабе, шпрехен зі дойч?¹

Зовсім не по-німецькому, а по-нашому вимовляючи кожне слово, допитувався у мене арбітр, і я, на власне щастя, одразу зрозумів, про що він запитує і що від мене вимагається. І вже не знаю звідкіля, але в цю мить у моїй голові з'явилося розуміння того, що мушу не лише виявити знання чужої мови, а при тому проявити й дипломатичний хист, бо без того, навіть знаючи щось, можна потерпіти фіаско. Тому вирішив не чекати питань з боку екзаменатора, бо вони могли бути не вигідними для мене, а відразу ж, мобілізувавши всі свої знання, оглушити його, а головне, усіх моїх односельчан, які терпляче ждуть від мене або падіння, або ж подвигу. Тож, потвердивши, що саме «їх шпрехен зі дойч», не задумуючись, я продемонстрував екзаменаторові свої знання майже в повному об'ємі засвоєної мною програми.

— Дас іст дізере шуле. Дас іст унзере классе. Дас іст унзере шулер унд шулерін. Дас іст унзере лерер. Даст іст унзере лерерін. Дас іст унзере хаузе. Даст іст тюр. Даст іст офен. Дас іст фенстер. Дас іст ді деке унд ді діле. Даст іст унзере мутер. Даст іст унзере фатер. Даст іст брудер. Дас ітс швестер. Дас іст дер тіш. Дас іст дер бух...²

¹ Ти, хлопче, говориш по-німецькому?

² Це наша школа. Це наш клас. Це наші учні і учениці. Це наш учитель. Це наша вчителька. Це наша хата. Це — двері. Це — піч. Це — вікно. А це підлога і стеля. Це наша мати. А це наш батько. Це — брат. Це — сестра. Це — стіл. Це — книжка...

Старанно перерахувавши предмети нашого хатнього обладунку, пригадав і ті слова, які встиг виманити на уроках та в час випадкових стріч у Аліси Францівни, а Кирило Остапович слухав мою мову, мов великодній спів янголів, і тільки вдоволено мружився та схвально похитував головою.

Назвавши всі відомі мені хатні речі, весь школярський обладунок, я вирішив ще додати дещо з того безпосереднього оточення, яке вирувало навколо нас.

— Даст іст онкель Онисько. Даст іст дер гіммель. Даст іст унзере бург. Даст іст унзере вальд...¹

Натрапивши очима на старого Лупину, який, наставивши долоню до вуха, так старанно ловив кожне моє слово, що навіть рота забув зачинити і пустив по бороді зрадливу нитку, саме на ньому я і вирішив закруглити свою тираду:

— Дас іст унзере гросфатер Лупинн...²

Я замовк, а Кирило Остапович в екстазі зірвав з голови триуха:

— Колосаль! — викрикнув ще одне зовсім невідоме мені німецьке слово. — Гут! Зер гут! Вундеркінд!

Я спостерігав за виразом очей молодшого Лупини. Вони в нього забігали, мов миші під пильним зором кішки, а рукавиця його помітно розправлялась і витягувалась донизу. Мимоволі потягнувся Ярема правицею до потилиці.

— То як, Кириле Остаповичу?

— Молодець! Хлопчина — що треба. По-німецькому — ріпу гризе.

— Так уже й гризе! — буркнув Ярема. — Обидва ви ні чорта не розумієте. Теж мені, німаки знайшлися! Думаєте, тут такі дурні люди, що відразу вам і повірили?

Трапилось і несподіване, і непередбачене. У коло протиснувся старий Лупина, виставив уперед одвисле вухо шапки, трясучи нижньою губою, обурено насакаював на сина:

— Що ти мелеш? Що ти бубониш? Хіба не чуєш — по-німецькому люди говорять. Чи вже забув, як оті, що при гетьмані в нашій хаті стояли, шваркотіли? Отак же й герготіли: вас да вас... дас та дас... Швидко тобі, Яремо, пам'ять одбило...

— Не ваше діло, тату! — верескнув Ярема.

І почав виплутуватися з людського вировиння, схоже, у двір свій надумав шмигнути. Але марна справа... Перед ним увесь час цементувалася непробивна стіна із людських тіл, мовчазно заступала йому дорогу.

¹ Це наш дядько Онисько. Це — небо. Це наше село. Це наш ліс...

² Це наш дід Лупина.

— І давно малий навчається в школі? — цікавився екзаменатор.

Довідавшись, що всього два місяці з гаком, він аж язиком зачмокав.

— Колосаль! Молодець! Далеко піде хлопчина, послом буде. Ярема тим часом уперто виривався з оточення.

— Ану з дороги! Скот безчуттєвий...

— Куди ви поспішаєте, дядьку?

— У хату треба... Кисета з махрою забув.

— Та ось же він, У кишені...— Хтось із парубків спритно смикнув за шовкову шворку пузатого капшука.

— Бумаги катмає...

— А ось і папірець на цигарочку...

Ярема розлютився по-справжньому:

— Не сікайтесь у очі, молокососи!

Дядько Онисько, мов кіт за мишею, спостерігав за Лупино-молодшим, нарешті озвався:

— Куди ж, Яремо, втікаєш? А боржок? Про заклад забувся?

Мов зацькований хортами вовк, лупнув з-під крутих надбрівних дуг лихим оком Ярема.

— Так би і закладався з кожним харпаком...

Дядько Онисько розгорнувся, мов сталєва пружина.

— Диви, який багач знайшовся! Для нього ми харпаки. А лишень підставляйте своє благородне рило, добродію Лупино, зараз Данило вам його трохи розмалює...

— Ще чого! — визвіривсь Ярема та рвонувся втікати.

Взяли його міцно парубки та чоловіки під пахви, вивели в коло.

— Та, дядьку Яремо, та так же ніби воно й нехорошо. Об заклад бились, руки розбивалися, а коли вийшло не по-вашому, то ви навіткача. Негарно робите, дядьку Яремо...

— А коли б я програв,— запалювався дядько Онисько,— ти б мені простив? Простив би?

— Чорта з два я тобі простив би,— ошкірився Ярема.— А до мене — зась! Бо я...

Та й осікся. Чим міг залякати людей; тільки й ждали нагоди, щоб узяти гору над хитрим дукою, який усе життя норовив позбиткуватися над кожним та й рідко кому не насолів до самих печінок. Коваль Данило неквапно засукував рукава, протискувався повз гурт, мов сама невблаганна доля. Зиркнувши на його дебелу, як чавунна кувалда, руку, Ярема уляк:

— Даниле Сидоровичу, невже забув, як ми... гуляли... на вулиці... разом...

— Усе пам'ятаю, Яремо Лукичу...

— Невже станеш руки поганити?..

— І не хотілось би, та треба...

На півметра одвисла Яремина рукавиця, де й гонор подівся, упав на коліна, прощення запросив:

— Бог простить,— тихо-мирно проспівав дядько Онисько.— У чому іншому простить, а не в програші. Розбиті руки — все одно що присуд самої долі. Вставай, Яремо, не плазуй...

Старий Лупина теж підтримав громаду:

— Не слинь, сину, програв — плати. Правди тримайся, на тому рід Лупин усі віки тримався...

У гурті сміх: знають Лупинину правду! А Ярема таки ж, хоч із чужою поміччю, а став на ноги, прискалив очі, виставив уперед свою рукавицю.

— Р-раз!

Майже на метр смикнулася рукавиця вліво. Над притихлим патовпом дзвінко лунали Пушкінові слова в далеко неадекватному виконанні Гаврилка:

От первого щелчка
Подпрыгнул поп до потолка...

— Два-а!

Відлетіла Яремова рукавиця тепер уже далеко вправо.

От второго щелчка
Поп лишился языка...

— І — три-и!

Аж під власними ворітьми опинився Ярема, схопився правцею за бороду, а лівою загірбав, мов пес, повз додому на трьох.

От третьего щелчка —
Лишился поп ума!

Торжествував Гаврилко. Сміявся і переможно гув майдан. А старий Лупина видавлював сміх і проказував:

— Я казав — дограється! От і догравсь...

Скільки й живу, пам'ятаю свій дебют у демонструванні знань з німецької мови. Навіть потай пишаюся, що витримав перший екзамен. От тільки пророкування Кирилове не виправдалося. Не став я ні знавцем німмови, ні послом. Окремих слів нахапався в школі безліч, а вміло ліпити їх докупи не приловчився. Усілякі інфінітиви та перфектуми й по сьогодні для мене терра інкогніта. Та ще оті капосні «дер», «ді» та «дас». Не збагну й досі, для чого їх навігадували німці. Можливо, тільки з єдиною метою — щоб отаким, як я, переплигнігопченкам відбити охоту до їхньої мови.

ЛИСТ

Вже й не знаю, як вчилась би моя матуся, коли б її пустили до школи. Бо так умовляла мене вчитися, так радила. Про свою подальшу науку я особисто був трохи іншої думки:

— А навіщо воно мені оте вчення? Вже й так умію і читати, й писати... Хіба того не досить?

— Щоб добрі діла робити, синку, мало твоєї науки.

Мені дуже хотілося зробити щось особливе, таке, щоб усі люди похвалили мене та відзначили. Отож я послухався матері і охоче пішов у науку.

І дуже швидко переконався, що вченій людині спідручніше чинити добрі діла.

В ті часи кожного літа кликали наших сільських хлопців та молодих чоловіків на терзбори. Що то воно таке — терзбори — я не знав, але чув, що то військова служба, і ніби везли їх на ту службу аж у самісінький Батурин, отой самий, що стоїть на Сеймі всього від нас за сто якихось кілометрів. Мені в той час здавалося, що те місто від нас так далеко, що до нього й не добратися.

Повернувшись із терзборів, сільчани приносили багато нових пісень, а ще більше розповідей про своє солдатське життя.

Цього літа закликали до Батурина нашого близького сусіду та ще й далекого родича Пилипа. Ішов він на ті терзбори, немов на заріз, два дні перед тим пив горілку, плакав та співав пісень, прощавсь з старим і малим, неначе збирався чоловік щонайменше у невідоме і небезпечне кругосвітнє плавання.

— Хоч вісточку подай, Пилипе, як тобі там служитиметься,— просила Пилипова мати, хвороблива, тихенька жінка, яка рано лишилась удовою з оцим Пилипом на руках.

Пилип обіцяв «прописувати», нічого не втаювати про своє життя-буття, та як пішов, то мов у воду впав.

Бідна мати аж почорніла, ждучи листів, до роботи не могла прибитися, ходила все по селу, заломивши руки, та, знай, стогнула:

— Чула моя душенька — це вже у живих немає мого Пилипа.

Шкода було дивитись на жінку, я просто не міг бачити її перекривленого жалобою обличчя та очей, повних сліз. Отож і сам порадів не менше Пилипової матері, коли вона якось осяйна вступила до нашої хати та підійшла до мене, немов до найповажнішої особи.

— А прочитай-но, Стратоновичу, що тут мій Пилип прописує.

Я обережно вимотував того листа із солдатського трикутника з яскравою державною печаткою, а щаслива сусідка хвалилася:

— Вже думала, що й душа з мене вийде за оці три тижні. Якби ще не принесли цього листа, то й померла б, мабуть. Написав мій синочок, написала дитина, от тільки кому не носила — вчитати ніхто не втне, отакі грамотюки у нашому селі. То я оце до тебе, Каленику, ти в нас найученіший на весь околодок.

Пилип писав так, що, мабуть, і учителі та й самі професори не вчитали б ні слова. Отож як тільки я глянув на ті закарлючки та гачки, схожі на древньоєгипетські письмена, то відразу й пополотнів, стурбований за свою репутацію. Що більше вдивлявся в Пилипове писання, то більше сердився, дорікаючи в думках матері: «Роби тут добрі діла людям, коли вони пишуть так, ніби курка надряпала. Немає того, щоб словами вписував, так вималює закарлюку та й думає, що то слово».

Довго я розглядав того листа, поки відшукав ключа до того, як читати Пилипове писання. Я швидше вгадував те, що писалося на білому папері, аніж бачив його написаним.

Пилип звертався до матері урочисто, так, як звертаються всі солдати:

«Лист пущений дев'ятого липня із самого міста Батурина од звесного вам сина Пилипа Переплигнигопченкового Кодюні (в нашому селі половина Переплигнигопченків по книгах читалась, а окрім того, кожен рід мав й вуличне прізвисько. Пилипа, батька Пилипового та й діда чомусь прозивали Кодюнами, і Пилип сприймав це як належне, навіть в листі гордо величав себе тим прізвиськом) — до своєї рідної матері Варки Савчиної Свиридихи.

І кланяюсь вам, люба ньєчко, доземним поклоном, і сповіщаю, що я, слава богів, живий і здоровий, чого й вам бажаю.

А ще повідомляю, що служба моя важка неймовірно, що годують тут, як у старого Лупини на косовиці, а молотити, чи орати, чи там косити, чи скиртувати, або робити яку іншу людську роботу не примушують, а все більше ніби граємося, неначе маленькі,— то повзаємо, то стрибаємо, то багнетом колемо, то посеред ночі підіймуть та бігом у безвість гонять, але від тієї гри мені вже живота притягло зовсім, і охляв неймовірно, і явствено почуваю, що живому мені звідсіля не вибратись, що помру в чужій стороні й ворон кості моєї не занесе до рідного краю...»

Старенька як зчепила від горя руки, так і не могла вже розчепити. Тільки схлипувала, та сьорбала носом, та жалібно ди-

вилась на Пилипового листа, ніби вона могла щось втямити у тих закарлюках. Я читав неквапливо, з глибоким почуттям, свідомий, що роблю велике діло, яке під силу тільки дуже вчепній людині. І це відчуття власної значимості і гордості в якійсь мірі приглушувало прояв співчуття до жалібного тону Пилипового писання.

«Ну, нічого, не журіться, мамо, дасть бог і це переживу, та якщо приведе матір божа, то, може, так, що й на осінь додому повернуся, бо подейкують, ніби і в цьому році, як в минулому, наших більше двох місяців тут не триматимуть, а е такі, що кажуть — ніби всього місяць нас обучатимуть, але то, мабуть, брешуть, а одним словом, — коли будемо живі, то ще побачимось. На цьому залишаюсь при доброму здоров'ї ваш звесний дорогий син Пилип Кодюня Переплигнігопченків, на військній службі состоящий по закону».

На цьому офіційна, так би мовити, частина листа й закінчувалась. Далі, на доброму десятку листочків, йшли поклони та привіти.

«А ще кланяюся до сирії землі дядькові Трифону та дядині Секлеті із їхніми законними дітками Миколою, Настунькою, Марунькою, Гапунькою та Клавою.

А ще кланяюся дядькові Андрію із тіткою Солохою, а також їхнім звесним діткам Павлові й Петрові, Антипкові й Галі.

А ще кланяюся сусідові Климу з дружиною Ганною та тому маленькому, що вже, напевно, досі народилось, але тільки хай вибачають, що не знаю, як його звати.

А ще кланяюся всім хлопцям з нашої вулиці та й з усього села, і хай вони мене не згадують лихом, коли, може, кого образив або оскорбив, може, кого дійством.

А ще кланяюся усім нашим дівчатам, і хай вони заспівають отієї, що «ще сонце не заходило, а зробилась темнота», бо я як згадаю її, то буває, що й цілу ніч проплачу від жалю та безсоння.

— А ще кланяюся до сирії землі...»

Я вичитував ті поклони один за одним, а Пилипова ньєнка схвально покивувала головою, час від часу бубоніла сама до себе:

— Нікого не забув, голубчик, нікого не пропустив, соколик мій. Що то вже за добра дитина, що за свята душа в мого Пилипа.

Нарешті, коли лист був прочитаний, тітка Варка зібрала ті папірці, склала до купи, подякувала, поохкала, пожурилася та й пішла з хати. Я сидів поважний, возвеличений вдіяним

добром, а моя мати, брати та сестри, як мені здавалось, поглядали на мене з особливою повагою і навіть гордістю.

За хвилину тітка Варка знову вступила до хати.

Несміливо підійшла до мене, подала листа, попросила ще раз прочитати:

— Бо чи не запримітила, чи, може, мій Пилип забув поклонитися дядькові Антону з сім'єю прописати.

Прочитав я того листа охоче ще раз. А потім читав його й другого, й третього дня. Тітка Варка слухала кожного разу читане побожно, так, ніби читалося воно вперше. І тільки десь днів через три схаменулася:

— Це ж відписати хлопцеві годилося би... Щоб беріг себе, щоб не побивався... благословення материнське...

Я й зовсім запишався, аж почервонів увесь від вдовolenня: то що воно значить письменна людина, тут так і мушиш робити добре діло за ділом.

Але написати того дня листа не пощастило: не знайшлося ані олівця, ані шматка паперу. Всі мої зошити пішли на паперового змія, а олівця брати та сестри вже давно поламали та по чужих парканах списали.

Де тільки не бувала тітка Варка! В школу заходила, але учителя не застала, кудись виїхав; у крамницю заглядала, сказала, що в них тільки папір на обгортки; вже тільки у секретаря сільради роздобула клаптик, але конверта та олівця все одно треба було добувати в місті. Просила людей, щоб купили,— ніхто не взявся. «Ми й не знаємо, що воно таке за конверта».

Мусила в неділю сама йти до базару, та й то ще походила по місту, поки того конверта розшукала. Зовсім уже стемніло, коли прителіпалась додому, стомилась — не до писання.

— Прийдеш, Каленику, завтра та й напишеш. А я за ніч надумаю, що його писати моему Пилипові.

Другого дня я пас корів тільки до сніданку. Не паслося мені. Бісові корови так і норовили вчинити підлість — забратись у чужу картоплю або гречку, а я ж навпаки: весь аж паленів, так мені хотілося зробити швидше добре діло, написати листа на далеку військову службу Пилипові.

Захоплений благородним стремлінням творити добрі діла, я не пригнав, а притурив корівок додому, навмисне надрочивши їх гудінням під гедзю. Мати здивувалась, почала була вказувати, що з таким пасінням не тільки не бачити молока, а й корова скоро ноги витягне, але, довідавшись, що в полі розвелось гедзів, як бджолиних роїв, заспокоїлась і байдуже махнула рукою. Прищербнувши хліва, я майнув до тітки Варки.

.. Навіть не відразу збагнув, що писати листа зайве. Тільки переступив поріг, то побачив, що з полу стирчали дві велетенські порепані ноги, і хоч відразу ж здогадався, хто відпочиває після дороги, але механічно запитав у щасливої тітки:

— То писатимемо листа?

Тітка Варка зашикала на мене, просила мовчати, пошепки повідомила:

— Вже не треба. Вони вже повернулись.

Тільки тепер я зрозумів, що так і не здійснию доброго діла, і був навіть засмутився трохи. Але коли ще раз глянув на Пилипові велетенські кістляві ноги з товстезними наростами на підшвах, то подумав: «Такими ногами не те що до Батурина дійти, а всю земну кулю обійти можна».

І розвеселився.

НА ПРЕМ'ЄРІ

Віддали мене, удовиноного сина, в науку не випадково. З одного боку, це був обов'язок комнезамівців перед моїм батьком — першим головою комнезаму, а з другого—був я охочим до науки.

Найбільше я любив літературу. Коли вперше довідався від учителя, що книги людьми пишуться, відразу ж вирішив, що й собі писатиму.

Вирішив та й, не гаючись, почав перетворювати мрію в життя. Видиганив у матері торбину зерна, пішов до крамниці та й купив паперу. Зшив собі книжечку, а на обкладинці видрукував: «Кобзар».

Всі вірші, які тільки знав напам'ять, передрукував у ту книжечку. Передрукував, подивився та тільки зітхнув: «Не піп, то не микайся й у ризи»,— подумав собі. Не вийшло в мене справжньої, написаної друкованими красивими літерами книги.

Вже тільки згодом я довідався, що книги пишуться інакше. Але це не охолодило мене, а навпаки, почав я писати ще активніше. Писав вірші, поеми, романи, повісті й оповідання, п'єси, фейлетони, гуморески. Паперу зіпсував багато, а толку з того було мало. А папір при моїх коштах діставати було нелегко. То списане я носив у крамничку торговцеві на обгортки для оселедців, а на виручені гроші знову купляв папір.

Життя моє в семиріччі було бурхливе і творче. Все написане, чи то на жаль, чи, може, й на щастя, кануло у вічність. Але все ж дещо і з нього не пройшло безслідно. Ось послухайте, яка історія трапилась зі мною влітку 193... та, власне, це не

має значення, бо, як відомо, час над такими речами не владний.

Закінчив я свою науку в семирічці і повернувся на село, до матері. Вважали мене тепер людиною високоосвіченою, мало не професором, хоч воно й не випадало б професорові вдень працювати на полі, а ночами пастися по чужих садах та городах.

На той час я уже рахував себе завершеним літератором. Талант свій вважав не геніальним (це у якихось сімнадцять років я збагнув, друзі!) і розумів, що розтікатися мислями по дереву мені нічого, але ж уперто шукав: що писати? Прозу чи п'єси?

Треба сказати, що віршів я на той час не писав. Переконався, що то дуже нудна і заморочлива справа. Спробуй риму потрібну відшукати. Напишеш, наприклад:

Зійшов місяць над горою,
Заирнув у сад...

А далі що? Спробуй такі слова добрати, щоб було улад!

А проза чи там яка драма або комедія — справа інша: аби папір був та чорнило в пляшці. Писав я такі речі дуже швидко. На той час в мене лежали в шухляді романи «Ясла до коней не ходять», та «Лихо давнє і радість сьогочасна», повісті «Сердешна Парася» та «Гайдашева сім'я», п'єси «Дурні поженились» та «Не давай серцю волі». Чимало моїх творів ждали своєї черги на обгортку оселедців.

В той час, коли я закінчував школу, у мені боролись прозаїк і драматург. Довго я не міг надати жодному з цих жанрів переваги. Та внутрішня боротьба вирішилась несподівано і трохи смішно.

Якось влітку, недільного дня, пішов я до міста себе показати й на людей подивитись. Місто наше невеличке — його навіть не звать містом. Селищем називають, хоч ми і тримаємося вперто за місто. Бо у селищі і справді були повні ознаки міста: був тут кінотеатр і хоч самодіяльний, але був і театр.

На видному місці часто вивішувались об'яви про те, яка картина демонструється або яку п'єсу ставить самодіяльний театр в міському клубі.

Прибувши до міста, я відразу завернув до дошки об'яв, бо дуже скучився за культурними розвагами. Наблизився до дошки, глянув та й прилип до місця. Кров шугонула мені в голову, у вухах задзвеніло, в очах закрутилися і заплигали літери. Одним словом, можна тепер тільки дивуватися, як не лопнуло мое серце. Бо таки ж було чому. Великими чорними буквами на всю

дошку кричало: сьогодні силами самодіяльного драматичного колективу ставиться п'єса «Дурні поженились».

Вмить кров відхлинула з обличчя, перед очима попливли жовті кола. Я прихилився до телеграфного стовпа, щоб не впасти. Та й хто б з вас, друзі, не прихилився, побачивши свій витвір, виписаний такими величезними буквами на такій відповідальній дошці? Бо я не сумнівався — то ставили мою п'єсу.

Поруч зупинилась парочка: хлопець і дівчина. Він голосно читав об'яву, вона слухала.

— А хто автор? — поцікавилась дівчина.

Я здригнувся.

— Якийсь Калістрат Перепел-Гапченко, — відповів хлопець. Це подіяло на мене, як відро крижаної води. Мимоволі ступив на крок від стовпа і ще раз зашарив очима по афіші.

Стояв розчарований. Виявляється, я був непричетний до цих «Дурнів». В об'яві манюсінкими буквами писалося ім'я якогось Калістрата Перепела-Гапченка.

Постоявши ще трохи перед об'явою та надивившись на неї, як баран на нові ворота, я поплентався далі. «Справді-бо, — картав себе в думці, — чого забажав. Куди кінь з копитом, туди рак з клешнею. Збув своїх «Дурнів» на оселедці та ще й хотів на сцені побачити».

Мені захотілося будь-що побачити хоч чужих «Дурнів».

Покінчивши з справами, я розшукав свого приятеля, і ми подалися до клубу. Треба сказати, що ми, учні, були запеклими цінителями мистецтва. Може, то тому, що нам було важко потрапляти в кіно та на вистави? Не раз я розмірковував: чому така неправда існує на світі? Має людина гроші, а її їй кілком не підважиш купити квиток, а тут грошей ні копійки в кишені, а тебе мов хто вірвочкою тягне на виставу. Навіть п'єсу я написав був на цю тему. Не пам'ятаю тільки її назви. Вона теж пішла на оселедці.

Порожня кишеня — це ще не перепона на шляху до мистецтва для того, хто в нього закоханий.

Десь опівдні ми ніби ненароком спинились біля клубу. Ще, правда, можна було гуляти по місту та й гуляти, але що ж... прагнеш до культури, то мусиш гульнею поступитися.

Під клубом містився великий сирий льох. Споживче товариство зберігало в ньому бочки, ящики з-під сірників та іншу напівзотлілу тару. Удень двері до того підвалу були відкриті. Завідувач цього складу зовсім не клопотався тим, що хтось розтягне оті бочки. Він часто виповзав на сонце і подовгу пив на розі вулиці газовану воду.

Влучивши слухний момент, ми прослизнули до складу і поховались у бочках. Мені підвернулась під руку простора, затишна бочка, яка, на моє щастя, нещодавно звільнилась з-під вишневого повидла. Я відразу ж змінив її на іншу, суху, пропахлу їдким ароматом вина, але це не врятувало, бо й так невишуканий костюм мій геть заліпився липким повидлом.

Можете собі легко уявити нашу любов до мистецтва, коли знатимете, як ми, мов Діоген, просиділи в бочках до того часу, поки закривався склад. Воно ніби й недовго — годин три-чотири, але тягнуться вони так, що кожна дорівнює щонайменше місяцю.

Нарешті склад закрився, і ми, нашттовхуючись на ящики та бочки, в потемках прокралися у той кінець підвалу, над яким розташована сцена. Під сценою, як і в кожному солідному театрі, є суфлерська будка. Саме через неї, подібно до казкового Івана-царевича, ми з пекла мали потрапити в райський світ мистецтва.

Потрапляти в театр таким способом нам було не вперше. Але навіть нам, людям звичним, нелегко було в цій могильній темряві відшукати порівняно невелику, подібну до ящика, суфлерську будку.

Прожив я на світі чимало, не раз доводилося мені, кажу не брешучи, бувати і не в таких бувальцях, але й зараз мороз пробігає по спині, коли пригадаю, як ми шукали тієї будки.

— Оце попались, так попались, — бубонів мій приятель. — Хоч і поженились дурні, та не всі.

Не варто оповідати, як ми знайшли те, чого шукали, бо все ж у той час, коли на землю впали сутінки, коли починалися для добрих людей різні цікаві видовища, ми вже лежали в залі театру, замаскувавшись під масивними, вичовганими лавами.

До залу почали заходити глядачі, і ми зіхнули полегшено, непомітно виринули на світло. Тепер треба було пильнувати одного — не потрапити на очі контролеру Афощі.

Самодіяльним театром у нашому місті в ті часи керував славнозвісний Кузьма Митрофанович Сорокоп'ят, який носив гучне сценічне ім'я Кузьми Загнилицького. (Це в нашому місці річечка така тече — Гнилиця, ось вона й надихнула Кузьму на це прізвисько!)

Грав Кузьма Загнилицький скажено. Не говорив, а шипів і ревів, але так виразно, що глядачі, уважно слідкуючи за його багатою мімікою, майже безпомилково вгадували, що хотів сказати артист. Кузьма Митрофанович вважав себе одним із світил не лише сцени, а й науки. Хоч працював на скромній посаді приймача льону в заготівельній конторі, але це йому не за-

важало вести за містом, на так званому «Смітнику», розкопки з науковою метою. Серед населення він записував прислів'я та приказки, збирав різні рідкісні книги та речі. У місцевому музеї траплялися експонати, під якими красувалися написи: «розшукано Кузьмою Загнилицьким», «із власної колекції Кузьми Загнилицького».

Пролунав третій дзвінок. За звичаєм, перед завісою мав пов'явитись Кузьма Загнилицький, в гримі, так, як грав, щоб пояснити заздалегідь зміст вистави. Але цього разу чомусь ніхто не з'явився перед глядачами. Завіса шугонула в сторони, і я побачив на сцені: попівську світлицю, заставлену образами, отця Гервасія, матушку Химію і попівну Ліпочку.

Саме такими я їх і уявляв, коли писав свою п'єсу.

Отець Герасій — Кузьма Загнилицький (його можна було впізнати відразу) — триметровими кроками наблизився до Ліпочки і прошипів зміїно:

— З-запорю! Роззде-еру! Уб'ю шельму!

Попада власним тілом прикрила нарум'яному доньку, високими грудьми пішла на попа:

— Не руш! Не дам дитини! Гуляє — і хай гуляє. Комсомольці — теж люди! Може, то її доля!

— Здорово! — сказав я сам собі. — Колосально!

По сцені гуляли мої герої! Всі мої — отець Гервасій, матушка, Ліпочка. Ось у двері просунулась хитрюща личина куркуля Козолупенка: «Благословіть, отче».

Я сидів мов на жаринах. Ось воно — щастя митця! Тільки деяких слів не впізнаю, а то — моє. Піп Гервасій і слухати не хотів, щоб його Ліпочка кохалась із комсомольцем Миколою. Хитрючий куркуль навчав, вимагав навіть, щоб батюшка видав доньку за комсосолецця. Тоді, мовляв, весь актив приберемо до рук. Матушці це подобалось, а упертий Гервасій не згоджувався. Врешті Ліпочка заявила, що «чхать вона хотіла на батькові погрози», і пообіцяла самочинно, коли не буде батькового благословення, втекти до коханого.

Завіса, шарпнувшись люто, закрила сцену, глядачі азартно зааплодували, а в мене відібралися руки й ноги. Я був на прем'єрі своєї п'єси.

Несподівано перед завісою з'явився Кузьма Загнилицький.

— Вельмишановні глядачі! — вклонився до залу. — З вашої ласки дозволю собі кілька слів про нашу сьогоднішню виставу.

Мене шарпнули за рукав. Оглянувшись, мов крізь туман, побачив свого приятеля — він моргав мені загадково. Значило те моргання: зникаймо, Каленику, бо Афощка засік. Але я нічого того не збагнув. Мій мозок після всього пережитого

відмовлявся на будь-що реагувати. Я чув одного Кузьму Загнилицького.

— П'єсу «Дурні поженились» я відношу до шедеврів нашої літератури. В цієї п'єси незвичайна доля, надзвичайна історія. В пошуках цікавого я переглядаю всі архіви. І ось у архіві вельмишановного Гордія Тарасовича Витютня (це родич Кузьми, той самий продавець, якому я збував свої «твори») я розшукав рідкісний оригінал рукопису невідомої п'єси. Спочатку я відніс його до історичних пам'яток сивої давнини, але після глибокого і ретельного вивчення мені пощастило розкрити, що ця п'єса належить перу нашого сучасника Калістрата Перепела-Гапченка, автора ще невідомого, але явно талановитого, проникливого...

Не відразу збагнув, що мене за карк твердо взяла чиясь металева рука. Мені було здалося, що то рука кам'яного господаря. Але, оглянувшись, я побачив головатого Афошку.

— Ваш квиток! — прошипів він, хоч, мерзотник, і знав, що ніяких квитків, скільки я й ходжу до цього театру, в мене не було.

— Пусти! — відсахнувся.— Дай послухати...

А слухати було що.

— П'єса «Дурні поженились» — справжнє надбання нашої літератури, ми, актори, що приклали свої скромні сили для втілення і одухотворення її образів, надіємось...

На що надіявся Кузьма Загнилицький, я вже не почув. Самим ганебним способом Афошка потяг мене до дверей.

— Пусти! — пручався я.— Дай подивитись. Власну п'єсу дай подивитись. Я той самий Перепел...

Не допомогло! Як шкідливого кота, викинув мене в ніч невмолимий Афошка і поспішно замкнув важкі двері.

«Але чому вони приписали п'єсу якомусь Перепелу?» — думав я, сидячи біля клубу в піску, і образа стискувала мені груди.

Вже пізніше я зрозумів, що то любитель старовини Кузьма Загнилицький вимудрував те ім'я, не розібравшись в моєму некаліграфічному почерку. Над кожним своїм твором я писав Клн. Страт, ну, й прізвище. Букви в мене були нерівні, витієваті, от Кузьмі й привидівся Калістрат. Ну, а прізвище він міг і знарошне вигадати таке гучне, бо хіба Переплигнигопченко полізе в літературу?

Після такого прийому на власній прем'єрі в мене вже більше ніколи не підіймалася рука писати п'єси.

ФАСОННИЙ ФРЕНЧ

Восени поїхав я в справжнє місто освіти здобувати. Хотілося мені будь-що стати народним учителем.

В місті в той час був інститут народної освіти — звався він скорочено — ІНО — і педтехнікум. Йшла чутка, що нашого брата, випускника семирічки, приймали і в ІНО, і в педтехнікум.

Але ІНО мені відразу не сподобалось — коротко дуже. Педтехнікум — це зовсім інша справа. Відразу, по одній назві видать, що солідний учбовий заклад.

Отож, не глянувши в бік інституту, я почимчикував до педтехнікуму. Тут мене зустріли з відкритими обіймами. У великій кімнаті, що служила канцелярією технікуму, одна навпроти другої сиділо двоє дівчат.

— Ви до технікуму? Заходьте, будь ласка,— чемно запросила одна з них, тільки-но переступив я поріг.

— Вже й до технікуму! — обурилась друга.— А може, товариш хоче на курси? Ти ж не знаєш?

— По очах бачу, що молодий чоловік хоче саме в технікум. Не дідусь же він, щоб йти на курси.

Поки дівчата сперечались про те, де мені краще вчитися, я зміркував, що, окрім технікуму, існують ще якісь курси. Про курси я чув від знайомих і незнайомих і, сказати правду, до приїзду в місто я був переконаний, що, окрім курсів, не існує більш нічого, ніяких ІНО та педтехнікумів. Навіть мати моя чула про курси.

— Їдь,— наставляла вона,— закінчиш ті курси та й, може, мені легше трохи буде.

Рішуче підступив до тієї дівчини, що агітувала на курси.

— Наші курси розраховано на три місяці,— поспішно повідомила вона, ніби боячись, що та, друга, таки мене перехопить.— Через три місяці — ви учитель, причому, з однаковісінькими правами з учителем, який закінчив технікум...

— Ну, допустимо...— чмихнула ображена представниця технікуму.

— А вчитись у технікумі три роки.

Цей аргумент зміцнив остаточно мої симпатії до курсів.

Заняття на курсах починалися вже наступного дня, і я, як був, у стареньких витертих штанях та полотняній, правда, вишиваній сорочці, так і пішов у науку. Але я тим не журився. Навпаки, тепер я мав право хвалитися новим знайомим, що мене, як раба божого, злободали на ці курси, і я навіть не зміг поїхати додому, щоб переодягнутись. Співкурсники, бачачи мій

непривабливий одяг, радили написати листа додому — хай, мовляв, посылкою передадуть штани та сорочку. Вони, видно, й не запідозрювали, що пересилати мені не було чого.

Листа я матері не писав, але при нагоді скаржився:

— Ця мені мати! Не впетряла, мабуть, куди посилати.

Мій одяг з кожним днем набирав все більш катастрофічного стану. А черевики й зовсім підвели. То с'як-так тримались гумові підошви, а то взяли та й відстали. Та так відстали, що вже ні за що було пришивати. Правда, вони не разом вийшли з ладу, лише лівий зовсім спасував, але не станеш же носити черевика на одній нозі!

Одним словом, можете уявити собі моє становище, коли до того вам стане відомо, що саме в цей час у моєму серці, перший раз у житті, проснулося оте священне почуття, якому підкоряються й не такі молокососи, яким був я на той час.

Днів за десять опісля того, як почались заняття, появилася на наших курсах дівчина. Не пам'ятаю вже її прізвища, але ім'я збережу на все життя. Нюся! Подумати тільки — Нюся! Тут в одне наймення можна було по вуха втелющитись. Ну, а коли зважити на те, що була вона красунею неописанною, то можете собі уявити, як завмирало моє недосвідчене в таких питаннях і так несподівано вражене любов'ю серце.

Нюся оселилася в нашому гуртожитку несподівано, з'явилася, немов легкокрила хмаринка, висока, струнка, круглолиця і в білосніжному платтячку. Як я її побачив, так і скам'янів, так і остовпів, розкривши рота. За що завгодно можна було її прийняти, тільки не за людину. Я немало прочитав різних казок про добрих фей та прекрасних царівен, і ось ця дівчина і видалася мені чимось таким казковим, неземним.

Потяглися дні за днями. Я, засліплений коханням, не бачив білого світу. Мої почуття стали відомі всім курсантам, лише одна Нюся, певне, нічого про те не знала, та, видно, й знати не хотіла.

На заняттях Нюся сиділа поперед мене, трохи збоку. Я весь час бачив її округлі плечі, оголені до ліктів засмаглі руки, чорний, аж лискучий вигин брови і кінчик короткого енергійного носа. Цього для мене було досить. Не слухаючи мови лектора, не кліпаючи оком, я міг всю академічну годину продивитися на свою обранку.

Мені й у голову не приходило, що треба якось освідчуватись дівчині або хоч познайомитися з нею ближче.

Дівчина виявилася дуже гордою, незалежною. Вона нікого не помічала в аудиторії, ні з ким не заводила дружби. Це мене

цілком влаштовувало — хоч і я від неї далекий, але й мої суперники виявились би безсилями.

Та, подумавши про суперників, я відразу втратив спокій. Горда вона чи не горда, але все ж дівчина, і дівчатам властиво захищатись. А що, коли вона в когось закохається?

Найбільш непокоїв мене Вася Шаповал. Був хоч і не найстарший по роках, але верховодив на курсах. Бо таки ж Вася мав на це повне право.

На наших курсах навчались люди різного віку. Траплялись підтоптані, навіть літні, але більшість все ж було зелених, ось таких, як я. Вася Шаповал був винятком. Йому було років двадцять п'ять, до курсів він працював не пам'ятаю вже ким на цукрозаводі. Супроти нас, комнезамівських нащадків, він виглядав справжнім багатцем. Що не кажи — робочий хлопець! На ньому жовтіли новенькі черевики з рантом, а бувало, що й у руді сандалії з товстеною підшвою взувався. Щоденно носив сірий робочий піджак та сині шевйотові штани ще й червону, як кров, сорочку, а вишиту томмав у запасі. Але й то не все. Мав Вася Шаповал справжнього фасонного френча з зеленого сукна, з золотими гудзиками та величезними кишенями на грудях і по обидва боки. Одним словом — не френч, а розкіш, очей не відірвеш від такого. Рідко зустрічалося в усьому місті щось подібне, просто-таки скажемо відверто, що являвся той френч гордістю усіх наших курсів. Бо подумати тільки — в місті було багато різних навчальних закладів та курсів, студентами просто-таки кишіло на вулицях, а справжній фасонний френч був лише у нашого, — уявіть собі! — лише в нашого Васи Шаповала.

І треба відзначити задля справедливості, що мав цей френч просто-таки магічну силу. Вдень, на заняття, Вася заявлявся у сіренькому костюмі. У вечірній же час, мов лев, цар джунглів, виходив на подвір'я гуртожитку, вирядившись у френч, і подавав свій дещо хрипкуватий, але приємний голос. В одну мить усі вікна в дівочій половині гуртожитку розчинялись, і поспішно висувались біляві, чорняві, руді, каштанові, кудлаті й прилизані голівки. Привітними посмішками дівчата зустрічали Васю.

— Галю! — кликав Вася. — Пішли в кіно.

Бувало, що не одна, а кілька Галь вибігало на той поклик, бо всі дівчата знали, що лише один Вася з усіх наших курсантів міг дозволити собі таку розкіш — купити квитки в театр чи кіно.

Із затаєним подихом слідкував я кожного вечора: чи не висунеться з вікна Нюсина голівка, чи не вибіжить моя

любов на поклик іншого? На моє щастя, Нюсине вікно поки що не реагувало на левиний рик Васі Шаповала. Та я не був певний, що воно не відчиниться в майбутньому.

Одного разу Вася мені сказав:

— Дурень ти, Каленику. Дивиться і зітхає. А ти в театр її запроси, і кінці в воду.

— Не піде,— глухо відповів я.

— Піде! — впевнено заявив Вася.— Ще не було в світі такої дівчини, яка б встояла перед театром.

Наступного дня холодіючою рукою я передав Нюсі записку:

«В місті гастролує столичний театр. Якщо ваша ласка, то чи не пішли б ми на виставу?»

Нюся, не глянувши на папірець, схвала його до кишені. Мене кинуло спочатку в холод, а потім пробрав такий піт, ніби випив ціле відро чаю на липовому настої.

Тільки-но продзвонив дзвінок і лектор вийшов з аудиторії, Нюся розгорнула записку. Я прикипів до стільця, безсилий звестися на ноги.

— А квитки? — голосно запитала Нюся, обпаливши мене ясным поглядом сірих глибоких очей.

Я поспішно захитав головою та промурмотів щось невиразне. Вона зовсім мене паралізувала тим небесним поглядом.

— Гаразд, підемо...— ласкаво згодилась дівчина.

І ось квитки, куплені за останні п'ять карбованців, тих самих, на які ще треба було жити три дні до стипендії, у моїй кишені. За мене, мабуть, немає щасливішої людини на світі.

Напередодні вистави я весь палав у пекельному вогні. Ні думки, ні наука — ніщо не лізло в голову. Я жив одним — ми йдемо з нею до театру. Мені здавалося, що в світі все побудовано якнайсправедливіше, якнаймудріше і якнайкраще. Я був безмірно щасливий, і ніщо не могло потьмарити мого щастя.

В театр я почав збиратися зарані. І відразу ж відчув, як перед очима попливли зелені і жовті кола. В театр, то в театр, але в що ж я вдягнуся? На заняття можна було бігати й босому, курсанти вже звикли до моїх полатаних штанів та вилізлих з сорочки ліктів. Але тепер, коли я з'явлюсь на своє перше побачення, та ще й іду на виставу у справжній театр,— чи міг я показатися там, серед мармурових колон та позолочених дзеркал, у такому вбранні?

З відчаєм охопив я давно не стрижену голову руками і застогнав. Безсилий сів на ліжку, втупив очі в підлогу. Зрозумів — у такому вбранні і думати не можна ні про театр, ні про

побачення. «І на що я надіявся раніше? — пекла мене думка. — На що надіявся?» І сльози навертались на очі.

— Значить, ідеш в театр? З тією, кудлатою? — кольнув мене Вася Шаповал. Важко було визначити те почуття, яке охопило мою душу після тих слів. Я і образився, і порадив з того, що мою незрівнянну Нюсю він назвав кудлатою — значить, вона йому не подобається. І спалахнув увесь гнівом — таку дівчину, таку красуню він посмів назвати отаким словом?!

Але я тільки похмуро на нього глянув оком, знову схилив голову.

— Ти ж ось що, — порадив Вася. — Піди в перукарню та пострижи свою чуприну, а то не на жениха схожий, а на компрачикоса...

Я весь спалахнув, розгнівався за «жениха», хоч це звання й не було таким уже для людини в подібному до мене стані образливим, а за «компрачикоса» — не знав, ображатись чи ні.

Вперше почув тоді це слово... І де тільки його Васько вишкрябав?

— Та волосся вимий, а то воно в тебе, як щетина на одній благородній істоті.

Я охоче скористався б цими порадами, коли б в тому була потреба. В моєму ж становищі — людини босої і голої — порада ця звучала, як кепкування.

Вася Шаповал в одну мить, як завдав так і зняв з мене і гнів, і розпач.

— Та вдягни френча й сандалі, — ніби між іншим, кинув він. — Та й штани, коли хочеш.

— Справді? — схопився я на ноги.

— А то в чому ж ти до дівчини підеш? — сердито вирячив лупаті очі, помережані червоними жилками, Вася. — Жених!

Ніби з непривабливої холодної землі мене було кинуте на сьоме небо.

— Спасибі тобі, Васю! — гаряче схопив я Шаповала за руку. — Ти... ти справжній друг!

— Ну, годі, годі, — буркнув незадоволено Вася. — Поспішай в перукарню, бо закриється...

За останнього карбованця, якого я зберігав дівчині на цукерки, перукар-учень вистриг мені такого бокса, що його швидше можна було назвати їжачком. Я був навіть занепокоївся, бо моя зачіска скидалась на отого їжачка, що чіпляється на губу шкідливому телаті, але коли мою чуприну поприскали пахучою водою, настояною на одеколоні, та пригладили на бочок, я аж розцвів від задоволення. Збагнув, — перукар наполовину скоротив мені турботи — не треба мити голову.

І ось я в колі тих курсантів, які живуть зі мною в одній кімнаті. Згораю від щастя. Вони прибирають мене неначе не на побачення, а до шлюбу.

Мовчазні, зосереджені, тільки сопуть, пильно оглядають з усіх боків, поскикують то за поясок штанів, то за поли френча.

Себе я не бачу, але розумію, що це вперше на моїх худорлявих плечах появився такий розкішний френч, а на ногах такі божественні сандалії. Коли ж зважити ще й на сині шевйотові штани, правда, трохи задовгі і через те підтягнені під самі руки та підв'язані двома шворками, що вже встигли в'їстися мені в плечі, то можете собі уявити мій святковий настрій. Лицар, жених, піжон — ким хочете назовіть мене, друзі.

— Нічого? — якось таємниче і тривожно запитують один в одного друзі.

— Нічого... Зійде... — заспокоють самі себе.

Нарешті я рушаю з дому. Поспішаю, бо лишилось якихось двадцять хвилин до вистави. Почував я себе в цьому розкішному одязі так, ніби на мене вдягли щонайменше королівську мантию.

На щастя, Нюся подалася до театру, не ждучи свого супутника. Під цікавими поглядами однокурсників, що, мов по команді, висунулись з усіх вікон і з лукавими посмішками проводжали за самі ворота, я не вийшов, вибіг на вулицю.

В театр я прибіг вже тоді, коли відлунав другий дзвінок. Нюся сиділа на своєму місці, і я, затамувавши подих, соромлячись свого розкішного одягу, тихенько підсів до неї. Дівчина все ж помітила моє вбрання, від подиву округлила очі і з острахом відсахнулась в сторону.

Віддзвенів і третій дзвінок, в залі погасло, за сценою глухо прогув гонг, і шовкова завіса тихо пішла вгору.

Й зараз пам'ятаю — ставили «Першу кінну» Всеволода Вишневського. Але що показувалося на сцені, я не бачив. І не тому, що був безмежно закоханим, а швидше по причині неблаганного стовпа, що його якийсь біс надумав поставити якраз перед моїм носом. Я спробував нахилитись праворуч, але поряд сиділа сувора бабуса — вона відразу ж забубоніла про неввічливість та нахабство молоді. І я відсахнувся, втупив очі у сірий камінь. Зліва сиділа Нюся. Їй самій теж не всю сцену було видно через той клятий стовп. Я не смів її потурбувати. Немигаючими очима вона дивилась на сцену. Я теж по мові здогадувався, що на сцені відбуваються цікаві події, але примирився з тим, щоб їх не бачити.

Я й так був неймовірно щасливий і всім задоволений. Нюся дивилась на сцену, а я на Нюсю. І мені здавалося, що я бачив значно більше, ніж вона.

Коли в залі засвітилося світло, я був навіть розчарований — перервалося таке прекрасне, неповторне видіння. В ту ж мить Нюся, не глянувши у мій бік, відразу ж подалася до виходу. Я, розуміючи, що повинен бути чемним, почав ждати її в залі.

На другу дію моя кохана не з'явилась. Тепер я бачив те, що діялось на сцені, але нічого не розумів — було воно все, немов у тумані. Під час наступного антракту, хоч і почував себе незручно в такому розкішному вбранні, я вийшов у фойє, надіючись розшукати свою дівчину. Думав, що вона заблудилась і не знайшла нашого ярусу, — адже це тобі театр, а не міський клуб!

Нюся мов у воду впала. Вже пролунав останній дзвінок, глядачі поспішали до залу, а я, мов навіжений, мотався поміж лискучими колонами просторого залу. Тільки тепер помітив ще якогось дивака в незвичайному одязі і з на диво знайомим обличчям. Він теж когось розшукував. Я зупинився вражений.

З дзеркала на мене, розкривши рота і округливши очі, дивився я сам. Тільки тепер, пригледівшись до власної персони, я зрозумів, чому після першої дії втекла Нюся. Дивачка. Їй треба було це зробити відразу, в той момент, коли побачила мене в театрі.

Якусь хвилину я оглядав своє вбрання. Широкі холоші штанив надійно лежали на не по нозі довгих, з підошвою на три пальці, сандалях, а фасонний френч сягав до колін, висів, ніби на опудалі. На голові справжнім їжаком стирчав в усі боки колючий полубокс, а на обличчі грала дурнувата посмішка.

Круто повернувшись, я побіг з театру...

На другий день через вікно гуртожитку я бачив, як моя недосяжна Нюся, несміливо заглядаючи в очі, йшла поруч з Васею Шаповалом. На ньому акуратно, немов улипнувши, сидів той самий френч, який, чорт би його був побрав ще матерію, не лежав, а висів на мені, мов дрантя на опудалі.

КУРКУ ІДЯТЬ РУКАМИ

Якось приїхав я в літку до матері в гості. Мати як глянула на мене, так і охнула. Справді, це був уже не той Каленик, який варив колись з останньої муки вареники. Придбав я собі білосніжний костюм, ноги взув у білі парусинові туфлі, на го-

лову натяг білого кашкета. Тільки обличчя та шия й полискували коричневим загаром.

— Матінко моя! — зчепила руки мати. — Та й вирядився ж бісів хлопець — геть тобі покійник.

Хмикнув Данилко. Гикнув Гаврилко. Горпинка — та радісно заплескала в долоні, заверещала:

— Ой, які штани білі в нашого Каленика!

Та мати швидко примирилася з моїм одягом. Зустрілася якось з своєю подругою юних літ, бондарихою, а та дуже високо оцінила мій смак.

— Твій Каленик — ніби з благородних. Коли я служила горничною в панів Підвисоцьких, то їхній синок Нолюша точнісінько так виряджався.

Ще й запросила через матір мене в гості.

З того часу мати стала задумлива і зосереджена. Вона дорожила дружною з бондарихою, кожне слово якої було для неї істиною. Бондариха ще дівчиною довго служила у панів і перейняла від них усі панські звичаї. В хаті в бондарихи було все на міський лад, а сама вона й слова не промовить, щоб не ввернути туди панського звороту. Жив бондар в достатку, в нього тільки пташиного молока не вистачало. В хаті стояв пофарбований в зелене та червоне широкий стіл, вікна теж були фарбовані, замість звичайних лав навколо столу вишикувались в ряд незграбні, чимось схожі на самого бондаря, стільці; там, де в людей стояв звичайний дощаний піл, красувалося широке дерев'яне ліжко. В кутку стояла велика бочка з розкішним зеленим фікусом.

Все те мені запам'яталося з самісінького дитинства, бо моя мати, хоч ми були і вбогі, була вхожа до бондарихи. Частенько мати допомагала у вільний час колишній подрузі то город пропалювати, то поралася в саду чи товклася на хатній роботі. Зате й бондариха не забувала неньки — то суне в руки шматок сала тихцем від бондаря, то яку миску пшона на кулешик, або віддасть старі бондареві штани чи сорочку, з яких потім шила мати нам розкішні роби.

В бондаря росла донька-одиначка Марійка. Вона приходилась мені ровесницею. Ще в той час, коли живий був тато, а мама не так часто сапала бондареву картоплю, а частіше заходила в неділю до їхньої хати як гість, домовились батьки жартома про те, що, коли ми з Марійкою виростемо, то нас обов'язково «обкрутять».

Спочатку я не надавав тим жартам значення, а коли трохи підріс та почали мені Марійкою очі вибивати, я люто зненавидів дівчинку. Часто скаржилась бондариха моїй матері, а

бондар обіцяв повісити мене на першій гілляці, але всі його погрози, як і матеріні тумачи, не помагали. Тільки потрапляла мені на очі сіроока кремезна Марійка, як відразу все те забувалося. Мені ненависним було її по-міському пошите з недоступного для нас ситцю платтячко, її зелені шкарпеточки, мене бісили її червоні круглі щічки. Хватав лозину, грудку землі чи що там трапляло до рук і починав стьобати дівчину. Вона верещала на всю вулицю, а хлопці ехидно хихикали:

— Дивіться, дивіться, молодий молоду на росу переганяє.

Я втівав куди-небудь за село і подовгу плакав від злости і безсилля.

І ось тепер, коли пройшли роки, коли я вже став учителем, а Марійка дорослою дівчиною, мені пригадалися ті дитячі вивітки. Спитав у матері:

— А бондар не повісить мене на гілляці?

— За віщо?

— А за Марійку.

Мамине обличчя в одну мить ніби освітілося сонцем. Біля вуст розтала скорботна зморшка, очі мрійно примружились, а щоки округлились.

— Е, Каленику, побачив би ти Марійку,— зітхнула мама.— Справжня панійка. Хоч кому під стать.

І вже заклопотано:

— Тільки що грамота в неї мала. А так — бути б їй учителькою, та й годі. То підеш до бондарів?

— Та й не знаю...— знизую плечима.

Мене й справді бондарі не приваблювали, я навіть вороже ставився до них, коли довідався, що вони ще й досіль не в колгоспі — все крутить бондар: то подасть заяву, то назад забере.

— Сходи, синку,— просила мати.— Все-таки незручно — хоч ти й учитель, та й вони ж люди не маленькі.

З того дня мати все частіше заводила одну розмову. Я читаю, бувало, а вона сяде збоку, маленька, тихенька, непомітна така і така радісно-сюяча.

— Все ото читаєш...— похитує головою. І стільки поваги до мого заняття, аж побожністю віє від тих слів.

— Читаю, мамо.

— Еге ж, певно, то голівонька та бідна пухне від того читання. Тож все збагнути треба. А ти поменше читай, синку,— раптом радить мама.— Бо чула я, ніби від великої науки з глазду сходять,— додає таємниче.

Я сміюся:

— В мене голова, як чавун, витримає.

— Е-е, витримає... Коли б уже хоч платня висока, а за таку, як ти одержуєш,— можна й менше читати.

— То хіба я за гроші читаю? — дивуюсь.

— А то ж за віщо тобі платять вісімдесят карбованців?

— За те, що дітей навчаю.

— А хіба ж ти їх не по книгах навчаєш?

Розмова на якийсь час переривається. Я, внутрішньо підсміююся над старенькою, втоплюю очі в книгу, а вона думає своє.

— Воно ж і вісімдесят карбованців гроші,— починає згодом роздумливо мама.— Коли б ото при сім'ї, то й жити б можна. А так що ж — за квартиру плати, хазяйка та за харчі, мов з багача якого, тягне. І де тільки та совість в людей?

В матері гнівно спалахують її золотисті добрі очі. Біля вуст залягає знайома скорбна зморшка.

— Всі так платять, мамо.

— Еге ж, усі. А коли б ото своя хазяйка — то, гляди, й половини не пішло б на харчування. Карбованців тридцять би щомісячно лишалось. Подумати тільки — отакі гроші...

Другого разу мама почала з іншого боку.

— А бондарівні від сватів нема відбою. Вже, мов з п'яти сіл приходили... Та й свої, сельчани, сватаються.

— То чому ж не виходить? — запитую.

— Хто зна,— задумливо відповідає мама.— На когось, мабуть, виглядає...

— Певно, вже ж не на нас, мамо,— кажу сміючись.

Мати допитливо глянула мені в очі.

— А хто зна,— сказала таємниче.— Ти в мене, сину, тепер не останній, не в усіх сини учителі, хлопче.

Я посміхаюся. А мати думає вголос:

— Не бере чорт бондаря. Чого тільки не напташили дівці. Одягу — за вік не переносить. І спідниці, й хутрянки, й кожушанки, і чоботи, й тувель пар п'ять, хустки прості й коробошні, аж двоє пальт по-міському. Та що там казати — в селі вона сільська, а в місті — міська.

— Одним словом — багата наречена,— кажу скептично.

Мати не відчула мого тону. Вихваляє бондарівну.

— І скриню зробив бондар, і стіл, і ліжко, а вже що подушок там та простирадл...

— Ого! Ця дівка не засидиться!

— Авжеж, не засидиться! — тривожно зиркнула на мене мама.— Корову ж дає в придане, свиню з поросятами і п'ятеро овець,— скрадливо оглянувшись, повідомила мама.

А на кінець розмови порадила:

— Зайди в неділю, синку, до бондарів. Незручно все-таки — приїхав до матері та й сидиш у хаті, сушиш голову тими книгами.

В суботу мати приступила до мене з коротким вужем:

— То підеш завтра до бондарів?

— А чого я там не бачив?

В мами сердито блиснули очі, вона невдоволено відвернула-лась:

— Кажу ж — запрошували. Не гордуй людьми, синку.

Докір дійшов мені до серця. Справді, чи слід відмовлятися від запрошення, коли люди такі ласкаві? Та чи й варто завдавати досади матері? Хочеться неньці, щоб я пішов — то й піду. Не з'їдять же мене бондарі. Та, до речі, й Марійку побачу — яка там з неї красуня, що свати не переводяться.

— Та піду вже, піду, — кажу сміючись. — Тільки не сердьтєся, мамо.

— Та хіба ж я серджусь? — відповідає, а сама таки ж сердиться. — Кривдно тільки, що ми такі дурні. Щастя саме пливє до рук, бери, мовляв, приймай, а ми, як ті телепні, — вухами хитаємо.

Я переконався, що мама твердо таки вирішила одружити мене з Марійкою і прибрати до рук і ту корівку, і свиней, і овечат, і все, що належало отримати за невісткою. Я сміявся в душі. Мені жаль було старенької — бідна моя мама. Хіба ж я зможу задовольнити твое палке бажання. Тобі корівчину хочеться мати, а я не збираюся одружуватись. До того ж не Марійку мені треба...

Надійшла неділя. Я неквапливо вирядився в свій білосніжний костюм, натер зубним порошком черевики, — збирався в гості. Мати в той ранок ніби помолодшала років на двадцять — упадала біля мене, наперед угадувала мое кожне бажання.

— Ти ж з бондарихою будь чемним, — радила таємниче на прощання. — Бо вона жінка бувала, біля панів терлась, так щоб не осудила.

— Не осудить, — сказав я впевнено.

В бондарів мене таки ждали. Не встиг я за клямку взятися, а хвіртка сама відчинилась. Зустрічала сама бондариха, огрядна білолиця жінка, молодша своїх років, зодягнена по-святковому у напівміський одяг, запнута новою білою хусткою.

— Каленик Стратонович! — вітала радісно. — Что ж ето в лісі здохло! Заходьте, заходьте, милості просім,

Я ступив на подвір'я.

— А я глядю — чи не к нам хтось идьоть в белом. Ах, і вирос же ти, Каленику Стратоновичу, жених, да й толькo! Я весь пломенів від тих слів та безцеремонних оглядин.

Бондариха запросила мене до хати.

На порозі зустрілася дівчина. Я відразу впізнав Марійку. Власним очам не вірив, що то вона. Було ж цибате, вилицювате дівчисько з витрішкуватими сірими очима, а виросла неймовірна красуня — струнка, сіроока, щоки горіли свіжим ранковим рум'янцем. Вона і сполохано, і разом з тим радісно посміхалась мені назустріч.

— Марійко! — покликала доньку бондариха. — Глянь, якого бог нам гостя послав. Чи впізнаєш Каленика? А це ж он ще недавно крапивою тебе, крапивою...

Ми привітались. Я мимоволі затримав Марійчину руку, м'яку і трепетну, дівчина допитливо зиркнула мені в очі, засоромилась, відвернулась, схилила голову.

— Вот як! — сплеснула в долоні мати. — Застеснялась? Нужлі, думаєш, Каленик Стратонович тебе знову відшмагає лозиною?

Хитрюча бондариха спровадила нас у сад, а сама подалася до хати.

Мені не вперше бувати у саду в бондаря. Колись ще малим бував тут з матір'ю, і мене частували солодкими падалицями; вже старшим не раз навідувався сюди з хлопцями без запрошення, вночі, і тоді вже не задовольнявся падалицею — норовив зривати кращі плоди, та ще й з вершечка дерева.

За ці роки сад значно постарів, дерева взялися цвіллю, чимало гілляк було спиляно при самому стовбурі. Але все те я відзначив у своїй пам'яті, лише кинувши на сад оком. Всю мою увагу заповонила Марійка. Правду мати сказала — така дівчина не засидиться.

Марійка вже не відверталась, а все частіше скрадливо зиркала на мене. Я розумів, що справив на неї приємне враження. Водила мене від яблуні до яблуні, пропонувала найсолодші яблука.

Я відмовлявся, а сам не зводив з неї очей. Вона сама була мов те яблуко в спасівку, рум'яна, пружна, по вінця налита здоров'ям. Мені аж дивно було, що ця чорнобрива, струнка дівчина — та сама Марійка, яку я так довго і уперто переслідував у дитинстві.

— А ти пам'ятаєш, Марійко, як я тебе бив колись на вулиці?

Вона залилася рум'янцем, розсміялась щиро, дзвінко:

— Ого, хіба те можна забути?

— А ти не сердишся?

— То ж коли було?

Замріяно примружила очі, схитнула голівкою.

— А що, коли я зараз візьму лозину?

Марійка аж у боки взялася.

— Хіба учителі б'ються? Відразу виженуть з роботи.

В тих словах, в тому безтурботному сміху було стільки наївного, напівдитячого, такого, що цілком мене полонило. Жалкував у душі, що змарнував стільки днів, не послухався матері. А тепер, коли ми зустрілись, вже за якихось два дні мав виїздити з села.

Ми помовчали якусь хвилину.

— А ти, Марійко, довго вчилась у школі? — питаю.

Вона низько схиляє голову, в голосі туга.

— Не віддали ж мене в науку. Одна донька, бач... От і закінчила лише чотири класи.

В тих словах, а ще виразніше в тоні голосу, яскраво чулося нарікання на власну долю.

І мені стало жаль дівчину.

Вона ж, певно, хоче вчитися, бути людиною, а їй чіпляють на шию корову з вівцями і випихають заміж...

— А так хотілося вчитися... Я так жалкую... — жалібним голосом стверджує мій здогад Марійка, а сама задумливо перекушує зелену бадилинку.

І в моїй голові в одну мить визріло рішення: я одружуся з Марійкою. Не задля того, щоб догодити матері, не з-за корови та овечат, а задля самої Марійки. Адже вона красуня, яких я ще не зустрічав.

Довгими зимовими вечорами я вчитиму її, а потім пошлю в технікум. Все життя будемо потім чити дітей, бо хіба ж є на світі краща від цієї благородної роботи?

— Ти учителькою хотіла б бути, Марійко? — питаюся з душевним трепетом.

— Ой, куди мені...

Вона безнадійно змахує рукою, але я розумію, що їй дуже хочеться вчитися, вийти в люди.

— Пізно, занадто пізно, — хитає головою.

— Ні, не пізно! Не пізно, Марійко, — говорю палко. — Аби тільки твоя охота, аби ти захотіла...

Нашу розмову перебила бондариха, покликала мене до хати. Поморщившись, я попрямував до дверей. Але я вірив — почату розмову ми закінчимо. І навіть посміхнувся сам до себе — це ж як радуватиметься моя мати.

В хаті було, як колись. Те ж широке дерев'яне ліжко, той же стіл.

Тільки фікус виріс під саму стелю, упирався гіллям у стіни.

— Ізвиніте, Каленик Стратонович, що я покулінарничала так нашвидку. Не ждали дорогого гостя. Садитесь до столу, будьте любезні.

На столі поблискувала пляшка, на мідній, до золота начищеній, таці апетитно парувала смажена курка.

Хоч я й почував себе ніяково, але запах смаженої курятини так ударив у ніс, що я здався. Та й хотілося догодити матері, бо просила: коли ж садовитимуть до столу — не відмовляйся.

Я притулився на кінчику стільця. Думав, що й Марійка сяде, а вона, лукаво зиркнувши у мій бік, посміхнулася якось загадково та й пішла з хати.

Бондариха налила по чарці, підсунула ближче до мене курятину.

— Ілі, може, ви не п'єте, Каленику Стратоновичу? — якось єхидно запитала. — Тепер учоніє, мов чорт ладану, бояться етой водки.

Я насторожився.

Несподівана втеча Марійки, дивне питання бондарихи мене охолодили. А чи не надумали в цій хаті пожартувати з комсомольця? Адже бондарі й досі не в колгоспі... Чи не збираються напоїти мене та й виставити на весь район посміховиськом?

Уявилося, що говоритимуть на бюро райкому комсомолу, коли довідаються, що Каленик Переплигнігопченко пиячив, та ще й у якогось непевного елемента. Враз глухий сумнів огорнув мою душу — певно, і Марійка мною зовсім не цікавиться, їй, видать, більш до душі ті парубки, що навперебій старостів засилають.

З тривогою зиркнув на смажену курятину. І враз помітив, що на столі не було жодної виделки, хоч бондариха й славилася тим, що в неї одної на все село водилися металеві виделки, а сама вона їла тільки виделкою.

Переконався — хитрі підкуркульники вирішили загнати мене на слизьке. В їх був розрахунок простий — я вип'ю чарку, а закустити не зможу — не буду ж я, учитель, культурна людина, брати їжу руками?

Гнівом стиснулось серце. Ледь стримався, щоб не наговорити зайвого. Не варто було сваритись з бондарихою заради матері.

— Ні, спасибі, я не п'ю, — сказав рішуче.

— Тож хоч кушайте! — вжахнулася бондариха.

«Кушайте, а чим?» — подумав я гірко.

— Я не голодний,— відповів сухо.— Спасибі за запрошення. Та й до дверей.

Бондариха зблідла.

— Ну, ізвиніте. В нас усе по-простому. Ми люди хоча й бувалиє, но, ізвиніте, простіє. Нам далеко до учителєй.

Я ледве стримався, щоб не вилаяти господиню.

Не попрощавшись, пішов з хати.

Здивованим поглядом мене провела Марійка.

— Ти ще прийдеш, Каленику? — запитала тривожно.

— Можливо,— кинув я непевно і подався з двору.

Мати зустріла мене запитальним поглядом.

— Ну, як?

— До біса їх, ваших підкуркульників,— дав я собі волю.

— А що таке? — пополотніла мати.

Я розповів, як мене частувала бондариха.

— То, може, вона забула покласти виделку? — здогадувалась мати.

Я таки її переконав, що то не забудькуватість, а не що інше, як ворожий підступ.

Мати гнівно затиснула губи.

— А чого ще ждати від тих проклятих багатирців.

Через день чи два мати зустрілася з бондарихою. Сухо привіталися одна до одної, розминулися, мов чужі.

Потім мама не витримала, спинилась. Оглянулась і бондариха:

— Послухай, Марино,— озвалася мати,— що я тебе запитаю...

Бондариха слухала.

— Для чого ж ти мого хлопця так зобидила?

— Ми ж не благородніє,— закопилила губи бондариха.— Наша хліб-сіль твоєму ученому сину не до смаку.

— А чому ж ти не поклала на стіл виделки?

— Виделки? — здивувалась бондариха.

— Атож. Чим він мав їсти — хіба руками?

— Виделки? — повторила бондариха.— Курку благородні люди, к твоєму сведеню, їдять руками...

Так з-за тієї капосної смаженої курки, яку слід їсти руками, а не виделкою, я назавжди втратив Марійку.

НЕСТОР З ТЕЛИЦЕЮ

Сонце хилилось донизу, від будинків та дерев на всю вулицю падала тінь. В небі пливли легенькі хмари, повівав вітерець.

Я неквапливо йшов додому. Редактор підписав нарешті газету до друку — отож можна було й відпочити.

Жив я на квартирі в одного дідуса та бабусі. За доступну платню мені була відведена в іграшковому будиночку окрема кімната. В ній ледве вмiщався дерев'яний, на трьох ніжках, тапчан, кривобокий столик та стілець, а вже для мене ледь вистачало місця, щоб якось тут повернутись.

Але я почував себе найщасливішою людиною в світі, бо це саме був час мого карколомного злету на газетній ниві. Я й не бажав собі кращих умов, для мене й того вистачало.

Сьогодні ми з секретарем редакції проробили немало роботи, і я почував себе так, ніби мене з тиждень мочили в глинищах замість конопель. Хотілося швидше потрапити в свою кімнату, завалитись на твердий скрипучий тапчан і заснути. Заснути і спати, незважаючи ні на що — ні на лайку дідуса з бабусею, ні на стук коліс, гамір на вулиці, ні навіть на те, що з-під тапчана випала одна ніжка, і він перекошувався набік.

На вулиці було чудесно. Молода осінь ще тільки ледь-ледь пофарбувала дерева, було ще по-літньому тепло, бо холод не встиг показати своїх пазурів. Одним словом, була райська погода — і не холодно, і не жарко.

Підійшовши до свого двору, я побачив тут парокінну підводу. Біля воза стояла прив'язана телиця-трилітка, знічев'я жувала сіно. Вона байдуже втупила в мене свої великі вогкуваті очі. На возі стояла, прикрита зів'ялою травою, червона скриня, з-за неї висувалось дві овечі морди.

З дурнуватим виразом вони, дрiмаючи, жували траву.

На порозі одчиненої хвіртки, що вела до хати, сидів дядько Нестор. Я його пізнав одразу по кучерявій чорній бороді, по підсліпуватих очах з червоними повіками.

— Добрий день, Несторе Гнатовичу! — привітався весело, а сам подумав: «Ще чого не вистачало — нічліжника мені підкинуло».

Дядько Нестор закліпав очима, мов пружиною його підняло з порога, вирівнявся по-солдатському.

— Нарешті. Доброго здоров'я, Каленику Стратоновичу.

«Чого його принесло в місто з усім господарством?» — думалось мені.

— До міста,— кажу,— забились, Несторе Гнатовичу?

— Еге, отожд-о. Воно й не з руки було, і час такий тепер гарячий, та й бригадир коней не давав, та коли ж те... то вже, казав той.

Я здогадався, що дядько Нестор приїхав у місто на ярмарок. Ну що ж — хай собі чоловік ярмаркує, але що робити мені? Де я його розташую на ніч, коли в мою кімнату зайвої людини не втиснеш, а дядько Нестор ще й не сам, а з возом та худобою? Але я не подавав і виду, що дядькова поява завдає мені клопоту. Навпаки, намагався говорити як можна ласкавіше, привітніше.

— Що ж там в селі нового? — питаю.

— Та нічого такого — стоїть собі, не перевернулося.

В тому селі, де жив Нестор Гнатович, я більше року учительствовав. Звикся з селом і людьми так, що мені здавалося, ніби воно було другою моєю батьківщиною. А з Нестором Гнатовичем я й зовсім здружився — жили по сусідству, якийсь час я навіть харчувався в його хаті.

Та все ж найбільше зближувала нас з дядьком Нестором його Гафійка.

Гафійці років вісімнадцять-дев'ятнадцять. Вона міцна, чорноброва, з бронзовим засмаглим обличчям. В селі її вважали красунею, а мені вона не подобалась: гляну збоку — гарна дівчина, а серце мовчить — не мліє. Але це не заважало нам з Гафійкою дружити. Більше того — я став її учителем.

Гафійка закінчила лише чотири класи. У селі відкрилася семирічна школа, і хоч у п'ятий ходили майже всі мої ровесники, але то були хлопці, а Гафійці, дівчині на виданні, вчитися в школі було незручно.

— Ви, Каленику Стратоновичу, навчали б нашу Гапку,— сказав якимось Нестор Гнатович.— Може б, вона пішла потім на курси та й якою вихователькою в яслах була, а може, й бригадиркою в колгоспі.

Я охоче приступив до навчання.

Гафійка була неухажаною ученицею. Я їй розповідаю що-небудь, а вона дивиться, бувало, на мене, й дивиться, і не моргне. Запитаю: чи зрозуміла те, про що я говорю, а дівчина тільки почервоніє, зямнеться або скаже:

— А вам, Каленику, вже голитися час.

Але все ж не вся наука для дівчини пройшла марно. Вона привчилася читати книжки та газети, почала активно виступати в драматичному гуртку, а до мене ставилась, як до свого сім'янина. Куди б я не йшов — і Гафійка за мною, запізнюся я на вечерю, а вона вже в двері стукає:

— Каленику, йдіть вечеряти, бо суп прохолоне.

Злі язики теревенили, що Гафійчина наука закінчиться нашим одруженням, говорили вже не тільки за очі, а все частіше почали натякати і у вічі, але ми не надавали тому значення.

Згодом мене висунули на редакційну роботу в район, і я назавжди покинув Гафійчине село. Скажу відверто, що та розлука мене ані радувала, ані печалила. Більше того, я навіть був задоволений, що спекався отакої неуважної учениці.

До мене в місто часто навідувались гості з села, отож нічого не було дивного в тому, що заїхав на нічліг і дядько Нестор. Як-не-як, а був він для мене своєю людиною, майже родичем, бо стільки часу годував своїм хлібом, хоч, правда, й зачималі гроші.

Маскуючи своє невдоволення, я запросив Нестора до хати.

— Та я вже був і в хаті,— сказав він досадливо.— Вже давненько тут вертимось. Одначе тут служба погірше учительської — з ранку до ночі, говорить хазяйка, сидиш на роботі.

Такий відгук про мою зайнятість був мені до серця. Але як людина скромна, я пробубонів щось про те, що, мовляв, кожна людина повинна трудитись, наскільки їй уміння й сили дозволяють. Нестор Гнатович цілком схвалив мої слова:

— Авжеж, авжеж. Кожній, як мовиться, вороні свій політ.

Ми зайшли на подвір'я. Воріт до садиби не було — була одна вузьенька хвіртка. Я занепокоївся:

— Як же, Несторе Гнатовичу, бути з підводою? Заїхати до нас не можна.

Нестор Гнатович, окинувши подвір'я підсліпуватим оком, почував потилицю.

— Еге ж, то й я кажу,— як воно живуть люди в цих містах? Ані хлівчика тобі, ані воріт. Це ж хоч і заведеш яку худобину чи вівцю, скажемо до прикладу, а тримати й ніде. Хоч у хаті прив'язуй,— нехай під носа тобі каляє...

Я не прислухався до дядькової мови. Непотрібні мені були тут ні хлівчики, ні ворота. З мене вистачало вогкуватої комірчини. В ній я й без корови та овець почував себе чудово і незалежно.

А Нестор Гнатович клопотався:

— Воно, зрозуміла річ, можна корівчину й на селі тримати, але ж знову — спробуй молоко на базарі купляти. В нас воно — так собі, непотріб, а тут за все гроші та гроші. А де їх наберешся, тих грошей? Еге ж, не бійсь, і для тебе тут банк не щодня відкритий?..

— Нічого, Несторе Гнатовичу,— заспокоюю гостя,— для мене вистачає, жити можна.

— Ну, дай біг, дай біг! — невідомо чому радів Нестор Гнатович.— Та й те сказати — служба, воно, одним словом, не наш християнський труд...

Заходимо до хати.

Назустріч мені господиня. Згорблена, сухенька, з кістявими руками й такими хитрючими та єхидними очима, що дивитись на неї противно. Рот до вух, лукаво підморгує:

— Нарешті прийшов женишок наш!

І не зрозумівши, чи рада вона «женишкові», чи без солі його б з'їла.

— Ну й потайний же ви, Каленику Стратоновичу, ну й потайний,— хитає головою.

— Чому це я потайний? — дивуюся.

І тільки тепер помітив, що господиня в хаті не сама. Біля вікна, сховавшись за пузатим старомодним комодом, сиділа Гафійка. Побачивши мене, вона спалахнула, одвернулась до вікна.

— Це й питаєте? — чмихнула господиня, а в очах запливали сердиті бісики.— Одружуетесь і мовчите.

— Я одружуюсь? — полізли в мене очі на лоба.

— Та вже ж не я.

При тих словах Гафійка підняла голову і зиркнула на мене тривожно.

— Здрастуй, Гафійко! — вітаюся.

— Здрастуй,— тихо проговорила у відповідь дівчина і ще більше почервоніла.

— Звідкіля це ви взяли, Матвіївно, що я одружуюсь? — сміючись, запитую господиню.

— Святий та божий. Наречена з приданим жде з обідньої пори, а він, безсовісний, викликав дівчину, а сам десь біля інших упадає. Не годиться, Каленику Стратоновичу, з таких кроків подружеське життя починати.

— Не твоє діло, стара,— гукнув з кухні дідусь.

— Мовчи, дурню,— розлютилась господиня.

Для неї треба було небагато, щоб спалахнути.

— Не твоя справа — хай люди женяться,— стояв на своєму дідусь.

— Хай хоч і тричі на день женяться — мені байдуже. Але кімнату здавалось постояльцю самотньому, про сім'ю мови не було. І, здається, можна було сказати, що ми женимось. А повертати назад гроші за квартиру я не намерена. В мене теж видатки, і я вже все витратила.

Тільки вчора я розрахувався з господинею за два місяці наперед.

— Та заспокойтеся, Матвійно,— говорю сміючись.— Хто вам сказав, що я одружуюсь? Ніхто не одружується.

Тепер у розмову втрутилась Гафійка. Біда, вона виступила з-за комода, перелякано дивилася на мене.

— Як не женишся? А для чого ж писав?

Дівчина заснувала руками по грудях, мабуть, їй забракло повітря, і вона хотіла розстебнути комір. Вона й справді розстебнулася, не соромлячись присутніх, дістала з-за пазухи конверта.

— Ти ж велів — приїхати. Ми й приїхали.

Гафійка подала мені до рук листа.

Тільки тепер я збагнув, що трапилось якесь важке непорозуміння, що дядько Нестор зовсім не на базар чи ярмарок приїхав з худобою та скринею на возі. Я оглянувся. Нестор Гнатович стояв у дверях, прихилившись до лутки, якимсь недобре, чи то засоромлено, чи то ображено, посміхався, чухав голову.

— Отож я тобі казав,— зиркнув недобрим поглядом на дочку,— сходи до міста, довідайся, а ти, як навіжена,— лпгай телицю, тягни скриню. От і маеш...

Тремтячими руками я розгорнув листа. Явно зміненним почерком хтось писав:

«Дорога моя і любезна Гапко Несторівно! Поскільки я, значить, состою тепер у районі на високій службі і дуже зайнятий своєю роботою, то не можу приїхати до тебе особисто і передаю тобі низький поклін і цілую тебе в уста малиновії. А ще бажаю тобі, дорога і любя Гафійко, доброго здоров'я і повідомляю, що я сумую за тобою тут дуже, бо люблю тебе, як свою душу.

А ще передаю низенький поклін твоєму батькові Нестору Гнатовичу, і матері Вівді Іванівні, і сестричці Маринці і бажаю всім щастя і многих літ життя.

А ще прошу тебе, дорога моя Гафійко, коли я тобі по серцю і любиш ти мене хоч трішки, то, не задумуючись, бери, що тобі батьки дадуть, а коли не дадуть за тобою нічого, то сама приїзди до мене просто на квартиру і будеш моєю дружиною, бо мені неможливо по службі бути неодруженому і взагалі я не можу тут жити без тебе. А якщо, може, твій батько не захоче тебе за мене віддати, то візьми що необхідне з одягу та й втікай, в чому стоїш, до мене. Житимемо ми щасливо і весело, бо я отримую тут високу зарплату, то й куплю тобі все, що треба, та й леліятиму тебе, як горличку, бо люблю тебе

більше самого себе. А приїхати по тебе я не можу, бо діла не відпускають.

Залишаюся твій до гробу.

Каленик Переплигнигопченко».

З мене сім потів вилило, поки я дочитав того листа. А Гафійка стояла ні жива ні мертва, з надією стежила за тим читанням.

— Хіба ж бо ми поїхали, коли б не лист? — знай одне повторяла вона.

— Ну, чекай же! — потряс я листом, дочитавши.— Я довідаюсь, який мерзотник так жартує. Знайшов собі жарти...

— То хіба це не ти писав? — ступила до мене на крок Гафійка, пополотнівши.

— Таж відомо, що не я! — вигукнув патетично.

В одну мить забіг у свою кімнату, схопив з стола зошит з якимсь конспектом, почав тикати його під носа оторопілій дівчині.

— Глянь на мій почерк. Хіба я так пишу? Хіба ти не пам'ятаєш, як я пишу? — гарячково виплутувався я з цього дурного становища.

Нестор Гнатович теж нечутно підійшов до нас, заглянув у зошит. Потім узяв з підлоги зім'ятого листа, порівняв написане.

— І сліпому видно, що не одна рука, — сказав розчаровано.

— А при чому ж тут я? — враз, певно збагнувши своє становище, скрикнула Гафійка.— Я хіба знаю, хто писав? Раз від тебе — значить, ти й писав. І нікуди я не поїду... Куди я тепер поїду?

Вона по-дитячому зарюмсала, уткнулась головою в комод.

Нестор Гнатович торкнув її пужалном у плече.

— Годі, дівко, туросити та смішити людей. Говорив тобі — не спиши, а тепер на себе нарікай. Поїхали додому — завидна, може, з міста виберемось.

Гафійка плакала, господиня лукаво посміхалась. Нестор Гнатович недобре хмурився, ідко хихикав за диктовою перегородкою дідусь. Мені хотілося одного — щоб земля провалилася піді мною. Хоч я й ні в чому не був винен, але почував себе так, ніби це я узяв та й заподіяв людям отаке зло.

Гафійка трохи заспокоїлась, схлипуючи, навіть не глянувши в мій бік, пішла з хати.

— До побачення, люди добрі, — вклонився дядько Нестор.— Пробачте, що по глупості своїй завдали клопоту.

— Ходить здорові,— насмішкувато озвалась господиня.— Та будьте обачніші...

Немов облповований, затиснувся я у свою кімнатку, з-за лутки дивився на вулицю. Бачив, як Гафійка з батьком підійшли до воза, як Нестор Гнатович підтяг черезсідельника, засупонив хомута, взявся за віжки, торкнув батогом коней. Віз рушив. Гафійка підняла з землі лозинку. Телиця вперлася, налягач натягся, як струна. Великими вогкими очима змучена худобина докірливо дивилась на моє вікно. Гафійка спересердя шмагнула телицю лозиною, вона хвицьнула задом, потяглася за возом.

Підвода віддалялась. Згорблено плівся збоку біля воза Нестор Гнатович, похнюпившись, ішла за телицею Гафійка. Червону скриню освітило вечірнє сонце, і вона запалала, весело зсміялась...

Мені враз захотілося вибігти з кімнати, догнати Гафійку, повернути її назад. Без телиці й овечат, без палаючої вогнем скрині. Навіть був рушив до дверей, але зустрівся поглядом з східними очима господині.

— Щаслива ви людина, Каленику Стратоновичу, придане саме пливло до рук...

Мовчки зачинив перед її носом старенькі скрипучі двері.

ДО ЧОГО ПРИЗВОДЯТЬ РЕВНОЩІ...

Питаєте, чому я й досі не одружений? Були, шановні, на те причини.

Після невдалої роботи в районі учителював я знову в одному селі. Село те загубилося серед лісів та боліт на Поліссі, кілометрів за сорок від районного центру. Почував я себе майже щасливим — нарешті спокій і рівновага стали надійними моїми супутниками, і дні мої потекли тихо, в щоденній роботі, схожі один на другий.

Учителів у ті часи не вистачало, і мені доводилось працювати в дві зміни. Спочатку було важко, а потім звик, здавалося, так повинно й бути.

Одного разу, в час мого чергування, до школи зайшов незнайомець. Низенький, головастиий, у великих заляпаних грязюкою ботинках з свинячої шкіри, в просторій витертій фуфайці. Обличчя широке, вилицювате, губи поцятковані чор-

ними виразками, очиці сірі, довірливі, глибоко посаджені під ріденькими кушуватими бровами.

— Вам кого? — недружелюбно запитав я, прийнявши незнайомця за волоцюгу.

— Це школа? — запитав він розгублено.

— Хіба ж не видко? — вже зовсім вороже відповів я. — Стороннім заходити сюди не можна.

— Мені б директора, — ніяково затупцювався незнайомець.

— Для чого вам директор?

— Я новий учитель.

Ці слова мене приголомшили.

— Будь ласка! — збентежено пробубонів я. — Чому ж ви відразу не сказали? В нас, знаєте, такий порядок...

Я запросив його до учительської.

— Новий учитель! Новий учитель! — шепотіли учні. Хтось з них єхидно хихикнув. І мені стало соромно — ніби це я вперше зайшов до школи.

Звали нового учителя Степаном Прокоповичем. Виявився простою і душевною людиною. На всі питання директора він відповідав широко й відверто, густий рум'янець ледь-ледь пробивався через його смагляву, побиту глибокими порами шкіру, а очі дивились на присутніх винувато і тужно.

— Ви вчителювали? — допитувався директор.

— Ні. Я навчався у топографічній школі.

— Мгу... — жує сухі губи директор. — Уявляєте собі педагогічну роботу?

— По тому, як мене колись учили. А взагалі...

— Дітей любите?

— В мене ще немає... — зам'явшись, відповів Степан Прокопович і так почервонів, що на його широкому цибулястому носі виступив піт.

Директор роблено закашлявся.

— Днів три посидите для початку на уроках у Каленика Стратоновича, — сказав він, відкашлявшись, — а тоді вже й самостійно... Одним словом, пройдете невеличку педпрактику в досвідченого педагога.

Степан Прокопович терпляче сидів на всіх моїх уроках, стійко боровся з дрімотою, а на перервах захоплено розхвалював мою педагогічну та викладацьку майстерність. Цими похвалами він немов медом мастив моє самолюбство. Крім того, виявилось, що ми з ним однолітки. Непомітно ми здружились. Поселився Степан Прокопович в шкільній хаті. Тут нас тепер жило четверо. Крім нас, ще двоє нерозлучних друзів — Микола Олександрович Голубець та Олександр Миколайович

Червоноплес. Вони були старшими від мене, отож і поводитись зі мною явно звисока, із зверхньою поблажливістю: ніби й поважали, а насправді дивилися як на жовторотого.

Отож я був радий своєму новому другові. Виразки на його губах і носі — наслідок простуди — згодом зійшли, я звик до його некрасивого, але напрочуд спокійного і доброго обличчя. І тим прикріше було довідатись, що Степан Прокопович, по-тай від усіх, у вільний час нишпорить по селу, підшукує собі затишну кімнатку.

— Певно, наш колега надумав у тиші самоти творити новітню методику, — їдко зауважив Олександр Миколайович. Він усіх вчителів називав колегами, особливо натискуючи на звукові л, подвоюючи, а то й потроюючи його.

— Я відразу запримітив, що в Степанові Прокоповичу є щось сугубо фребелівське, — підтримав друга Микола Олександрович.

Він безтурботно і довго хихикав. Микола Олександрович умів якось особливо уїдливо і смачно сміятись.

Я мовчав. Було сумно на серці — ніхто не хоче зі мною дружити. Навіть Степан Прокопович — людина проста, довірлива, нужденна, але й він шукає нагоди позбутися мого товариства.

За якийсь час мене викликали в райком на нараду.

— Ви, Степане Прокоповичу, підмініте Каленика Стратоновича, — наказав директор.

— А я теж поїду разом з Калеником Стратоновичем, — спокійно відповів новий учитель, так ніби не від директора це залежало, а від нього самого.

— Мгу... Тобто як це? — розгубився директор.

— Мені треба сім'ю привезти, — приглушено заявив Степан Прокопович і не те щоб почервонів, а просто посинів від лоба до самої шиї.

— Тобто — як сім'ю? — закліпав очима директор. — Яка у вас сім'я?

— Дружина... — похнюпився Степан Прокопович.

Коли б грім ударив з ясного неба і блискавка розпанахала навпіл учительську — певно, це так не ошелешило б присутніх. Всі, хто тут був, якусь хвилину, вирячивши очі і не дихаючи, з острахом дивились на Степана Прокоповича.

— Вітаю, вітаю, Степане Прокоповичу. Давно це з вами трапилось? — першим порушив мовчанку директор.

— Співчуваю, чорт побери, вам, колего, — пробурмотів Олександр Миколайович і рвучко потис розгубленому вчителю ліву руку.

— Всяке в житті буває,— хихикнув Микола Олександрович, по-зрадницькому підморгнув і дружньо поплескав Степана Прокоповича по плечу.

...Глибока осінь. Розбагнені поля, набрякле гілля вільх та беріз, низькі холодні хмари і безперервна мжичка. Колеса по-зміїному шиплять в мокрому, схожому на цементовий заміс, зеленуватому піску, стрибають через облужане соснове коріння, а похнюплені коні ліниво ледь-ледь переставляють за ногою ногу.

Немигаючими очима я дивлюся з-під кобки старого позиченого кобеняка на Степана Прокоповича. А він весь переродився. Не помічає й того, що його старий просторий кашкет зовсім розкис, закрив йому вуха й лоба, навис на лискучий комір мокрої фуфайки. Кругла цибулина носа посиніла, губи аж почорніли, а сам він труситься весь і здригається чи то від холоду, чи від нервового збудження.

— Тепер я знаю, для чого живу,— схвильовано оповідає Степан Прокопович.— Та задля неї й сам не знаю, що зробив би. Гори перевернув би, сонце прихилив би. Таку в собі силу відчуваю, мов Ілля Муромець. Інколи думаю собі — хай хто посмів би взяти в мене мою Лушу — убив би, знищив би того нахабу. Я не такий уже слабосилий; то тільки, дивлячись збоку, може видатися, що я сумирний, а я — лютий. Ого, хай тільки розсерджусь — де та й сила береться...

Він говорив таким тоном, ніби не розповідав мені про свої переживання, а хотів залякати. І я, справді, з більшою повагою поглядав на його міцні, затиснені важкі кулаки, на круглі широкі плечі.

— Добре жити одруженому,— ніби сам з собою розмірковував Степан Прокопович.— Прийдеш додому голодний, намерзнешся за день, а дружина тобі картоплі наварить... Я дуже люблю картоплю в мундирах та ще з солоними огірками... Або печена картопля з капустою...

Оповідач жадібно ковтає слину, дивиться кудись вдалину мрійно і з голодною тугою в очах. Круглі ніздрі його широкого носа нервово здригаються — певно, він відчуває нижній запах паруючої картоплі. Картина така яскрава й приваблива, що я механічно витягую з-під сіна в передку воза торбину. Там, правда, немає любимі Степанові картоплі, але ми пожадливо накидаємося на черстві холодні пироги, начинені пшоняною кашею, засмаченою товченим конопляним насінням. Розмова на якийсь час переривається.

Вгамувавши голод, Степан Прокопович роздумує далі вголос:

— Взагалі — дурень той, хто не одружується. Дивлюсь я на вас, Каленику Стратоновичу, на Олександра Миколайовича, Миколу Олександровича та й сам собі дивуюся: молоді, красиві хлопці і... неодружені. Тож, мабуть, дуже сумно одному? Думки різні, знову ж — неприємності можуть бути...

— Які ж тут неприємності? — здивувався я.

— Мало які... — задумується Степан Прокопович. — Можна й у біду, як стій, улипнути. Накинеш, бува, оком на якусь дівчину, а вона — глядь! — вже заміжня. А коли в неї чоловік такий гарячий, як хоч би, до прикладу, й я, — тут того й гляди, що й до кровопролиття справа...

Все це він проказав глухо, таким тоном, що в мене мороз пройшов поза шкірою. Я подумав собі — яка то красуня та розумниця в нього жінка, коли він з-за неї готовий на таке!

— А звідкіля ж ваша дружина, Степане Прокоповичу? — запитую.

Він кидає на мене допитливий, тривожний погляд:

— Звідкіля? Вона в мене дальня, з самої Полтавщини.

Я не бував далі нашого обласного центру і теж вважав Полтавщину незміряною далиною.

— Був я там на топографічній практиці. Ну, й потрапив до них на квартиру. Вона жила там з батьками. І відчув я — ніби в сім'ю рідну потрапив. Мати її годувала мене як сина — і кашею, і борщем, а Луша, бувало, вкраде в матері ще й молока або сметани і... мені. Або картоплі на вечерю солоної наварить та з маслом... Як бог, у них жив. А то одного разу мене сонце вдарило в степу. Довго лежав без пам'яті. То Луша мене відшукала і на плечах додому принесла. Ось як вона мене покохала... А коли зібрався виїздити додому, то охопила руками за шию та як заплаче, та заплаче. — Не можу, каже, без тебе, Степане. Я ж тебе як найріднішого — і годувала, й напувала... — А мені й самому соромно стало — пив, їв, на плечах мене носила, а я такий невдячний? Дивлюся на неї, а вона, мов сонце: чорноока, чорнобрива, рум'янець на всю щоку, а в очах стільки любові... Одним словом, додому я повернувся в Лушею...

— А навчання ж як? — цікавлюся.

— Що ж навчання? — зітхає Степан Прокопович. — Учителювати ось, як бачите, почав... Не до науки тепер, коли сімейне становище, одним словом...

Прибувши до міста, ми з ним розсталися: я пішов на засідання, а він поїхав у своє село за дружиною.

Другого дня, так, як і було домовлено, я вийшов о десятій годині ранку на базар. Ще здалеку побачив — наша підвода була тут — довге березове дишло переп'яло піввулиці; тільки в нашому селі так запрягали коней. Та й самі коні були відмітні: худючі, а вся збура — мотузяна.

На возі сиділа жінка в чорній керсетці і білій хустині. Серце глухо забухало в грудях, а подих мені перехопило. Адже як-не-як я мав зараз познайомитися з чарівницею, яка навек полонила серце мого приятеля.

Але то була не вона. На возі сиділа пристаркувата ряба жінка з густими чорними бровами, енергійно лускала насіння. Я привітався до незнайомі.

— А де Степан Прокопович? — питаю.

— А ви, певно, той учительок? — перепитала.

— А ви мати Степана Прокоповича? — піднімаю очі на неї.

Незнайомка стрельнула на мене чорними, як терен, дикуватими очима. Вони в неї були гострі і молоді, пронизували до самого серця. В одну мить в них спалахнули сміхотливі вогники, на устах заграла усмішка, і вже нічого іншого — ні рябощиння, ні дрібних зморщок не стало на тому обличчі. Сяяли молоді, лукаві очі, повні якоїсь гріховної знади і жіночих чарів. Я стояв оторопілий.

— Я — дружина Степана Прокоповича, — сказала вона, сміючись.

Я пробубонів щось невиразне, а вона безсоромно катувала мене поглядом, без вогню попелила душу.

Врятував мене Степан Прокопович. Він зненацька підійшов до воза. Під полою тримав глиняного глечика, горнятко та кілька полив'яних мисок.

— А ось і Стьопа! — пораділа жінка. — Тут ось твій друг прийшов.

Степан Прокопович підозріло зиркнув на жінку, сухо привітався.

— Знайомтесь! — буркнув він неохоче.

Жінка сплигнула з воза, поривно обсмикнула рясну зім'яту спідницю, ткнула мені велику червону руку.

— Лукерка Лар... Ралківна! — відрекомендувалась заучено. І вхопилась за миски.

— Оце ти молодець, Стьопо. Чудові мисочки. Але чому обидів з карасем? Я ж просила — бери з півниками.

— Не було з півниками, — виправдувався чоловік. — Та яка різниця, на чому ти мені подаси смаженю, — на півничку чи на карасі?

— Еге ж, яка. А коли поставити на полиці — вже й не те!

Згодом ми виїхали з міста. Степан Прокопович з дружиною, як молоді, сиділи в парі позаду, а я примостився в передку, взявся за віжки.

Я не міг збагнути власного почуття — здавалось, хтось мене образив, ніби я втратив безповоротно щось дороге, без чого важко жити. Ні, не таким уявлялось мені одруження. Навічне єднання двох людей здавалось мені неповторно красивим і хвилюючим.

Нервово посмикуючи віжки, погукував на коней. Вони, хоч і давненько вже розсталися з домом, певне, не поспішали назад. Лїново переставляли за ногою ногу, прислухались до скрипу немашених коліс. Зазивно заливалась позаду Луша, вона сміялась так, ніби їй хтось лоскотав п'яти. Степан Прокопович бубонів щось пошепки, грайливо, вдоволено і щасливо.

В мене був такий настрій, що коли б не сорок кілометрів дороги попереду, то плюнув би на цю самозакохану пару та й подався б пішки додому. Але робити нічого — сидів у передку, відганяв дурнуватий ляскотливий сміх Степанихи.

Їхали полем. Їхали сумовитим осіннім лісом. Вгорі шуміло припалене першими заморозками жухле, скручене листя, никла додолу пожовкла ріденька лісова трава. Дивитися на все те було тоскно, я сумував, бо хоч на возі сиділо ще двоє — я був зовсім одиниоком.

— А ви добре кіньми правуєте, — озвалась до мене Луша.

— Каленик Стратонович у нас на всі руки майстер, — похвально відгукнувся і Степан Прокопович, — він і учитель у нас кращий у школі.

— Ось ім'я тільки в нього та по батькові... Ну, точнісінько, як у мене. Я теж ніяк не вимовлю себе по батькові. Лукерка скажу, а далі, замість Ралківна, обов'язково ляпну — Ларківна.

На мене насувалась гроза — до зливи ще далеко, але я боявся, що не витримаю того базікання.

— А ви одружений, Каленику, ой, як же вас?

— Ні, — сердито зиркаю на Лушку.

— Справді? — дивується вона, а сама так і обпалює мене вогнем чорних лукавих очей. — А мій Стьопка вже одружений...

Я знизую плечима — до чого тут її Стьопка? Ясна ж річ, що влип чоловік по саме нікуди...

— А чому ви не одружуєтесь? — пристає до мене Степана дружина.

Я заливаюсь рум'янцем, потупляю очі, мовчу.

— Чи, може, дівчини немає на прикметі? Та чого ти щипаєшся? Здурів чи що? — раптом визвірилась Лушка на чоловіка. — Поговорити з людиною не дає.

Степан Прокопович образився:

— А чому ти в'язнеш до людини? Тобі чоловіка мало? До інших липнеш...

— І липнутиму... — задержувато вискнула Лушка. — Тебе побоюся?

Я з подивом оглянувся — серйозно вони чи жартують?

Вони зчепилися не на жарт.

— Я знаю — ти готова зрадити чоловіка на кожному кроці, — докоряв Степан Прокопович.

— Ти — нудний, нудний! — гукала Лушка. — Каленик, — кивнула вона в мій бік, — твій Каленик далеко цікавіший. А ти — нудьга, а не мужчина...

Цими словами вона немов батогом хльоснула ревнивого чоловіка. І він плигнув із воза, не втримався на ногах, проорав коліньми в піску дві стежки, схопився на ноги і, розлючено змахнувши кулаком, вигукнув:

— То й живи на здоров'я зі своїм Калеником. Можеш і цілуватися з ним, і милуватися... Я... я... не заважатиму. Забудь про Степана...

Плаксиво схлипнувши, він повернув назад.

Мене не на жарт перелякала перспектива стати чоловіком Степанової дружини.

— Степане Прокоповичу! — з відчаєм покликав я. Лушка тихо сміялась.

— Не кличте, — радила. — Чорт з ним. Пройде з півкілометра, а тоді, ось побачите, як бігтиму. Він у мене з причудами...

Я не дослухав підступних слів жінки, зупинив коней. Подався доганяти Степана Прокоповича.

Він довго відмовчувався, витирав мокрим рукавом сльози. Врешті порадив:

— Ідьте, Каленику Стратоновичу, залиште мене. Я їй — не пара. Ви їй більше під нором... А я... а я... втоплюся... повішусь.

І він заривав уголок, як скривджена дитина.

Сяк-так я умовив його, переконав, що його дружина мені потрібна, як п'яте колесо до воза, що я взагалі не збираюсь одружуватись, — і якось привів його до воза. Посадовив у передок, всунув у руку віжки, а сам ішов за возом.

Подружжя швидко помирилось. Лушка пересіла, до Степана в передок, і вони знову заворкували, як голуби. Я поступо-

во віддалявся і віддалявся, врешті, зовсім загубив їх з виду і на вечір пішки добрався до села.

Вони ж приїхали тільки другого дня після обіду. Заблукалися в лісі та й проблукали всеньку ніч.

Подружжя влаштувалося на квартирі в однієї вдовиці.

З тижднів Степан Прокопович нікому не показував своєї дружини. Було таке враження, що він і наміру не мав знайомити з нею наш колектив. Але всі, окрім мене, щоденно гризли вчителеві голову:

— Коли ж ви познайомите з своєю дружиною?

— Вона... хвора,— одбивався Степан.

Врешті, одного разу, засоромлені і щасливі, вони з'явилися в школі. Я поспішив залишити учительську — не міг терпіти цієї Лушки...

Другого дня Олександр Миколайович і Микола Олександрович попросили мене:

— Каленику Стратоновичу, будь другом. Заведи Степана Прокоповича до фізичного кабінету.

Ні про що не здогадуючись, я пообіцяв.

Наш шкільний фізичний кабінет був переділений фанерною стіною. За стіною — приладдя, а в передпокої — географічні карти, таблиці та інша наочність.

Не пам'ятаю вже як, але я зтягнув туди Степана Прокоповича.

За фанерною стіною розмовляли між собою Олександр Миколайович і Микола Олександрович.

— Подумати тільки,— говорив Червонопляс,— як повезло нашому колезі. Отаку жіночку підхопив.

Степан Прокопович, почувши ті слова, поблід, як мрець, смикнув мене за рукав, знаком попросив мовчати.

— Що й говорити — красуня! — вигукнув Голубець.— Очі — вогонь, брови, як шнурочки. Ти знаєш, Сашко, я вирішив за всяку ціну відбити її у Степана...

— Що ти, що ти! — обурився Червонопляс.— І не думай. Я сам з нею вже переморгувався. За тебе вона не піде...

Степан Прокопович безсило опустився на стілець, холодний піт виступив у нього на лобі.

— Чому ти думаєш, що вона піде за тебе? — не здавався Голубець.

— Я прошу тебе, Миколо, не заважай...

Я не витерпів того катування — голосно покликав Червонопляса. Помовчавши, той відповів, що зайнятий, і ми мовчки вийшли з кабінету.

З того часу Лушка більше не з'являлась у школі.

Не бачили її і в селі, мов померла Степанова дружина.

Згодом злі язики почали плескати по селу, що учитель тримає свою красуню під замком. Ніхто тому не вірив, а сміятися — сміялись.

Мені жилося тепер спокійніше — я кинув Червоноплеса й Голубця і переселився на квартиру до однієї бабусі.

Одного разу, прийшовши в надвечір'я додому, я мало не поточився від несподіванки. В моїй кімнаті сиділа Лушка. Видно, вона тут була вже давненько, бо розчервонілася від хатнього тепла, а на підлозі перед нею лежала велика купа соняшникового лушпиння.

— Здрастуйте, Каленику батьковичу, — засвітила до мене міцними синіми зубами Лушка. Вона безцеремонно пекла мене поглядом чорних гарячих очей. — Не ждали?

Заїкаючись і червоніючи, я признався, що справді не ждав такого гостя.

— А я до вас по ділу, — стала вона на ноги, висипала з подолу лушпиння. — Як до секретаря комсомолу.

Офіціальність відвідин мене трохи заспокоїла.

— В чому справа? — сухо запитав я.

— Я збігла від Стьопки, — лукаво посміхнулась чарівниця.

— Втекли? — жажнувся я.

— Угу... — засоромлено потупилась Луша. — Більше не сидітиму, як собака на ланцюгу. Вам відомо, що ваш Степан Прокопович тримає дружину на замку?

— На замку?

— Йде до школи, а мене на ключ. Прийде з занять — і знову на ключ. Та що я йому — річ яка непотрібна? Та я жінка ще молода, кров з молоком, я жити хочу!

Блискаючи очима, вона підступала до мене з кулаками, немов я був винен у тому, що ревнучий чоловік тримав її під замком.

— Ми не знали... Ми вживемо заходів... — спробував заспокоїти розлючену жінку.

— Що мені ваші заходи? Я сама вжила заходів. Виставила вікно та й була така...

— Але ж...

— До тебе прийшла, — сказала вона і враз ніби засоромилась. Відвела вбік очі, посміхнулась загадково:

— Чи, може, не приймеш?

— Тобто як? — пополотнів я.

— Ніби не знаєш... — зарум'янилась жінка. — Чи, може, ти, Каленику, мене не любиш?

Вона проникливо глянула в очі.

— Ну, що ви... що ви...— забелькотів я розгублено.

— К чорту Степана, я вас люблю... Ви мені відразу... ще тоді, на базарі, до душі припали...

Я розгублено оглянувся — оце влопався, так влопався!

До хати несподівано влетів захеканий Степан Прокопович. На ньому лиця не було.

— Лушка? — вжахнувся він. — Ти тут?

Лукерка безсоромно грала очима, дурнувато посміхалась. Важким поглядом гість зміряв мене з голови до ніг. В його сірих маленьких очах було стільки зненависті, що вона ось-ось мала капнути розтопленим свинцем.

— Не сподівався від вас, Каленику Стратоновичу, — глухо прошепотів він.

— Ви чому ж, Степане Прокоповичу, дружину на замку тримаєте? — запитую суворо.

— А ваше яке діло? Одружіться та й хоч під трьома замками свою тримайте. А чужих — не зманюйте, бо... бо... бо голови не зносите.

Виявляється, що мене ж ще й звинувачено!

— Пішли, Лушо! — схопив за руку дружину.

Лушка неквапливо вдягла на плечі пальтечко, зап'ялася вовняною хусткою і, кинувши на мене презирливий погляд, пішла з кімнати. Степан Прокопович на хвилину загаявся:

— Я вам, Каленику Стратоновичу, цього не забуду... — похвалився він.

— Ідьте ви до чортової матері! — гнівно гукнув я їм услід.

Але це не врятувало від неприємностей. Степан Прокопович не вийшов на роботу і другого дня виїхав із села. Він таки не забувся здійснити свою погрозу і написав до райкому комсомолу заяву, в якій звинуватив мене у найтяжчих гріхах. До села приїздила спеціальна комісія. Довго допитувалась про мою поведінку, про те, як я хотів віроломно відбити в свого приятеля дружину. І хоч жодне слово тієї заяви не підтвердилось, мене все ж визнали за винного. Мало з комсомолу не виключили.

А ви питаєте, чому я й досі не одружений?

ВИСТАВА

Було це в ті часи, коли кожні підмостки перетворювались на сцену, а кожна більш-менш пристойна споруда — під театр; коли всі п'єси, написані від часів Софокла до наших днів, перегралися на самодіяльних сценах; всі старовинні чумарки, шта-

ни-очкурі, сиві смушеві шапки сповзалися з усього села до клубу та перетворювались на бутафорію, а сажі та бурякового квасу не вистачало для гриму, так само, як конопель для вусів та борід самодіяльних артистів.

Любов до театрального мистецтва зародилася у моїй душі з першого знайомства з театром. Яюсь дійшла до нас чутка про те, що в неділю за Десною в селі Моравці мали «представляти представлення». Щоб не запізнитись, ми рушили туди ще в обідню пору, прокрутилися біля клубу до смеркання і таки потрапили на виставу. Ставили «Наталку Полтавку». Наталка вийшла на сцену, вирядившись у комсомольський костюм захисного кольору з портупеею, бо грала її найзапекліша комсомолка, а Петро розгулював по сцені у галіфе, чоботях-бульдо та сорочці, підперезаній кавказьким пояском. Замість коси він крутив на плечах стару парасольку. Але все те здалося мені надзвичайним, казковим, неповторно прекрасним і відразу ж владно потягло самого на сцену.

Закінчивши учительські курси, я прибув на роботу до великого села Ч. В мене на той час вже був за плечима чималий досвід самодіяльного артиста. Грав я кого завгодно: попів і куркулів, бабусь і богомільних дідусів, коханців і ревнивих чоловіків, позитивних і негативних героїв найрізноманітніших п'єс, і всі, хто бачив мою гру, оцінювали її, в вічі, безумовно, дуже високо.

Отож, як тільки прибув я до села та побачив об'яву про те, що в найближчу суботу силами самодіяльного драматичного колективу буде показано на клубній сцені п'єсу «Гість» (не пам'ятаю вже тільки, який саме «Гість», бо блукало їх тоді по сценах дуже багато: і шахтарські, і польові, і степові, і далекі, і близькі, добрі і злі, бажані і непрохані),— я відразу ж побажав відрекомендуватись головному режисерові самодіяльного колективу та запропонувати йому свої послуги.

Село було велике й багате. До революції воно твердо втримувало за собою звання волості, носило ту назву і в наші часи, а в ті дні, коли я прибув на учителювання, тимчасово перебувало серед рядових сіл, хоч авторитетні і знаючі люди передірали, що не мине й місяця, не більше півроку, як воно обов'язково стане районним центром. Для цього тут були всі умови — широка площа, навколо якої вишикувались присадкуваті просторі будинки під червону бляху, вешталось в селі чимало й безробітних, поважних людей, які терпляче ждали відповідальних або хоч би й рядових посад у новостворених установах. На жаль, із створенням району хтось там зверху, видно, не поспішав, і дуже багатьом кандидатам на

відповідальні пости поки що доводилось шукати собі розваги і занять у самодіяльному драматичному колективі.

Очоловав той колектив, незважаючи на свою зайнятість по службі, сільський провізор товариш Пшелюдський, людина енергійна, наскрізь драматична, вольова і з таким блискучим акторським та постановницьким талантом, що, хоч на той час у селі було багато зовсім вільних від будь-якої роботи людей, ніхто не смів навіть заїкнутися про те, щоб перебрати на себе пост товариша Пшелюдського.

Коли мене представили антрепренеру самодіяльного колективу, він глянув на мою особу з висоти двометрового росту, глянув зневажливо, байдуже, так, як дивляться на речі зовсім не потрібні в житті, але змушені дивитись тільки тому, що хтось просить: подивися та й подивися. Розглядав недовго, мугикав щось загадкове, поцікавився: хто я і яким чином звалився на ч-ську землю, і, видно, тільки тому, щоб не образити не стільки мене, як мого учительського звання, великодушню сказав:

— Гратимете «народ» у масовій сцені.

І все. Більше ні слова, ні півслова, ніякісінького пояснення, ніби мене й не представляли йому, а я його не бачив. Я вийшов від нього ошелешений, трохи оговтався вже тоді, коли потрапив на вулицю, а оговтавшись, неймовірно обурився. Правда, моє обурення не дало ніяких наслідків, і я швидко від обурення перейшов до гірких роздумів. Мабуть, зовсім у мене не артистична натура, видно, я занадто вже мізерний і буденний, коли мене товариш Пшелюдський зачислив тільки в «народ». І я спочатку твердо вирішив, що більше й нога моя не буде на сцені. Але швидко від того рішення я відмовився — адже над усе любив сцену. Добре поміркувавши, я прийшов до тверезого висновку, що грати «народ» це вже не так і низько. Адже не хто інший, а саме «народ» — голова всьому, це він звершив революцію і тримає все на світі, отож чи так уже й принизливо виступати в масовій сцені у ролі «народу»? А крім того, і в ролі «народу» можна так загрикуватись, так вирядитись та викинути такого коника, що глядач лусне зо сміху і навіть суворий товариш Пшелюдський помітить талант і можливість нового актора та й дасть мені згодом якщо не головну, то в усякому разі кращу роль.

Розміркувавши так, я прийшов до висновку, що товариш Пшелюдський — людина принципова, яка цілком є на своєму місці. Бо й справді був би він звичайною ганчіркою і нікудишнім режисером, коли б отак відразу доручив незнайомій людині відповідальнішу роль від тієї, яку він мені доручив.

Роздумуючи про це, я взагалі дійшов до того, що й так велику честь виявив мені керівник колективу, прийнявши до свого гурту.

З нетерпінням я ждав репетиції, але вона так і не відбулася.

Не знаю вже, чи збирався на репетицію там хто з головних дійових осіб, а «народові», виявляється, не було потреб збиратись аж до того часу, коли він мав появиться на сцені в масовці.

Суботи ждалося з великим нетерпінням, і, може, тому вона надходила так повільно. Але все ж, як і все в світі, наступила нарешті після п'ятниці жадана субота. Артистам велено було з'явитись задовго до вистави, і я з'явився, як і треба було ждати, перший. Думав, що хоч тепер відбудеться якась репетиція чи, може, будуть дані вказівки, як грати той «народ», але товариш Пшелюдський, як мені на першій порі було здалося, займався зовсім сторонніми речами.

— Вареники, вареники хто сьогодні варить? А качки смажені не зірвуться? Горілку та вино закупили?

Спочатку я подумав, що мова йде про бутафорські качки та вареники, про підробні пляшки з горілкою та вином, бо по ходу п'єси в другій дії на сцені мала відбутися вечірка з доброю випивкою та танцями, але коли побачив, що в гримувальну кімнату почали зносити справжні пляшки з горілкою та вином, пиріжки з різноманітною начинкою, коли запахло смаженою гусятиною та з'явилося на блискучій таці майстерно засмажене порося з хрінном у зубах, я потроху почав здогадуватись про творчий секрет товариша Пшелюдського.

Товариш Пшелюдський, як переконався я пізніше, не терпів на сцені будь-яких умовностей. Коли героя на сцені били й катували, то актор, якщо він справді актор, мусив пережити ті побої насправді, коли на сцені потрібна була стрільба, то стріляли не дошками та звичайним ударом у бубон, а збирали по селу всі, які тільки в кого були, рушниці, заряджали їх порохом, правда, без дробу, і палили по команді перед самісіньким носом у того, кого мали розстрілювати за ходом дії. Притому Пшелюдський вимагав, щоб розстрілюваний непомітно обливався густим буряковим квасом, сміливо дивився у очі своїм убивцям і помирав у страшних корчах та муках щонайменше півгодини. Поскільки завжди такі ролі ліпив актор Пшелюдський, то вимоги режисера Пшелюдського виконувались з перебільшенням.

Могутній лев'ячий рик керівника колективу виповнював усі закутки сцени й залу, переливався і відлунювався в мовчазних стінах. Не можна було, дивлячись на все те, не затремити та

благоговійно не схилитися перед талантом товариша Пшелюдського. Та з таким талантищем йому не пілюлі з гірчичниками відпускати хворим, а виступати б у найкращому столичному театрі, та який голосище найнеспокійнішу публіку примусить замовкнути, роззявити рота й слухати те, що мовиться.

Але повернемося до тієї вистави, в якій вперше довелося брати мені участь у масовій сцені. Відчуваючи, що швидко почнеться вистава, бо сцену вже завісили і театр почав заповнюватись глядачами, я несміливо підійшов до Пшелюдського та винувато запитав про те, що, власне, маю показувати в «народі».

Пшелюдський визвірився так на мене, ніби я в його колективі був не новачком, а основоположником.

— З «народу» по півлітри вина чи горілки, закуска не обов'язкова.

І відразу ж забув про мене, зайнявся іншими справами. Ошелешений, вийшов я за куліси та, мабуть, так би й не збагнув, чого від мене вимагалось, коли б наш суфлер, старий шкільний бібліотекар Іван Карпович, не розтлумачив мені слів режисера:

— Біжіть швидше до крамниці, бо хвилин за десять почнеться вистава, і тоді біда — ніхто вам крамниці не відкриє. Хіба самі не бачите — все село збілося до клубу.

Розтлумачив він і мою роль в «народі»:

— Намажеш вуса та брови сажею, натреш носа буряком, чуприну розкушмай, щоб був на п'яницю схожий, та й сідай у другій дії до столу, пий, їж, кричи, що в голову влізе, танцюй, коли музика заграє.

Нарешті завіса шарпнулась у обидва боки, і вистава почалася. Я притулювся біля куліси, дуже мені хотілося бачити і тих, хто грав на сцені, і тих, хто дивився виставу. Кортіло якнайшвидше збагнути «творчий почерк» Пшелюдського.

З глибини залитого напівтемрявою довгого залу блищали сотні немигаючих очей — глядачі, тамуючи подих, прислухалися до того, як Пшелюдський — велетень в широких штанях та плисовій жилетці, з цілим повісмом конопель на голові, вимазаний сажею так, що більше скидався на гнівного Отелло, аніж озлобленого глитаєнка, — то виповнював сцену зловісним гадючим шипінням, то ряквав так люто і пронизливо, що аж мороз ішов поза шкірою, розгніваний тим, що в селі мав появлятися небажаний гість, той самий гість, що не лише збирався відбити у нього кохану дівчину, а ще й ліквідувати його як клас. Пшелюдський, здавалось, був розлютований посправжньому, не давав вимовити слова нікому зі своїх партне-

рів, замість тих реплік, що їх у відчаї подавав з будки Іван Карпович, він, сягаючи по сцені трьохметровими кроками, люто кричав «уб'ю», «знищу» і вимагав: «Зброї! Побільше зброї!»

Куркульські поплічники, пам'ятається, почали заносити до хати зброю — за кілька хвилин було занесено та сховано під полом десятків зо три мисливських рушниць, а розгніваному куркулеві — Пшелюдському — все було мало, він все вимагав: зброї, побільше зброї! Ледь пощастило більш урівноваженому батькові розлютованого куркуленка переконати сина, що, мовляв, не варто відразу ж починати з смертоубивства, а краще влаштувати пишний банкет на честь того гостя. Коли він має голову на плечах та бога в животі, то, може, ще й опам'ятається та по-доброму відсахнеться і від дівчини, і від своєї затії.

Куркуленко відступав неохоче, з боями і тільки під кінець першої дії згодився на ту вечірку, яка й почалася в хаті після короткого антракту. Перед тим як закрилась сцена, він все ж попередив зловісно:

— Ще вистрелять всі мої гвинтівки й обрізи. Ще проллється на весь світ ворожа кров!

Одним словом, у п'єсі все намітилось по-чеховському, рушниця була повішена на стіну, глядач з затамованим подихом ждав, коли вона вистрілить.

Друга дія почалася з того, що після кількох незначних реплік якихось жінок про те, чи прийде гість, чи не прийде, на сцену, на широко і гостинно розставлені столи попливли смажені качки, порося з хрінном, вареники, різні пиріжки та пундики, холодець і ковбаса в смальці, різні киселі та узвари, горілка та вино в карафках і просто в пляшках, подекуди під марку казньонки проривався й законом заборонений самогон, — одним словом, за кількахвилинну дію вся сцена виповнилась такими апетитними та смачними стравами, що в залі почав підійматись якийсь підозрілий рух, все частіше чулись захоплені вигуки та прищмокування, а задні глядачі механічно натискали на передніх, ніби ждали, що їх теж ось-ось покличуть на сцену для участі в подальшому дійстві.

Нарешті, коли столи були виповнені, в хату почали сходитися гості. Вслід за музиками ввірвався на сцену і я, вирішивши на власний розсуд грати в «народі» веселого дурника, одним словом, таку особу, без якої не обходиться у великому гурті. Переступивши поріг уявної хати, я пішов далі не на ногах, а на руках, тим самим викликавши у залі неймовірний сміх і регіт. Вслід за мною влетів на сцену Пшелюдський. По обличчю побачив — він вдоволений моєю витівкою, але по ходу дії крикнув на мене люто:

— Не час дурників ганяти, не до цього зараз!

І з великим гнівом прокричав, що гість, в честь якого загорівся весь оцей сир-бір не захотів і слухати про те, щоб знатись із куркулями, і тим самим смертельно образив почуття гостинних господарів, а за це він повинен заплатити важкої кари, бо тільки кров і смерть правомочні змити той гнів і образу, які накіпили у серці ображеного куркуленка.

— Кров і смерть! — закричали зловісно куркулі і почали розсідатися за столами. Перш ніж мало звершитись криваве діло, треба було з'їсти і випити все те, чим багаті були оці столи.

Пшелюдський шепнув Івану Карповичу, суфлеру: «Згортай свою книжку, слухай готове».

Дія скерувалась в глибину п'єси, на розгортання тих деталей, яких не тільки не передбачив, а, мабуть, і уявити собі не міг драматург. В склянки полилося з ніжним клеканням питво, забряжчали ножі та виделки, запрацювали пальці, бо «куркульня», яка зібралася на це трапезування, була абсолютно некультурна. Згадавши, що я граю роль такого собі дурника, я схопив до рук засмажене курча, виліз на шафу, закукурікав на всю сцену, викликавши цілу бурю гомеричного сміху в залі. Пшелюдський схвально посміхнувся на мою витівку.

Важко визначити, скільки часу йшла на сцені енергійна розправа під дружні та заохочувальні вигуки з публіки з їжею та питвом, але в усякому разі не менше години. Вже в залі, підігріті дійством на сцені, знаходились і такі, що були не проти того, щоб тут же, по ходу дії, влитися у наш драмгурток, бо кілька чоловік дуже підозріло всілося на край сцени, а один навіть умудрився перехопити чарку, яка була адресована чиєюсь ногою суфлерові. Іван Карпович позбувся зайвої чарки, зате сміху в залі значно додалося, дія на сцені почала зливатися з інтересом глядачів, а це, кажуть мистецтвознавці, і є найбільшим достоїнством театрального мистецтва.

Пшелюдський розчервонівся, в нього непомітно відклеївся один вус, що принесло немале вдоволення глядачам, але, як справжній антрепренер, він пильно стежив за тим, щоб дія не загальмувалася та не пішла по фальшивому річищу. Коли на столі замість страв лишилися тільки гори кісток та об'їдків, а в пляшках та карафках заблищали денця, громовим голосом він звелів:

— Музика!

Три скрипки, дві гітари і бубон відразу ж, не змовляючись, вдарили по струнах, і всі голоси та шуми, тріск кісток та дзенькіт чарок були заглушені веселим краков'яком.

— Танцюй, поки танцюється, пий, поки п'ється! — проголосив артистично Пшелюдський і перший схопив за талію прем'єршу, дружину сільського фельдшера, та так притупнув ногою, що з сцени піднялася неймовірна курява, туманною завісою покрила все дійство, від чого все те, що робилося на сцені, стало ще більш значимим і таємничим. Не забарилися за Пшелюдським в танок пуститись і інші пари. Пригадавши свою роль, я й собі заплигав на одній нозі, дзигною закрутився по сцені.

Танці все більше розпалювали і артистів, і глядачів. Вже не те що старий куркуль — батько Пшелюдського — садив серед сцени навприсядки, а навіть Іван Карпович в такт музиці смикався у своїй будці, вже навіть дехто із глядачів почав непомітно вилізати на сцену та рішуче включатися у загальний танець.

Вже повернуло на другу годину ночі, коли Пшелюдський, видно, опам'ятався і збагнув, що при такому темпі гри і до ранку вистава не закінчиться. Майстерно обірвавши на найвищій ноті музику, він красномовно моргнув помічникам, і під бурхливі оплески старенька завіса сховала нас від очей зачудованих глядачів.

Здавалось, ми зайшли в тупик, тому, що ніч закінчувалась, а ми не показали ще трьох чи чотирьох дій. Та, мабуть, Пшелюдському було не вперше розв'язувати такі нерозв'язані питання. Відхиливши край завіси, він вийшов на авансцену та громовим голосом сповістив:

— На цьому сьогодні вистава переривається та переноситься на завтра. Початок, як завжди, о восьмій, квитки дійсні. Доводиться до відома слабонервових, що в фіналі п'єси буде дано масовий постріл із п'ятдесяти двох одиниць різних видів зброї. А на цьому — бажаємо вам приємних сновидінь, дорогі товариші глядачі.

Задоволені глядачі поспішили до виходу, щоб скористатися доброзичливим побажанням нашого антрепренера.

КУРОРТ

Якось влітку викликав мене наш голова райкому профспілки вчителів, товариш Попас, та й каже:

— Побудеш, Каленику Стратоновичу, як член райкому оцеї місяць замість мене, бо мушу їхати на курорт, астма, колего, додушує...

Коли таке діло, що людину вже різні астма душать, відмовляється, звісно, незручно, але якось воно й ставати на такий пост без звички теж не з руки.

— А може б, когось іншого...— кажу,— в мене досвіду немає, можу наробити такого, що й...

— Якраз тебе тут і треба, Каленику Стратоновичу. Робота невелика: пугівки розділити, внески прийняти, ну ще там — торф, дрова, одним словом, різна дрібнота, а ти людина добродісна, справедлива, ось тобі й карти в руки.

Що тут скажеш, коли тебе так атестують, що вже й сам починаєш вірити, ніби в тобі справді тієї справедливості та добродісності хоч відбавляй.

Поїхав товариш Попас на курорт, а я засів за його столом, керую. Керую день, керую другий — жодна душа до мене не заглянула. Ну, я й повеселішав — керувати так можна.

Тільки на третій день я переконався, що товариш Попас недаремно нажив на цьому посту астму. Надійшла несподівано директива — проявити ініціативу та власними силами заготувати для працівників школи торф і дрова, бо, мовляв, заготовляти в тій організації, яка покликана це зробити, нікому, отож дивіться, щоб без дров не лишились на зиму. А папірця, мовляв, шлемо тому, щоб потім не лаялись, коли зубами взимку стругатимете, та ще, чого доброго, на нас не скаржились.

Довго я чухав потилицю. Ну як ти організуєш, та ще влітку, заготівлю отого капосного палива? Цілий день, до самого вечора, чухав тім'я, мало струпа не нашкріб. І вночі погано спалося, і другого дня, тільки з'явився в свій райком, відразу ж рука до чуприни потяглася.

Саме думав, як вжити активних заходів для здійснення директиви, коли зайшов мій колишній приятель по школі, Андрій Гаврилович Гребінь. Він учителював у одному хуторі, вважався там завідувачем школи, хоч під його керівництвом не було більше нікого — сам собі завідувач, сам собі й підлеглий.

Але, видно, керувати самим собою було справою нелегкою, бо мій колишній приятель став зовсім не схожим на того рожевощогого, вайлуватого Андрійка, який ніколи не розлучався з книгою, був найтихішим у нашому класі, але найпершим знавцем усіляких незвичайних речей, учнем, якого шанували за знання, але ніколи не пропускали нагоди покепкувати та позбиткуватись навіть найбільші олухи із задньої партії. Кажали, що й учитель з Андрія вийшов кмітливий та старанний, якого так любили батьки та учні, що коли заврайнаросвіти надумав якось перевести Гребеня в іншу школу, то ціла делегація при-

була з того хутора та просила залишити їм завідувача «при
должності».

Зараз це був худючий, несміливий, неймовірно заляканий
чоловік, який, здавалося, боявся власної тіні.

— Здрастуйте, Каленику Стратоновичу! — пошепки приві-
тався він та в дальнішому звертався до мене тільки на «ви»,
хоч я й не міг того терпіти.

— Е, ні,— заперечливо хитав головою Андрій Гаврило-
вич,— ви на отакому-о посту, ви такий-о чоловік, а щоб я на
«ти»? Та в мене язик не повернеться, і взагалі я навіть своїх
учнів тільки на «ви» називаю, так що ви даруйте мені, але
все одно язик не повернеться.

Він прибув у райком платити членські внески. Внесків тих
було, як кіт наплакав, бо сплачував сам Гребінь та ще шкільна
техробітниця, але, приймаючи їх, я розгубився. Справа в тому,
що Андрій Гаврилович допустився серйозного порушення —
він аж півроку не вносив до каси зібраних внесків. Хоч мені
й не хотілося завдавати йому прикрощів, але поскільки над
моєю особою тяжив обов'язок, покладений на плечі самим то-
варишем Попасом, то я не міг змовчати.

— Непорядок, Андрію Гавриловичу. Це на вас не схоже.

Він аж пополотнів увесь, руки в нього затремтіли, ноги піді-
гнулися, і він, хоч раніше не піддавався на мої умовляння, те-
пер сів на стілець навіть не проханий.

— Знаю, знаю, Каленику Стратоновичу, але, чесне слово
педагога, не моя в тому вина...

Я запитально видивився на колегу.

— Дружина... От, чесне слово педагога, хоч і незручно і не-
достойно на дружину намовляти, а тільки то правда. Я й знав,
що це добром не закінчиться, а тому навіть письмово про те її
попереджав, бо вона ж мені підлягає як техробітниця школи
по службі, але на все те не було звернено ніякої уваги. Я їй
кажу: «З профспілки виключать, з роботи знімуть», а їй хоч би
що. «Мені гроші на нову керсетку треба». І ото коли я по відо-
мості за всіма законними правилами прийняв у себе та й у неї
внески, вона їх безцеремонно захопила у своє особисте розпо-
рядження і витратила, а коли вийшла нова зарплата, то знову
і зарплату, і внески прибрала до своїх рук. От воно й назби-
лося... Так що вина не моя, але карайте, Каленику Страто-
новичу, за всією суворістю закону, бо виправдання мені
немає.

Я потупив очі, майже й не знав, що думати. Чомусь стало
соромно самому перед собою — це ж, певно, цей Гребінь вирі-
шив пошити мене в дурні, надіючись, що Каленик такий собі

простак, в усяку вигадку повірить, йому все можна говорити, навіть таке, що й купи не тримається. Де ж це таки видано, щоб жінка та отак коверзувала чоловіком, навіть на злочинні справи його наштовхувала!

— Цікаво, де ти, Андрію, доп'яв собі таку подругу життя? — буркнув я недоброчливо, намагаючись тим показати, що я не простак і мене не так легко обвести навколо пальця.

— Та не я, Каленику Стратоновичу, її доп'яв, вона мене доп'яла! — вигукнув він вперше за весь час голосно. А в очах стільки муки й каяття, що я навіть завагався в своєму першому рішенні.

— То що ж, тебе насильно одружили, чи що? — ще грубіше, щоб сховати своє розчарування, запитав я.

— Таж щоб силою, то й того не можна сказати. Сам, Каленику Стратоновичу, хоч вірте, хоч ні, як ото посмітюх у сильці заплутався.

Почавши сповідь, він уже не міг спинитись, видно, йому таки дуже дошкуляли оті внески, хотів будь-що виправдатись.

— Отож я поїхав вперше на роботу та потрапив не в хутір, а, може, пам'ятаєте, в село Калитенщину. Було мені там дуже добре, в колективі мене шанували, і в школі бібліотека була велика, весь вільний час я над книгами просиджував. А жив я на квартирі у одного бездітного колгоспника, ну то за мною, як за сином, відомо. Так що жилося мені — кращого життя й шукати не треба. Думав я тоді, що досяг вершини свого щастя, бо ж мав усе: роботу, їжу, книги, спокій, пошану... е, та що там марне згадувати, мов у сні все те привиділось. На моє безголів'я по сусідству з моєю квартирою жив і мій майбутній тесть, а моя Ликерка тоді ще дівчиною була. А дівчиною вона була добра та лагідна, я вже й сам не знаю, чому в неї так вивихнувся характер?

Забіжить ото, бувало, сяде тихенько біля стола, я мовчки читаю, а вона й собі в книгу зазирає: «Почитайте, Андрію Гавриловичу», — просить. Я й читаю. Послухає-послухає, а тоді: «Розкажіть щось веселе». А хіба я вмю веселе розказувати? То вона сама почне сільські новини викладати, та так смішно, так дотепно, що я тільки диву, бувало, даюся. «Ось де, — думаю, — талант гине, ось би цієї дівчині освіту!» А вона з кожним днем все частіше й частіше до мене почала розбігати. Ніби жартома то обніме мене, то поцілує. А я й вуха розвісив, мужська гордість в мені запалала, приємно, значить, як і кожному чоловікові, що жінка йому увагу виказує. А одного разу прийшла прихорошена, в новій сукні, завертілась по хаті вівркою, стала проти мене, руки в боки, очима стриже, горить

вся, немов у вогні: «Гарна я?» — питає. «Гарна,— кажу,— ще й яка...» — «То сватайте мене». — «Куди там,— кажу,— хіба ж я смію...» Обняла мене й поцілувала, з хати майнула. А я розвісив вуха: «А може, й справді... вчитиму її, в технікум пошлю... подруга життя... красота, одним словом».

А то десь другого чи третього дня батько її до мене заходить. Не привітався, дивиться чортом, відразу ж вовком накинувся: «Учителі називається... збанкрутив дівці голову. Що ж мені діяти з тобою: вбити чи в суд тягти?»

Я виправдуюсь, белькочу щось про честь, про лицарство. Мені б діждатися вечора та, кинувши все, світ за очі втекти, а я в амбіцію вдався: «Коли,— кажу,— ви вважаєте мене безчесною людиною, то я докажу... я доведу своє благородство...»

— А ти одружуйся з Ликеркою та й усе тут твоє благородство,— каже мій майбутній тесть.

— Будь ласка,— й сам не розумію, що базікаю,— хоч зараз, я готовий.

Мій гість відразу ж подобришав, глянув на мене ласкавіше, вирішив з одного копита:

— Так би й відразу. То не варто й часу гаяти, йдіть з Ликеркою до сільради, а я в крамницю, сьогодні ж і весілля відгуляємо.— Отак я доп'яв свою Ликерку.

Забувши про недавню настороженість, я відразу повірив у Андрієву розповідь, бо дещо й чув, безумовно, перекручене про його одруження та й добре знав другу натуру.

— Нічого дивного,— кажу,— всі одружувались, ну, може, інакше, але кожен якимсь чином приводив дружину в хату. Але ж ти її окультурити збирався, в технікум...

— Отож-то й ба!..— підхопився Андрій на ноги та аж почервонів, аж закипів весь.— Отож і воно, що Ликерка, то тільки як до мене дівчиною бігала, то в книжку заглядала, а опісля й слухати про науку не захотіла. «В мене,— каже,— й так чотири роки очі від тих книг рогом лізли, вистачить вже тебе письменного. Я не для того за тебе йшла, щоб науками голову сушити. Хіба я й так не вчительша?»

Перш за все вона змусила мене виїхати з Калитенщини. «Поїдемо,— каже,— туди, де мене не знають, от люди й думатимуть, що я теж учена. Тільки вибирай якесь глухе село або хутір, де дурніші люди живуть». Так я потрапив тоді на свій хутір. Але люди всюди однакові, всюди живуть люди розумні, вони відразу побачили, чого варта моя Ликерка. Приїхала в хутір — і ні за холодну воду. Доводилось на хатню роботу людей наймати, а потім бачу, що на мою зарплату й не прохарчуєшся, не те що про якийсь одяг думати можна, то я сам все

робити навчився: і хату підмитати, й піч топити, й білизну прати, й воду носити, й підлоги мити. Побачила те Ликерка, наказала: «Вижени техробітницю, а мене на її місце назнач». — «Так ти ж,— кажу,— нічого робити не вмієш». — «Назначай,— каже,— сам за мене робитимеш, бо зайві гроші нам не завадять». То що ви думаєте, довелося так і вчинити, бо вона б мене все одно з світу зжила б, все одно заїла б. Упросив попередню техробітницю кинути роботу. Ликерку призначив, а сам ото й підлоги підмітаю та мию, й стіни мажу, коли треба, й груби топлю. А Ликерка виспитьсь, наїсться готового, забере гроші — та й до крамниці, матерії всякі набирає, до хутірських модисток бігає, торгується, як торговка на базарі, та різні теревені точить, люди сміються і вже коли б мене не шанували та не жаліли, то й не знаю, що б було зі мною. Зварю ото обід, тільки зберуся що-небудь перехопити перед роботою, а вона вже гукає: «Ану не сунься до печі. Не звикай жрати без спросу». Так і йдеш у клас, не ївши. А спробуй попросити — такий лемент підійме, що аж голова тріщить. Буває так, що й по два дні дома нічого не їм. То люди вже, знаючи моє безталання, покличуть, то ніби поради якої спитати, то заяву написати, а сам же добре бачу — не для того кличуть, і порад їм ніяких не треба, й заяв, а так, щоб погодувати, значить...

Мені зовсім відняло мову. Дивлюся, не мигаючи очима, на свого колишнього друга, а в самого у голові все те, що він розповідає, не вміщається. Бачу: правда, бо такий же чоловік захарчований, такий заляканий, такий пригнічений, що хто вже зна, як він все те й витримує.

— Або коли одежина в мене зноситься... Крику тоді — не відберешся. Бачите, оце он на мені сорочечка...

Тільки тепер я придивився до його одягу. На худючих плечах — сіренький піджачок, і штани такі ж,— костюми ото до війни такі дешеві, але практичні продавались,— під піджаком — синя в білу смужку сорочечка. Все стареньке, поношене, але чистеньке, випрасуване, взагалі — скільки й пам'ятаю, Андрій був дуже акуратним і навіть «піжонистим» його звали в школі.

— Це я перу частенько та латаю, а тут... ось гляньте...

Він поспішно зняв свого піджака, і я побачив, що в тій сорочці немає ані плів, ані спини, тільки комір та рукава на мотузках тримаються.

— Оце вже п'ять років ношу цю сорочку, та й за неї вона мене мало з світу не зжила. Веліла з своєї старої спідниці мені сорочку пошити, ну, а я посоромився до кравця йти, все ж таки завідувач школи, побоювся, що учні сміятимуться.

Мене мов громом ударило, забувся навіть про те, що сиджу на місці товариша Попаса, порадив недоречно:

— Вигнав би ти її до біса отаку...

Андрій Гаврилович враз зів'яв, знесилений сів на стільця:

— Еге, вигнав... спробуй вижени. Я вже думав... Не раз думав. Особливо опісля того, як дитина померла. Всього місяць і прожило, бо ж не дивилась, простудила, от воно трохи похиріло та й відійшло. Я тоді вирішив був усе кинути, світ за очі податись, так наздогнала та так біла, що тиждень колодою пролежав. «Я тебе, собако,— похвалялась,— і на краю землі знайду та задушу. Занапастив,— каже,— мою молодість, а тепер напризволяще кинути хочеш? Я тебе,— каже,— швидше в тюрму, запакую, аніж з рук випущу». І не випустить. Я вже знаю, що не випустить, вона така... От нехай колись побачите, то самі зрозумієте...

Невимовно жаль мені було отого тихого, сумирного, всезнаючого Андрійка. Я сидів і думав: чим йому допомогти?

І враз згадав. У райкомівському столі лежала путівка на курорт. Товариш Попас наказував відшукати достойну людину, яка вимагала оздоровлення, і вручити їй. Відразу ж збагнув — кращої кандидатури на цю путівку і не знайти.

— От що,— кажу,— Андрію Гавриловичу, їдь ти, голубе, на курорт...

Гребінь весь пополотнів, затрусився:

— Каленику Стратоновичу, простіть, дорогий, ви ж мене по школі знаєте, не усувайте... пропаду я... Клянуся, що більше внесків і на один день не затримаємо.

Слово «курорт» він зрозумів по-своєму.

Довго Андрій Гаврилович вертів у руках ту путівку, а на його очах все наворачались сльози, потім він несподівано заридав, як дитина, впав головою на стіл, ледве вже я його заспокоїв.

— Повік вашої доброти не забуду,— прошепотів, нарешті трохи заспокоївшись.— Хоч місяць поживу по-людському...

Безмежно вдоволений з того, що вчинив добре діло, таке, що й товариш Попас за нього похвалить, я енергійно почав збирати добровольців із сільських техробів та завідувачів шкільних господарств на заготівлю торфу. І таки зібрав чималий гурт людей.

Одного ранку вони зібралися біля райкому і ждали автомашини, бо їхати треба було в сусідній район. Я саме крутив телефон, коли до мене несподівано, без стуку та спросу, заявила незнайома, розчервоніла і, видно, безмежно обурена,

огрядна молодиця. Вона була взята в здоровенні жовті черевки, вдягнена в рясну спідницю, розкішну селянську кофту, заплата білою цвітастою хусткою.

— А хто тут старший? — запитала грізно.

— Я, а що ви хотіли? — розгубився мимовільно.

Вона руки в боки, зміряла мене з ніг до голови, накинулась енергійно:

— То ви думаєте, що я на вас і управи не знайду? Думаєте, вас по голівці поглядять за розвал сімейного життя? Ви гадаєте, що хоч день просидите отут після такого шахрайства?

Я знизав плечима. Молодиця явно прийняла мене за якогось іншого начальника, бо шахраєм я себе ніколи не вважав.

— Громадянку, ви помилились, я не маю до вас ніякого відношення...

— То до чоловіка мого маєте. Подумаєш, дружки знайшлися, змилювались, на курорти якісь посилають. А мене ви спитали — чи пушу я туди чоловіка, чи, може, він мені й дома буде треба?

З тим вона кинула на мій стіл путівку, випсану на ім'я Андрія Гавриловича.

Я так і прикипів до стільця. Справді, з такою особою не те що тихенький Гребінь, мабуть, і сам чорт не зладив би.

Але я був не Гребінь, мене дружина побоювалась і поважала, інколи навіть дорікала, що в моєму характері є щось жорстоке й демонічне, і тому я сказав суворо:

— Товаришко Гребінь, ви зайве собі дозволяєте... Райком профспілки — це вам не шарашкина контора і не базар...

— Чхати я хотіла на вашу контору і на ваш базар!

Така зневага до установи, яку очолював сам товариш Попас, мене обурила, але я не розкричався, хоч і треба було це зробити, а набравши побільше в свої вуста металу, прорік:

— Поменше чхайте, товаришко Гребінь, бо ви теж член профспілки, і ми не дозволимо...

Видно, в моїх очах і голосі було щось переконливе і зловісне, бо товаришка Гребінь не посміла «чхнути» вдруге, дивилась на мене з подивом, ніби прицілювалась, як зручніше мені нанести словесного удару.

— Коли райком профспілки надав вашому чоловікові путівку, то це велика честь і для вас, його дружини, і перечити цьому — справжнє безумство.

— А мене, як дружину, запитали про те, чи хочу я, щоб мій чоловік туди їхав?

— Райком профспілки, повірте, не потребує санкцій дружини для вирішення таких справ.

Ликерка якийсь час нерозуміюче моргала очима, я здогадався — таки доконав я її отим незнайомим словом. Аж виріс у власних очах: «санкцій» — це треба бути неабияким авторитетом, щоб вжити отаке слово.

Але Ликерка була, видно, не такою людиною, щоб її можна було збити з пантелику:

— Як собі хочете, а путівку перепишіть на мене. Андрій не поїде, нічого йому там робити, ми обсовітувались і вирішили, що поїду я.

Хоч Ликерка не вжила жодного іноземного слова, але настала моя черга сісти в калюжу:

— Як то ви? Це неможливо...

— Все можливо. Андрій їздив не мало, і в Чернігові був, і Київ бачив, а я далі Калитенщини не була. А хіба я не маю права? Я теж член профспілки.

— Але ж виписано на Андрія Гавриловича...

— Ніби важко переписати?

— Та й заяви від нього не було...

Ликерка моторно прочинила двері, гучно крикнула:

— Андрі-і-ю!

Гребінь ніби вартував біля дверей, став на порозі. Розгублений, блідий, з важкими синцями під очима, знищений до краю.

— Андрію, скажи йому — хто поїде на курорт?

Андрій щось зашепотів твердими губами, але жоден звук не вирвався з його уст.

— Голосніше кажи! — нетерпляче визвірилась Ликерка.

— Хай вона їде! — прошепотів Андрій.

Ніколи ні до цього, ні опісля не розв'язував я складніших від того питань. Крутив і так і сяк у руках ту путівку, а рішення не приходило в голову, та й годі. А тут ще товариш Попас докірливо хитав головою: «Влип, колего?..»

В цей час прочинились двері, й хтось з від'їжджаючих доповів:

— Машина прибула, відправляйте вже...

Лиховісна думка враз освітила мені мозок, і хоч вона могла зіграти в моєму житті дуже неприємну послугу, я, не задумуючись, її виконав. Велівши сідати в машину, звернувся до Гребенів:

— Ось що, любі. Путівки виправити не можна. Хай Андрій Гаврилович їде та добре попариться біля каміння, а вам, товаришко Гребінь, я випишу путівку в інше місце. Ви готові в дорогу?

— Хоч зараз...

— От і добре.

Нашвидкуруч виписавши Ликерці папірця, я вивів її до машини та повідомив тих, що у кузові:

— Ось вам ще одна «курортниця».

Ликерку прийняли весело, ніби зрозумівши мій задум, жартували:

— Таку молодицю тільки й посилати на «курорти».

— Три норми виконає, ударницею повернеться!

На добродушний сміх Ликерка сердито показала язика:

— Ге-ге-ге! Нічого зуби лупити, не тільки ж вам по курортах кататись.

Повернувшись до кімнати, я застав Гребеня в якомусь незвичайному екстазі. Він сміявся, витираючи рясні сльози на щоках, шепотів щось про себе і болісно кривився:

— Ох і буде ж нам, Каленику Стратоновичу, ох і буде!

Але, як показав час, нічого страшного з того не вийшло. Через два тижні Ликерка повернулась на свій хутір лиха, змарніла, засмажена, мовчазлива, і важко було передбачити, яка зустріч судилася бідолашному Андрію Гавриловичу.

Гребінь повернувся додому через два тижні опісля Ликерки, повернувся невпізнаний, розповнілий, молодший. Ликерка, на подив Андрієві Гавриловичу, не кинулась чинити над ним розправу, а залилася дошкульним сміхом:

— Ага, чоловіченьку, приплівся-таки! Аж почорнів увесь, аж розпух біля того каміння. Я здогадалась та втекла від проклятого торфу на десятий день, а ти ж у мене недоумок, цілий місяць, як ломовик, тягнув гужа...

— Доводилось...— скрушно зітхнув Гребінь, збагнувши, що гроза, якої він ждав, пройшла тихо, сумирно, без грому.

З того часу Андрій Гаврилович щорічно одержує путівку ніби в нагороду за одинадцятимісячні муки і цілий місяць випивається всіма радощами життя. Ликерка з того дуже вдоволена, бо думає, що її Андрій спокутує в тяжкому непосильному труді на тому проклятому «курорті» за всі ті неприємності і зло, що вчинив їй протягом одинадцяти місяців.

Правду кавав покійний Салтиков-Щедрін: немає дурощів більших за дурощі.

КАДРИ

Вже який рік ходив Сопун у керівних кадрах. Був він із тих людей, що невтомно товчуться й хвилинки не сидять склавши руки, люблять працювати, вмюють поговорити, але й та праця,

й ті розмови, окрім них самих, не дають нікому ані користі, ані задоволення.

То був час, коли по-бойовому звучав клич: кадри вирішують все! Але одне діло гасла кидати, а зовсім інша справа ті лозунги в життя запроваджувати.

Саме завдяки тому заклику виринув на поверхню Сопун та й почав рости, мов на дріжджах.

До служби в армії ніхто й не помічав того Сопуна. Хіба що парубки, коли б хотіли, то розповіли б про його парубоцькі витівки таке, що й купи не держалося. А з служби повернувся — не впізнати. Принциповий та активний, ще й з старшинським званням на додаток.

Нагодився саме на звітно-виборні збори в колгоспі.

Справи на той час, нічого гриха тайти, в селі були кепські — того не зібрали, те пригноїли, там недодали, а там передали. Сидів колгоспний голова після того звіту, як вимочений, ждав тільки, коли вже закінчатся ті збори та перестануть його молотити.

Найбільше-таки допік йому Сопун. Хоч і два дні всього минуло, як повернувся додому, а, здавалось, знав більше своїх односельців — такого наговорив, що всі аж роти пороззявляли.

Зняли старого голову, обрали нового. І таки ж Сопуна. Та як і не обрати, коли такий принциповий, такий критик та активіст.

Сопун відразу ж вхопився за роботу: всі вози, хоч і не було чим їх ремонтувати, стягнув до кузні, хай ржавіють під снігом; волів здав у м'ясозаготівлю; у коней виявив анемію та наказав у яру за селом постріляти.

Сопунову ретельність помітили в районі. А тут така нагода: директора МТС висунули на вищу посаду. Кинулись — кого ж поставити директором? І відразу ж згадали: є в районі ростучий, невтомний Сопун! Та це ж просто знахідка, та це ж такий висуванець!

Новий директор МТС відразу ж наказав повитягати в усіх тракторів мотори, розігнав, як неблагонадійних, половину трактористів, бо був людиною пильною і докопався в їхніх біографіях до «суті».

Не встиг Сопун ще як слід розгорнутися на новій посаді, а тут новина — завідувач райземвідділу у вороги народу пошився. Дивились-дивились — кого ж надійного на земвідділ посадовити?

І знову випала Сопуніві щаслива карта.

Вже тільки опісля, коли Сопун провалив весняну посівну та розігнав весь райземвідділівський апарат, побачили, що

промахнулись. Але ж самі промахнулись — самим довелося їй викручуватися. Під гаслом зміцнення перекинули Сопуна, як військову людину, в Тсоавіахім (це ДТСААФ колись так звалось), хай, мовляв, там покаже свій організаторський талант та здібності.

Але дурня, видно, хоч на царський трон посадови — все одно дурнем залишиться. Провалив Сопун і Тсоавіахімію. Довелося їй звідтіля усувати.

Побоялися залишати Сопуна у районному масштабі. Під виглядом укріплення низової ланки перекинули головою сільради у наше село.

Сопун не образився і не журився, бо був із тих, хто, як паляниця, де не посадови — всюди їй добре, в яку піч не засунь, там і спечеться. В село — так у село, в район — то й у район. Його і в область перекинь або хоч і в саму столицю на любую посаду поклич — піде. І оком не моргне — піде.

Того ж дня, тільки-но прибув до нашого села, відразу розгорнув шалену діяльність. В день оббігав село, а вечором скликав актив.

— Неподобство!

Це було його першим словом. І вимовив його він недаремно.

— Куди ж ви дивитесь, товариші актив? Ані в бригадах, ані на вулиці — жодного гасла, жодної наглядної агітації, а жінки біля колодязів таку пропаганду розводять, що вуха в'януть.

— Так то ж їхня несвідомість...

— А я хіба кажу — свідомість? А все тому, що зборів не скликали, наступальної та ще й бойової агітації не вели... Отож завтра, поскільки недільний день, то й скличемо загальні збори з повісткою денною: «Міжнародний стан і завдання Тсоавіахіму». Та ще про збір податків... Бо одне неподобство твориться — трудгужа їй не думали стягувати... Анархія якась утворилась... І запам'ятайте — я цього не потерплю. Я на укріпленні тут... і взагалі...

Другого дня їй старе, їй мале зібралось на вигоні біля кооперативної крамниці. Всім цікаво почути, що новий голова скаже.

Сопун, видасть, був мастаком на доповіді.

— Я таки ж побував по світах, надивився... і літаки справжні бачив, і навіть у повітря підіймався. А ми зараз будуємо такі літаки, що одне крило ось звідтіля до відтіля майдан займе, а бомби той літак такі тягає, що по дві тонни або й важче кожна і практичеськи, коли б така бомба гахнула на наше село, то від нього тільки б яма та місце мокре лишилося...

Баби хрестяться, діди крутять головами, чоловіки шкребують голови — ну й бреше ж! — жінки переглядаються, а дівтора готи пороззявляла.

— Отож кріпимо загальними зусиллями Тсоавіахім, товариші, бо то справа рук всіх трудящих міста й села разом і зокрема всіх взятих! — кинув бойовий клич на все село Сопун.

Помовчавши, ковтнув поважно води з склянки, відкашлявся, перейшов до нової теми.

— Або хоч і шляхи. Ви думаєте, що коли у вашому селі піщуган такий, що колеса по колодки грузнуть, то й усюди так? А в людей — залізниці. Прокладують дві колії, а на них паровоз поставлять — гуде, реве, гуркоче, біжить, мов навіжений. А коли корова чи свиня на колію вийде — вмить роздавить. А дітей треба, як ока, берегти, щоб, бува, на залізниці не загралися, він же не бачить поперед, йому тільки в сторони видно, от і жме до відказу, все на шляху давить і топче. А в нас є декотрі такі, що трудгужа не хочуть платити, а трудгуж той іде на покращення шляхів...

— Так у нас же шляхи справні, — кидає хтось.

— То ще не факт. А може, й нам залізницю прокладуть.

Довго неймовірно довго доповідав голова. Не раз довелося пересувати стола в холодильник верби, бо сонце на місці не стояло, все норовило припарити доповідачеву потилицю.

Нарешті Сопун закінчив доповідати та зажадав, щоб присутні подавали йому запитання та висловлювались.

Люди загомоніли, зарухались, хоч і звичні були до сонця, а почали шукати холодку. Сопуна це занепокоїло, розсердило:

— Збори не закінчені, громадяни! Мовчанкою не відкрутитесь.

Ні запитань, ні промов.

— Ну то що? Так і мовчатимемо? — допитувався голова.

Таки ж мовчали, хоч і стояв над майданом глухий гул та приглушені смішки.

Може, й з годину так тягнули жили: Сопун з присутніх, а вони з Сопуна.

— То що ж виходить — і розійдемося не говоривши? Чи як?

— А чого ж це розходитесь? — озвався рудобородий дідусь. Сопун уже знав — був дід цей головою всіх ревізійних комісій нашого села. — Може, хтось і надумає, може, хто й запитає або й висловиться.

— То починайте, діду.

— Час терпить.

Знову перебалакувались люди, знову вичікував Сопун.

- То, може, закриємо збори?
- Як це закриємо? Люди думають.
- То думайте веселіше.
- А в нас не поспішають.

Минуло ще з годину. Сопуніві вже набридло гратися в кішку-мишку, він розійшовся не на жарт:

- Або говоріть, або збори закриваю!
- Ов, як швидко,— обурився дідок.— Люди ж думають.
- Або виступайте, або все! Кінець.

— Та воно ж — конешно. Але незручно виходить, як голова ревізійної комісії заявляю. Затиском критики пахне.

Сопун якщо чого й боявся у своєму житті, то це слова «затиск», бо й сам не раз користувався цією безвідмовною і випробуваною зброєю. Відразу ж обм'як та поспішно згодився ще ждати, ждати тих виступів хоч все життя.

Але всьому буває кінець. Сонце похилилось до обрїю, замукали корови в хлівах, запахло упрілим борщем у печах. Поодинокі люди почали відриватися з майдану. Нарешті голова ревізійної комісії змилювався над Сопуном та сказав:

— То дайте я скажу, не знаю, що воно в мене вийде — вопрос чи запитання.

Він був атестованим сільським оратором — цвірінькучим, як горобець, і дипломатичним, як лисиця.

— Шановні громадяни, ми тут слухали нашого нового голову, і він багато сказав корисного, і навіть такого, що й не чувано, і воно ж, конешно, все правильно, може, воно й справді все є так, як казано, бо ми люди темні, по світах не бували, нічого не видали, а може, й той... Воно, конешно, може, й правда, що бонби отакі бувають, та й про залізницї ж ми чули, а тільки хто ж його знає... Може, воно й той, а може, конешно, й інша стаття закону, бо, кажу ж, ніхто того не бачив і не чув, значить, а коли бувалі та розумні люди говорять, то вже ж воно, як казав той, треба слухати. Може, воно, конешно, й так, може, воно й інак, а коли кажуть, то вух не затуляй, рота не закривай, то воно, значить, і того, може, й залетить що, а може, й той... А тільки коли взяти до уваги та подумати, то й виходить, що в кожному селі є якась придибенція — там Дніпро, а там, гляди, хоч яке озеро чи рівчак який, а в нас, окрім одних піщаних пагорбів — і не світить, і не гріє. То я й кажу (не знаю, що воно тільки буде — чи питання чи пропозиція) — давайте за отой трудгуж у нашому селі озеро викопаємо та й той... бо воно ж, конешно, в опчестві без озера — хоч сидячи плач, хоч стоячи реви. Оце й уся моя проповідь, товариші громадяни, звиняйте, коли, може, загнув де не по-вченому.

Дід-ревізор ще говорив, а в Сопуновій уяві вже заклопотілося отут, біля сільського вигону, на отому ось піщаному горбі, веселе озеро, обсажене тихими густими вербами. Над озером — вудильники з вудками, в холодку трудящі над пляшками повсідалися, ноги в воді охолоджують, тихі розмови ведуть, голову свого нового розхвалюють — як-не-як, а саме він дав селу таку розкіш, оживив мертвий ландшафт піщаної Лошаківки.

Отож, як тільки дід закінчив свою промову, Сопун відразу ж запропонував:

— А що ви думаєте? В нас за три роки трудгуж не відроблено. Якщо відробимо за три попередні роки та років за три вперед — буде в селі озеро! Постановили? Вирішили? Головую — хто за?

Вирішили. Озеро то й озеро. Відробити трудгуж легше, аніж готовенькими грошима платити.

Вже другого дня в селі творилося щось неймовірне. Від кожного двору біля кооперативного майдану появився представник, озброєний гострим заступом, готовий на подвиг. Сопун визначив місце, де мало захвилюватися озеро, і робота почалася.

З тиждень вергали сільчани пісок, насипали на горбі таку гору, що здалеку могло показатися, ніби в нашому селі ново-відкрита шахта з териконом вродилася. Відробили трудгуж за попередні роки, наперед років за п'ять відкопалися. А тут жнива підкинулися — застопорилась робота.

Сопун чухав потилицю. Водою і не пахло, а трудоднів на те озеро вгепали — жах один. Декому вже було ясно, що до води можна докопатись не дешевше, як за рахунок столітнього трудгужа. Поїхав Сопун у район. Розповів про «ініціативу». Голова райвиконкому слухав-слухав, дивився-дивився на Сопуна, потім посадовив його в свою машину, прикотив у наше село. Оглянув розвернуту гору, піщаний пагорб, зняв кашкета, витер піт з лисини, проїдид кризь зуби:

— Кадри!.. Бачив дурнів, сам — з неба зірок не знімаю, але щоб отаке... Ні, ні, подібне тільки приснитись або привидітись може...

Того ж дня Сопун зник з села. Не зачепився він більше і в районі. Хто вже зна, де знайшлося місце для його кипучої енергії та ініціативи.

А в нашому селі й досі не зарівнялась ота яма, що мала стати озером. Не озером вона стала, а нашою ганьбою. Хто не їде селом — на неї увагу зверне, що воно таке, питає... І хоч в селі виросло нове покоління, яке вже й не пам'ятає тієї події,

але все одно ще й тепер при згадці про ту яму всі опускають долу очі і бурмочуть винувато:

— Були кадри... Давно... Не за нашої пам'яті.

БЕЗМІН

Як? То ви, справді, не знаєте мого дядька Ониська Макаровича Переплигнігоченка? Та про нього ж і в газеті писалося, і взагалі його кожна дитина у нашому селі знає. Може, запримітили чоловіка з медаллю «Партизанові Вітчизняної війни» другого ступеня на сатиновій синій сорочці в білу смужку та в офіцерському галіфе до босих ніг, який завжди світить на всю околицю такою лисиною, що навіть місяць супроти неї видається закучерявленим? Не запримітили? То, може, хоч на його пишні вуса, повислі донизу, руді та довгі, звернули увагу?

Ну, коли так, то я вас із ним познайомлю, його хата тут недалеко, а сам він обов'язково стовбичитиме на воротах, бо ж сьогодні неділя. У мого дядька давня звичка — в неділю він обов'язково стоїть на воротах. Не зрозумієш — чи він жде кого, чи зібрався йти кудись, чи тільки-но повернувся, але, коли б ви не підійшли до дядькового двора, обов'язково побачите його на звичному місці.

Цікавитесь, як дядько Онисько потрапив до партизанів? Чекайте хвилину, він вам сам про все те розкаже, бо так розказати, як він розказує, ніхто не зуміє.

Онисько Макарович справді стоїть на воротах, світить проти сонця своєю розкішною лисиною, поморгує вузькими, добрими, немов у дитини, очима, почмихує собі під могутні вуса. Він справді босий, в штанях-галіфе і в сатиновій сорочці з бойовою медаллю.

— Здрастуйте, дядьку Онисько!

— Га? А, доброго здоров'я. І вас вітаю з недількою... Аякже, припарює, і добре припарює, так, що, мо', й дощиком бризне під вечір.

— Відпочиваєте?

— Га? А ото ж дивлюся, може, з'явиться хто на вулиці, то, може, і я з ким побалакаю, бо баба ото після партизанщини глухне, чи то простудилася, чи перепонки від стрільби полопались, а тільки оглухла, мов тетеря, що до неї не балакай, тільки сопе, немов і не до неї. А воно вже й незвична отака мовчанка. То, було, в партизанах і вдень балакаємо,

і вночі — не спиться — балакаємо, а тут відразу отаке безлюддя.

— А ви, дядьку Ониську, розкажіть чоловікові, як партизаном стали. Чоловік он цікавиться...

Дядько Онисько задумливо примружує очі, неквапливо крутить цигарку, якийсь час погмикує собі під вуса, потім відповідає:

— Та воно ж, конешно... хіба так, щоб не скучати... щоб побалакати, значить. Бо не дуже я люблю те згадувати, тим більше, що воно й згадувати немає чого доброго, одне ото — тьху — та й тільки!

— Як же «тьху», коли ви спочатку й не думали партизанити?

— А що не думав, то не думав,— згоджується дядько Онисько.

— Коли я йшов до лісу, вони й мене відмовляли.

— Бо таки й відмовляв. Хіба ж ото думалось, що воно таке буде? Здавалось, що прийдуть, побудуть та й підуть, ні вони тобі нічого, ні ти їм. А вийшло на таке, що й не доведи, Гаврило.

Дядько Онисько міцно затягується цигаркою, з його качиноного носа густим струменем виривається дим, заповзає у вуса, і вони починають димитись підозріло, так і здається — от-от спалахнуть полум'ям.

— Та ви розкажіть з подробицями, як воно було, не лінуйтесь, Ониську Макаровичу.

— А чого ж тут лінуватись. Можна й розказати. Казка, одним словом, не довга. Тільки коли вже так цікавитесь; то давайте присядемо хоч би он сюди, під тин на колодки, бо воно в ногах правди, кажуть старі люди, немає.

Онисько Макарович першим сідає на облужану, почорнілу від негоди дубову колодку, не жде, поки ми повсідаємось.

— Я вам так скажу, хлопці, що, напевне, ні один чоловік наперед ще не взнав своєї долі. Отож коли Каленик мені казав, що все одно рано чи пізно, а я прийду до партизанів,— я, от хоч хай і грім мене поб'є на місці, не вірив. Ну чому я на старості літ, не тримавши за життя ні разу в руках зброї, мав іти на ту війну? Хай, думалось, уже молодші та хто звичний до того діла воюють, а я й дома оту халепу пересиджу. Дітей у нас немає, баба стара, хата не дуже щоб уже добром переповнена, думалось, що навіть самому фашистові не буде до мене ніякого діла.

Дядько Переплигнігоченко вдоволено погладжує свою мідячо-червону лисину, сміхотливо поблискує очима.

— Та й вояка з мене отакий — потребується, було, по хазяйству зарізати там півня чи порося зачавити, то й просимо, бувало, сусіда. А я, поки він ріже чи коле там порося, втікаю до хати, закриваю голову подушкою та сиджу так, поки баба присоромить та доложить, що вже порося не кувіче. Одним словом, при мирному житті не було потреби ані воювати, ані битись, ані спорити. Не люблю я цього діла...

Ми терпляче слухаємо, не перебиваємо старого.

— А то, значить, нанесло до села отієї нечистої сили. Все в зеленому, та все з автоматами, та все таке крикливе та не-нажерне. Поки бій за селом у чагарниках пересиділи — все з хати потягли, і комору очистили, і корова — хто вже зна де поділась: чи в казан її вкинули, чи, може, збігла куди світ за очі, свиней перестріляли, собачку прикончили, навіть від курей і від тих одне пір'я на городі лишилося. Повернулись ми з старою — і подвір'я не впізнали. Ну, нічого. Думаю собі: «Переживеш, Ониську, і це. Аби кістки цілі, а м'ясо наросте, бо ж не вікувати цим зайдам на нашій землі, побудуть-побудуть та й щезнуть». Сидимо з старою в порожній хаті, балакаємо собі сумирно, ніби нічого й не трапилось. Значить, усвідомлюємо, що раз окупант прийшов, то, значить, так воно й повинно бути, що інакше воно й не того... Йх, правда, в селі вже небагато лишилося, перейшли, значить, головні сили, так, якась шантрапа, значить, по селу вешталась. Ну, думаю, вештайтесь скільки собі хочете, в мене вже нічого не візьмеш, бо відомо ж, що з пролетаріату, взятки гладкі. А в нас і справді — тільки один безмін і лишився висіти на посуднику.

Сидимо балакаємо з старою. Коли це гуп-гуп попід вікнами, біжить якийсь біс до хати. Став на порозі, автомата на нас наставив, очі вирячив та: «ко-ко-ко». Мене аж на сміх потягло, ну так собі викохкує, точнісінько, як ото курка перед тим, як на гніздо всідатися.

«Чого йому?» — питає очима баба.

«А чорт його маму знає, — відповідаю. — Нестися захотів, чи що».

А він побачив, що нас тільки двоє старих, почепив на плечі автомата, затріпав руками, мов півень на тину крильми, та ще голосніше закудкудакав. А потім і по-людському озвався:

— Матка, кухки, кухки!

— Немає ніц, — кажу. — Були спритніші за тебе, поглянь — одне пір'я на городі.

А він, песьяка, мене за руку, з хати витяг, шукати курей наказує. Я вийшов, не запідозрюючи нічого лихого, став на

подвір'ї, шукай, думаю, бери, коли знайдеш, хай тебе за печінку візьме.

Кинувся він по двору, обнишпорив хлівчик, винюхав усі закутки в хліві, потім на город кинувся. Мов пес мисливський, винюхував усі кущі,— і що ви думаєте? Натрапив, гаспид, на нашу возулясту. Така вже ж курка була пронозувата — як де знесе яйце, то і з свічкою не знайдеш. Ми вже думали, що її й живої немає, а вона вмудрилася в малиннику схватись. Так от, значить, і не сховалась — винюхав її той зайда. Боже мій! Почули б ви, яку стрільбу зняв на все село. Мо', сотню патронів випорожнив, поки такі вбив бідолашну. Взяв за лапи, а в самого пика перекосилась від задоволення, переможно несе поперед себе трофея, на мене сердито дивиться. Ну, я собі нічого, вбив то й убив, хай твою чорт матку вб'є. А він наблизився до мене та тою куркою по обличчю! Я від несподіванки й рукою прикритись не встиг. Як стій та бач, осоромив перед самим собою, перед жінкою, добре, що хоч ніхто з сусідів не бачив, бо куди ж воно годиться: мене й мати за все життя навіть пальцем не зайняла, а тут такий сором!

Забрав він возулясту, посунув з двору. Витерся я рукавом, бо всього мене, мерзотник, курячою кров'ю заюшив, зайшов до хати. Сидимо з старою і навіть не балакаємо. Соромно, значить, одне одному в очі дивитись. «Ех,— думаю,— правду казав Каленик. Коли отак над тобою всяка свиня збиткуватиметься, то треба було краще йти до лісу». Думаю це тільки так, а щоб і справді до партизанів йти, то не збираюся: одне діло думати, а інше в ліс рушати.

Дядько Онисько глибоко затягується, аж цигарка шкварчить у пальцях, плює на недопалок, акуратно кладе його на землю і старанно роздавлює великим нігтьстим пальцем.

— Так, кажу ж, сидимо з старою, мовчимо, значить. Коли це знову — гуп-гуп під вікнами. «А кат би тебе взяв,— думаю,— а що, коли на мое безголів'я та ще який безхвостий птах в кущах заховався?» Не встиг так і подумати, а вже й гість на порозі. Очищами по хаті нишпорить, «яйки» — белькоче.

Полегшало трохи на душі, знав, що не лише яець, а ні сала, ні меду, ні масла, нічого в господі не лишилося, все підібрали, холери.

— Ніц немає,— кручу головою.

Так не повірив, мерзотник, по полицях поліз, попід піччю нишпорить, в піч заглядав, усі закапелки наші селянські винюхав.

«Нюхай-нюхай,— думаю,— бісового батька знайдеш, в мене вже в самого живіт підтягло, не їв дві доби».

Обнишпорив він і сіни та комору, задумався був на хвилину, а потім — по драбині та на хату. «Лізь,— думаю,— хай на тобі шкіра облізе, полазь ще по горищу, може, хіба мишиного посліду там схопиш». Стою серед сіней, втішаюся над дурним фашистом. Вже, мабуть, хвилини за двадцять показалися з горища його чоботиська. Лізе, а сам весь вимурзаний, в павутинні, в соломі, в полові, ну чорт та й тільки! Я мало не розсміявся, та раптом побачив, що тягне, собака, в пілотці може, з півдесятка яєць. В мене й серце спинилося. Тільки тепер збагнув, що то наша зозуляста підставила мені отаку свиню, бо вміла нестись так, що й сам біс потім тих яєць не розшукає.

Сповз він з горища злий, як чорт, «яйка» ті мені в лице тиче і кричить щось по-своєму. Кричав, кричав, а тоді як заліпить мені в щоку, а потім по зашийку, злість зганяв, значить, за те, що «яйок» не віддав йому добровільно. Натовк мене, немов kota, ні за що ні про що та й був такий. Ну, що ти його робитимеш на білому світі?

Сидимо ми знову в порожній хаті, баба, правда, балакає, їй не перепало, а я мовчу, тільки чую, що злість мене ото так і розпирає, ніби міха ковальського. Воджу тільки очима по хаті — порожньо. Один тільки безмін і висить на посуднику. Подивився я на нього, подивився та й кажу це старій:

— Йди, бабо, в берег, отуди в вільшаники, та й жди мене, скільки буде треба.

А вона в мене баба послушна, допитуватись не звикла, їй тільки що кивни, те й зробиць. Зібралась, пішла хуленько. А я сиджу і сам себе розпалюю — де ж таки, ні за що, мерзотники, ліхтарів навішали! Коли це чую, знову під вікнами: гуп-гуп. Виглянув у вікно, аж суне таке здоровило, що аж дивитися страшно. «Ну,— думаю,— коли й цей щось внишпорить, то приб'є, падлюка». Хуленько підбіг до дверей, зняв з посудника того безміна,— а він у нас старорежимний безмін, замашний і з такою бульбою на кінці, як ото в гетьмана,— взяв його в правицю і жду. Тільки-но некликаний гість відчинив двері та став на порозі, а я його як телепну в лоба, так він і гепнувся, мов мішок, на підлогу. Прихопив я на всяк випадок у нього автомата, вислизнув з хати на город, та в берег, та в вільшаники, знайшов там свою стару і навіть на подвір'я не оглянувся, пішли собі Каленика розшукувати...

Дядько Онисько замовкає. Він розповів усе, що мав розповісти.

— То ви, мабуть, ще не одного фашиста уколошкали в партизанах?

Онисько Макарович примружує очі, щось згадує.

— Та й хто його знає. Бачите, я не стройовий був у загоні, біля тваринництва ходив добровільно, а баба, значить, на кухні. Від фашистів відбивали то корів, то телят, то свиней, от воно й назбиралося худоби, як у доброму колгоспі, бо ж партизанів було багато, годувати людей треба, а відомо, що для військової людини шмат м'яса там чи сала — то є найкраща їжа, от ми, значить, і того... ходили біля худоби. Правда, бувало, що фашисти облавою на нас рушали, то тоді вже й такі, як і я, вояки брали до рук зброю, навіть баба моя навчилася, стріляти, залягали тоді всі фронтом, значить, супроти фашистів та й стріляли, хто скільки встигав. Ну, фашисти, правда, падали, а чи то від моїх куль чи від чиїх інших — не знаю, не добрешу до правди. Так що про того, що безміном уколошкав, знаю, а про решту не добрешу, хлопці. А безміна, значить, ми з бабою і в загін принесли, оказується, він і там пригодився, поварі м'ясо та горох ним важили. А коли з армією вже з'єднались та додому поверталися з лісу, то баба безміна теж не забула. Ото з нього й починали розживатися, бо й хату фашисти спалили, і двір розвалили. Ну, нічого, воно, значить, аби кістки цілі, а м'ясо наросте... Так-то.

Онисько Макарович посміхається одними очима, проникливо дивиться кудись в кінець вулиці, ніби ось-ось звідтіля мають з'явитись бажані гості.

З М І С Т

СЕСПЕЛЬ
(Роман)
5

ПОЛІСЬКІ БИЛИЦІ

Передмова
408

Вареники
410

Шматок мила
417

Двадцять копійок
422

Годинник
428

Духовенство
435

Натюрморт
439

Паляниця
443

Окуляри
448

Німмова
454

Лист
473

На прем'єрі
477

Фасонний френч
483

Курку їдять руками
489

Нестор з телицею
498

До чого призводять ревності...
504

Вистава
514

Курорт
521

Кадри
530

Безмін
536

ЮРИЙ ОЛИФЕРОВИЧ
ЗБАНАЦЬКИЙ
СОЧИНЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

Т О М 4

СЕСПЕЛЬ

Роман

ПОЛЕСКИЕ БЫЛИ

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1985

(На украинском языке)

Редактор *Я. Я. Бряк*
Художне оформлення *С. П. Савицького*
Художній редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічний редактор *Л. І. Гльченко*
Коректори *Н. І. Прохоренко,*
Л. І. Шокало

Інформ. бланк № 2765

Здано до складання 02.07.84.
Підписано до друку 24.12.84. БФ 26177.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура академічна. Друк високий.
Ум. друк арк. 28,56. Ум. фарб.-відб. 28,56.
Обл.-вид. арк. 34,159. Тираж 100 000 пр.
Зам. № 4-789. Ціна 2 крб. 50 к.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Збанацький Ю. О.

З-41 Твори: В 4-х т. Т. 4.— К.: «Дніпро», 1985.— 543 с.

У четвертому томі вміщено біографічний роман «Сеспель» — про чуваського поета Мішші Сеспеля, який останній рік свого життя провів на Україні (1921—1922 рр.), та «Поліські білиці» — цикл коротких гумористичних оповідань про життєві пригоди сільського вчителя.

З 4702590200—243
M205(04)—85 передплатне

У2